

6222.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

ÍRTA:
ANGYAL DÁVID

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ANGYAL DÁVID

TÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

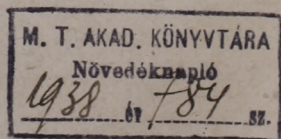
BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

ÍRTA:
ANGYAL DÁVID

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937

RÉVAI NYOMDA, BUDAPEST

49989

1870

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

105621

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓI^{1, 2}

Ez adalék Széchenyi jellemrajzához a naplóiból készített kivonatokból áll, melyeket a kiadó igen bő, részint elmélkedő, részint fölvilágosító jegyzetekkel kísér. Zichy lelkiismeretes gonddal járt el megbízásában. Szeretettel csüggött munkáján s kerülve a lelkes kiadók szokásos hibáját, tárgyilagossággal törekedett megállapítani azt, hogy mennyiben képesek e naplók tisztázni a Széchenyiről szóló irodalomban fölmerült nézeteket. A következőkben mi is igyekszünk példáját követni, némi rövidségre is törekedvén — már amennyiben tárgyunk természete megengedi.

I.

Ismeretes, hogy Kemény híres tanulmányában³ megbírálván a Széchenyi fejlődésére vonatkozó nézeteket, megemlékszik e naplókról is, melyeket Széchenyi

¹ *Gróf Széchenyi István naplói.* Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Buda-Pest. Az Athenaeum részvénytársulat kiadása.

² *Budapesti Szemle,* 1886.

³ *Kemény Zsigmond tanulmányai.* Kiadja Gyulai Pál. Pest 1870. I. kötet,

halála előtt használni nem volt lehetséges. „Könnyen történhetik, — úgymond — hogy e kútforrás kinyitása által le fognak döntetni vagy legalább megingattatni Széchenyi önmívelésének és a reformatori pályára készülésének időszakára vonatkozó állításaim.“

Nem úgy történt. Most, hogy a kútforrás kinyílt, mindenki kénytelen elismerni, hogy Keménynek egyetlen állítása sincs megdöntve vagy megingatva. Különösen azon rajz, mely Széchenyi életét 1825-ig állítja elénk, főbb vonásaiban oly meglepően hű, mintha a naplók adataiból volna merítve, pedig tudjuk, hogy Kemény azt csupán töredékes szóbeli értesítések anyagából szerkesztette, sok helyütt szembeszállván Széchenyi kiváló kortársainak téves állításaival is.

E téves állítások nem érintik a bécsi kongresszus előtti időszakot. Széchenyi 1809-ben, tehát alig 18 éves korában lépett a katonai pályára s lelki állapotát ez időponttól fogva körülbelül a bécsi kongresszusig Kemény a következő szavakkal rajzolja: „Igen hihető, miként Istvánnak első kiképzésében nem azáltal történt hiba, mert kevésre taníttatott, de talán, hogy olyanra is, mi az egyszerű vallásos érzésnél valamivel több volt. Ha ő azon imádságos és kegyes könyveket, melyek atyja költségén jelentek meg, mind átolvasta; ha zsenge éveiben a Széchenyi-család vallásos kedélyével tekintett a házi oltárra, hol a lépcsőkön térdelve és tört szívvel imádkozott szünetlenül a tisztcsaládfő, ki egykor a hon oszlopa, a trón kegyeltje volt s a tömeg által szerencsésnek mondatott, mert dús vala; ha a serdülő ifjú a böleselet első tanfolyamát a *Selecta sanctorum patrum effata* című könyvnek, mely az öreg gróf megrendelésére íratott, szorgalmas tanulásból merítette; ha a 18 évet be sem töltött Széchenyi

István így vetteték az élet közepébe, hol magára hagyatva, nagy jövedelme, választott pályája, megromlottabb pajtásai és heves vére a koncentrált élvek s erős izgalmak örvényeibe sodorják; ha az imádságokat Sade marquis fertelmes műveitől kezdve, a frivol és még szépízlési religióval sem bíró irodalom terményei váltják föl, ha a *Selecta sanctorumot* Voltaire s Diderot csábító bölcsesége kezdi ostromolni és sűrű keresztűz közé venni: nem természetes-e ekkor, hogy az ifjú Széchenyi, ha a gyermekkori benyomások szívét megtámadják, ellenök a materializmus és könnyelmű filozófia fegyvereihez folyamodik; ha pedig a szórázásokban már kielégítést nyert, akkor megint a válásos aszketizmus és a keresztényi lemondás fantomait lázasztja föl s általok ostromoltatja szívét? Nem természetes-e, hogy Széchenyi vallásos kedélyű és egy szersmind kutató elméjű lévén, vakbuzgó első növeltetése és korán megkezdett nagyvilági életének ellenkező irányú iskolája miatt sokkal hosszabb idő alatt jöhet magával tisztába, mint mások és sokkal nehezebben leli meg azon súlypontot, mely ingatlanul fönntartassa, mint a kisebb tálentumú, de összhangzóbb kifejlődést nyert egyének? Pedig előttem, többek értesítéseinek nyomán, igen valószínűnek látszik, hogy a fönnebbi sorokban István gróf gyermekkorának és fiatal éveinek, eléggé találó, majdnem élethű vázlata van adva. Valóban találó, valóban élethű vázlat. Magán hordja a meggyőző igazság bélyegét, de talán nem lesz szükségtelen a naplók tanúságát is fölhívni mellette. Igaz, hogy Széchenyi naplói csak 1814-ben kezdődnek, tehát abban az évben, midőn fejlődésének az idézett sorokban vázolt időszakát a fejlődés egy újabb időszaka kezdi fölváltani. De az 1819-i naplók célzaso-

kat tartalmaznak a szóbanforgó időszakra is. „Én magam“ ezeket írja naplójába Széchenyi 1819-ben, „mostani fogalmaink szerint semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szülőim példáját. Ifjúságomat tudatlanságban és tétlenségben töltöttem el; s bár egészen romlott nem voltam, mégis bizonyos jellemhibám fölött szemet húnytam. Kegyetlenebb voltam a vadállatnál egy drága kedves lény irányában s képes voltam mindent, ami az ember előtt legszentebb, hiúságomnak fölláldozni.“⁴ Majd más helyütt ugyanez évben: „A lelki nyugalomra nézve nemcsak az szükséges, hogy kövessük lelkünk belső sugallatát, de tartsuk meg vallásunk formáit is. Én mindez ellen hibáztam. Nem tudom feledni és nem bírom magamnak megbocsátani.“⁵

Jegyezzük meg e vallomásokból először azt, hogy Széchenyi a szülői példát tartja gyermekkori nevelése egyedül becses részének; másodszor azt, hogy ifjúságában elhanyagolta olykor vallása formáit és harmadszor azt, hogy ugyanekkor bár romlott nem volt, de lélán fecsérelte idejét, sőt könnyelműsége és hiúsága ballépésekre is ragadták. Ha most képzeletünk e három vallomását egyeztetni akarja, föltűnik előtte a súlypontjából kiforgatott lélek képe, mely Kemény rajza szerint egy igen is sűrű légkörből egy igen is ritkába dobattván, sokáig ingadozik, irányát veszítve. És a vallomások hangjának izgatottságán az is meglátszik, hogy a naplóíró még nemrég pihente ki, vagy ki sem pihente még egészen a lelki harcot, melyre töredelmes vallomása vonatkozik. Jól mondja Kemény, hogy „az egyéneknek a szellem reformja nem történik

⁴ 118. l.

⁵ Lónyai M. közlése. *Budapesti Szemle*, 1875. VIII. 147.

oly láthatólag, mint a rovaroknál a külső hüvely leve-
tése“. „De annyi bizonyos“ — így folytatja — „miként
ő a bécsi kongresszus után csakhamar sokkal komo-
lyabbá, összeszedettebbé és ismeretek után sóvárgóbbá
vált, mint addig volt.“ — Kemény e jótékony válság
beálltát főleg azon körülménynek tulajdonítja, hogy a
világbéke megkötöttén, „Széchenyi előtt nem vala
tárgy, melyre szertelen tevékenységét fordítsa, nem
vala cél, mely után törekedjék, nem vala vágy, melyért
képzelődésének vitorláit fölvonja s melyhez szívének
reményhorgonyait csatolni kívánná.“ — Mindezt
eléggé igazolja azon tény, hogy Széchenyi naplói 1814-
ben kezdődnek, igaz, hogy még a bécsi kongresszus előtt,
de mégis már az első párizsi béke után. Már pedig a
naplóírásra Széchenyit elsősorban nem az utánczás ösz-
töne, nem is az érzékeny lélek öntetszelgése bírta, ha-
nem titkos nyugtalansága a mély kedélynek, mely ön-
becsét sejteni kezdi és mind erélyesebben törekszik vé-
delmezni kincseit a heves vér könnyelműségei ellen.

„Vigyázatlan lanyhaságunk észrevétlenül vezet el
a sátán országához“ írja 1817-ben naplójába, azért
folyvást vigyázott, előkészítvén magát a reá várakozó
nagy föladatra. Avagy nem úgy van-e? Talán csak
általában mint ember tökéletesíté magát s nem mint
hazafi, kit a reformátori pálya tövisai és babérjai csá-
bítanak? Igaza volna-e Dessewffy Aurélnak, ki azt je-
gyezte naplójába, hogy Széchenyi készületlenül lépett
a törvényhozói terembe, továbbá Wesselényinek, ki azt
állítá, hogy 1821 körül Széchenyi még keveset gondol-
kodott a politikáról s nem lévén hite a magyar nemzet
jövőjében, csekély részvétet mutatott a magyar ügyek
iránt? Kemény — Dessewffy és Wesselényi állításai
cáfolatául — kimutatja, hogy Széchenyi az 1825-i or-

szágygyűlésen nem a kezdő politikusok tapogatódzása és nyugtalan hiúsága által vonta magára a figyelmet, hanem akkori első föllépésében „egész élete programja s eszközei vannak letéve“. Azért Kemény nem hiheti rögtönzöttnek a Széchenyi föllépését és hogy mennyire nem volt az, arról e naplók tesznek tanúságot. Széchenyinek vérében volt a fajszeretet és ifjú szenvedélyei csillapodtának arányában élénkül részvéte a magyar ügyek iránt. Mennél többet látott és tanult, annál jobban bántotta hazája elmaradottsága és annál erősebben óhajtott segíteni azon. 1816 körül e sorokat írja naplójába: „hazám, szenvedő szerencsétlen hazám, de ezen nem lehet segíteni, most legalább még nem!“⁶ 1819-ben már komolyabban foglalkozik ily eszmékkel: „Honfitársaim“ — így ír akkor — „nem is sejtik, mily gyengék, tudatlanok, sőt rosszak. Ezeket a dicsőség útjára vezérelni, az lehetetlenség, ám örvendjenek a magok szűk körében legalább kissé nagyobb anyagi jólétnek, mint aminőben eddig részesültek. De a jövőendő nemzedék aztán hadd menjen egy lépéssel előbbre a világosság felé, erre akarok vállalkozni. Tudom jól, hogy gyűlölni fognak a hálátlanok, amíg élek s szétszórt hamvaim hamar feledve lesznek; de én boldognak fogom érezni magamat, ha utolsó órámban azt mondhatom: íme, él egy fiatal ember, aki általam szerencsésebb lett, semmint nélkülem lehetett volna.“⁷

Látjuk tehát, hogy Széchenyi már igen korán szíven hordja hazája sorsát, s már 1819-ben el van tökéelve a reformátor szerepére, sőt ekkor már ki is gondolt egy reformtervet. Az addiginál nagyobb anyagi jólét az élő nemzedék számára, mely annyira lelketlen, hogy csak

⁶ 635. l.

⁷ 118. l.

állati életre képes, azonban fölvilágosodottság, emberhez illő lét a jövő nemzedék számára: ez az 1819-i reformterv két alapgondolata. És ha a kapcsolatot keressük e két gondolat közt, nem találjuk-e föl azt egész reformátori pályájának egyik vezéreszméjében? Nem voltak-e az anyagi reformok az ő fölfogása szerint csupán eszközök, melyek végeredményökben erkölcsi vívmányokkal járnak? „Valamint a közmoralitás nagyobb-kisebb léte — így szól a *Stadiumban* — egyenesen hat az ország mechanikájának jobb vagy rosszabb létére, — ha számos esztendőket összefoglalunk — úgy bizonyosak lehetünk, hogy a jobb mechanika megint visszahat az erkölcsökre.“ (244. l.) A *Stadium* e gondolatát, Széchenyi pályájának ez egyik vezéreszméjét, föltaláljuk az 1819-i naplóból vett idézetben is, mert annak írója csupán anyagi jólétet ígérve az élő nemzedéknek, de már az utókornak több világosságot és igazi boldogságot, tervét az anyagi és erkölcsi haladás okozati kapcsolatára alapítja.

Igaz, hogy nincs eltelve vérmes reményekkel, de mennél kevesebb kilátása van a sikerre, annál sivárabb erélyre ingerli kötelességérzetét s nem ismerünk-e ebben is a későbbi Széchenyire? Sőt a szavakat tettek váltják föl. Mint e naplóból értesülünk, már 1821-ben mozgatja a lóverseny ügyét, pedig tudjuk, hogy ez ügyet nem úri kedvtelésből pártolta, hanem mivel fontosnak tartotta azt közigazdasági és nemzetiségi szempontokból. De hogy úgy ne lássék, mintha Széchenyi későbbi eszmemenetét akarnók ifjúságára erőszakolni, a napló egyik helyére hivatkozunk, melyből világos, hogy már ez időtájt is a lóverseny ügyének csak oly jelentőséget tulajdonított, mint később. Azon alkalommal ugyanis, hogy honfitársai lanyhán viselték mago-

kat ez ügyben, így fakad ki ellenök: „Szerencsétlen ország, gondolám magamban, amelynek legjobb s legfölvilágosultabb tagjai az oly ritkán kínálkozó alkalmakat, hazájoknak hasznos szolgálatokat tehetni, elszalasztják. Ily ország fog-e valaha szabadságáért vért is ontani? Aki kiesiben, mikor a jutalom csak saját önérzetünkben lehet, nem akar anyaföldének javára működni, azt sohasem fogja átmelegíteni a népe iránti hő szeretet.“ (1822 január 14) ⁸

„Ritkán kínálóznak az alkalmak a hazának hasznos szolgálatot tenni“, ez az, mi Széchenyi helyzetét 1825-ig jellemzi s nem a pesszimizmusból eredt részvétlenség vagy gondatlan készületlenség. Láttuk, hogy pesszimizmusa nem tette részvétlenné, hogy készült a reformátor szerepére, s hogy már idejekorán tisztában volt a szükséges reform céljával és kivitele fő módszerével, sőt hozzá is fogott a reform azon részéhez, melyhez épp hozzáfoghatott. Saját szavai szerint „mint földbirtokos és mint lovastiszt megtette kötelességét“.⁹ De volt-e alkalma többet tenni 1825-ig? Bármily kevéssé szerette az alkotmányellenes kormányt, mint katona nem akart föllépni ellene és különben sem tett neki a pusztán tiltakozó politika, mert nem igen tudott lelkesedni „a magyar egyoldalú szabadságáért, ahol ő a parasztot dögönyözi, ez pedig óbégathat“.¹⁰ Végre 1825-ben elérkezett az óhajtott alkalom, lehetett védeni, de egyszersmind fejleszteni az alkotmányt és minden erőből a nemzetiség emelésére hatni.

De nem lehetetlen, hogy az 1825-i országgyűlés egybehívásának külső ösztöne nélkül is, mindazt, mi

⁸ 127. l.

⁹ 128. l.

¹⁰ 137. l.

1825-ig mint eszme, érzés vagy töredékes kezdemény izgatta lelkét és foglalkoztatta tetterejét, már korábban összpontosította volna tervszerű cselekvéssé, ha a szívét és képzeletét nyugtalanító szenvedélyek nem gátolják oly erősen akarateroje fegyelmezését. Mert Bentham tanítványa, ki oly kegyetlenül ostromozta az érzelgős politikát és kit azért szívtelennek tartott a tömeg, a jövőjéről szőtt ábrándjai közt kiváló helyet adott oly nő alakjának, kinek mosolya, élete még bizonytalan útjain megaranyozná dicsőségét vagy fölvidítaná visszavonult életét. Képelete hányszor hitette el szívével, hogy előtte áll az üldözött eszménykép és hányszor kellett keserű csalódásra ébrednie. Különös, hogy a neve, vagyona és szelleme által kiváló ifjú mágnás, bár kivált két ízben komoly szándékkal, mind a két ízben szerencsétlenül udvarolt. Igaz, hogy első ifjúsága zivatáros éveiben szerzett rossz hírét nem igen bírták elfelejteni az előkelő körök, de ez magában még nem lett volna baj. Azonban a könnyelműség alább hagyván, fejlődött valami magaviseletében, amit nem értettek s amivel nehezen lehetett megbarátkozni. Epedő érzelmessége, követelő szenvedélye és érzékeny kedélye hullámzásai kevésbé vagy nem sokáig tetszettek a jól nevelt leányoknak, kik a könnyelműséget inkább eltűrték volna, ha nyugodtabb s őket nem feszélyező modorral párosul s nem tetszettek gondviselőiknek sem, kik azokban a régi hóbortok egy kevésbé szeretetreméltó kiadását látták. Széchenyi akkori helyzetéhez jól illettek Goethe szavai:

Ohne Umschweife

Begreife,

Was dich mit der Welt entzweit;

Nicht will sie Gemüth, will Höflichkeit.

De Széchenyit bántották a mellőzések, pedig azoknak köszönhette azt a kevés valódi boldogságot, mely komor életét földeríté. Mert kigyógyulván ifjú szerelmeiből, a csalódások csak fogékonyabbá tették a mélyebb szenvedély iránt. Végre talált is egy kiváló nőre, kit a rajongásig fokozott érzelemmel már tíz évnél tovább szeretett, mikor mint negyvenöt éves férfi az oltárhoz vezette.

Aki így élt és érezett, annak költői lélek jutott osztályrészül és ha meg is volt tagadva tőle az alakító képzelet megváltó adománya, vigaszául adatott a sokoldalú fogékonyság a szép legkülönbözőbb formái iránt. Nem is szólva a színek és a plasztikai formák világáról, hány költő és gondolkodó keltett rokonérzelmű visszhangot gazdagon fölszerelt lelkében. Mennyire lelkesíté Franklinnak az erkölesi és anyagi haladásért buzgólkodó gyakorlati szelleme s mily gyönyörrel olvasta Plátó ábrándjait a szerelemről, az örök igaz, jó és szép fényköréről, melyre a testbe börtönzött lélek, ha visszaemlékszik, egyszerre újra fakadoznak elvesztett szárnytollai. Élénk részvéte kísérte a szentföldre Tasso hívó lovagjait, majd odaadással figyelt Byron lantjára és sokáig érezte varázsát a szaggatott hangoknak; e sivár gúnykacaj, e kéjekben eltombolt kín, a titáni dac, az unottsággá hamvadó lelkesedés, a rejtélyes büntudat zaklatása mintha keble mélységeiből volnának kiragadva. Isteníté Alfieri zsarnokgyűlölő múzsját, s még jobban magát a nagylelkű költőt, ki tétlen merengéséből fölocsúdván, lázas eréllyel pótolta az elvesztett időt, de azért maradtak könnyei és sóhajai St. Preux és René számára. Maga is írt verseket, levelekben próbált egy regényt írni, sőt még huszonkilenc éves korában is tervezte, hogy „belletrista“ lesz. Azonban haladt az idő,

elég volt az ábrándozásból és érzelgésből, készülni kellett a már-már fölismert hivatásra. A szorosan vett irodalmi olvasmányokat a közgazdaságiak és politikaiak váltják föl. A hajdani kedvencek közül legtovább tart a moralisták uralma. Széchenyi mindig sokra becsülte őket, mint mestereit a nemes életbölesésgben és midőn élete feladatául tűzte ki okosan és szépen élni nem tudó nemzetét e tudományra megtanítani, örömet olvasott oly írókat, kik azáltal, hogy tapasztalatait az emberi természetről megerősítették vagy gyarapították, terhes nevelői munkájában segítségére voltak. S ha az ily írók nem csupán tanulságost adtak, hanem előadásuk és egyéniségük érdekessége által a képzeletre is hatottak, mennyire szerette őket. Montaigne *Essai*it mondotta legkedvesebb könyvének.

De nem különös-e, hogy Széchenyi, ki saját élete fölosztásában s olvasmányaiban a „költészeti zománcot“ mint egyik munkájában nevezé, mindennél többre becsülte, irodalmi műveinek stíljében és szerkezetében oly kevés művészi törekvést mutat? Valóban csínosság és világos átnézet tekintetében sok szegényebb tehetség könnyen legyőzi. Ő maga is megvallja egyszer, hogy igen hosszadalmas. „De mit tehetek én róla“ — így folytatja — „ha annyi a mondanivaló s rövidebben írni nincs időm, vagy tán nem is tudok“. ¹¹ Igen érdekes vallomás. Tudjuk, hogy csak későn tanult meg magyarul írni, 1826-ban írja Wesselényinek: „Tudod, mily erőltetéssel írok az anyám nyelvén.“ S jegyezzük meg, hogy általában nem könnyen találta meg a neki eléggé kifejezőnek látszó szót; esprit d’escaliernek nevezni magát naplójában, mivel gyakran a lépesőn jutott

¹¹ *Jelenkor*, 1843.

eszébe a szó, melyet a szobában hiába keresett. Ilyformán igen sok időt kellett volna fölládoznia, hogy néhány lapot azzal „a férfiúi tömött írásmóddal“ írjon, melyet különben nagyrabecsült. De végre is ő nem az író koszorújáért küzdött s minden mondatai kiesiszolására szánt időt oly bonyolult és neki elsősorban fontos teendőitől kellett volna elvonnia. Ezt nem akarta tenni és teletömvén mondatait incisumokkal és körülírásokkal, megnyugodott a gondolatban, hogy nem is tudna röviden írni, még ha akarna sem.

Nagyjában ugyanez áll művei szerkezetéről is. Honnan vegyen időt és nyugalmat annyi teendői és oly izgatottsága közben a lényegest és lényegtelenet a kellő arányok szerint csoportosítani? Hisz a legtöbbször oly tárgyokról írt, melyekkel inkább kötelességérzetből, mint valódi vonzalomból foglalkozott. „Azon meggyőződés“, — írja a *Világban* — „hogy pénz s vagyon körüli ismétetinkben vagyunk leghátrább, s azok tágitása s józan helyrehozása ki nem számítható hasznót árasztna honunkra, bírt arra engem, hogy pénz, vagyon, nyereség, haszon, hitel stb., ilyenek körül annyit fáradozzam, azok velejét fölfogjam, s véleményemet hazámfiaival férfiúi egyenességgel közöljem. Gazdasági kombináció, nyereségi összehasonlítás, fölvetés, számítás s több ilyféle mindig legízetlenebb foglalatosságom volt és sokszor magamon kelle nevetnem: eleinte jó szándékom, később a kénytelenség mily messze vittek azon tudományokban, melyekhez nemcsak természeti kedvem nem, sőt visszás érzésem volt.“ (210. l.) Mindez eléggé meglátszik művei szerkezetén. Kimeríti ugyan tárgyát, megvilágítja minden oldalról, de nem bír mindig körülötte maradni. Hogy is tehetné? Szívének teljességéből szól szája.

Lelkesítik az erkölesi vívmányok, melyek újításainak következései volnának, fejtegeti vallásos és bölcselmi meggyőződéseit, az útjában álló erkölesi hibákat ostorozza, szóval ki-kicsap oly terekre, hol szívvel-lélekkel otthon érzi magát s kitérései bár magasabb szempontból a tárgyhoz tartoznak, néha groteszk ellentétben állnak a tárgyalt kérdés természetével. Például a *Lovakról* aligha írt más valaki annyi hévvel és föllengzéssel, mint Széchenyi. Hadd idézzük csak egyetlen helyét könyvének: „némely kevés, ha már serdülő korától fogva a maga tökéletesítésén szünet nélkül munkálódott, és minden jóban és nemesben gyakorlotta magát, egészséges lélekkel ér az élet véghatárára, ahonét fáradozásainak s jótetteinek bimbózó virágát örömezzéssel tekint, és midőn élete pályájára, melyen járt, mennyei gerjedelemmel visszanéz agyagból kiszabadult lelke, az istenség felé emeli magát! De gyerünk vissza a tenyésztésre.“ (147. l.) Oly könyveiben is, melyeknek tárgya szellemibb a lótenyésztésnél s ott is, hol nem csapong el tárgyatól, eléggé hirtelenek az átmenetek és szerte kalandozó az előadás. Csak kevés munkája van jól szerkesztve. Gyorsan ír és legtöbbször a tervnek csak főbb pontjait gondolván ki, egészen átengedi magát hangulata és eszméi csapongásainak. De a formának e gyöngeségei, melyek részint a belső szükség, részint a sietség s a megszokás következményei, nem akadályozzák s talán elősegítik Széchenyit oly szépségek kifejtésében, melyek miatt állandó s nem csupán történeti érdek fűződik munkáihoz.

Mily mély s magas érzések csilláma mindenütt. Minden föllengzés mellett mily igaz hangok. Kortársai jól érezték könyvei e legfőbb szépségének varázsát. Kossuth a *Kelet népére* írt válaszában így szól Széche-

nyiről: „Hazáját mondhatatlanul szereti, ama keserű és búskomolysággal, mely nemzeti jellemünk saját-sága, miként mindezt szívmelegébe mártott tollal oly mesterileg festi, valahányszor megszállja (és — Isten-nek hála! — gyakran szállja meg) a magasztos pol-gári erények poesisa.“ Valóban Széchenyi hazafias köl-teményeket írt prózában és a magyar hazafias lírának, melyet naplói újabb tanúsága szerint is annyira sze-retett, minden húrján tudott játszani. Ellágyul, villá-mokat szór és jóslatokat hirdet. Majd beborul arca, érezvén a vész közelségét és a „szívmelegébe mártott toll poesisa“ az ószövetségi próféták megdöbbentő nagyságáig emelkedik.

Említsük-e még prózája egyéb szépségeit? Említ-sük-e humorát s gúnyját? Idézzük-e ötleteit és a feszes ízlésnek visszatetsző adomáit s hasonlatait, melyek annyi bölcseséget, annyi keserű fájdalmat rejtenek a játshi külső alatt s annyi nagyképű silányságról ránt-ják le az álarcot?

Nem tehetjük, mindez igen messze vezetne Szé-chenyi naplójától s ifjúságától. Azután lapoznunk kell még Széchenyi egy másik életrajzában is,¹² melyet úgy szoktak a Kemény jellemrajzával együtt emlegetni, mintha két egyenrangú műről volna szó. Úgy látszik, hogy e fölfogást e naplók érdemes kiadója sem tartja helytelennek, ha szabad így ítélnünk következő szavai után: „Egy Falk, egy Kemény dicső nyomdokait taposva bár, előfutója vagyok“. (112. l.) Nem akarjuk tagadni Falk könyvének érdemeit. Kemény oly szép s annyira kimerítő jellemrajza után, szüksége volt irodalmunk-nak egy életrajzra, mely a részletező és kerekded elbe-

¹² *Gróf Széchenyi István és kora.* Írta Falk Miksa, for-dította A. I. és V. A. Pest, 1868.

szélés formájában állítsa elénk Széchenyi pályájának képét. Falk nagy ügyességgel és szorgalommal teljesítette föladatát, de előszavában maga is elismeri, hogy sokat köszönhet Keménynek. „A legcsekélyebbet sem háborgatja létében még a legkitűnőbbnek léte is“, mondja Goethe, csak hogy ne emeljük a csekélyebbet a kitűnővel egy rangfokra és ne tartsuk fölöslegesnek írás közben éreztetni az ürt, mely a lángeszű író az értelmes és könnyed tollú írótól elválasztja.

Nem azt akarjuk mondani, hogy Falknak fölfogásában nincs semmi önállóság. Sőt van s egészen az ő Széchenyije különbözik a Keményétől. Szép szavakban mondja el Kemény, hogy mit érzett, midőn Széchenyi jellemének boncolásához fogott: „Numen adest! kiáltom, mint Linné, vallásos döbbenéssel. Halhatatlan szemek néznek szívem redői közé és agyam idegszövedékeibe s míg nem egy növénynek, melyet a fűvész keze midőn megvizsgált, széttépett, de egy országlárnak, kinek eszméi a boncolással elevenséget és hatást nyerhetnek, míg Széchenyinek taglalom életét: vajon eléggé oltalmazhatnám-e magamat az előszeretet és ellenszenv befolyásaitól? ez nyugtalanít és izgat.“ Falk is tárgyilagos akar lenni, de ez elhatározása nem nagy küzdelmébe került. Numina adsunt! így kiáltott föl és megajándékozván előszeretetével Széchenyinek oly kiváló és annyira népszerű politikai ellenfeleit, hősével szemben nem ritkán óvakodik az „idealizálás“ hibájába esni. Azonban hideg észszerűsége és érzelgős írói modora mellett is éppoly kevésbé tárgyilagos minden tekintetben, mint ahogy nem képes éreztetni velünk Széchenyi lelki nagyságát.

De hogy Széchenyi ifjúságára térjünk, Falk könyvében hibásan van rajzolva Wesselényi hatása Szé-

chenyi fejlődésére. Falk Keményt követve elbeszéli, hogy a világbéke után megváltozott Széchenyi, azonban hozzáteszi, hogy a belső változást külsőleg nem lehetett észrevenni s a világ szeme előtt úgy látszott, hogy még mindig merész lovaglási próbák s szerelmi kalandok képezik legfőbb élvezetét. Bizonyosságul két adomát beszél el, melyek Széchenyi ifjúságát a szilaj könnyelműség színében tüntetik föl. „Ilyen volt Széchenyi 1820-ig“ — így folytatja — „lelkében már kihajtani kezdtek a jövő nagyság csírái, hanem külsőleg még keveset lehetett észrevenni a lélek e csendes munkájából. Ekkor történt egy esemény, mely döntő lőn egész életére s törekvéseinek végre határozott irányt adott. Széchenyi megismerkedett az erdélyi báró Wesselényi Miklóssal, ki néhány évvel fiatalabb volt, de neveltetésénél s az erdélyi közéletben korán való részvételénél fogva, alapos tudomány s politikai érettségre nézve fölötte állt a grófnak.“

Falk e rajzát csupán Kemény adataiból s fejtegetéseiből meríté, azért vizsgálnunk kell, hogy miként használta föl azokat.¹³ Kemény is nagy befolyást tulajdonít Wesselényinek Széchenyi fejlődésére, de nem mondja azt döntőnek és tiltakozik azon fölfogás ellen, mintha Wesselényi tette volna Széchenyit nagy hazafivá, már pedig Falk szavai, bár nem e fölfogás védelmére vannak írva, nem tartalmaznak semmit, mi annak elmentmondana. Kemény a fő súlyt arra helyezi, hogy mind a ketten, bár nagy mértékben, de egyenlően hatottak egymásra és korántsem oly merész, hogy az 1820-ban még huszonhárom éves Wesselényit a hat évvel idősebb Széchenyi fölé helyezze, alapos tudományra

¹³ Kemény: *A két Wesselényi Miklós* (Tanulmányok I.).

és politikai érettségre nézve. Továbbá Kemény Wesselényi föllépte előtt közvetlenül nem üres adomákkal jellemzi Széchenyit, hanem azt emeli ki, hogy Széchenyi akkor elpazarlott évek s szétfecsérlett szellemi erő tudalmának súlyát hordván lelkén, Debrecenben sem érezte magát otthon, mert hitte, hogy hazáját elhagyta, midőn tehetségeinek egész összegével nem szolgál. Ilyesmit ugyan Falk is említ, de utána veti adomáit s közvetlen utánok úgy hozza színre Wesselényit, mint egy mentort, kinek föltüntével a vásottság egyszerre lelohad. E benyomást csak fokozza, midőn összehasonlítván Széchenyi és Wesselényi visszatekintéseit barátságuk történetére, azon önelégült eredményre jut, hogy „azon képhez, melyet Széchenyi Istvánról rajzoltunk a föntebbi lapokon, mindenesetre jobban illik Wesselényi előadása, mint a Széchenyié“. Jobban illik? De azért jobb-e? Széchenyi visszatekintése elfogult lehet s a Wesselényié ne lehetne az? S mit mond Wesselényi? Azt, hogy Széchenyi 1820 körül a politikáról keveset gondolkodott s hogy a magyar ügyekről ritkán szeretett beszélni; és Falk ez állításokat még ritkítva szedi. De már Kemény kimutatta, hogy Wesselényinek éppen ez állítása mily kevésbé jellemző a fiatal Széchenyre nézve. Falk följegyzi azt is, hogy „Wesselényi elszánta magát arra, hogy mint szükséges rosszat, mint a világosságtól elmaradhatatlan árnyékot, eltűri azt, amit hibául tekintett barátjában, míg a számító Széchenyi megkísértette saját céljaira fölhasználni azt is, ami nem tetszett neki Wesselényiben“. Igaz, hogy egy kis számítás is vegyült Széchenyi baráti érzelmeibe, mint Kemény is elismeri, de alig kell mondanunk, hogy nem önző s kiesinyes, hanem nagy tervének láncolatába illő, de minek e körülményt ily kapcsolatban elő-

adni? Minek azt Wesselényi keresztyén önmegtagadásával szembe állítani? Nem tudjuk, hogy a barátság első éveiben Wesselényi Széchenyinek miféle hibáit volt kénytelen eltűnri; annyit tudunk, hogy a későbbi s inkább ismeretes időszakban Széchenyi eleget tűrt Wesselényi tettei miatt. Végre Falk, ha nem is alaposan, de határozottan beszél, míg Kemény megvallja, hogy „határozott fogalmat akármiről inkább lehet szerezni, mint a hatásról, melyet e férfiak egymásra gyakoroltak“.

Lehet-e most a Széchenyi naplójának közzététele után? Lehet, legalább ami a Széchenyire tett hatást illeti s amennyire ily természetű kérdésben lehetséges határozott fogalmakat szerezni, de nem hisszük, hogy egészben módosítanunk kellene Kemény eredményeit. 1821 augusztusában kezdődik Széchenyi közelebbi ismeretsége Wesselényivel. Széchenyi éppen ekkor igen fogékony volt baráti érzelmek iránt. Nemrég gyógyulván ki egy szerelmi csalódásból, részvétért sóvárgott szíve, mely még nem tanult meg lemondani és megnyugvást sehol sem talált. A boldogság reményei megcsalták és úgy látszott, mintha a dicsőséget is hiába óhajtaná. A katonai pályán előléptetést régóta hasztalan várt, azt pedig mindinkább érezte, hogy e pályán hazájára nézve nem fejthet ki elég hasznos munkásságot. Különösen ily munkásságot kívánt a csalódásoktól sebzett kedélye. Épp fáradozott is egy közhasznú kezdeményben, a lótenyésztés előmozdításában s ez ügy érdekében utazván Erdélybe, Wesselényinél időzött, kit már korábban is ismert. Zsibó ura most nagy benyomást tett reá, melyet újabb és hosszabb érintkezések erősítettek. Hevülni kívánó szíve megszerette Wesselényit, kiben föllelni vélte mindazt, mit egy rokon-

ézelmu barátban föllelni már rég óhajtott. Jól esett neki föltárni előtte belseje minden titkát. Nem volt nehézz meggyőznie Wesselényit, eszméi helyességéről, az anyagi s magánjogi reformok szükségéről s ezeknek jótékony hatásáról az értelemi s erkölcsi haladásra nézve. Széchenyi mindenekelőtt fontosnak tartá, hogy a vezetők magok is műveljék és tökéletesítsék magokat, mielőtt és miközben másokra hatni kívánnak. Ily célból szövetkezett is barátjával. Bírálták és oktatták egymást. Széchenyi ezentúl társának tekintette Wesselényit a megindítandó reformmunkában, közölvén vele gazdasági és irodalmi ismereteit. Wesselényi fogékony tanítványa volt, noha megjegyzései bizonyára új szemponatokra is figyelmeztették a mestert, ki viszont a magyar nyelvre és bizonyos tekintetben a magyar viszonyokra nézve a tanítvány szerepét játszotta. Mennyi gyöngédség és nagylelkűség mind a két részről. Mily jótékonyan hatott a szeretett és szerető szív melege Széchenyi lelkére, védvén azt a sivár és önkínzó eszmék nem egy támadása ellen. Továbbá Wesselényi nem volt hajlandó egyedül a nemzetben keresni az országos bajok okait és folyvást az alkotmányos ellenzék föladataira figyelmeztette barátját. Széchenyi, bár szíve mélyéből megvetett oly nemzetet, mely szabadságát önkényt földadja, nem szívesen követte barátját e térre. Önelégült honfitársainak tespedésén érzett keserősége tompítá fogékonyságát a sérelmi politika iránt s azután még nem is szánta el magát végleg a katonai pálya elhagyására. Azonban bár nem éppen Wesselényi ösztönzésére, de az ő eszméinek hatása alatt mindinkább vágyódott oly helyzet után, mely szabadságot engedjen neki a közjogi kérdések terén is. Annyi bizonyos, hogy e baráti viszony első éveiben Széchenyi serényebben

foglalkozik közjogi tanulmányokkal. Nem gondoljuk, hogy tovább terjedt volna Wesselényi hatása. Vagy Wesselényi hatásának kell-e még betudnunk azt is, hogy Széchenyi lemondott az ország sorsáról alkotott sötét nézeteiről? Így beszéli maga Wesselényi és semmi kétség, hogy Széchenyi ideig óráig lemondott rólok, de ily nézetek később is mindvégig fölmerülnek lelkében.

II.

Nem meglepő-e, hogy míg első könyveiben fényes jövőt jósol a nemzetnek, ugyanekkor naplójában csüggedten, sőt kétségbeesetten szól a jövőről? Nem kell-e itt arra gondolnunk, hogy Széchenyi Aeneásként:

Talia voce refert, curisque ingentibus aeger

Spem vultu simulat, premit altum corde dolorem?

Azonban 1841 után Széchenyi nem hasonlít Virgil hőséhez; sötét képeket fest a jövőről, egy nemzeti temető létrehozását tervezi s azt jósolja, hogy a magyar egy rossz ízlés ásta kerti tóba, egy békatanyába fog fulladni s mégis még a *Politikai Programmtöredékben* is, melyből e jóslatát idézzük, ezeket olvassuk: „én sohasem tudtam, valamint most sem tudok kétkedni fajtánk egykori fölvirágzásán“, sőt a negyvenes években naplóiban sem hiányzanak a reménytől sugalmazott helyek. Hogy értsük mindezt? Azt higyük-e, hogy Széchenyi alapjában mindig csüggedt volt s csak azért biztatott a szebb jövővel, hogy az valóban be is következze és talán csak akkor ragadták ki a kedvező körülmények pesszimizmusából?

Megengedjük, hogy Széchenyi azért is bátorított, mert elgondolta, hogy a nem alaposan indokolt re-

ményre is sokkal több szüksége van egy még fejlődő nemzetnek, mint a legalaposabb pesszimizmusra, de nem hisszük, hogy Széchenyinek színlelnie kellett volna a jövőbe vetett hitet, mert ha áttekintettünk érzései és eszméi egy egész szövedékén, látni fogjuk, hogy hite őszinte volt s mélyen gyökerezett lelkében.

Vallásos érzéseiből kell kiindulnunk, vagyis lelki életének legmélyebb alapjából. Igaz, hogy a kételyek egy ideig megingatták hitét, de annak lényeges részeit nem döntötték meg. Sőt érettebb korában, midőn már nem csüggött gyermekkedéllyel egyháza egész tanrendszerén, nyugtalanította lelkiismerete, ha azon vette észre magát, hogy annak bármely részletéről is lenézéssel szólt vagy gondolkodott. Csak akkor érezte magát mentnek minden vádtól, ha a szülői házban megszokott formák kíváncsai szerint közlekedett Istenével. Ábránd, kegyelet s hit folyvást élesztették vallásos érzését, melybe nem vegyült semmi türelmetlen hév. Ő, ki nek küzdenie kellett hitéért, megbotránkozott azoknak vakmerőségén, kik bírakul akarnak föllépni mások lelkiismerete és Isten között.

Annál szigorúbb bírāja volt e viszonyra nézve önmagának. A folytonos és könyörtelen önbírálatra főleg a lélek halhatatlanságába vetett hite ösztönzé. E hitről, mint e naplóból látjuk, már atyja is sokat tűnődött ¹⁴ és Széchenyi e tekintetben is hasonlított atyjához. Mind a ketten Pascal szellemében jártak el, ki így vélekedik: „A lélek halhatatlansága oly fontos kérdés, oly mélyen érdekel bennünket, hogy egészen érzéketlenek vagyunk, ha nem akarjuk megtudni, hogy miben áll az.” Széchenyi át volt hatva azon hittől, hogy a földöntúli élet

¹⁴ 51. l.

csak azoknak van fönn tartva, kik itt a földön minél inkább tökéletesítették lelköket. Nyugtalanította a gondolat, hogy „porhüvelyé fölbomlása után soha föl nem ébred többé, mert eléggé ki nem képzett és eléggé ki nem tisztult lelke nem bírhatná el az örök égnei világosságát, a megdicsőültek mennyei kéjét“.¹⁵ Azt tartotta, hogy a „jobb ember minden cselekedetinek egybevonatja, élte munkáinak vége célja, tenger bajainak egyedüli reménysugára végre is csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-inkább tökéletesített lelkével visszatérni egykor szebb honába“.¹⁶ Azonban a tökéletesedés erkölcsi értékét nem az elért képességek fokához mérte; szerinte „mindegyik pálya mindenkit közelebb vihet a tökéletesedéshez“, csak „törekedjék mindenki megtudni, hogy mi a földi rendeltetése“.¹⁷ Ily értelemben mondja az életet a legnagyobb tökéletesedés utáni törekvés próbaidejének“.¹⁸ Azonban a tökéletesedés hatása az emberen kívül is mutatkozik, sőt munkásság nélkül alig lehetséges és így az egyén tökéletesedése a mindenséget is emeli és tulajdonkép e végből oltotta Isten az emberbe a tökéletesedés vágyát. Széchenyi szerint nincs magasztosabb érzésünk, mint „azon szomj, azon őszinte vágy, jóllehet a nagy egyetemben egyedül efemer férgesek vagyunk, habár csak láthatatlan parányt is, tiszta lélekkel hordani a határtalan mindenség földicsőítéséhez“.¹⁹

Ily érzések forrongtak lelkében már ifjúságában is, természetes tehát, hogy ugyanekkor mély benyo-

¹⁵ *Kelet népe*, 271. l.

¹⁶ *Hunnia*, 156. l.

¹⁷ 1819-i naplók, *Budapesti Szemle* 1875, 144., 145. l.

¹⁸ U. o. 146. l.

¹⁹ *Üdvölet*. 3. l.

mást tettek reá az emberi perfektibilitást hirdető bölcsesleti tanok, melyek századunk elején újra figyelmet keltettek. Herder e tanok lényegét így fejezi ki: „Nem rajongás remélnünk, hogy mindenütt, hol csak emberek laknak, egykor értelmes, méltányos és boldog emberek fognak lakni.“ Mi lehetett drágább Széchenynek, mint e remény? Mily jól esett éreznie, hogy a fölvilágosodott filozófia tanítását a keresztyén vallás szelleme is igazolja. Úgy látta, hogy e perfektibilitás tana csak más szavakkal fejezi ki a lélek halhatatlanságába vetett hitet; azért mintegy hitelvei közé iktatta azt és misztikus hévvel ragaszkodott hozzá élete végéig. Azonban a hazafi be nem érhetette a haladás ily általános reményével. Igaz, hogy a tökéletesített nemzetek lépcsőin emelkedik az emberiség, de nincsenek-e egyes nemzetek a pusztulásra szánva? Nem venni-e észre a magyaron is az enyészet jeleit? Nem, úgy nyugodott meg végre: e nemzet még fiatal, hirtelen föllobbanása és gyöngé kitartása, kevés tanultsága és sok tehetsége, nem számító természete s élénk képzelődése, inkább vitézi multja, mint vénhedő kultúrája mind arra mutatnak, hogy hibái a fiatal'ság hibái és mivel a magyar egyetlen keresztyén sarja Európában azon népcsaládnak, mely szellemi sajátságait még sehol ki nem fejtette, bizonyos misszió vár reá a haladó emberiség történetében. E meggyőződés soha ki nem halt lelkében s midőn ideges lehangoltság vett rajta erőt, midőn sötét látomásokkal telt fantáziája gyötörte, midőn belátása föltárta előtte a helyzet nehézségeit, majd a közeledő bukás képét azon kötelességérzeten kívül, mely a gondviseléstől számára kijelölt helyhez eszmélete fogytáig láncolá, ama meggyőződésből is merített erőt a kitartásra. „Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfek-

tibilitásban és... e szerint a lelkes, deli természetű, vitézképű magyar ne érhetné el az emberi kifejlés legmagasabb fokát is?“²⁰ Így kiált föl egy 1846-ban kiadott munkájában. Úgy tekintette ez időtájt a magyart, mint egy erőteljes és nagy reményű ifjút, kit a túlbuzgó gyámok veszélybe dönthetnek. De hitét a jövőben föl nem adta, valamint vallását nem adta föl a szkeptikus filozófia ostroma közben. Még eszmélete töredékei közt is föltalálta e hitet, a *Blickben* is azzal vigasztalja magát, hogy a magyar kiheveri még a Bach rendszerét, mert ifjú, „mindenesetre a legifjabb Európában“ (283. l.). Íme még a lelkére borult nagy éjtszakában is föllobog e hit. Annyi ereje volt, hogy csak nehezen bírt elhamvadni, erejét maga Széchenyi sem ismerte elég jól, mert soha sem volt képes nyugodt önérzettel tekinteni önnön belsejébe. Inkább szerette sa nyargatni magát, gyönyörrel font halántékai köré töviskoszorút képzelt vagy valódi hibáiból.

Naplói kiadója tapintattal választja el a képzelteket a valódiaktól, de a Wesselényivel kötött barátság történetét tárgyalván, el nem fojthatja a megjegyzést, hogy Széchenyi némikép irigykedett is Wesselényire. Irigység, a szó e helyen kellemetlenül hangzik a gyöngéd körülírások védelme alatt is. Széchenyi egykor nagyon szerette Wesselényit, az illúziók aranyfátyolán át látta jellemét s midőn a fátyol foszlani kezdett, természetes volt, hogy a mindsűrűbben észrevett hibák igen erősen sértették szemét. S ha csupán az emberben csalódott volna, de csalódott a hazafiban is, kivel egykor Magyarország regenerálása végett szövetkezett s kiről nem tette volna föl, hogy kihívó politikája által veszé-

²⁰ *Eszmétöredékek*. Különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg. 73. l.

lyeztetni fogja ama reformok sikerét, melyekért életök hajnalán együtt lelkesedtek. „Wesselényi — így panaszkodott Széchenyi 1843-ban — megrontotta egész politikai pályámat és miután több, mint húsz éve, hogy úgy szólván egyedül Magyarország lebeg lelkem előtt, megrontá életem legérdekesebb s leghaszonhajtóbb részét.“ — Mindez eléggé érthetővé teszi Széchenyi naplóiban a keserű kifakadásokat Wesselényi ellen, a nélkül, hogy az irigység föltevésére is szorulnánk. Különben e kifakadások nem gátolták Széchenyit abban, hogy sokat ne fáradozzék Wesselényi ügyében. De nem akarjuk elhallgatni, hogy 1838-ban a pesti árvíz alkalmával Széchenyi naplói fanyar hangon említik Wesselényi hősiességét. De Széchenyi akkor telve volt keserűséggel. Az árvíz rossz sejtelmeket ébresztett benne tervei jövőjére nézve, lehangoltságát betegség is fokozta és azzal vádolván magát, hogy a vész idején nem tett eleget kötelességének, nem jól esett látnia hajdani barátja fején a babérkoszorút, mely annak népszerűségét emelvén, ártalmára volt a békés irányú reformpolitikának. Hogy mindent elmondjunk, Széchenyi akkori érzései közt olyat is találunk, mely hasonlít az irigységhez, de lényegben különbözik attól. Legyen szabad erre nézve Keményre hivatkoznunk, ki följegyzi Széchenyiről, hogy „ő sem tartózkodék vissza ama kielégíthetetlen és vágyszomjas munkásságtól, mely az események fonalszárait saját egyéniségének kerékéről akarja leszöni; de önzéseért nem áldozott eredményeket föl, míg az eredményekért gyakran háttérbe nyomta, sőt néha el is feledé önzését. Aztán noha szerette magát egy törekvésben központul, mégis a cseleket s taktikát a tárgyak s nem személye emelésére használta.“ Vajon mondhatni-e ugyanezt Széchenyi

ellenfeleiről, akikkel szemben irigységgel vádoltatott? Általában mi ellenfeleivel való vitáit illeti, az események folyama több igazságot szolgáltatott Széchenyinek, mint a vitáival foglalkozó írók.

Vagy igazságosan van-e megítélve a gr. Dessewffy József *Taglalatja* ellen kiadott *Világ* a Falk könyvében? E könyv ellen Keménynek is vannak észrevételei. Az eszmemozgalmak kezdeményezőinek szokásos illojaltítását ismeri föl benne és hozzá teszi, hogy Széchenyi nem elégszik meg Dessewffy megcáfolásával, meg is akarja semmisíteni; véleményei miatt nevetségessé s gyűlöletessé teszi az irodalom és közélet e jelesét, mi fölösleges volt a szóbanforgó kérdésre nézve, s a jövő tekintetéből sem volt hasznos. Kemény ugyanis azt hiszi, hogy a későbben lábrakapott gyöngédtelen s szenvedélyes vitatkozó módor, mely a hideg megfontolásnak útját elzárta, egyrészt Széchenyi *Világjának* köszönhető. Mindez éppen elég volna, de Falknak nem elég. Szerinte Széchenyi a *Világban* jellemének gyönges oldalát árulta el, melyet Falk nem tud s nem is akar szépíteni. Mert Széchenyinek egy nemes, a legjobb szándéktól vezérelt ellenféllel volt dolga, kit ugyan szabad volt legyőzni becsületes harcban, de aki nem érdemelte, hogy lefegyvereztetvén, a gúny buzogányával agyon sujtassék. És fájdalom, Széchenyi így cselekvék.“ Lehet ugyan ez eljárást lélektani okokkal menteni, de végre is „míg Széchenyi könyve hatását fokozni remélte, az olvasó tiszta élvezetét megkeserítette és kényszeríté őt, — Jean Paul szavaival élve — hogy szívével elforduljon a szerzőtől, mialatt fejével igazat adott neki“.

Ezek után az érzékeny olvasó Dessewffyt báránynak fogja képzelni, Széchenyit pedig farkasnak. De ha

meggondoljuk, hogy tulajdonképp Dessewffy volt a támadó és ha kikeressük a *Taglatatból* mindazt, ami Széchenyire rosszul hatott, még mindig elismerhetjük, hogy a *Világnak* is van része a később lábra kapott és annyira ártalmas vitatkozó modorban, de nem hihetjük el, még Jean Paulnak sem, hogy szívünkkel el kellene fordulnunk a *Világ* szerzőjétől. Dessewffy is törekszik Széchenyit gyűlöletessé s nevetségessé tenni. „Kevés gyöngéded érzést“ — így szól Dessewffy — „és óva bánást (delikatesse) mutat az, a hatalmasabb és tehetösebb részéről, mikor közönségesen elegendő kárpótlás nélkül áldozatokat javasol, mert ami néki könnyű, az másnak igen nehéz, sőt végbevihetetlen is lehet. Ha azt nőtelen ember teszi, még kisebb a gyöngéded érzés“. (169. l.) Íme Dessewffy első ártatlan vádja. A vád anyaga sem alapos, mert Széchenyi nem javasolt kárpótlás nélküli áldozatokat, sőt politikájának egyik alapelve volt, nem a nagylelkűségre, hanem az önérdekre hatni, nem áldozatok gyanánt ajánlgatni reformjait, hanem úgy tüntetni föl azokat, mint a látszólag károsultak érdekében álló rendszabályokat. De ha *Hitele* mindamellett alkalmat adhatott ily félreértésre, mily meglepő volt neki a gyöngédtelenség vádja, ki nem is tartotta magát oly dúsnak, mint Dessewffy föltüntetése és ki már megmutatta, hogy nem riad vissza az áldozatoktól. És hozzá még a nőtlenség említése! Dessewffy nem tudhatta, hogy ezzel minő érzékeny sebet szaggatott föl ellenfele keblében. Most tudjuk a naplóból, hogy Széchenyi akkor reménytelenül szeretett későbbi nejét és elképzelhetjük, hogy mennyi fájdalom van e válaszába fojtva: „Nem emlékezem, hogy nőtlenségem okát előtted fölfedeztem s szívembe tekintenem kértelek legyen.“

Széchenyi bizonyos önelégültséggel tekintett vissza külföldi utazásaira. Érezte, hogy már a külföldi viszonyok alapos ismerete is felsőbbiséget biztosít számára honfitársaival szemben. De gr. Dessewffy nem akarja elismerni felsőbbiségét, így kiáltván föl: „Ha nem látja a szerző (Széchenyi) a különbséget (Gallia és honunk közt), bizony kár volt utaznia“ (119. l.), mi Széchenyinek már csak azért is rosszul esett, mert világosan látta, hogy sem a hazai, sem a külföldi viszonyok fölfogására nézve nincs mit tanulnia Dessewffytól.

De még jobban fájt Széchenyinek az, hogy Dessewffy olybá tüntette föl, mint aki eszével árt szíve érzeményeinek, mint aki az anyagi jólétet s az élet örömeit tartja az ember legfőbb javainak. „A nevelőknek — úgymond Dessewffy — a pénzes tehetségen felül még valami mással is kell bírniok, annyi észszel és erénnyel tudniillik, amennyi megkívántatik, hogy a pénzt nem kell nagyra becsülni“, sőt Széchenyi kifakadásait a rossz adósok ellen bizonyos párhuzamba állítja a Shylock bölcséletével. Mindmegannyi törszúrás a reformátor érzékeny szívének. Neki kellett hallania mindezt, ki mert nagyon szerette eszét szíve zsarnokának föltüntetni, összerezsent és fölháborodott, ha e látványt félreértették, ki az anyagi jólét kedveltetését eszüknek tekinté erkölcsi célok elérésére s ki a sztoikus bölcsék eszményét törekedvén elérni, most egyszerre izgatott fantáziája látomása szerint egy pénzsóvár szibaríta színében volt bemutatva nemzetének. De Dessewffy itt sem állapodott meg. Egy ifjúnak hozzá intézett levelét közli, mely éretlen megbotránkozással szólván Széchenyi s elvtársai törekvéseiről, így végződik: „Sajnálom ezeket az embereket, ha halhatatlanságra vágnak, mert meghalnak, még minek előtte sírba szál-

lottak. Ha egyébiránt elég nekik mulatságosan és kedveltetőleg élni, hallgatok; csak azt mondom, hogy nem nagy emberek, hanem kifinomított nagy állatok.“ (29. l.) És e levél ellen a közlő oly hangon tiltakozik, mintha tökéletesen egyetértene tartalmával. Széchenyire legalább ily hatást tett a közlemény és elképzelhetjük, mit érezhetett olvasásakor, ha elgondoljuk, hogy mennyire irtozott oly élettől, mely halhatatlan lelke ártalmára lehet. S ha még hozzávesszük, azt az „apád is lehetnék“ hangot, melyen Dessewffy a már évekre sem fiatal Széchenyit olykor leckézteti, talán kimerítettük Széchenyi ingerültségének személyes okait.

De semmibe vegyük-e, hogy Dessewffy megtámadja Széchenyi legkedvesebb eszméit? Semmibe vegyük a könyvén átlengő szellemet? Hogy gyűlölte Széchenyi e palástolgatást, e mentegetést, e féligakarást. Ő merész kezekkel szakítá le a leplet a nemzet bajairól s hibáiról az önismeretet tartván a javulás első fokának. Egész életén át hivatása nem legcsekélyebb részének tartá megismertetni a nemzetet saját hibáival. Tükörművésznek nevezi magát a *Stadiumban* és munkáiból a nemzeti hibák egész enciklopédiáját lehetne összeállítani. Nagyon haragudott, mert nagyon szeretett. „Oh, haragos lélek“, — így kiált föl az *Isteni színjátékban* Virgil, átölelve az Argenti miatt méltatlankodó Dantét — „legyen áldott az, kiben te fogantatál“. A nemes fölháborodás láttára fölidézi a költő az anya emlékét, mintha mondani akarná, hogy e látszólag erőszakos érzést is annak köszönjük, kitől leggyöngédebb érzéseinket örököltük. Sokszor lobogott fel e fölséges harag Széchenyi lelkében és sokszor csapott villáma azokra is, kik a bajokat és visszaéléseket leplezték, vagy gánesaikat is hízelgő szavakba burkolták,

Így tett Dessewffy is s ha szenvednie kellett az ingerült reformátor csapásai alatt, lehet-e felednünk, hogy támadása Széchenyit is oly érzékenyen bántotta? Mi legalább nem felejtethjük és meg kell vallanunk, hogy nem egészen Jean Paullal szólva, talán elfordulnánk szívünkkel Széchenyitől, ha nem úgy írta volna meg a *Világ*ot, mint ahogy megírta.

A *Világ* elnémította a régi ellenzék bajnokát, de Széchenyinek vitái meg nem szűnnek s ellenfelei nem mindíg az ellenzék soraiból kerültek ki. Metternich is megtámadta Széchenyi politikáját már 1825-ben, tulajdonkép ki sem békült azzal mindvégig, de a támadás s védelem inkább a színpalak mögött történtek s csak azóta ismeretesek részletesen, mióta mind Széchenyi, mind Metternich hátrahagyott iratai ki vannak adva. 1825 november 12-én, majd december 8-án értekezett a hatalmas miniszter Széchenyivel a magyar ügyekről és december 11-én egy Szögyényihez küldött levélben leírja a két értekezés lefolyását. E levél Majláth György birtokába került, ki azt 1850 szeptember 14-én elküldé Metternichnek, ezúttal sem fojthatván el a megjegyzést, hogy a „25 év előtt mondott s a jövőbe oly helyes és mély fölfogással tekintő jóslat a szerencsétlen Széchenyi grófot illetőleg is híven teljesült“.²¹ Vajon miből állott e jóslat, mely oly helyes és mély fölfogással tekintett a jövőbe? Metternich arra inti Széchenyit, hogy ne ártsa magát a politikába, hogy vonuljon vissza idejekorán, mert lesz idő, midőn vissza akar majd fordulni, de nem bír és elsüllyed a posványba, vagy ha bír, meg fogja bélyegezni az a párt,

²¹ Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Th. II, Bd 2. 248. lap.

melyet ő félrevezetett. Ennyiből állnak Metternich jóslatai; de vajon teljesültek-e valóban s amennyiben teljesültek, azon okoknak voltak-e eredményei, melyekből Metternich logikája következteté azokat? Nagyrészt nem teljesültek. Félrevezette-e pártját Széchenyi? Tulajdonkép mikor volt Széchenyi pártvezér és melyik országgyűlési nagy párt állott föltétlenül az ő rendelkezésére? Metternich azon fiatal arisztokratákra gondolt, kik Pozsonyban 1825-ben Széchenyi köré gyűltek s kiknek köréből a pesti kaszinó fejlődött ki. A miniszter, kinek fantáziáját a nagy francia forradalom kísértetei háborgatták, e körben egy jakobinus-klub magvát sejdítette s azért monda Széchenyinek, hogy elrontja az ifjúságot, de majd megadja az árát. Tudjuk, hogy a francia forradalomban is az egymást túlszárnyaló pártvezérek elődeiket a guillotinera hurcolták. De Széchenyi s köre oly kevésbé volt jakobinus, mint maga Metternich. Az ellenzéket még 1841 előtt sem lehetett Széchenyi pártjának nevezni s ha nem is tagadhatjuk, hogy annak törekvéseire a reformátor eszméi befolyással voltak, vajon e befolyás oly természetű volt-e, aminőnek azt Metternich gondolta? Metternich úgy beszélt, mintha Széchenyi föllépése nélkül a leg-símábban fejlődtek volna a magyar ügyek. Kemény ellenben, ki Metternich szemrehányásai jórészt ismerete, a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratában kifejti, hogy az 1825-i állapot Széchenyi nélkül is fönnttarthatatlan volt, azonban az új követelések nélküle más alakokat nyertek volna, kifejti, hogy általa szélesedtek terveink, de növekedett óvatosságunk. Széchenyi hatott volna fölforgató irányban, ki mindig azon volt, hogy a reformok meg ne zavarják az egyetértést a nemzet s a kormány, valamint a nemzet egyes

osztályai közt? S ha követett is el botlásokat, ha őt is terheli némi felelősség az 1841 után lábrakapott megfontolatlan újítási szellemért, mely forradalmi lázzá fokozódott, mily elenyészően csekély az ő felelőssége a Metternichéhez képest, ki már 1825 előtt fölizgatta a kedélyeket, rombolgatván a régi tisztes épületet, mint nevezni szeretne a magyar alkotmányt s 1825 után sem sokat tett arra nézve, hogy a szerinte is tűrhetetlen állapotok reformálása a kormány és nemzet közt minél kevesebb surlódásra adjon alkalmat. Széchenyi 1825-ben arra figyelmezteti Metternichet, hogy a kormány föladata volna oszlatni a nemzet bizalmatlanságát. Nincs bizalmatlanság, így felelt Metternich rendíthetetlen önérzettel, s ha van, az csak fölforgató eszmék palástolására mesterségesen van készítve, hisz a magyar történetnek csak egy korszaka van, melyben a kormány az alkotmányt fenyegette, s ez a korszak a szabadelvűek által magasztalt II. József kormányának ideje. Így ismerte Metternich a magyar multját s jelenét, de azért jóslogatott jövőjéről. Azonban Széchenyi az ő jóslatai kedvéért senkit sem ragadott a forradalmi térre s maga sem ragadtatott oda, hanem 1841 előtt és után minden lehető megtett a békés fejlődés biztosítására. Igaz, hogy 1841 után összeütközésbe jött az ellenzéki pártárnyalatokkal és ekkor bizonyos fokig betölt rajta Metternich azon jóslata, hogy a párt, mellyel haladni nem akar, meg fogja bélyegezni.

De ez nem egészen úgy történt, mint Metternich képzelé, nem úgy gyűlöltek az előretörő pártok Széchenyit, mint a hegypárt a girondiakat s nem is sodorták magokkal védtelenül, hogy azután tönkre tegyék. Így is fájt a tusa Széchenyinek, csakhogy ő 1825 előtt is tudta, hogy tövisei is vannak a reformatori pályá-

nak, melyre nem lépett volna, ha főleg személyes ambíciók izgatják lelkét, mint Metternich hitte róla. Azonban nem volt-e igaza Metternichnek általában az események folyamára nézve? Már 1825-ben előre látja a forradalmi időket s úgy látszik, mintha Széchenyi 1841-től kezdve csupán ismételné azt, mit Metternich neki 1825-ben mondott, s mit neki akkor elhinni nem akart. Csak látszik úgy, de a két jóslat nemesak különböző időben mondatott, hanem különböző fölfogásokon alapul és az események nem igazolták mind a két fölfogást egyenlő mértékben. Metternich azon fölfogásból indult ki, hogy az 1825-i országgyűlésen a régi magyar ellenzékhez egy új csatlakozott, mely nem elégedvén meg az alkotmány védelmével, európai eszméket penget s gyűlölvén általában a monarchikus intézményt, vesztére tör a magyar monarchikus alkotmánynak is. E szellem szenvedélyes vezérek befolyása alatt idővel erőszakosabb lesz és lángba fogja borítani az országot. Földadata tehát a kormánynak elfogadni a régi alkotmányos ellenzék álláspontját, de állandó szilárdsággal visszautasítani s ezáltal elfojtani az új, az európai ellenzék törekvéseit. Széchenyi antimonarchikus hajlamokat nem bírt fölfedezni a magyar ellenzékben, s ha bírt is néhány excentrikus főben, sokkal jobban ismerte a nemzetben mélyen gyökerező monarchikus érzést, semhogy ily felhőkről vihart következtessen. Elismerte, hogy a kibontakozást a régi állapotokból óvatosan kell vezetni, nehogy veszélyes rázkódásokkal járjon, de a kormánynak hajlékony s bizalmatkeltő magatartásában látta a veszélyek elhárításának leghatásosabb módját. Midőn a kormány eljárása fogékonnyá tette a kedélyeket az izgatások iránt s midőn a *Pesti Hirlap* szerkesztőjében oly férfit ismert föl Széchenyi, kinek

modora a társadalmi rendek közt ingerültséget kelteni és minden törvényes tekintélyt megingatni volt képes, akkor kezdette mind erősebben féltetni reformművét a kikerülhetetlen zavaroktól. Metternich ekkor meg-rémült konvertitának nevezgeté és igaz, hogy Széchenyi meg volt rémülve, de nem tért a Metternich hitére, mert a két hit közt lényeges a különbség. Szóval csak akkor hihetnők el, hogy Metternich 1825-ben mély és helyes fölfogással tekintett a jövőbe, ha be lehetne bizonyítani, hogy Széchenyi nélkül fönnttartható volt a régi állapot, s hogy Széchenyi fölforgató irányban hatott, ha be lehetne bizonyítani, hogy nem volt monarchikus érzés a magyar reformpártban, s hogy a Metternich politikája a magánjogi s a nemzetiségi kérdésekben böles előrelátással akadályozta a forradalom kitörését.

III.

De bármennyit érnek Metternich jóslatai s vádjai, bizonyos, hogy Széchenyire végzetes hatást tettek. A magyar politikai élet élénkülésével mind sűrűbben kellett hallania Metternichtől és körétől, hogy ő az oka mindennek, hogy lehettek ugyan jó szándékai, de a pokol jobb szándékokkal van kövezve. E könnyelműen odavetett szavak Széchenyinek sok alvó kételyét életre keltették, önkínzó hajlamait táplálták és nem kis mértékben voltak okozói tébolyának. De mit mondunk? Hisz Széchenyi nem volt tébolyodott, így gondolkoznak többen, kik döblingi tartózkodását magyarázván, a tébolyt nem akarják e tartózkodás okául elismerni. Nem lesz tehát fölösleges foglalkoznunk e sokat vitatott kérdéssel, melynek tisztázásához e naplók is föl-

használhatók, noha azok 1848 első negyedében véget érnek.

Falk könyvének utolsó fejezetében részletesen foglalkozik Széchenyi élete utolsó szakaszával. Könyvének e fejezete igen értékes a benne foglalt új közlemények miatt, mert Falk rövid ideig személyesen is ismerte Széchenyit és utolsó éveiről sok részletet hallott másoktól. De a fejtegetések, melyek közleményeit kísérik, már kevesebbet érnek. Részben igazat ad Gyulainak,²² ki Kecskeméthy²³ közlései alapján kifejti, hogy Széchenyinek ugyanaz okozta halálát 1860-ban, ami 1848-ban megtébolyította, de hozzáteszi, hogy az „általános kérdés: örült volt-e Széchenyi vagy sem, ezzel nincs megoldva. Szerinte nem lehet e kérdésre egyszerűen igennel vagy nemmel felelni, mert három teljesen különböző fázison ment át Széchenyi lelki állapota Döblingben s ha azon kérdés vettetik föl, vajon tébolyodott volt-e Széchenyi, pontosan meg kell jelölni az időszakot, melyre a felelet adandó, hogy határozottan lehessen felelni.“

Mi nem hisszük, hogy Falk őszintén helyesli akár csak részben is Gyulai eredményeit. Megjegyzése csak oda van vetve, de azután mintha elfelejtette volna. Szerinte — így vehető ki tulajdonképi gondolata fejtegetései burkoló héjából — Széchenyi sohasem volt örült, hanem csupán bizonyos fokig és bizonyos ideig kedélybeteg, de e betegséget elsősorban nem hazája romlása s erre vonatkozó önvádjai okozták, hanem megrongált egészsége. Pedig Gyulai éppen ez önváda-

²² *Emlékbeszéd.* Buda-Pest, 1879. *Gróf Széchenyi utolsó évei.*

²³ *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála.* (1848—1860.) Pest, 1866.

kat emeli ki, mint az 1848-i téboly s az 1860-i öngyilkosság fő okait. De Falk nem akarja a Gyulai által kifejtett egységet fölsismerni a döblingi remete három különböző lelki állapota közt és azért egyiket sem magyarázza helyesen.

Nézzük csak mit mond az első időszakról. Szerinte Széchenyinek kedélyét testi szenvedések zavarták meg először, sőt öngyilkossági gondolatokkal tölték be lelkét akkor, mikor nyilvános működése, szellemi munkája még alighogy megkezdődött. Egy Waldsteinhoz írt levél alapján 1830-ra teszi Falk az így vázolt testi és lelki hanyatlás kezdetét. „A megfeszített szellemi munka, a kiállott aggodalmak mindjobban aláásták egészségét, úgyhogy az 1848-i eseményeket már roncsolt egészséggel érte meg. Széchenyi roskatag teste e csapások alatt legalább pillanatnyilag összetört s a fényes szellemet is romjai alá temette. Ez ugyan nagyon materialisztikusnak tűnhetik fel, de a valóságnak tökéletesen megfelel. Azonban a testnek beteges állapota az aggasztó képzeletek csoportját támasztja, melyekben eleinte még van legalább egy szikrányi tény, míg utóbb mindinkább eltávoznak a reális alaptól s végül egészen üres képzeletekké fajulnak. Így volt Széchenyinnél is. Volt elég valódi oka a fájdalomra, de ehhez csatlakozott nemsokára egy, legalább részben beteges képzelődés, azon gondolat, tudniillik, hogy ő maga okozta saját és hazája szerencsétlenségét.“

E magyarázatnak nem az a baja, hogy nagyon materialisztikusnak tűnik föl, hanem az, hogy nem felel meg a valóságnak. Nem áll, hogy Széchenyinek kedélyét először a testi szenvedések zavarták meg. Nem volt-e kedélye mindig betegebb, mint teste? Lelkében a legkülönbözőbb ellentétek harca folyt, ott érzékiség

küzdött eszményiséggel, bíráló ész lágy kedéllyel, heves képzelődés gyakorlati fölfogással, érzékeny hiúság büszke világmegvetéssel, mizantrópia rajongó ember-szeretettel, vakbuzgó fajszeretet az emberiség eszményeiért hevülő érzésekkel. Ily természete lévén, nem haladhatott folyvást nyugodt, folyvást biztos öntudattal az életen át. A legkülönbözőbb benyomások egyesült ostroma alatt izgatottan kereste s alig találta énjét, tépelődő s önmagában kételkedő lón. És természetes hajlamát az önkínzásra nem fokozta-e az általa mélyen átértzett keresztyén tanok azon iránya, mely magasra helyezvén az ember eszményeit, a földi lét és önmagunk megvetésére tanít? Azonban e naplókban kézzel fogható bizonyítékokat találunk arra nézve, hogy Széchenyi kedélyét először nem a testi szenvedések zavarták meg. A huszonhárom éves huszártisztet csak nem nevezhetjük testileg szenvedőnek, pedig már öngyilkosságra gondol s önvádak terhelik. Huszonkilenc éves korában sem volt teste roskatag s egészsége ronc-solt, azért mégis egy beteges képzelődés vesz rajta erőt, hasonló ahhoz, mely 1848-ban megtébolylította. Sógornője halála miatt vádolja akkor magát s ez önvád mindvégig gyötörte. Bizonyos, hogy gyakori betegeskedés s a mindinkább növekedő idegesség előmozdították az ily képzelődések keletkezését, de igen szabatosan kellene ismernünk a test és a lélek kölcsönhatását általában és különösen Széchenyi fiziológiai alkatának befolyását szellemi sajátságaira, mielőtt 1848-i rögeszméjének keletkezését testi bajaiból mernők származtatni.

Így azonban meg kell elégednünk azon magyarázattal, hogy érzékeny lelke melengette s nagyra nevelte azon szemrehányásokat, melyekkel a magyar ellenzéki

mozgalmak hevésségei miatt Metternichék elhalmozták. Már 1841-ben Kossuth feleletét a *Kelet Népe*re olvasván, ezt írja naplójába: „Vannak pillanatok, amikor kétely száll meg, vajjon jól tettem-e, hogy a *Hitellel* s a *Kelet Népe*vel fölléptem. Ha egyszer kétkedés szállja meg lelkünket: ekkor vége földi boldogságunknak.“ Az övének vége volt. A gondolat, hogy föllépése Magyarország vesztét okozta, mindjobban zaklatja s az 1848-i események hatásával szövetkezvén, kiforgatja lelkét oly nehezen fönn tartott egyensúlyából.

Falk tovább folytatva fejtegetéseit, elmondja, hogy a részben valóságon alapuló képzelgésekhez járult azután a puszta képzelgések egész sora, melyeknél hiányzott a tényleges jogosultságnak még árnyéka is. Széchenyi félteni kezdte saját személyét. Apró vonásokból, melyeket előbb közölt Falk, világos, hogy Széchenyi nyugtalanzkodott, vajon nem ő esik-e első áldozatául a forradalomnak? Ez apró vonások azonban nem igen szembetűnők; csak egyet bírtunk magunknak megjegyezni. Az augusztusi napokban egy miniszteri tanácskozmány alkalmával Kossuth egy éppen akkor érkezett puskának kakasát fölhúzva, Széchenyire célozott, de látván Széchenyi arcán a rémülést, nevetve lebocsátotta a fegyvert. De Falk szerint Széchenyi nemcsak a forradalom bosszújától félt, hanem attól is, hogy a forradalom esetleg megbukván, a kormány büntető keze bizonyára őt fogja érni legelőször, mint mind e bajok okozóját. Ez aggályokat Falk a Széchenyit ért katasztrófa lényeges okai közé sorolja.

Mi jogosítja föl Falkot e föltevésekre? A minisztertanácsi jelenetnek fontosságát túlozza, Széchenyi ideges volt s megrémült, de ebből még nem következik mindaz, mit Falk mond. Vannak ideges emberek, kik

a legkisebb zörejre összenezennek, de azért nyugodtan dacolnak a legnagyobb veszélyekkel. Széchenyi majdnem betegsége kitöréséig személyes és erkölcsi bátorságának sok tagadhatatlan jelét adta, föl nem tehető tehát, hogy a személye biztosságáért érzett aggályok oly mélyen gyötörték volna, hogy sietteték örülsége kitörését. Avagy nem jól értettük Falk gondolatának valódi célzatát? Azt akarta talán mondani, hogy már kezdettől fogva igen is sok okosság volt a Széchenyi „ügynevezett“ örülségében?

De végre is csak nem tagadhatja, hogy Széchenyi valósággal megtébolyodott, s hogy az első években tébolya igen magasfokú volt? Nem tagadja éppen, de enyhe színekkel rajzolja a betegség első időszakát, mintha azt akarná mondani, hogy akkor sem volt az oly veszélyes, mint hiszik. Szóval szelídíti a tébolyt, mint Gyalu asztalos az oroszánordítást. „Azon percben ugyan“, — úgymond — „midőn Széchenyi a tébolydába lépett, oly dühroham szállta meg, mely hevesesre nézve minden eddigit fölölmult s e rohamok eleinte ijesztő mérvben ismétlődtek. De ki nem találja e jelenséget természetesnek? Nem emlékeztették-e a reá nézve teljesen idegen helyiségek, az éppen oly idegen orvosok látása szüntelen helyzetének szörnyű voltára s nem kellett-e kétségbeesnie a szó legborzasztóbb értelmében, ha egy pillantás egész környezetére eszébe juttatta sajnálatraméltó helyzetét“ stb. Mint látjuk, igen ártatlan téboly.

Minden nyilatkozása természetesen kimagyarázható, a nélkül, hogy az eszmélet eltűnésének föltevéséhez kellene folyamodnunk. Azonban itt egy kissé hézagos Falk előadása. Széchenyi útját Döblingbe nem itt beszéli el, hanem az előbbi fejezetben jegyzetben

idézi Kecskeméthy és Almási Balogh arról szóló tudósításait. Pedig föl kellett volna használnia e tudósítások adatait a téboly első stádiumának rajzában is. Az ő módszere mellett ez nem is lett volna nehéz. Például a grófnak Mosonyba érkezését Kecskeméthy nyomán így beszélhette volna el: A gróf megérkezvén Mosonyba, ismét kiugrott a kocsiból, lármázva s kiabálva futott végig a fő utcán, hogy ő „ég“ s oly dühöngésbe jött, hogy kezeit, lábait meg kelle kötözni törülközőkkel és ágyba fektetni. Így beszéli Kecskeméthy, de ki nem találja ezt természetesnek? Igaz, hogy Mosony utcái nem voltak szokatlanok a grófnak, de a futás által fejlesztett testi hőség előbb azon csak részben beteges képzelődést ébresztette föl benne, hogy ő ég és így tovább.

Falk szerint Döblingben a dührohamok kissé ritkábbak lőnek, minél inkább hozzászokott Széchenyi új környezetéhez; de azután egyideig „külsőjét teljesen elhanyagolta, nem olvasott, nem írt semmit s nem akart senkit látni, még nejét s gyermekeit sem, kiket oly bensőleg szeretett. Ígyhát Széchenyi teljesen holt volt a világra nézve.“ Igen halvány rajz. Az őrjöngések esillapodta után következő időszakot Kecskeméthy így festi: „Tompá fásultság állt az őrjöngések helyébe s teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsátott magához, még imádott nejét sem. Ez apátia kiterjedt a gróf fizikai lételére is. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vevé észre, hogy fehérruhát kellene váltani, a mosdásra rábeszélni kelle; haját s körmét kényszerrel kelle levágni. Asztalnál ha senki nem figyelmezteté, markával evett. Napközben mint bús oroszlán vasketrecében, föl-alájárt szobájában, selyem zsebkendőjét tépdesve s egymásután rongyokra szaggatva. Majd ismét csacska

lőn. Az intézettulajdonossal, segédorvosokkal, a beteg-ápolókkal s örökkel folyvást beszélt, de rendesen ő maga s senkit szóhoz jutni nem engedve. Ami lelkét nyomta, azt végtelen ismétlésekben újra, meg újra kitérte előttök, nem törődve azzal, értik-e fájdalmát? Fölfogják-e amit elbeszél? Önvádak politikai multja miatt, hogy a hazát ő veszté el, — hogy nem kellett vala a nemzetet életre ébresztenie — hogy nem kell vala neki a minisztériumba lépni, hogy ez s egyéb bűneit Isten soha nem fogja neki megbocsátani, e zavarteljes szent fájdalmaikat önté ki folyvást az őt környező tudatlanok profánus füleibe. Ez állatihoz közelítő állapot pár évig tartott.“ Miért mellőzi mindezt Falk? Ha nem tartja hitelesnek az elbeszélést, miért nem figyelmeztet bennünket e körülményre, ha pedig annak tartja, bőven föl kellett volna használnia, mert adatai igen fontosak, bár meg van az a gyöngéjük, hogy nem szelidítve rajzolják Széchenyi tébolyát azon időszakban sem, melyben már megszokta a gróf a döblingi intézet falait.

1852 táján javulás állott be a beteg állapotában. Érdeklődni kezd a külvilág iránt és Lonovics érsek volt az első idegen, kit látni óhajtott. Az érsek látogatását Keeskeméthy csak futólag érinti, míg Falk részletesen leírja. Közleménye igen becses. A gróf párbeszéde Lonovicscsal egy megható drámai jelenet, részletes rajza helyén van Széchenyi életrajzában, e nagy tragédiában. Idő kellett, míg a gróf kissé megnyugodott a viszontlátás percei után. Azután kiönté fájdalmát. Elkárhozottnak mondja magát, ki mint gyermek szófogadatlan, mint ifjú istentelenül könnyelmű volt és mint férfiú hazája vesztén dolgozott. Nincs hibátlan ember, szólt az érsek, de önnek nagy erényei is vannak,

ön jó keresztyén, jó férj s apa, jó hazafi volt. Nem, nem, felelt a gróf, én senkit sem szerettem, sem nőt, sem gyermekeimet, sem hazámat, csak magamat; én esábítottam Wesselényit és Batthyányt a politikai pályára, hogy Kossuth kegyelmet nyerjen, abban én is fáradtam, amit miattok szenvedett a haza s amit ők magok szenvedtek, az mind az én lelkiismeretemet nyomja. Lonovics emlékezteti az isteni irgalom végtelenségére. Nem, nem, mondja Szechenyi, ennyi bűnt az Isten nem bocsáthat meg. Ez a kevélység szava, viszonozza Lonovics, kevélység egy halandónak azt hinni, hogy saját tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatja milliók sorsát, kevélység neki azt hinni, hogy bűnei nagyobbak, mint az egész világéi, melyeket az üdvözítő magára vett s vérével megváltott. Szechenyi elnémult, szívéhez szorítá a főpap kezét s szemében mély hála tükröződött.

Igaza van Falknak, midőn e látogatás jótékony hatását kiemeli, de e hatás is mutatja, hogy Szechenyinek lelke betegesebb volt, mint teste s hogy a lelki vigaszra több szüksége volt, mint az orvosi kezelésre.

1853-ban Szechenyi döblingi életének második szakasza kezdődik. A javulás teljesnek látszik. Szechenyi sokat dolgozik s minden iránt érdeklődik. Falk szerint különöségei nem meglepők azokra nézve, kik 1848 előtti életét ismerik. Sőt ez időben írja egyik legzseniálisabb könyvét, a *Blicket*. Mindebből Falk azt következteti, hogy Szechenyinél ez időszakban a szellem zavarodottságáról nem lehet többé szó, csak idegrendszere nem volt még teljesen megerősödve.

Nem a legalaposabb következtetés. Sokan megjegyezték már, hogy nem mindig könnyű eltalálni a hatarvonalat, mely az örültséget az egészséges állapottól

elválasztja. Rendesen csak azokról hiszik el, hogy tébolyban sýnylenek, kiknél a lelki kór kézzelfogható jelei mutatkoznak. Ha nem volna e hajlam úgy elterjedve s ha valóban minden esetben éppenny könnyű volna a tébolyt fölismerni, mint annak hiányát megállapítani, akkor a törvényszéki orvostudomány nehéz földadatainak egy jelentékeny részétől föl volna szabadítva. De intsen bennünket óvatosságra egy kitűnő szaktudós, Maudsley e megjegyzése: „Kétségtelen, hogy vannak a tébolynek fajtái, melyeknél az értelmi zavarodottság alig vagy éppen nem vehető észre.“ Széchenyire térve, figyelemreméltó, hogy a vele foglalkozó orvosok egyike sem tagadta örültségét. Guszmann az orvosi bonclátlelettel foglalkozván, csak annyit mond, hogy az agyvelő szétrobbantása miatt nem lehetett megállapítani az elmeháborodottságot. Görgen azonban a grófot az intézetbe jötte óta egész haláláig folyvást elmebetegnek tartotta. Görgen véleményét még akkor sem tartanók megvetendőnek, ha Kecskeméthynek irányában érzett ellenszenve teljesen igazolt volna. Goldberg, kit Kecskeméthy száraz realistának nevez, azt mondja, hogy ha valaha betegre, bizonynyal Széchenyire illet a híres tébolydai orvos, dr. Guisla, azon mondata, hogy vannak lelki betegek, kiknél nehéz eltalálni a bölcsesség és tébolyodottság közti választvonalat.

De ha Széchenyi lelkéből a kór nyomtalanul eltűnt volna miért maradt akkor Döblingben? Falk könnyedén eldönti a kérdést. Nem változtatta meg lakhelyét, úgymond, mert sem a politikai helyzetben, sem saját erejében nem bízott eléggé. Csak az oppozíció vezére lehetett volna. De mint ilyen, a legelső lépés összeütközésbe hozza a hatóságokkal. A mellett úgy hitte, hogy irányadó körökben is szívesebben elnézik

működését a döblingi szerény korlátok közt, mint Magyarországon az opposíció élén. Idegeit sem érezte elég erősnek a küzdelemre. S végre a kiállott betegség sebhelye gyanánt személye biztosságát illetőleg bizonyos szorongás maradt hátra. Úgy hitte, hogy az „őrült“ Széchenyinek a legrosszabb esetben csak a politizálást tilthatják el.

Lehet, hogy Falk ehhez hasonló nyilatkozatokat hallott Széchenytől Döblingben. A beteg Széchenyi körülbelül így gondolkodott s hogy így gondolkodott, az eléggé mutatja betegségét, mert egészséges korában nem gondolkozhatott volna így. Ha Széchenyinek más baja nincs, mint egy kis idegesség, akkor nem félt volna kötelességét teljesíteni és teljesítvén azt, nem is lett volna oka félni. Összeütközött-e Deák a hatóságokkal? S ha Széchenyt a nyugtalanság nagyobb tevékenységre hajtja, nem lett volna-e elég tere a nemzetiség szilárdításán közremunkálni, a nélkül, hogy a hatóságokkal összeütközzék? A forradalom előtt Deáknál is inkább kiemelte a kormány érzékenységét, hogy veszély ne érje reformját s a forradalom után nem bírta volna a buzgalmat eszéellyel párosítani? 1853-ban multja miatt oly kevésbé volt kompromittálva Bécsben, mint Deák. Bátran elhagyhatta volna Döblinget és idegeit pihenés által erősítvén, folytathatta volna félbeszakadt pályáját. De így Döblingben maradt s ottani munkássága, bármily érdekesnek és kiválónak tartjuk is, nem volt a régi Széchenyihez méltó. Személyét illető aggályai nem egy kiállott betegség sebhelyei, hanem inkább egy még létező kór biztos tünetei. Aggályai mellett mily vigyázatlan tudott lenni. Ha már azt hitte, hogy cikkeinek és röpiratainak szerzőségét reá nem bizonyíthatják, nem mutatja-e az akadémiához in-

tézett levele, hogy az óvatosan számító „örült“ néha mily megfontolatlanul bátor volt? Nem gyanúsította-e Görgent azzal, hogy a rendőrség szolgálatában áll s nem közölte-e magával Görgennel is gyanúját? Sőt föl is olvasta előtte olykor éppen nem ártatlan politikai iratait. S miért nem hagyta el intézetét, ha félt tőle, hisz más tébolydában is elrejtőzhetett volna? Gyanúsításai, aggályai, vigyázatlan nyíltsága s bátor támadásai a hatalom ellen eléggé mutatják nagy lelke zavart állapotát.

Falk nem akarja elfogadni Kecskeméthy azon gyanítását, mintha a gróf fogadást tett volna, hogy élve nem hagyja el az intézetet. De nem lehet e gyanítást egyszerűen elmellőzni. Jól mondja Gyulai, hogy e fogadásban az örültség némi maradványait lehet fölismernünk. Mert szerinte az ötvenes években „az önvád és vezeklés, még mindig gyötörték lelkét“. Csakhogy akkor volt már annyi önuralma, hogy nem panaszkolta el keservét mindenkinek, egy új Lear módjára. De honnan gondoljuk, hogy voltak ily visszafojtott keservei? Kemény a *Még egy szó a forradalom utánban* Széchenyi 1850-i levelei alapján jellemzi önkínzó monomániája akkori mibenlétét.²⁴ Eszméi rendetlenek voltak, de csodálatos következetességgel egy alapelvűre valának visszavezethetők. Akkor ugyanis Széchenyi egyedül azt tartotta helyesnek, amit hajdan kárhoztatott. Minden, ami ellen egykor küzdött s mindenki, kit bármily csekély sértéssel is illetett, most jónak s hibátlannak tűnt föl előtte, csak önmagát mondá

²⁴ E leveleket Majláth Béla közzétette (*Hazánk* 1884 február). Kemény azokat elolvassván, így kiáltott föl: ez az önkínzás monomániája. Majláth azt mondja, hogy e levelek írásakor Széchenyi nem volt örült. Különböző eredmények.

kárhozatra méltónak. Önkínzó eszméinek egy másik iránya abból a gondolatból indult ki, hogy Magyarország az ő fölléptekor nem volt haldokló, mint gondolá, már akkor is fejlődésnek indult a nemzet, de ő folytonos jajgatásaival örültté tette a fiatalságot. Vajon nem találjuk-e föl e gondolatok nyomát az ötvenes években is? Nem említik-e Falk és Kecskeméthy egyezően, hogy Kossuthról az ötvenes években is a legnagyobb kímélettel szólt, hogy éppen annyi méltánylattel ítélt politikájáról, mint személyéről? Mi egyéb e dícséret, mint a még mindig élő, de most némi lelki erővel visszafojtott monomania egy nyilatkozása, mi egyéb, mint egy tör, mely titkolt sebben forgattatik? A *Blickben* az 1792-i operata deputacionaliakra vonatkozik Széchenyi, annak bebizonyítása végett, hogy a magyar régen érzi hátramaradását és abból régen igyekszik kiemelkedni. Hány lépés választja el e gondolatot attól, hogy ki is emelkedett volna lassan és biztosan, ha egy szívtelen s híú agitátor föl nem lép és szét nem tipor mindent? Ily önvádak nála mindig kapcsolatban voltak a vezeklés gondolatával. Midőn 1822-ben Wesselényivel a trappisták egy zárdáját meglátogatta, ezeket írta naplójába: „Vajon fájó emlékeim nem utalnak-e ilyen helyre engem is? Nem fogom-e utóbb én is így végezni életemet?” Nem végezte-e majdnem így? Nem voltak-e 1850 körül még fájóbb emlékei? S nem gondolhatta-e akkor, hogy egy elkárhozott embernek nem lehet méltóbb hajléka e világon, mint az intézet, melyben eszmélete ébredésekor találta magát? S vajon szétzilált idegrendszerének, mely titokzatos aggályokkal tölté el, nem volt-e része abban, hogy a vezeklés gondolata ily formát öltött lelkében és hogy ebben a formában merevedett meg?

Örültsége legutolsó s legrövidebb stádiumának megértéséhez becses közleményeket szolgáltat Falk. Gyulai Kecskeméthy ellenében kifejtette, hogy Széchenyi állapotának rosszabbulását és ennek kapcsán az öngyilkossági gondolat fölülkerekedését elsősorban nem a március 3-i rendőri házmotozás okozta, hanem az, hogy a magyarországi izgatottság Széchenyi-ben egy új forradalom sejtelmét, majd a régi önvádat keltette föl. Falk az örültséget tárgyazó fejezet elején kijelenti, hogy erre nézve igazat ad Gyulainak, de az örültség harmadik stádiumának tárgyalásakor néha úgy látszik, mintha elfelejtette volna e kijelentést, pedig közleményei kétségtelenné teszik a Gyulai állítását. Azonban így is becsesek e közlemények.

Mennél inkább tünedezett Széchenyinek a korona és a nemzet kibékülésébe vetett reménye, így beszél Falk, annál inkább rosszabbodott egészsége. Goldberg már február közepe táján figyelmezteti Falkot a beállott fordulatra. Ez időtájt Falk egy este Döblingbe látogatott. Bejelentés nélkül lépett a hálószobába. Széchenyi egy támlaszékben ült, háttal az ajtónak fordulva. Egy mélabús magyar népdalt fűjt fuvoláján. Néha megállott, fejét mellére hajtotta, majd lassan fölemelte s tovább fűjta a bús dallamokat. Végre félreteszi a fuvolát s föláll. Arca sápadt volt és vörös szemén látszott, hogy sokáig kellett sírnia. Lány hangulatban volt. Mindíg családjáról beszélt, különösen fiairól. Éjjél elmúlt, midőn a gróf kikísérte vendégét. Politikáról akartam önnel beszélni, — így búcsúzott tőle — de nem bírok, ma nem bírok, szerencsétlenül holnap még egy órára.

Másnap elmondta Falknak, hogy az izgatások a protestáns pátenz alkalmából, hogy a befogatások, me-

lyek az izgatások következtében történtek, mély aggodalmakkal töltik el. A külpolitikai helyzet is aggasztá. A szent szövetség politikájának föléledésétől és diadalától félt. Vége lesz az alkotmányosság ügyének Európában. Ó, hogy fogja a szerencséjétől ittás reakció megtorolni a magyarországi nyugtalanságot.

Kár, hogy Falk e kettős látogatásának keltét nem jegyezte föl. De előadásának kapcsolatából azt kell következtetnünk, hogy látogatásai a februári napokban történtek. S ha mégis március 3-dika táját mondja Széchenyi döblingi lakásában a harmadik stádium, vagyis a visszaesés kezdetének, bizonyára csak annyit akar mondani, hogy a házmotózás, hogy a személye miatt érzett aggodalmak jelentékenyen fokozták a beteg izgatottságát s nagyon föltűnővé tették a már előbb beállott rossz fordulatot. Különben Széchenyi személyes aggályai is kapcsolatban voltak hazafias aggályaival, mert ha őt bántják, így tépelődött, még kit nem fognak bántani s minő hatása lesz mindennek Magyarországon. A márciusi pesti tüntetések majdnem döntő hatással voltak a beteg kedélyére. Jósika halála s Thierry levele is siettették a katasztrófát.

Az öngyilkosság régóta táplált gondolatát most már nem bírta elűzni Széchenyi. Vizsgálta egész életét, kérdezte lelkiismeretét s Istenével beszélt. Sehol vigasz, sehol menekülés. Egész élete a bűnök láncolatának tűnt föl, lelkének halhatatlansága el volt játszva, nem volt remény az irgalomra. Visszaesett 1850-i hangulatába. Hogy akkor mit látott és érzett, azt Kemény, a már említett levelek tartalmát, sőt szavait fölhasználva, így beszéli el:

„Kimondhatatlan kínokat szenved. Mert mint Banquo lelke emelkedik a földből ki Magyarország

minden halottja, elébe lép hideg, véretlen arccal s fenyegető kézzel mond átkot rá. Sőt maga a gyászba öltözött haza is megjelen s föltárván ezer sebestől vérző testét, bepörli őt az örökkévaló törvényszéke előtt. A sok tanú kihallgattatott. Az ítélet ellene kész s már mellette áll a démon, kire a végrehajtás bízva van és neki mennie kell az örültek házából az elkárhozottak országába.“

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE.¹

Kemény Zsigmond Széchenyiről írt remekművében hőse politikai pályájának rajzát annak a ténynek megállapításával kezdi, hogy Széchenyi hazaszeretetének volt egy különös vonása, melyet specifikus magyarságnak nevezhetünk. Széchenyi ugyanis minden politikai kérdést a magyarság fenntartásának szempontjából ítelt meg s „tétovázás nélkül feláldozta a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek.”

Valóban az a sajátságos érzés, amelyet Kemény specifikus magyarságnak nevez, igen kiemelkedő jellemvonása Széchenyinek. Már korán kifejlődött benne. A nemzeti sajátságok iránt Európa-szerte ébredő lelkesedés a világhódító ellen vívott háborúk idején fokozta az ifjú Széchenyi lelkében az öröklött fajszeretetet. Az irodalom is a nemzeti sajátságok jelentőségét hirdette. Széchenyi kijegyzi magának Mme de Staëlnak Németországról írt munkájából e gondolatot: „A nemzetek igazi ereje természetes sajátságukban rejlik, az idegeknek bárminő utánpótlása hazafias hibának tekinthető.” Széchenyi önmagában fiatalos hévvel keresi a vonásokat, melyek lelkét Attila lovasaihoz kapcsolják. Külföldi útjaiban élénken érdeklik a nemzeti sajátságok. Midőn első angolországi útjában a gyáripár kelet-

¹ Felolvasta szerző a M. T. Akadémia 1910. nagygyűlésén.

kezését bámulja, azon töprenkedik, vajon illik-e a gép a magyar nemzeti sajátságához? A „nemzetiség egy nemzetnél“ — mondja Széchenyi a *Lovakról* írt munkájában — „éppen az, ami a fognak a zománc, ha az egyszer megtörik és megromlik, akkor a belső csont is bizonyára utána pusztul“. Reá is erősen hatnak később a szent-szövetség ellen vívott szabadságharcok, az alkotmányos küzdelmek a restauráció és a júliusi királyság korában, de bármennyire lelkesedik az európai szabadságért és az alkotmányosságért, a napoleoni korszak nemzetiségi iránya az ifjúkori benyomások frissességével uralkodik lelkén. Különbözik ebben a korabeli magyar politika legtöbb vezetőjétől, akik fiatalabbak, mint ő s akiknek lelkére még ifjúságukban az európai szabadelvűség irányai hevesebben hatottak.

Széchenyi inkább kockáztatja szabadelvűsége hírért, semhogy viszonyainkhoz nem illő irányoknak nem a kellő időben való érvényesítésével a magyar faj sajátságaiban való fenntartásának érdekeit veszélyeztesse. Előrejutunk, — írja 1833-i *Hídjelentésében* — „ha mi magunk nem gázoljuk össze azon szent tüzet, mely minden nemzet sajátságában él“. Egy 1844-i beszédében mondja: „Nemzetiség nélkül nekem, megvallom, minden más progresszió nem kell.“ Midőn 1845-ben a Tiszavölgy rendezése végett útnak indul, hogy a magyar alföldet „gazdag nép tanyájává“ varázsolja, Nagy-Kállón azt mondja neki Kállay Ödön: „Én elébe teszem a szabadságot a nemzetiségnek.“ Széchenyi erre így vág vissza: „Ha szabadságot akar és feláldozza a magyarságot, ugyan mily nemzetiség alapján reméli elérhetni azt? Szláv vagy német?“

Kállayt e kérdés elnémította. „Egyenesen émelygős előttem oly típus nélküli kevert lét, melyben minden nemzeti zománc ketté tört” — mondja Széchenyi a *Politikai programmtöredék*ben. De bármilyen egyoldalúnak látszik is Széchenyi a nemzetiségnek ily felfogásában, tulajdonképp egyetemesebb szempontból indult ki, mint az idegeneket türelmetlenül követő haladók. Az ő történetfilozófiája szerint: „egy nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasabbra emelkedhetik, véghivatása, a tökéletesülés felé.” Széchenyi szerint tehát a nemzetiséghez való ragaszkodás Isten parancsa, az emberiség fejlődésének szükséges föltétele. Körülbelül oly gondolatkörben mozog, mint akkortájt Pfizer Pál, a kiváló német publicista, ki hazájának franciáskodó szabadelvűivel szemben így formulázta alaptételét: „A nemzetiség első föltétele a humanitásnak, valamint a test feltétele a léleknek.” Széchenyi e rajongó fajszeretete bizonyára hatással volt Kossuth Lajos képzeletére, midőn az 1840 nov. 19-i pestmegyei gyűlésen a legnagyobb magyar címét adományozta későbbi ellenfelének.

És valóban nincs is a magyar történetben államférfiú, ki annyira magyar s mégis oly egyetemes érzésű lett volna, mint Széchenyi. De a legnagyobb magyar címének más tartalma is van.

A nemzeti sajátságok minél tisztább fenntartása tulajdonképp romantikus eszme, mely könnyen átesap a középkori viszonyok idealizáló felfogásába. De Széchenyi csak képzeletében és érzésében romantikus, a történet felfogásában racionalista s az életet első kiábrándulása óta önmaga ellen fordított daczból minél gyakorlatibb szemmel akarja nézni. A középkort lenézte,

mint Bentham és Voltaire, korának technikai és gazdasági haladása szinte szédítően hatott elméjére. Minő század! mennyire halad! — kiált föl lelkesedve, midőn Franciaországban utazik. Mintha Hutten Ulrikkal mondaná: gyönyörűség e korban élni. De annál szomorúbb, hogy az ő nemzete nem vesz részt a haladásban; sőt az a benyomása van, hogy a magyar minden keresztyén nép mögött elmaradt. Nem a nemzet szegénysége aggasztja, szegény nemzet is lehet szabad és dicső. De nyomasztóan hat reá az erkölcsi süllyedés képe, mely benyomásaiból kialakul. Nincs sehol nyoma a társadalmi szolidaritás érzetének, csupa rosszakarat, irigység, szörnyű elbizakodottság. A főrendekben semmi nemzeti érzés, a nemesség nyers, a polgárság gyöngye, a jobbjág tehetetlen gyűlölettel hordja az igát. Hogyan fejlődhetnék itt közszellem? Minő nemzeti sajátosságok érdemesek itt a fenntartásra? Ezek a benyomások és kérdések szinte kétségbeejtették az ifjú Széchenyt. Már közel volt a lemondáshoz; a legjobb ily társadalomban visszavonulni, otthon keresni a boldogságot s csekély körben jót művelni. De az általános haladás törvényébe vetett hite kizaklatta a lemondás fásultságából. Lehetséges-e, hogy az általános haladás törvénye csak az ő nemzetét ne érintené? Keresnie kell az újjászületésre reményt nyújtó életszikrát a nemzeti szervezetben. És különösen az ősi nyelv fennmaradásában, a nemzeti irodalom fejlődésében vélte megtalálni azt a szellemi jelenséget, mely mint remélni szerette és akarta, nem a kihaló élet utolsó fellobbanása, hanem az ifjúság biztató jele. És ekkor, harmincadik életéve körül, nagy elszánás vesz erőt lelkén. Oly nagy és mérész gondolatra határozta magát, aminőhöz hasonló Szent István ideje óta magyar államférfiú nem forga-

tott elméjében. Elhatározta, hogy magasabb körbe emeli a nemzet egész életét, megnemesítvén faji sajátosságait. Így a magyar lassanként a nagy európai nemzetek sorába fog emelkedni és ázsiai eredetiségét megőrző kultúrájával az emberiség erkölcsi kincseit fogja gyarapítani. Szóval a legnagyobb nemzetek egyikévé akarta nevelni a magyart. A nemzetnevelés szavával jellemezhetjük a legjobban Széchenyi tervét. E szóval először báró Eötvös jellemezte azt és ha azóta következetesen ragaszkodunk e jellemzéshez, megkímélhettük volna Széchenyi emlékét több félreértéstől. Ilyen félreértés az a vád, hogy reformjából az erkölcsi tényezők kimaradtak (Beöthy Ákos). Pedig ellenkezően Széchenyi reformja kiindulásában s céljaiban erkölcsi tényezők körül forog. Ő maga írja (1831 nyarán) naplójában, „erkölcsi reformáció élén állok Magyarorszában“. Növelni akarom azoknak az embereknek számát, akik polgári erényekkel ékesek, a valódi erkölcsi függetlenség magyát akarom elhinteni — írja ugyancsak naplójában. Rendesen nagyítani szoktuk az értéket, melyet Széchenyi a gazdasági reformoknak tulajdonít. A nemzeti vagyonosodás neki csak eszköze volt a nagyobb célnak. 1834-ben írja Baritz Györgynek: „A pénzt csak annyiban becsülöm, amennyiben erkölcsi hasznót lehet végkép azzal elérni.“ Az *Adó és két garas* című hírlapi cikkei egyikében, azon a helyen, hol a szájhazafi és a tényhazafi közt megállapítja a különbséget, így kiált fel: „Jó fő, de kivált becsületes, őszinte, valósággal a hazát s nem saját magát bálványozó kebel nélkül és sok ily fő és sok ily kebel nélkül bizony mit sem ér a két garas, de még Perunak minden aranya sem.“ Ne vegyük e nyilatkozatokat szóvirágoknak, ne tegyük Széchenyi egész munkásságát ellentétbe azzal

a gondolattal, hogy mindennél többre becsülte az erkölesi értéket. Eléggé ismeretes, hogy Széchenyi vállalatainak, alkotásainak mindig kettős, sőt több célja volt. A híd, a gőzhajó nem csupán a közlekedés emelését jelenti, a kaszinóban nem csupán a társas életet akarja csiszolni. Midőn a lóversenyért fáradozik, azt írja egy 1829-i levelében: „Ami pipaszárrágóink megbokrosodnának, ha csak sejtenék is, hogy nem a lovat, hanem őket akarom idomítani.” Az ilyen Hamlet-féle lélektani kelepcek felállításában különös öröme telt Széchenyinek. A gazdagságot sem a gazdagságért becsüli, hanem, mint a *Stádiumban* mondja: „A gazdagság szoros kapcsolatban van ezekkel: henyesség megszűnése, industria, jobb nevelés, külföldi tapasztalás, ember nagyobb bece.” Tehát a végső cél az ember értékének fejlesztése. Éppily tévedés az is, hogy Széchenyi a rideg ész embere, ki a közértelmiség gyarapításától vár mindent. A tévedés onnan származik, hogy Széchenyi szavainak értelmét igen gyakran éppoly rosszul fogták fel, mint tetteit és modorát. Széchenyi ugyanis, amidőn a szív politikáját ostorozza, gúnyból a szó köznapi értelmében emlegeti a szívet. Azt akarja mondani, hogy amit az emberek, kivált nálunk, a szív politikájának neveznek, az rendesen csak a hiúság hevélete, a könnyen fellobbanó érzékenység, mely könnyőreletes minden kis alkalomból, de kegyetlenül érzéketlen a nagy érdekek iránt és önösségében fanatizmusra hajló. Másrészt ha Széchenyi a közértelmesség nagy jelentőségéről beszél, ha ezt hirdeti oly „jelnek, melynél fogva a böles a nemzeteket mázsálja” (*Hitel*), mindig csak az erkölesi érzéstől áthévített értelmességet gondolja. Mert az ő filozófiája szerint azonosak e fogalmak: „erény és bölesesség, becsületesség és jó számí-

tás, hasznos és igazságos.“ (*Néhány szó a löverseny körül.*) De ha mégis ki kellett választania e szorosán összetartozó fogalmak közül egyet, a morálnak adja az elsőséget. „A közmoralitás több vagy kevesebb léte, nagyobb vagy kisebb súlya határozza el a nemzetek boldogságát“, mondja a *Stadiumban*. Széchenyi ezt a közmoralitást, a „zarándoki kötelelességtudást“ a családi körben és az állam iránt akarta minél szélesebb körben terjeszteni hazájában.

Ha így fogjuk fel politikai rendszerét, ha nem csupán az intézmények reformátorát, a gazdasági iniciatíva föllendítőjét látjuk benne, hanem a nemzetnevelőt, aki a legnemesebb emberi és polgári erények meggyökereztetését tűzi ki élete feladatául, igen üresnek fogunk találni sok eszmét, mely különböző irányokból kiindulva, mind oda céloz, hogy kibővítsen Széchenyi felfogását a politikai szabadságról. Pedig Széchenyi éppoly nagyra becsülte a politikai szabadságot, mint korának jelentékeny írói és szónokai, de a szabadság lényegének felfogásában felülmúlta őket. Már 1815-i angliai útjában ismerni akarja az angol alkotmányt csakúgy, mint a gépeket és a lótenyésztést. Arról van meggyőződve már 1820 elején, hogy Magyarországot csak az elvesztett szabadság visszaszerzése hozhatja új életre és valamivel később sajnálatát fejezi ki azon, hogy az ország nem becsüli eléggé szabadságát és alkotmányát, mintha honfitársai született rabszolgák volnának, kik a legfőbb földi jóra, a szabadságra nem is érdemesek. De már a megyék alkotmányos ellenállása idején megváltozott ebbeli nézete. Azonban 1826 elején úgy látja, hogy a mi nemzetünk még éretlen a képviseleti rendszerre. Úgy veszi észre az 1825—27-i országgyűlésen, hogy a royalisták rendjelt áhí-

tanak, az ellenzék pedig tapsokat. Felháborodással jegyzi fel naplójában azt a hírt 1826 júniusában, hogy az alsóház tagjai 30, a főrendek pedig 12 folyamodványt nyújtottak be a császárhoz kamarási kulesért s más kitüntetésért esedezve. A két párt között folyvást gyűjtött ilyen erkölcsi statisztikát, amint mondotta s ennek a munkálatnak némileg eredményét vonja le az 1847-i november 26-i országgyűlési beszédének e szavaiban: „Sok marcona, ha Bécsbe megy, azt hinnék róla, hogy megeszi a németet, pedig instancia van zsebében, itt a rothadás jele“.

Széchenyi elméletben az angol parlamentarizmus híve, de nem akar azokhoz az „óriási Reformátorokhoz“ tartozni, kikről már a *Stadiumban* mondja, hogy „rögtön a legcivilizáltabb nemzetek kaptájára akarják vonni az egész emberiséget s a töröknek és a bolgárnak, szintúgy, valamint az angolnak és amerikainak sajtószabadságot, zsűrit, kamarákat s miniszteri responzabilitást kívánnak adni.“ A szabadság igazi biztosítóka szerinte nem a másutt kifejlődött tökéletes formák utánzásában rejlik. Az ő meggyőződése szerint az oly nemzet, mely nagyszámú erényes polgárt foglalt magában, szabaddá lesz, ha még oly súlyos rabbilincset aggatnak is rá. Ellenben jól tudta, hogy a parlamentáris kormányforma ott, ahol a polgárok erkölcsi autonómiájában nincs gyökere, anarchiává fajul, melyet csak a párttöredékek zsarnoksága mérsékel. Ezért, bár emlegette a nyilvánosság előtt lelkének egyik legforróbb vágyát, a parlamenti kormányformának meghonosítását az országban, nem tekintette azt kora sürgős szükségletének. Ezt az intézményt nem alapkőnek, hanem a nagy erkölcsi reform koronájának tervezte. Egyelőre megelégedett a régi magyar alkotmány

mérsékelt, de határozott védelmével és mint maga mondotta tréfásan, középen maradt Madarászék és Metternich közt. Ne higgyük tehát, hogy a politikai szabadság tekintetében Széchenyi magyar kortársai közül bárkinek is tanítására szorult volna; az ő reformtervében minden értékes megvolt, amit az egyes árnyalatok a reformkorszak folyamában követeltek, esakhogy Széchenyi nem szakított ki egyes részeket a dolgok igazi kapcsolatából és nagyon jól tudta, hogy mit jelent a nemzet életében egy korán vagy későn felvetett gondolat.

De méltán kérdehetjük, hogy mi jogosította fel Széchenyit oly szertelen vállalkozásra, mint aminő egy nemzet erkölcsi átalakítása? Mikép gondolhatta azt, hogy mint egyszerű főrend, bár jelentékeny, de nem mindenható társadalmi befolyásával, hivatalos hatáskörre sem támaszkodva, ily szinte lehetetlennek látszó feladatot megvalósíthat a maga erejével? Széchenyi maga is érezte helyzeté gyengeségét a vállalat roppant súlyával szemben. 1827-ben írja *Naplójában*: „Mennél jobban ismerem földieimet, annál jobban elrémit óriási feladatom, fejedelemre volna szükségem, kinek lelkében elhinteném az igazi filozófia magvát.“ II. József történetét olvasva, azt mondja, hogy „e fejedelem gyöngé, felületes gondolkodó volt, de nemes akaratú, vajon családjában mikor akad párja? Azt szeretném megérni és annak udvarában szeretnék befolyáshoz jutni.“ De önmagára lévén hagyatva, bizalmat merített történetfilozófiájából, mely arra tanította, hogy nagy emberek alkotják a nagy birodalmakat s ők a népek orvosai. Voltaire s mások is azt tanították, hogy a nemzetek nevelhetők s hogy a nemzetek felsőbbisége vezetőik felsőbbiségének a következtése. Az ily eszmék-

ben erősen bízott, de művészi fantáziájának alkotó ösztöne még jobban ingerelte a tette, mint a filozófia. A nemzetalakítás nagy munkája közben a művész teremtő gyönyörét érezte; maga is használja a hasonlatot, hogy nem bánja a kőnek durvaságát és formátlanságát, csak ne legyen szétmálló, még szobor lesz belőle. A reform módszerének különösségében is megtaláljuk a művész impressiókra hajló eljárását, a csüggedést, a hirtelen nekihevülést, a sorrend szeszélyességét. Széchenyi azt mondja a *Kelet Népében*, hogy „minden tettem egy előre kiszámított messzeható tervnek szüleménye“. Úgy értjük nyilatkozatát, hogy a reformmű egyszerre alakult ki fantáziájában, mint egy alkotandó szobor képe körvonalaiban. De a kidolgozás közben előre ki nem gondolt részletek merültek fel s a sorrend is változott a benyomások szerint, mindamellet a művész biztosan haladt előre munkájában, a lelkében élő kép vezette s noha szeszélyesnek látszó úton járt, mégis egységes, harmónikus művet teremtett. Egy nagy nemzeti nevelés tervében talán célszerűbb eszközöket és sorrendet is képzelhetünk, mint aminők: löverseny, akadémia, kaszinó, lánchíd és így tovább. De ha a tervet közelebbről vizsgáljuk, úgy látjuk, hogy az eszközök szubjektív színük mellett is a legmélyebb számításokkal vannak kigondolva. Széchenyi a nevelés munkáját az arisztokráciára alapítja. „Én egyenesen megvallom, — írja a *Stadiumban* — hogy testestől-lelkestől az arisztokráciai princípiumnak pártolója vagyok, de nem ám a szónak elfacsart értelmében. Arisztokratáskodni semmi egyebet nem jelent, mint a legjobbak kormányát, hol t. i. egyedül az ész, igazság s erény Isteni parancsolnak.“ Első gondja volt, hogy az arisztokratákat a magyar közélet tevékeny tagjaivá

avassa. A kicsinynek látszó eszközök erősen hatottak, mert mint Széchenyi a szerb fejedelem titkárának írja: „Az emberek, sajnos, kicsinyek, azért nagy dolgokhoz kicsinyesen kell fognunk, hogy meg ne akadjunk.“ A magyar államférfiak közül Széchenyi volt az első és legnagyobb a politikai imponderabilia jelentőségének felfogásában, annak a nagy hatásnak kiszámításában, melyet kis körülmények pszichológiai mellékízőkkel események vagy a társadalom alakulásában előidézhettek. Talán elfogultnak látszik az arisztokratikus elvnek ez a kidomborítása, de hol találhatott volna Széchenyi társadalmi osztályt, mely műveltsége, hagyományai, tekintélye miatt alkalmasabb lett volna az átalakítandó nemzet vezetésére? Széchenyi szerint politikai tekintetben is ők születtek a vezetésre, mert a legalkalmasabbak arra, hogy egyforma szilárdsággal ellenálljanak az autokrata vagy a nép zsarnokságának. Azonban méltókká is kell lenniök a vezetők tisztére. „Elaljasodott oligarchia az, — mondja Széchenyi a *Stadiumban* — mely azt hiszi, minden és mindenki neki van lekötelve, ő pedig semminek és senkinek.“ A nemzet jövőjének biztosítását leginkább a tehetséges, magyar szellemű és munkás arisztokráciától várta. Boldog volt, midőn olvashatta Jósika *Abafiját* és Teleki László *Kegyencét*. „Ha mágnás ilyet tud írni“, mondja a *Kegyencről*, „a nemzet élve marad“. Ellenben elszomrodott, ha rosszat hallott egy mágnásról; némelyeknek „oligarchikus sardanapali“ életmódján nagyon fel volt háborodva. Az ifjú arisztosok példája — mert a régi nemzedéktől már keveset várt — jótékonyan hatott volna Széchenyi számítása szerint a köznemességre, melynek szokásaival, életfelfogásával a nagy nemzetnevelő igen elégtelen volt. Wesselényiről haragosan

jegyzi meg 1833-ban naplójában, hogy a bárdolatlan köznemességgel tart, velök s nem reájuk akar hatni. A lelkökben megneemesített kiváltságosak tábora aztán vonzaná a lakosok többi osztályát, még a nem magyart is. A jobbágynak adott jogok s terheinek könnyítése a százados gyűlölséget lohasztaná. A hitel szabályozása, a birtok, az ipar, a forgalom szabadsága, a közteherviselés, a közlekedés gyarapítása, a vállalkozás és társulás szellemének ébresztése, a főváros szépítése, a magyar nyelv törvényesítése, a nemzeti tudomány és irodalom vezetésének központosítása az akadémiában, a független közvélemény megalakítása, a napi sajtó minél gondosabb vezetése közös ideálokat adnának az új társadalomnak, tevékenységre, rendtartásra ösztönöznék, látkörét szélesbítenék, Werbőczy népéből újkori értelemben vett nemzetet teremtenének, mely méltó lesz a legszebb és legszabadabb kormányformára, a valódi parlamentárizmusra.

De a jórészt intézményes reformok elfogadtatására hosszú s nyugalmas idő kell, még hosszabb s nyugalmasabb idő kell ahhoz, hogy a megvalósított reformok hatása a nemzeti szervezet minden tagjába új életet árasszon. A főérdek tehát az, hogy e nyugalom biztosíttassék. Széchenyi kezdettől fogva „szelíd reformációt”, vértelen és könnytelen forradalmat hirdetett. A vihartól kezdettől fogva féltette gyöngéd ültetvényeit. Ép azért izgatása közben is óvatos, bár inkább csak a negyvenes évek folyamán hirdeti a modor és taktika nagy jelentőségét, már azelőtt is érezteti eljárásával, hogy mennyi érdeket kell kímélnünk, ha nyugodt haladást kívánunk. Kíméletlen és bántó csak ott volt, ahol a nagyon meggyökerezett balvéleményt s a tökéletes közömbösséget kellett ostromolnia vagy a ja-

víthatatlant irtania, de máskülönben inkább leleményesen rábeszélő, semmint egyenesen támadó. A modor és taktika lényege a politikában — Széchenyi tanítása szerint — abból áll, hogy ismernünk kell erőnk mértékét, a viszonyokat, melyek közé szorítva vagyunk s hogy jól kell vigyáznunk minden lépésünkre, nehogy oly ellenhatást keltsünk, mely a féltett ügyet eltemeti. A kiváltságosak csökönyösségre ingerlése volt az egyik ellenhatás, melytől a magánjogi reformokat féltette, de még erősebb ellenhatástól tartott, ha Ausztriához való viszonyunkat vizsgálta, vagy a negyvenes években a nemzetiségi kérdés bonyodalmainak veszélyét nézte. Már 1826-ban írja naplójában, hogy „mennél többet gondolkozom Ausztriához való viszonyunkról, annál erősebben győződöm meg arról, hogy a mi részünkről minden erőszakosság csak ártalmas lehet.“ Szerencsétlenségnek mondja még a *Hitel* megjelenése előtt, hogy „el vagyunk fogulva abban a balvéleményben, mintha hazaszeretet és hűség a király iránt sohasem volnának egyesíthetők.“ A negyvenes években azután mind nyugtalanabbul figyelmezteti a nemzetet heterogén összeköttetésünkre Ausztriával, „melynél fogva lehető legnagyobb érdekünk azt parancsolja, csak Istenért semmiben se ragadni el a gyeplőt“ (*Kelet Népe*). A *Politikai programmtörödékek*ben kimondja: „Ott fekszik a magyar ellenzéki hazafinak megbocsáthatatlan bűne, hogy nem akarja magát filozófiai felfogással azon eldönthetetlen ténybe belegondolni, hogy Magyarország egyedül e kapcsolatban (az Ausztriával való vegyes házasságban) találhat szerencsét vagy sehol.“ Ezt a kapcsolatot, mely jogilag a *pragmatica sanction* alapul, Széchenyi hazánk „inalterabilis viszonyának“ tekintette, melyet felbontani nem lehet, de ha

lehetne, sem kívánatos. Mert szerinte, ha eszünkön járunk és hivatásunkat felismerjük, e kapcsolat alapján „Ausztia nagyhatalmi állása előnyeinek természetes örökösei mi leszünk.“ Mivel e kapcsolatot a történet szükségképi fejleményének nézte s mivel ily nagy értéket tulajdonított neki, nem kellene más, Széchenyitől igen távol eső okokból magyarázni azt, hogy a modor és taktika szükségét oly élénken hangoztatta az Ausztriához való viszony érintésében. Épígy féltette nemzetnevelő munkájának sikerét a nemzetiségi kérdés taktikátlan kezelésétől. „A magyar szó még nem magyar érzés“ — ez igazságra figyelmezteti a nemzetet 1842-i emlékezetes akadémiai beszédében. A grammatika erőltetésétől tehát ne várjunk sikert, csakis erkölesi felsőbbségünk lehet jótékony hatással a nemzetiségekre. „Mert erkölesi felsőbbség mindig s mindenütt győzött erőszakon, még Kína félénk népe is magába olvasztá győzőjét, a tatárt.“ „Erkölesi felsőbbség“, e szavakkal újra visszatértünk Széchenyi reformjának alapeszméjére. És ha végiggondoljuk, mily mélyen s merészen fogta fel a magyar államférfiú feladatát, mennyi eredetiséggel és hatással választotta ki a célravezető eszközöket, hogy a politikai szabadság felfogásában mennyire felülmúlta nagy kortársait, hogy a modor és taktika szavakat először használja politikai irodalmunkban s hogy e szavaknak a hozzájuk fűzött súlyos igazságokkal minő messzeható jelentőséget tudott adni, újra vissza kell emlékeznünk a Kossuth Lajostól osztott címre, mert valóban mindezekben Széchenyi volt korának s talán a régibb századoknak is legnagyobb magyarja.

Annak kell őt neveznünk még más okokból is. Nem volt magyar államférfiú, ki jobban undorodott volna a

nemzet hízelgő udvaroncaitól és nem volt, aki bátrabban s rendszeresebben ostromolta volna a nemzeti hibákat, mint Széchenyi. Ő maga is meg volt elégedve ebbeli munkásságával és azt hitte, hogy egészen töretlen úton járt. „E tekintetben tán én voltam az első, ki soha nem csepegtetém a hízelgés mérgét legkisebb mértékben is honfitársaim kebleibe“, írja a *Programmtöredékekben*. Nem volt az első, mert több kiváló magyar író a hitvitázók korától Széchenyi koráig bátran bírálgatta a nemzet hibáit, az államférfiak közül is többen, mint Zrinyi a költő vagy II. Rákóczi Ferenc kellemetlen igazságokat mondtak a nemzetnek. De közülök senki sem fogta fel e köteleességet oly magas szempontból és senki sem teljesítette azt oly következetesen egy hosszú pályán végig, mint Széchenyi. Már a *Lovakról* szóló munkájában feltűnt az olvasóknak Széchenyinek ez iránya és szemére is hányták, hogy nem illik hazáját nevetségessé tenni. Széchenyit a szemrehányás nem riasztotta vissza, sőt a *Hitelben* mintha válaszolna bírálójának e kifakadással: „Én legyek nemzetem elsőségei s díszei hirdetője, tárogatósíposa? Soha! Ilyen szennyet, ily salakot hozni hazámra nem vágyom.“ A *Stadiumban* találjuk azután magyarázatát annak, hogy miért szégyen a nemzet elsősége hirdetőjének lennünk. Az önismeret — fejtegeti könyvének bevezetésében — az egyedüli út a tökéletesedés felé s mivel ez isten parancsa, köteletségének ismerte Széchenyi, amióta gondolkodni tud, a maga és honosi számára önismereti tükröket készíteni. A magyarnak eddigi szörnyű elmaradottsága is csak onnan magyarázható, hogy kevesen szolgáltak neki ily ön- és körülményismereti tükörrel — Széchenyinek majd minden könyvében, cikkében s beszédében találunk ilyen tükördara-

bokat. Valódi lexikonát gyűjti össze a hazai hibáknak az árnyékos fák irtásától, a por és sár iránt érzett kegyelettől, a megyei pénztár gyakori eltűnéséig, az apró modortalanságoktól az irígységig, melyet fő nemzeti jellemvonásnak mond. Nem felejtí el a prókátorságot, mert szerinte nálunk még a levegő is impregnálva van prókatori fogásokkal és Ármány a jogászságba süllyesztésre kárhoztatta hazánkat. Különös szerencsétlenségnek tartja azt, hogy a magyar nem engedi magát vezetetni, a férfias engedelmesség erényét nem ismeri, vagy nagyon alázatos, vagy ujjhúzás és dacban nyilvánul hiúsága és nagyon is hamar sérthető önszeretete. A magyar nemes hazája — úgymond — sziget, ő is sziget, jó kikötő egyikben sines. Teljes joggal mondja Széchenyi önmagáról a *Stadiumban*, hogy „kíméletlenebb felfedéssel, keményebb ítélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki sem illette, sem bírálta, sem kínoztá a magyart, mint én rokon vére.“ És ezt nem kárörömből tette, hanem azért, hogy kiitassa nemzetével az önismeret keserű italával telt serleget a legutolsó cseppig, mert „mindaddig ámitás nélküli, gyökeres és epochalis fordulatot sohasem fog tenni vérünk a nemzeti élet felé.“ A nemzetnevelés legszükségesebb eszközének tartotta a nemzeti önismeret fejlesztését. Mert szerinte csak azok a nemzetek igazán nagyok, kik oly szívesen tűrik az igaz szót, mint a nagy fejedelmek. Ezért mutatja Széchenyi oly gyakran nemzetének az önismereti tükröt; ellenben a népgyengékkel kacérkodókat, a nemzetöknek hízelgő parazitákat oly felséges haraggal sujtja, mint Dante a közömbös lelkű géniuszeket, kik nem voltak hívek Istenhez és nem is lázadtak fel ellene, kiket a mennyország kitaszított s kiket a pokol sem tűr meg kárhozottjai körében.

Történetünkben senki sem érte el Széchenyit az előrelátás csodás erejében. E tekintetben más nemzetek történetében is kevés hozzá fogható államférfiút találunk.

Az irodalmi hare, melyet Széchenyi 1841-től 1847-ig Kossuth Lajossal vívott, sokat foglalkoztatta az újabb írókat. Kisebbíteni próbálták Széchenyi érdemét, azt mondván, hogy mást jósolt, mint ami megtörtént, vagy különböző okokból átsiklani igyekeztek az emlékezetes polémián. Abból a nyugtalan érzésből indultak ki, hogy Széchenyi és Kossuth polémiája olyan párviadal, melyben a legyőzött félre a történet ítélőszéke a halált mondja ki. De nem így kell néznünk ezt a harcot. Széchenyi, ki szenvedélyének forrataga közben is látta a dolgok mind a két felét, 1847 nyarán, mikor Kossuth képviselővé választásáról volt szó, ezt írta naplójába: „Vajjon a Kossuth neve olyan-e, amelyhez Magyarország átka vagy áldása fog tapadni? Éppoly kevésbé, mint a Széchenyié. A végén találkozni fogunk és egyesülünk a történetben.“ Széchenyi mintha lelkének rendkívüli tapintatával előre érezte volna Kossuth későbbi jelentőségét. Valóban az a tény, hogy a *Kelet Népe*vel megindított polémia Széchenyi fájdalmas diadalával végződött, nem rontja le Kossuth történeti nagyságát, csak másutt kell keresnünk azt, nem abban az időszakban, amikor Széchenyivel szemben állott. Ekkor Széchenyi aggodalmai jogosak voltak és ő volt az, ki messzebb látott. Midőn Kossuth 1841-ben a *Kelet Népe*re válaszolva legkiválóbb kortársainak helyeslésével azt írja, hogy „a nemzet sohasem volt nyugodtabb, soha kormányával bizalmasabb lábon, mindent inkább látok, mint veszélyt, hazám egén fellelborulatot észre nem veszek“, Széchenyi nemcsak a felleget, hanem a vihart s az utána következő pusztulást is látta.

Az újabban hozzáférhetővé vált források csak megerősítik Kemény Zsigmondnak azt a tételét, hogy Széchenyi teljes szabadsággal állapította meg jóslataiban a mozzanatokat, melyek a forradalomba sodorták a nemzetet. És senki sem bírta megdönteni Keménynek azt a másik állítását, hogy Széchenyinek a „külhatások miatt felforgatott jóslatai szintúgy emelik államférfiúi hírét, mint azon jövődölések, melyek szentírási pontossággal elkövetkezének.“ Tegyük hozzá, hogy bár többen cmlegettek akkor várható forradalmat s gróf Dessewffy Aurél nagyon közel jutott Széchenyi felfogásához, mégis kortársai közül egyedül Széchenyi ismerte fel az 1841-i fordulat nagy jelentőségét. Ily előrelátáson s az ebből következő összeütközésen egyszerűen átsiklanunk nem szabad. Ha ezt tesszük, ha mellékesnek tüntetjük fel Széchenyi összeütközését Kossuthtal, félreértjük a nemzetnevelő munkájának természetét s olyan apához hasonlítjuk, akit gyermeke csak serdülő koráig érdekel és aki nem bánja, ha neveltje épp a legválságosabb korban bárminő befolyás alá kerül. Ha mellékesnek tüntetjük föl Széchenyi küzdelmét Kossuthtal, kitépjük a magyar politika és irodalom történetéből azokat a lapokat, melyekből egy lángész halálra sebezett szívének aggodalmai a próféták látomásokig fokozott szenvedélyével szólnak hozzánk.

Bizonyára nem elég Széchenyi előrelátását pusztán bö'cs, számító eszének tulajdonítanunk. Mert akkor alig érthetnők meg, hogy nagytehetségű kortársai miért maradtak oly érzéketlenek az ő látomásai iránt. Széchenyi előrelátását magyarázva, azt is számba kell vennünk, hogy az ő lelki élete bonyolultabb volt, mint szerencsésebb s egyszerűbb alkotású kortársaié. Széchenyi sok forradalmat győzött le lelkében s jól ismerte

az indulatok gyors terjedésének veszélyét. Midőn figyelmezteti arra kortársait, hogy „az indulat és vakhév harapózó s olyan, mint a tűz“, mintha elégikus hangon belső tapasztalatokról beszélne. Azonkívül Széchenyi szinte félelmetes emberismeretet szerzett önismereti harcaiban. Aki önmagát folyton figyeli s önmagával szemben áll, mint idegennel, sokféle ellentétes indulattal bizalmas érintkezésbe jutván, hamar felismeri azokat más emberekben, néha mellékesnek látszó jelről is. S végül még egyet kell tekintetbe vennünk. A jövő megítélése azon fordul meg, hogy a jelen körülmények, vagyis a jövőre ható okok minő tömegét fogja át tekintetünk. Mennél mélyebben szeretünk foglalkozni egy kérdés vagy személy sorsával, a jövőjére nézve jelentős körülményeknek annál nagyobb számát vesszük észre. Széchenyi lelkének minden gyökérszálával a nagy nevelési munkához volt kapcsolva, ne csodáljuk tehát, hogy az anyai szeretet ösztönével előre látta a veszélyt, mely nevelő munkáját fenyegeti.

És mintha nem lett volna elég mind e dicsőség, Széchenyi még életének tragikumával is gazdagította történetünk fenségét. Tragédiája szoros kapcsolatban van közéleti szerepével, de másrészt arra is kell gondolnunk, hogy Széchenyit lelki világának alkata bárminő körülmények közt is fájdalmas nyugtalanságra kárhoztatta volna. Igenis izgatott fantáziája folytonosan zavarta heves, mély érzései árját. Szerette volna költeményekbe önteni belső háborgását. „Ó, ha írni tudnék, kiált fel naplójában huszonhétéves korában, úgy tudnék írni, mint Alfieri. Bennem van a tehetség, istenemre, jól érzem.“ De elmondhatta volna Hamlettel, hogy „nem megy nekem ez a verselés“. A költői ér politikai munkáiban minduntalan felbukkan. Nehézkesség,

fásultság váltakozik ott a legmagasabb lendülettel. Verssekbe nem szedett ódák töredékeivel találkozunk a szövevényes körmondatok tagjai közt. Merész szóalkotások, találó fordulatok, a szatíra és humor villanatai fokozzák könyveinek hatását. Széchenyi ugyan nem vetekedhetik gróf Dessewffy Aurél kristálytiszta szabátosságával s széparányúságával, de szabálytalansága érdekesebb, gazdasági s politikai értekezéseiben mindig van valami visszafojtott és záraiból kitörni készülő költőiség. Amit Széchenyi költeményekben meg nem írt, azt kifejezte életével, mely a legszebb tragédiák egyike. Aminthogy naplójában is oly monológokat, oly villámként örvényekbe világító szavakat találunk, aminőket csak nagy tragikusok szoktak kitalálni.

E befelé világító s ott dúló költői fantázia zilálja szét ifjú korát. Vallásos érzésének égető hevessége még fokozza zaklatottságát. Ismerni akarja erejét s hivatását az életben, de nyugvó pontra nem talál. Kegyetlenül bírálja, kínozza magát; oly hibák, melyeket mások könnyen felejtenek, vérző és sohasem csillapítható bűntudattá alakulnak lelkében. A téboly sejtelve, a rémes víziók s az öngyilkosság gondolata már korán nyugtalanítják. Esze és vallásos érzése elűzi a kísértéseket, végre sok ingadozás után, sok szenvedélyt legyőzve felismeri hivatását férfikora küszöbén.

Most e hivatásba kapcsolja szívét, fantáziáját s ezeken gyötrő küzdelmek árán uralkodó akaratát. De nem bírja önmagát teljesen elfelejteni munkájában. Fantáziájának el nem foglalt feleslege férfikorában is békétlenné teszi, gonosz álmokkal, látomásokkal háborgatja, kételyekkel gyötri s néha sivár csüggedésbe taszítja. A munkában rejlő legesekélyebb tárgyi akadály még élénkíti ezt a belső forrongást. Újra meg újra

kell kovácsolnia akaratát. A külvilág előtt azonban büszke felsőbbiséggel, metsző szarkazmussal takargatja lelki harcát. Sikerei nem boldogítják, úgy gondolja, hogy az igazi boldogságot csak a vágy, remény és képzelet országában találhatni fel. Óh Isten, adj új szívet és szilárd szellemet, így imádkozik kételyei ostroma alatt. De nem Hamlet, mint egyik bírálója mondja, hanem az akarat hőse, aki mindazt legyőzi, ami benne Hamletből való és következetes cselekvésével felülmúlja az egyszerűbb és símább szerkezetű akaraterőt. E harcokban történetfilozófiai rendszere segíti, mely a perfektibilitáson alapul s mely magába foglalva a nemzetek életkorára vonatkozó régi metaforákat, arra az eredményre jut, hogy a magyar nemzet fiatal s jövője kétségtelen. E rendszer alapján mondotta ki ismert jóslatát a *Hitel* végén, e rendszerben, mely vallásos hitével is össze volt szöve, oly rendületlenül bízott, mint Macbeth a dunsinani erdő mozdulatlanságában. Polémiáiban minden legkisebb támadásra válaszol, de ha e rendszert bántják, elnémul, mert úgy érzi, hogy ha itt is rést ütnek lelkén, minden veszve van.

Azonban az erdő néha mozdulni látszott. A koleralázadás alkalmával azt beszélte Széchenyinek egy aulikus ismerőse, hogy a parasztok előtt felolvasták a *Hitelt* s mikor a könyv elveit magokba szívták, hozzáfogtak az égetéshez és gyilkoláshoz. „Ó pokoli gonoszság” — kiáltott fel ekkor Széchenyi — „egy kis adomával szép csendesen síromat ásod meg.” Már ekkor érezte, hogy lelke nem bírná el ezt a vádat. Aki annyira óhajtott a békés átalakulást, aki élete munkájának egész sikerét, nemzetének jövőjét ehhez a békéhez kötötte, hogyan élhetné túl a gondolatot, hogy ő okozta a fölfordulást?

Az 1839-i nyugtalan országgyűlés alatt azt mondja magának, hogy a mozgalmat ő kezdte, de a rendet másnak kell csinálnia. Ez a gondolat annyira kétségbeejti, hogy majdnem öngyilkossá lesz. Széchenyinek minden ellené intézett támadáskor az volt az első benyomása, hogy ellenfelének van igaza. Már pedig az 1841-i polémia alkalmából gróf Dessewffy Aurél kifejtette, hogy Kossuth izgatása csak természetes folytatása a Széchenyiének. Metternich is azt jegyezte meg Széchenyi előtt, hogy nem tanácsos Magyarországon fáklyákkal járni-kelni. Inkey Sándor 1847-ben szemébe mondotta Széchenyinek, hogy mégis a gróf mindennek az oka. Széchenyi nyugodt pillanataiban jól megfelelt e vádakra. „Én csak azt mondtam“ — így válaszolt — „csináljatok világot, ők nyomban meggyújtották a házat, én erre azt kiáltom, megálljatok szerencsétlenek, ők azt felelik: hiszen te parancsoltad, Apostata.“ — De ritkán voltak ily nyugodt percei. A teljesen alaptalan vád büntudattá lett és agyidegeit marcangolta. A márciusi napokban utolsót lobbant hazafias reménye. „Bátrabbak, merészebbek“ — írja ekkor — „kikkel magasb láthatatlan hatalmak látszanak szorosb szövetségben lenni, oly alapra fektetik hazánk jövődjét, melyet velem együtt mi hangyamunkások tán soha, vagy csak generációk után lettünk volna képesek megalkótani“. — Inti ekkor a magyarságot, hogy tanuljon engedelmeskedni, különben a part szélén szenvedünk hajótörést. És mikor a hajótörés kikerülhetetlennek látszott, sötétség borult lelkére. Következett a döblingi éjszaka és a rémes ébredés. Mikor Széchenyi eszmélete visszatért, némelyek úgy látták, hogy nincs különbség a 48 előtti és az ötvenes évekbeli Széchenyi közt. És talán még némi javulást is voltak hajlandók abban

látni, hogy Széchenyi csak méltánylattal szólt mindazokról, akiket hajdan támadott. Nem vették észre, hogy épp e méltánylat a legmeghatóbb kifejezése az önvádnak, mely Széchenyi lelkén úrrá lett. Méltányolt azért, hogy önmagát sujtsa. Az önkínzó büntudathoz titokzatos módon, valószínűen mint önmagára szabott büntetés, az a másik gondolat kapcsolódott, hogy nem szabad elhagynia többé a döblingi házat. A régi Széchenyihez leginkább abban volt ekkor hasonló, hogy idegrendszerének állapota a hazai állapotok jobb vagy rosszabb fordulatával volt a legszorosabb kapcsolatban. „Ha a szisztéma közeli bukásáról kecsegtető híreket kapott“ — írja Kecskeméthy Aurél — „idegrendszere fői volt villanyozva, nemesak lelke derült s mint virágkehely a nap sugaraira megnyílt, de még teste is erősebbnek látszott.“ Minden szépnek és dicsőnek tűnt fel előtte, ami magyar, amióta a szisztéma hóhérjai oly drága vért ontottak. Ő legalább bosszút állott rajtuk, ahogy tőle telt, mikor mint Lear király a pusztaságban, könnyekig kacagtató törvényszéke elé állította a bűnösöket. Annyira óhajtotta a magyar közélet felélesztését, hogy élete utolsó hónapjaiban a reformált 47-es alap helyreállítása érdekében írt és alkudozott. De a rendőri brutalitás, mely valószínűvé tette, hogy el kell hagynia önmagára szabott büntetése helyét, továbbá Forinyák temetése, mely az új véres összeütközés jelének látszott, oly erővel támasztották fel Széchenyi lelkében a régi önvádat, hogy kimerült idegrendszere többé nem bírta ellenállni a kegyetlen bűnhődés gondolatának.

Lehet-e megrendítőbb tragédiát képzelnünk, mint a Széchenyiét, ki lelkiismeretére veszi azokat a hibákat, melyektől másokat óvott s aki nem bírja elviselni

a csapást, melynek megelőzése végett feláldozta népszerűségét és megfeszítette minden erejét?

Széchenyi mondja a *Stadiumban*: „Céлом nem egyéb, mint lelkemből kivenni végre azon fájdalmas tövist, melyet honom nyomorult álláspontja döfe oda, s mely mindaddig — s érzem még síromon túl is — fogja azt keserű kínnal epeszteni, míg a Magyar nem emeli királyát és magát hozzáillő dicsőségre.“ Úgy kell lenni, hiszen Széchenyi mondotta. Bizonyára sírján túl is vérzik lelkében a tövis és vérezni fog mindaddig, amíg meg nem értjük tanítását; amíg meg nem értjük, hogy ez országban minden általános elméletnél általánosabb érdekű a magyar faj fejlesztésének politikája, amíg vezetőink nem a nemzet nevelésének nagy céljához illően cselekszenek és beszélnek, amíg a politikai szabadságot csupán a formákban keressük, amíg bonyolult viszonyaink közt fel nem fogjuk a taktika és modor életbevágó jelentőségét, amíg nem tartjuk legszentebb kötelességünknek a nemzetnek önismeretre vezetését, amíg nem ragaszkodunk a közügyekhez azzal a gyöngéd szeretettel, mely az előrelátás legmélyebb forrása s amíg Széchenyi mártírvéréből ki nem forr az eszméibe vetett mindent ledöntő hit, mely a szebb jövőnek egyetlen záloga.

NÉHÁNY SZÉCHENYI-PROBLÉMA¹

Némely katolikus országban — így kezdi Washington Irving egyik vázlatát — az a kegyes szokás van elterjedve, hogy a szentek emlékének tiszteletére fogadalmi gyertyákat égetnek képeik előtt. Mennél népszerűbb a szent, annál több gyertyát áldoznak neki buzgó hívei. Csakhogy amikor a tisztelők serege ilyen módon fényt akar deríteni az imádott arcra, majdnem elhomályosítja vonásait a sok gyertya füstjével. Így bánt a kiadók és magyarázók tömege Shakespeare képével is, mondja a Sketch Book szerzője; és attól tartunk, hogy hasonlót mondhatna egy magyar kritikus is a Széchenyi-irodalom újabb nagymértékű gyarapodásáról. Egészben véve örülnünk kell a gyarapodásnak, noha különös, hogy Széchenyi eszméinek népszerűsége nem növekszik a róla szóló irodalom méreteivel egyenlő arányban. Sőt, pesszimista hangulatban talán fordított arányról is beszélhetnénk. E jelenségek bonyodalmas okai közt nem a legutolsó az, hogy a Széchenyi-irodalomban a kritikai szellem nincs annyira meggyökerezve, mint óhajtandó volna. Ilyen megfontolás vezette Halász Imre tollát is Széchenyi Irodalomhoz írt cikkében, ahol néhány közkeletű eszme helyreigazítására törekszik. Ez ifjúerejű veterán pub-

¹ Magyar Figyelő, 1913.

licistának egyáltalán nagy érdeme van abban, hogy eredeti szempontokból világította meg újabbkori történetünk vezetőférfiait. Nagyon szubjektív író, de szubjektivizmusának hasznát veheti a tárgyilagos történetíró is. Eszméket kelt, midőn ellentmondásra ingerel. Fejtegetései új áramlattal frissítik a gyakran használt és eléggé meg nem vizsgált gondolatok légkörét. Említett cikke nem nagyigényű s mégis tárgya és szerzőjének egyénisége miatt komoly figyelmet érdemel.

Mintha kissé hűvös volna kritikai levegője. Mikor elolvastuk, melegebb Széchenyi-kultusz tájékára vágyódtunk. Tudjuk, hogy e kultusz tartalmatlan, ha nem nyugszik kellően megállapított tényeken és erősen megvitatott gondolatokon. Néhány glosszát akarunk tehát Halász Imre gondolataihoz csatolni, nem egészen polémikus szándékkal, sőt néha helyeslő vagy bővítő céllal s nem is azzal a törekvéssel, hogy Széchenyi pályáját s egyéniségét teljes jellemrajz keretébe foglaljuk. Csak némi anyagot óhajtanánk nyújtani az oly olvasó kritikai lelkiismeretének megnyugtatóására, akiben még nem halványult el emléke annak a melegszerű képnek, melyet Kemény Zsigmond festett Széchenyiről.

I.

A reformátor jelentősége.

„Valóban ideje volna már, — úgymond Halász — hogy tisztában legyünk azzal, hogy sem a 19. század eleji Magyarország nem volt az a rothadó hulla, aminek Széchenyi sokszor rossz kedvében feltüntette, sem Széchenyi nem volt az a félisten, ki ebbe a hullába új

életet lehelt. Magyarország újjászületése merőben értetetlen csoda volna, ha már Széchenyi előtt és fokozott erővel Széchenyi mellett és vele együtt ott nem állt, ott nem dolgozott volna az új Magyarország bölcsőjénél egy másik hatalmas tényező: az erőteljesen nekilendülő magyar irodalom. Széchenyi nem szorult arra, hogy mint valami szentet oltárra helyezzék. Egyénisége tartalmasságban és belértékben csak nyer, ha lefoszlik róla az a fantasztikus cifraság, ami a sok ditirambusból az idők folyamán rárakódott.“

Ez általában véve igaz. De néhány korlátozó megjegyzést kell hozzátennünk. Az a ditirambikus felfogás, mintha Széchenyi egy holt nemzetet csodás erővel életre galvanizált volna, előfordul ugyan tankönyvekben, beszédekben s monográfiákban is, de már Kemény óta racionálisabb előadásra is van nem egy példánk. Maga Széchenyi emlegeti ugyan a rothadás szagát, a marasmusba sülyedt állapotot, mikor a reformkorszakot megelőző évekről beszél és kétségtelen, hogy ez nem szabatos jellemzés. Mert volt már akkor egyre erősödő irodalmi élet s a vállalkozó szellem az anyagi téren sem hiányzott, bár csekély volt. De Széchenyi igen magas mértéket alkalmazott a magyar viszonyokra. Az ő meggyőződése szerint a magyarnak dicső nemzetté, az emberiség díszévé kell fejlődnie.² „Aki beéri annyival, hogy tán a bolgár vagy a bosnyák előtt állunk, azzal nincs dolgom“ — írja 1844-ben.³ Már most a magyar közállapotok 1825 előtt vagy után ahhoz a nemzeti ideálhoz mérve, amely a Széchenyi lelkében élt, igen siralmasok voltak. Ezt tekintetbe kell vennünk, ha

² Kelet Népe, 1841, 97. l.

³ Hirlapi Czikkek II. 266. l.

Széchenyi elkeseredésének kitöréseit bíráljuk. A magyar irodalom jelentőségét már ő is ismerte. Emlékezetes 1842-i akadémiai beszédében mondotta, hogy a „rövid, szabatos, gazdag nyelv kimondhatatlanul drága kincs, mert magában rejti a nemzeti fennmaradásnak zálogát.”⁴

Leginkább a nyelvnek fennmaradásából és kifejlődéséből merítette azt a hitet, hogy a magyar még nem vénült el teljesen, hogy inkább ifjúnak mondható, tehát regenerálható nemzet. Ez volt az ő igazi gondolata a nemzet állapotáról, mikor a reformhoz fogott, e gondolatától még Döblingben sem akart megválni és bár sokszor végletes szavakban tört ki pesszimizmusa, ez a gondolat mindvégig fenntartotta a jövőbe vetett hitét. De abban egyetértünk Halász Imrével, hogy Magyarország 1825 előtt nem volt kopár szikla, melyből Széchenyi pálcájával az élet forrását fakasztotta.

Nem olyan könnyű Széchenyi korszakalkotó reformátori jelentőségének meghatározása, mint ahogy rendszeresen hiszik. A közfelfogás szerint Széchenyi *Hitele* az a riadó, mely a szellemeket a reform esatájára hívta. Kétségtelen, hogy rettentő csapást mért e könyv a privilégiumok esökönys híveire, nehéz volt elviselniök azt, hogy egy gróf Széchenyi maró gúnnyal beszélt a régi Magyarországról és szenvedéllyel követelte az átalakulást. Sok igazság van Arany János első époszának abban a szimbolikus jelenetében, ahol Rák Bendének apja a Hitel olvasása közben mérgében szörnyet hal. Még a reformoktól nem idegenkedő gróf Dessewffy József is, ki talán először nevezte a Hitelt halhatatlan

⁴ Beszédei 259.

munkának és Shakespeare szavával mondotta szerzőjéről, hogy „fülembé önté lelkét nyelve tüzével“, feljajdult a kíméletlenség miatt, mellyel Széchenyi a régi magyar világ érzéseit ostorozta. De bármily mélynek és tartósnak hisszük is a *Hitel* hatását, ne felejtjük másrészt, hogy midőn az 1830-i országgyűlésen a liberális követek hivatkozással a közvélemény hatalmára az adózó nép sorsának enyhítését kívánták, nem a magyarországi közvéleményt, hanem a júliusi forradalomban fölvetett eszmék hullámvázát emlegették. Az 1832–6-i országgyűlés szónokainak érvei közt találkozunk olykor a *Hitel* gondolatmenetével, de az országgyűlési szabadelvű párt felfogásán nem Széchenyi rendszere uralkodik, hanem oly szellem, mely a régi országgyűlési ellenzék és az európai liberalizmus eszmeköreinek vegyületéből keletkezett.

Ha átgondoljuk mindazt, ami 1790-től a *Hitel* megjelenéséig az országban és Európában történt, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a rendszeres munkálatok tárgyalása a *Hitel* nélkül is napirendre hozta volna a nemzeti és magánjogi reformokat. Jól mondja Kemény, hogy „Széchenyi a változások formáira nagy mértékben folyt be; de a változások szükségét nem ő teremtette s a változások tényezőit többnyire nálánál és az egyének befolyásánál magasabb erők állították elő.“⁵

Széchenyi korszakalkotó jelentőségét tehát nem három nagy könyvének hatásában kell keresnünk, hanem inkább abban, hogy a magyar politikában szóval, tollal és tettekkel egy egészen új irányt hirdetett. Ezt az irányt a legméltóbban a maga szavával jellemezhet-

⁵ Még egy szó A Forradalom után. 39. l.

jük: „Dolgozni és munkálni kell“ — írja egy 1840-i levelében — „naponta, szünetlen. Minden 3 évben az országgyűlésen megjelenni s ott cifrán szólni, ez még nem elég. Van becse, felette nagy becse a szónak, nem tagadni; de a tett, a százezreknek egy célra törekvő tette emelheti csak ki nemzetünket aljas, — az én szemüvegem szerint — még mindig felette aljas vagy mindenesetre felette alacsony állásából“. ⁶ Hasonló értelmű van annak, mit a *Hitel*-ben mondott e tárgyról: „A haza valódi erejét és bátorságát nem teszi az alkotmányok szabadabb vagy függőbb léte, az most már csupán azon emberektől függ, kik az országot lakják.“ ⁷

E sokat szónokló, ez örökké ülésező, hosszasan tanácskozó s keveset határozó országban merész dolog volt hirdetni azt az elvet, hogy bármily becses az országgyűlések s más gyűlések tárgyalása, vagy az alkotmány szabadsága, mégis a leglényegesebb egy nemzet életére nézve az a becsületes és értelmes munka, melyet annak tagjai a maguk és a köz érdekében végeznek.

„A közintelligencia azon jel, melynél fogvást a bölcs a nemzeteket mázsálja. S az mennél nagyobb, annál kevesebbet szorul másokra s így annál függetlenebb, szabadabb s erősb a nemzet.“ ⁸

Így még nem beszélt magyar államférfiú, vagy ha beszélt is, a Széchenyihez hasonló eréllyel és következetességgel soha senki sem igyekezett a magyarnak figyelmét a szónoklatok küzdőteréről az egyetértő kulturális munkára fordítani. Itt kereste ő a nemzeti

⁶ Levelek III. 64. l.

⁷ Harmadik kiadás 159. l.

⁸ U. o. 182. l.

nagyság igazi forrását s e felfogásának nemcsak egyes nagyeredményű alkotásokat köszönhetünk, hanem a tevékenységnek oly példáját, mely jó és rossz napokban — bármit hiszünk is rendszeréről — edző hatását el nem tévesztheti.

II.

Széchenyi felfogása a kormány és nemzet hibáiról.

A mondottakban talán csak árnyalatokra nézve térünk el Halász Imre felfogásától. Cikkében örömmel olvastuk Széchenyi „tüneményes“ tevékenységének igen szép méltatását.

Azonban Széchenyi „egyoldalúságára, ellentmondásaira s túlzásaira“ is felhívja figyelmünket, noha úgy hiszi, hogy azok menthetők a körülmények vas-kényszerével. E hármashibáztatásnak csak azt az egy példáját említi, hogy Széchenyi három alapvető munkájában az ország hátramaradásának okát egyedül a nemzetben keresi. Bizonyára ő is tudta, hogy Metternich abszolutizmusa legalább is felerészben felelős ezért a hátramaradásért. Elég csak a vámrendszerre gondolnunk. S mégis Széchenyi könyveiben a kormány hibáinak még érintésétől is tartózkodott s nem szűnt meg a nemzetet okolni a bajokért. Ennek oka Halász szerint a cenzúra botorságában keresendő. A cenzúrával sok baja volt Széchenyinek, e miatt kellett tehát mélyen hallgatnia a kormány hibáiról s a bűnöket a nemzet vállára raknia, mert különben eleve lemondhatott volna minden reformakcióról.

Halásznak ebben a magyarázatában nem bírunk megnyugodni. Az, amit ő a cenzúra akadékoskodásá-

nak tulajdonít, a mi nézetünk szerint a legszorosabb kapcsolatban van Széchenyi politikai felfogásával és reformeszméinek lényegével. A kormányt valóban lehetően kímélte irataiban. Azt ugyan nem mondhatjuk, hogy az 1790 után következő kormányok súlyos „hibáinak még érintésétől is tartózkodott“. Hiszen a *Politikai Programm Töredékekben* ezeket írja: „Korántsem szándékom a kormány elmulasztásait mentesíteni... az álladalmi szövevények, tatárok, törökök és franciák dacára bizony sokkal többet lehetett volna annyi drága és vissza többé nem varázsolható idő alatt előmenetelünk végett létrehozni, mint amennyi történt, hahogy az illetőknek valósággal kissé erősebben feküdt volna szívéükön nemzetünk sajátlagos és alkotmányos kifejtése“⁹ stb. Ez a francia háborúk korára vonatkozik és a bécsi kongresszus után következő évtizedre. A *Kelet Népében* is gúnyolja a „jószívű innenit“, vagyis az abszolutizmus hívét, ki „még mindig egy magasabb (!) szempontból felfogott általános közbirodalmi asszimilációra“ gondol.¹⁰

Továbbá gúnyolja a „fekete-sárga fonalasokat, kik azt kívánták tőle, hogy megelégedve egye ő is, mint ők, a bécsi zsemlét“.¹¹

De az ilyen helyek nagyon ritkák műveiben és bár nyugodt önérzettel mondhatta, hogy a „kormányrúdhoz közelállóknak nálánál senki tisztább lélekkel meg nem mondá az igaz szót“,¹² kerülte az ellenzéki hangulat terjesztését munkáiban. És pedig csak kis részben a cenzúra miatt. E tartózkodás okát a következő

⁹ 52., 53. ll.

¹⁰ 306. l.

¹¹ U. o. 304. l.

¹² U. o. 36. l.

politikai megfontolásokban keressük. „Érdekünket a monarchia általános jólétében kell keresnünk, — írja naplójában 1825 októberében — egy független s különvált magyar monarchia álma nem való nemzetünk életkorához.“ És mivel el nem válhatunk Ausztriától, valahogy meg kell férnünk vele. A békés együttléte lehetővé teszi az a körülmény, hogy „nemzetiségünk jobb kifejlődése ma bizonyosan minden gondolkodó s részrehajlatlan ítélete szerint egy oly karika s rugó, mely nélkül az ausztriai birodalom nágy erőműve nem mozoghatna jól.“¹³ Széchenyi, kivált az 1830-i országgyűlés után azt hitte, hogy a bécsi kormány vezetői már az ő axiómája értelmében fognak eljárni. Örömmel látta, hogy a kormány a magyar nyelv ügyében nehezen bár, de egyre többet enged s hogy az alkotmányos téren, úgy ahogy, megmarad. Azonban a nyugtalanító jelek egyre szaporodtak. A kormány szűkkeblűsége, rövidlátása s értelmetlen gyanakodása az új érában is a régi maradt. Ennek következtében a magyar ellenzék egyre makaesabb és szenvedélyesebb lett. Széchenyi azt hitte, hogy kölcsönös megértéssel csillapítani lehetne az alkotmányos zavarokat és rá lehetne bírni a kormányt a reformmunka erélyesebb támogatására. Egy 1840-i főrendiházi beszédében azt mondja, hogy minden jó volna, ha az ellenzék néha abszolutisztikus szemüvegen nézné a kormány eljárását, a kormány pedig konstitucionális szemüveget kötne fel a mi tetteink vizsgálatára.“¹⁴

Ausztria és Magyarország viszonya, az egyik alkotmánytalan, a másik alkotmányos lévén, szerinte oly házassághoz hasonlít, amelyben két derék és boldog-

¹³ Világ. Akad. kiad. 71., 72. ll.

¹⁴ Beszédék, 182. l.

ságra termett ember véralkatuk különbsége miatt boldogtalan. Ilyen felfogással Széchenyi a becsületes barát hálátlan szerepére vállalkozott, ki odafent magyarázta az alkotmányos szabadság természetét, idelent pedig váltig fejtegette, hogy az oppozíció szükséges ugyan „helyesen használva“, mert gát az önkény ellen, de hátramaradásunkat okozza az a felfogás, mely az igazi hazafiasságot és liberalizmust a folytonos ellenzékiességben keresi.¹⁵ Nem vállalkozott volna tehát munkáiban az ellenzéki hangulat fokozására még akkor sem, ha a cenzúra átengedi támadásait, mert nem akart ily támadásokkal véteni az osztrák-magyar házasság boldogságát kívánó jó barát kötelességei ellen.

Más szempontból is károsnak tartotta annak a felfogásnak terjesztését, hogy hátramaradásunkat mindenben, vagy jórészt a kormány okozza. Tudnunk kell ugyanis, hogy Széchenyi a nemzet nevelését tartotta a magyar államférfiú legelső kötelességének. Már pedig, amint önmagát az önismeret keserű orvosságával nevelte lelki érettségre, úgy kívánta nemzetét is az önismeret ízéhez szoktatni. „Amely nemzet — írja Széchenyi egyik levelében — bátran tekint a magamegismerés keserű tükrébe, nagylelkűleg elismeri önhibáit, s nemes szellemtől lelkesülve hathatós javulásnak indul, annak újjászületését az emberi erő hátráltatni többé nem bírja.“¹⁶ Önismeret nélkül tehát nem fejlődhetik nagygyá a nemzet, ezért Széchenyi magát tükörművésznak nevezte, a nemzet számára „önismereti tükröket“¹⁷ csinál munkáiban, hogy ezekbe nézve a nemzet „kiláboljon alacsony állapotából“. Munkáiból

¹⁵ Kelet Népe, 31. Beszédek, 98.

¹⁶ Levelek II., 164. l.

¹⁷ Stadium, 2., 3. ll.

a magyar nemzeti hibák egész lexikonát szerkeszthetjük össze. Erősen kikelt a nemzeti hízelgők ellen, mert „szerinte nemzetekre nézve nincs veszedelmesebb mérreg a hízelgésnél“.¹⁸ Ez a hízelgés tanítja a nemzetet arra, hogy ne önmagában keresse a hibát, hanem másokban, pedig „mással nem, de magával parancsolhat“.¹⁹ Ily felfogásból indulva ki, rosszállotta az ellenzéknek azt a szokását, hogy minden bajnak okát a kormányban keresi. Azt hitte, hogy ez a vádaskodás homályossá teszi az önismereti tükröket. És azért a nemzet végromlására vezető okok közé sorolta azt is, hogy „egymásra s kivált a kormányra toljuk hátramaradásunk okát“.²⁰

Mély okai voltak tehát annak, hogy Széchenyi került a kormány támadását munkáiban. Ami ez eljárásban „egyoldalúságnak“ látszik, akkori viszonyainknak tulajdonképp igen messzeható és sokoldalú felfogására vezethető vissza. Széchenyi rendszertelenül csapongó irataiban nem nehéz „ellentmondásokat és túlzásokat“ észrevennünk, de szorgosabb vizsgálat után az ellentmondásokban többnyire egy tartalmas eszme dialektikus elágazását, a túlzásban pedig egy nemes érzés erős kitörését vehetjük észre.

III.

Széchenyi és a jogegyenlőség.

Halász Imre fejtegetéseit ezzel végzi: „Széchenyi megindított egy folyamatot, mely a politikai küzdelmek szirtjein és kataraktáin keresztül, miként az általa szabályozott Duna, végül csak a teljes jogegyenlő-

¹⁸ Politikai Programtöredékek, 52. 1.

¹⁹ Hitel, 78. 1.

²⁰ Kelet Népe, 347. 1.

ség tengerébe torkolhatott“. E képet mi úgy szeretnők értelmezni, hogy Széchenyi megindított egy folyamatot, mely más áramlatokkal egyesülve, végre a teljes jogegyenlőség tengerévé szélesbedett. Azonban e magyarázatot lehetetlenné teszik írónknak a képet megelőző tételei. Ezekben az van mondva, hogy Széchenyit nem lehet a közteherviselés rettenthetetlen úttörőjének kikiáltani. A kétgarasos réstörési kísérlet, melyet némelyek nagyszerű vívmánynak szoktak odaállítani, kiesinyes kísérlet volt. Mert ez úton és e mederben még máig sem jutottunk volna el az igazi közteherviseléshez. Széchenyi *Stadium*beli aktuális programmjából a jogegyenlőségnek két legsarkalatosabb elve hiányzik: a politikai jogegyenlőség és a valódi közteherviselés. A jobbágyterhek megváltását is csak igen távol jövőben tartotta keresztülvihetőnek, valószínűen úgy, hogy a jobbágyok fizették volna az egész váltságot. Ezek szerint Széchenyit a jogegyenlőség bajnokának nevezünk nem lehet, már csak a Kossuthal vívott harc miatt sem, mert midőn Kossuth 1846-ban felvette programjába az általános közös adózást és egyúttal az így terhei egy részétől megszabadított jobbágyot az örökváltság elviselésére akarta képesebbé tenni, Széchenyi szenvedélyesen megtámadta az indítványozót a Politikai Programtörödékekben. Így tehát Halász szerint a Széchenyitől megindított folyamat tulajdonképpen az ő akarata ellenére torkollott a jogegyenlőség tengerébe. Mi nem egészen így látjuk a fejlődést. Azt hisszük, hogy Széchenyi kezdettől fogva kívánta ezt az odatorkollást. Nem remélte, hogy olyan hamar révbe ér a jogegyenlőség hajója, de ő maga mindig előbbre hajtotta, s mikor igen sebesen iramlott, vigyázatra intett ugyan, de nem akadályozta útját.

Vegyük először a közteherviselés ügyét. Igaz, hogy az adózásnak az a neme, melyet a *Stadium*beli törvényekben kívánt, még távol esik a közteherviseléstől. De e törvényeket nem tekinthetjük Széchenyi reformterve végleges formulázásának. „Közleményeim — így szólt a *Kelet Népe*ben, e közleményekbe a *Stadium*ot is beleértve — darabosak valának... mert nem tartám tanácsosnak a bennem tökéletes egyhangzásban lévő tervvel, roskadó hazánkba úgyszólván kapustól rohanni be.“²¹ Az ő lelkében élő tervébe tehát több volt foglalva a közteherviselésre nézve is, mint amennyit a *Stadium*ban egyelőre követelni jónak látott. Tudjuk, hogy ezt a kevesebbet is nagyon soknak tartották a kiváltságok hősei. De hogy mi volt igazi célja, azt már a *Hitel*ben sem takargatta.

Mikor e könyvének *Berekesztésében* kijelenti, hogy az „adófizető a rá rótt csekély adót se képes fizetni s erejéből oly bizonyosan, mint $2 \times 2 = 4$, minél jobban fog kifogyni“, s mikor ehhez hozzáteszi, „hogy a földesuraknak és tehetősbeknek“ az ész és szív tanácsa szerint az ország terhének egy részét vállaira kell venniök s így a szántó-vető sorsát könnyíteniök kell, már olyasmit mond, ami ha nem is határozott formulázása a közteherviselés eszméjének, de közel jár hozzá s mindenesetre hangulatot akar kelteni iránta.²²

A *Kelet Népe*ben, tehát öt évvel Kossuth 1846-i programmpontja előtt, de a *Pesti Hirlap* cikkei ösztönzésére azt hirdeti, „erszényem minden teher kőhordására nyílt“, kész vagyok aránylagosan minden közterhekben részt venni; nem bizonyos terhekben

²¹ 33. l.

²² Akad. kiadás, 299. lap.

egyedül, hanem kivétel nélkül minden lehető terhekben... törvényes kötelességileg".²³

1843-ban az adó ügyében követett eljárását így jellemzi visszatekintésében: „Eddig mondataim-, irataim- és cselekedeteimben, az adó dolgát tekintve, — hosszú évek során keresztül napról-napra egy-egy lépéssel közelebb iparkodtam azon axioma kifejtéséhez járulni, hogy bizony, ha lenni akarunk, csak úgy lehetünk, ha egy váll sincs a tág haza terén felmentve vagy inkább „kitiltva“ a közteher viselésének becsületibül.”²⁴ Cselekedetei közé tartozott a Lánchíd építése, melynek elvi célját, a teher nem hordás elvének ostromát, 1843-ban már mindenki ismerte. Széchenyi szerette ezt a különös, ezt a fantasztikus módszert, ezt a Hamlet-féle pszichológiai kelepceállítást. A kétgarasos adó tervénél a „szellemi diplomácia“ célja már nyílt volt; Széchenyi ekkor valósággal tüntetett a közös teherviselés elve mellett. A pestmegyei gyűlésen, a főrendiházban ismételten s hatással szónokolt az elv elismeréséért. Majd mindegyik beszédében németül hirdette ki az alapgondolatot: Gleiche Rechte, gleiche Lasten. 1844 októberben díszmagyarban, több rendjellel jelent meg a főrendek közt és beszédében Blücherre hivatkozott, ki a lipesei csata hajnalán oly gonddal öltözködött, mintha parádéra menne. Széchenyi a közteherviselés elvének diadalát tekintette az ő lipesei napjának. Kicsinyesnek látszik a kétgarasos indítvány, de nem bírálva közgazdasági oldalát, el kell ismernünk, hogy az elvnek ez a tüntető magasztalása s folytonos napirenden tartása mégis csak ernyesztette a kiváltságok híveinek kemény ellenállását. Már most,

²³ 130., 335., 11.

²⁴ Hirl. Cikkek, I. 536—7.

ha azt vizsgáljuk, hogy ily módon lehetséges volt-e a közteherviselés diadalát belátható időn belül remélni, tekintetbe kell vennünk azt, amit Széchenyi a *Politikai Programmtörvényekben* mondott: A nemfizetés híveit „annyira sujtja nemcsak a magyarországi, de az európai közvélemény mindinkább, miszerint szerepviselésük napról-napra émelygősb szagú és elvégre oly gyűlöletes raritás lesz, mint döglött rinoceros, melyet mindenki kerül, melytől azonban senki sem fél”.²⁵ Ennek a megfigyelésnek igazságát az utolsó rendi országgyűlés tárgyalásai is bizonyítják. Széchenyi nem az elv formulázásáért támadja Kossuthot, hanem azért, mert attól tartott, hogy a heves követelés makacssá teszi a maradiakat s mivel a kellő óvatosság nélkül kimondott közteherviseléstől féltette a kisebb nemességet, melynek állása — szavai szerint — „százszorta aggasztóbb, mint az adófizetőé”.²⁶ Különben Széchenyi és Kossuth nézetei még az eljárásra nézve is találkoztak az 1847—8-i országgyűlésen. Somssich Pál elbeszélése szerint Kossuth ez országgyűlésen a konzervatívok megbízottjaival tartott értekezleteken már „nem vonakodott beleegyezni a közteherviselés keresztülvitelére szükséges előkészítő intézkedésekbe”.²⁷ A februári forradalom híre az értekezletek eredményét tárgyalanná tette.

Hasonló a fejlődés a jobbágyterhek megváltása ügyében is. Széchenyi a Hitelben oly erősen ostromozta a robotot a humanizmus és a célszerűség szempontjából, hogy gróf Dessewffy *Taglatatában* ijedten kiál-

²⁵ 127. lap.

²⁶ 117. lap.

²⁷ Kónyi: Deák Ferenc Beszédei, II. kiadás. II. kötet 188. lap.

totta: Az egész ország nem Sopron megye, vagyis a földi földesúr nem oly jómódú, hogy meg ne sínylené a robotnak váltság nélküli eltörlését. Széchenyi e tekintetben megnyugtatta a *Világban*. Mint a Halásztól idézett cikkekből láttuk, Kossuth 1846-ban szintén jobbagyokkal akarta kifizettetni az úrbéri terhek megváltását. A Somssichsal tartott értekezleteken pedig „az úrbériség megváltása tekintetében hajlandó volt olyan enyhítő módosításokra, melyek a magyar központi kormánynak elegendő garanciát nyújtottak volna arra, hogy az általa tervezett megoldás se jogos érdeket érzékenyen sérteni, se a közbékét háborító zavargásokat előidézni nem fog”.²⁸ Széchenyi és Kossuth e kérdésben tehát nem igen ellenkeztek. Széchenyi célszerűtlennek gondolta a köztehverviselésnek és az úrbériség megváltásának azt a gondolatát, amelyet Kossuth ajánlott 1846-ban. De azután e ponton is találkoztak nézeteik a februári forradalom kitörése előtt.

A politikai jogegyenlőség elve szintén ott élt Széchenyi lelkében már pályája kezdetén, mint része a nagy tervnek, melyet fokozatosan óhajtott életbe léptetni. Nem formulázza ugyan indítvány alakjában az elvet, de kedvező hangulatot terjeszt irányában a *Hittelben*, midőn azt mondja, hogy a „parasztság a haza legszámosb s így legfőbb tekintetre méltó része”, midőn elmondja, hogy Britanniában „ki nem magyarázható belső édes érzéssel látta a törvény előtti egyenlőséget, az emberiség jussai lehető legnagyobb Szentségét”, vagy midőn felszólítja a magyarságot, engedjék meg, „hogy az emberiség jussaiban kiki osztozzék”²⁹ és midőn a jobbagyok elnyomatását a nemességre mért

²⁸ U. o.

²⁹ 100., 115., 135. ll.

gúnyos csapásokkal rajzolja. Sőt a Hitelben arra is céloz, hogy a nép nincs reprezentálva az országgyűlésen. Gróf Dessewffy e célzás hatása alatt Taglalatában nem irtóznék attól az eszmétől, „hogy minden kerület taksássága, feliben a taksásság, feliben a nemeség költségén az országgyűlésére egy-egy követet küldjön“, nem teljes jogú követet, hanem inkább csak szónokot. Széchenyi ezt a gondolatot akkor még korainak tartotta. „Én másutt s nem az országgyűlésen kezdeném az adófizető képviselői jussainak talpkövét“ — mondja a *Világ*-ban.³⁰ Meg is mondja a *Stadium* VI. törvényében, hogy hol keresné ezt a talpkövet. A törvény szerint a vármegyeszéki restaurációk idején a nemtelenek helységenként külön szavazva választanak meg a vármegyei ügyészt. E törvény, továbbá az ugyanott indítványozott jus proprietatis, végül a magánjogi és büntetőtörvény előtt való egyenlőség nemcsak lényegesen javították volna a jobbágy helyzetét, hanem nagy lépések lettek volna a politikai jogegyenlőség felé. És hogy ebben az irányban az utolsó lépést is óhajtotta, azt a *Stadium*ban egyenesen ki is jelenti. „Ha mindjárt — úgy mond — arrul is lehetne eleget mondani, hogy az országgyűlésen 9 millió nem reprezentáltatik direkte — aminek helytelensége tán némi becsületes embernek néha-néha már eszébe is jutott, — most azt egyenesen elmellőzni akarom.“³¹ A *Kelet Népe*ben már sürgeti, hogy „vegyük be a bárkába a kimaradottakat“, „az alkotmányi úton a lehető legsebebben nyomuljunk elő“, „mert most egyedül a körül foroghat kérdés, vajjon miképpen lehet alkotmányunk lehető legtöbb áldását, Hunniának lehető legtöbb lako-

³⁰ 79., 85. ll. Akad. kiadás.

³¹ 199. I.

sára ruházni lehető legrövidebb idő alatt”.³² A „magyar pórnak” minden polgári jogokban való részesítését, az alkotmányos bárkába való fölvételét „Magyarország egykori dicsősége talpkövének” nevezi. Arról is meg van győződve, hogy a nemesség többsége már rá volna vehető ennek a jognak megadására, ha a *Pesti Hírlap* fenyegető kényszerítése el nem riasztaná! ³³ Egyúttal követeli az egyenlőséget a büntető-törvény előtt, — de az „állati tengésből” még ki nem emelkedett embereket nem akarja felmenteni az állati büntetés alól. Követeli még azt is, hogy a nemesség csak úgy soroztassék katonának, mint a jobbágy sors-húzással.³⁴ A *Politikai Programtörödékek*-ben pedig a kormány kötelességének mondja, gondot fordítani arra, hogy „minél előbb érhesse Magyarország közlakossága azon szabad emberi állást el, mely mai időkben, mint szabad Britannia példája bizonyítja, egyedül szolgálhat valóságos nemzeti nagyságnak alapul”. És a magyar kiváltságosnak — így folytatja — végig kell mennie azon a dicső úton, melyen az adózó sorsának enyhítése érdekében megindult.³⁵

A márciusi napokban örült, hogy „a nemzet szélesebb alapra állítja végre alkotmányát” éppen csak a „suffrage universelt tartotta álomnak”, mert az úristen az embereket nem teremtette egyenlőknek s a jogok ily kiterjesztése nálunk veszedelmes.³⁶

Foglaljuk most már össze az eredményeket. Széchenyi már akkor támadta a nemesség adómentességi

³² 127., 133., 135. ll.

³³ 342., 343. ll.

³⁴ 357. l.

³⁵ 143. l.

³⁶ Beszéd: 565., 575. ll.

kiváltságát s már akkor igyekezett előkészíteni a politikai jogegyenlőség diadalát, amikor Kossuth Lajos neve még alig volt ismeretes az egész országban. *Stadiuma* nem tartalmazza végleges programját, hanem e könyvében a cím értelméhez képest a versenytér megalkotásán fáradozik, amelyen a küzdők a jogegyenlőség céljához juthatnak. Midőn Kossuth tolla hatalommá lett, Széchenyi is sürgette a valódi közteherviselést és a politikai jogok lehetően általános kiterjesztését. Csak a modorra s nem az elvekre nézve ellenkezett Kossuthtal. Az ő modora nem akadályozta az igazi közteherviselés életbeléptetését, sőt a kétgarasos adóért kifejtett izgatása hozzájárult annak a hangulatnak terjesztéséhez, mely 1846-ban már lehetetlenné tette a közteherviselés makacs ellenzését. Közvetlenül a februári forradalom kitörése előtt a közteherviselés és az úrbéri váltság kérdésében Széchenyi eszméinek hívei már megállapodásra jutottak Kossuth Lajossal. A jogegyenlőség elvének törvénybe iktatása nem a Széchenyi dicsősége, de amennyiben egyéneknek tulajdonítható az elv diadala, Széchenyi kezdeményével és következetes munkásságával kivívta a jogot arra, hogy a jogegyenlőség harcosai közt hálás elismeréssel említsük nevét.

IV.

Széchenyi és a parlamentárizmus.

Halász Imre azt mondja, hogy „Széchenyi a kormányfelelősség megvalósítását nem vette fel beláthatatlan időben megvalósítandóul kitűzött programja keretébe“ és hogy a „doktrinaireket, kik felelős kor-

mányról ábrándoztak, de a miniszter szót nem merték kimondani,³⁷ Széchenyi álmodozóknak, utópistáknak tartotta“.

E ténynek megállapítását csak néhány bővítő észrevétellel akarjuk kísérni. Széchenyit angломániával vádolták, mert lelkesedett az angol közéletért és e lelkesedését nem is titkolta.

Szerette volna átültetni hazánkba az angol közélet minden dicsőségét, tehát a parlamentárizmust is, de természetesen nem úgy mint az utánzó szokta tenni, hirtelen és külsőségek után kapkodva, hanem jól átgondolt terv szerint. A *Kelet Népe*-ben megvallja, hogy mi az ő legvakmerőbb reménye, mi az a kimondhatatlanul szép s többször sejtett kép, mely „epedő merengéseinek“ tárgya volt. Ez a kép nem egyéb, mint „hazánkban minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott, félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő minden álfénytől kitisztult képviselési rendszerré“.³⁸

De ennek a rajongó szeretettel ápolts ideálnak megvalósítását két nagy akadály késleltette Széchenyi felfogása szerint. Az egyik akadály „a mi magyar viszonyunk a közálladalommal“.

E viszony miatt az angol és francia parlamentáris váltógazdaság nálunk lehetetlen volt. Mert „a mi ellenzékiünk“ — mondja Széchenyi — „semmiesetre sem fog ülni a kormány székébe, a közálladalmi kormányt viszont a legerősebb fantáziai tehetséggel sem képzelhetni a mi ellenzéki padainkon“.³⁹ A magyar

³⁷ A miniszter szót Széchenyi már emlegeti 1841-ben, sőt korábban is.

³⁸ 52. l.

³⁹ Polit. Programmt. 23.

konzervatív párt legjelesebb férfiai segíteni szerettek volna valahogy a magyar alkotmányos életnek ezen a baján már az 1843-i országgyűlés idején. Meg akarták nyerni Metternicht, „a magyar alkotmányosságnak oly irányban való fejlesztésére, mely a felelős kormányzasi rendszernek egy vagy két más formában megvalósítására vezethetne“.⁴⁰ Ez a törekvésük sem sikerült. Az utolsó rendi országgyűlésen a már említett értekezleteken Somssich és Babarczy kifejtették Kossuth és hívei előtt, hogy a felelős minisztériumi rendszer rögtöni életbeléptetése békés úton lehetetlen. Kossuth erre elfogadta Somssichéknak azt a javaslatát, hogy jövőre a magyar helytartótanács főnökei, vagy előadói a tanács valamelyik elnökével együtt felelősséggel tartozzanak az országgyűlésnek.⁴¹

A felelősség elvének ilyen formulázásában bizonyára Széchenyi is megnyugodott volna akkor. A felelős parlamenti kormányrendszernek másik nagy, még az elsónél is nagyobb akadályát Széchenyi nemzeti sajtóságainkban kereste. A mi országunkban, úgy hitte, nagyon erős az irígység hatalma, „Epétől megtelve“ — úgymond — „irígységtől felduzzadva, egyik állja a másik útját, — kinek tudniillik nyakában nincs a kolomp, mert mindenik egyedül elsőség s nem közjó után ví.“⁴² Nem értjük az igazi szabadság lényegét, melynek filozófiája az, hogy „mindenki szoros törvények alá van vetve s így a természeti szabadságnak egy részét a társaság elnyerése végett feláldozni kénytelen, ami nem egyéb, mint a vad függetlenséget, mely inkább ragadozó állathoz illő, felcserélni a keresztényi szabad-

⁴⁰ Somssich Pál elbeszélése. Kónyi id. h. 181. l.

⁴¹ U. o. 188. l.

⁴² Néhány szó a lóversenyről. 181. l.

sággal“.⁴³ Ennek a szabadságnak érzetében mondja magáról, hogy „én legalább szabadságomat nem abban helyeztetem, hogy tehessek vagy ne tehessek, hiúságom, gőgöm, indulataim, szenvedelmim kénye szerint, hanem hogy a többségnek engedelmeskedni legyek köteles“.⁴⁴ A féktelenség, az irígység talaján bőven terem a gyanúsítás. Nemcsak „bájteli magyar dámák“, hanem komoly ellenzéki férfiak is azt hiszik, hogy „ki a kormány érdekében tesz, hazát csal“. Száz közt kilencven vallja nálunk, hogy „ellenzék és hazafiság synonym“. A pártok gyűlölete féktelen. „Az ellenzék tábora fölött egy irreconciables gyűlölet leng a kormány ellen, a konzervatív táboron pedig egy nullificatiói eszme vonul végig, mely minden ellenzékre volna alkalmazandó.“⁴⁵ Van valami igazság a két párt kölesönös gyanakodásában. Széchenyi már 1825 óta figyelte a pártok morálját vagy mint ő mondja „a két párt között erkölcsi statisztikát gyűjtött“. A konzervatívok alázatossága ellen is van panasza, de több bajt lát az ellenzéken. Van e párton — úgymond — „sok marcona, ha Bécsbe megy, azt hinnék róla, hogy meg-
eszi a németet, pedig instancia van zsebében“. Az ily megfigyelések erősítették meg Széchenyiben azt a meggyőződést, hogy Magyarország még nem érett az igazi parlamentárizmusra. Miként volna lehetséges a parlamentáris élet ott, ahol az erkölcsi függetlenség ritkaság, hol csak a párdüh tartja össze az emberek egy csoportját s hol a szabadságot „farkasfüggetlenséggel“ tévesztik össze, hol mindenki úr akar lenni és ha

⁴³ Világ (Ák. kiad.) 350. l.

⁴⁴ Levelek. I. 216. l.

⁴⁵ Polit. Programmtöredékek 17., 18., 156. ll.

éppen jó órában van, maga alatt felrúgja a port és azt mondja: „ez a világ közepe, hol én állok“? ⁴⁶

Széchenyi nem merte azt hinni, hogy a külföldi alkotmánytörvények lemásolása egyszerre megérleli majd a magyar közszellemet a parlamentáris életre. E közszellem erkölcsi erejét akarta előbb fejleszteni, hogy könnyű biztossággal és veszélytelenül működjék a parlamenti kormányzat mechanizmusa. Aggodalom és remény közt ingadozott, midőn a márciusi vihar elébe sodorta legvakmerőbb álmát az élő valóság szí-
nében. Nem volt elég ideje parlamentáris tapasztala-
tok gyűjtésére, hogy megállapíthassa, vajon helyesen
ítélt-e akkor, midőn a magyar közéletet éretlennek
tartotta még a parlamenti kormányformára.

V.

Széchenyi arisztokratikus vagy demokratikus iránya.

Igen találó Halásznak az a megjegyzése, hogy „Széchenyit ne tegyük meg a demokrácia hőroszává“, erre ő nem szorult s ez is „azok közé a hamis epithetok közé tartozik, melyek a politikai olesóságok piacán könnyen kaphatók“. Nagyon helyes. Ideje volt már, hogy ezt elmondjuk, mert olvastuk valahol Széchenyi-
nek demokratikus szellemű dicsőítését is. Pedig rend-
szere inkább arisztokratikusnak volna nevezhető, de
Széchenyi tulajdonkép nem volt arisztokrata és de-
mokrata sem volt a szavaknak közönséges értelmében.
Midőn messze, igen messze időre kiható nemzetnevelő

⁴⁶ U. o. 154., 155. ll. Napló, 1831 június, Beszédék 322., 545. ll.

reformtervének körvonalait megalkotta lelkében, először is a nemességre s különösen a főnemességre gondolt, mint a nemzet akkori tényleges vezetőire. „A fő és nemesi rendek elkoreshatásában véltem látni nemzetünk legnagyobb baját“,⁴⁷ írja pályája kezdetének rajzában. Már pedig szerinte „a magyarság egyenesen a nemességgel és főnemességgel van összekötve“.⁴⁸ A nemzet e leghatalmasabb osztályának szánta a vezető szerepet nevelési rendszerében. E fokozatos rendszernek legelső lépcsője *nemességünk nemesítése volt*.⁴⁹ Eddig tekintve Széchenyi rendszere valóban arisztokratikusnak látszik. Az ellen a demokrácia ellen, mely hatalomvágyát jelszavakkal leplezi, arisztokratikus érzése haragra lobbant. Nálunk az ilyen demokráciát más szempontból sem szerette. „Valljuk meg — mondja egyik beszédében — hogy itt minden demokrácia egyenesen csorbát üt a nemzetiségen.“⁵⁰ S mégsem mondhatjuk a demokrácia ellenségének. Nevelésének hagyományai s szokásai az arisztokraták felé vonzódtak, de szenvedélyesen gyűlölte azt az arisztokráciát, mely „becsnélküli hiú elbizottságával közgyűlölet és közönséges megvetés tárgyává süllyed“. Mikor egy szereplő arisztokratáról azt hallja, hogy éjjeleit a kártyasztalnál tölti el, kétségbeesve kiált fel: Istenem, ez az ország elkorhad. Nem a „sardanapali életű“ arisztokratától várta a nemzet megújulását. „Becsültessek az arisztokrácia mindenfelett“ — úgymond — „t. i. becsültessek az ész, igazság s erény dísze mindenütt s

⁴⁷ Kelet Népe, 31. l.

⁴⁸ Beszédék, 357. l.

⁴⁹ Hitel. Akad. kiad., 210. l.

⁵⁰ Beszédék, 357. l.

mindenkor, akár a fejedelem, akár a legutolsó jobbágyl elkét ékesíti is az.“⁵¹ Ez volt az ő fokozatos nevelési rendszerének legfelsőbb lépcsője. A megnemeseedett nemeknek juttatta azt a feladatot, hogy magához vonzza és megnemeseítse a polgárt és jobbágyot. Abban a magyar társadalomban, mely az ő képzeletében élt, melynek tökéletes felépítéséhez eszközül szolgált mindaz, amit írt, beszélt és alkotott, a szív és ész arisztokráciájának jutott az első hely, a vezetés dísze és kötelessége. Ily értelemben demokratának is nevezhetjük.

VI.

Forradalmi jóslata.

Halász Imre szerint „Széchenyi rossz prófétának bizonyult, mert az a forradalom, melyet ő jósolgatott s melytől való rettegése őt végül Döblingbe juttatta, sohasem tört ki“. Ez a felfogás most nagyon el van terjedve. Grünwald Béla és Beöthy Ákos munkái óta többen úgy szokás feltüntetni Széchenyi jóslatát, hogy az csak társadalmi forradalomra vonatkozott. Pedig Kemény Zsigmond még azt írta, hogy „aki Széchenyi különböző munkáit végigolvassa, meglepetve tapasztalandja, hogy krisiseink ép azon stádiumokon mentek át, melyekről ő a kétségbeesés rimánkodó hangján beszélt siket füleknek“.⁵² Kovács Lajos is azt állítja, hogy „1841-ben csak Széchenyi volt az egye-

⁵¹ Stadium, 142. l.

⁵² Forradalom után, 149. l.

düli, ki a politikai helyzetben a rögtöni fordulat végzetes következéseit belátta, más senki“.⁵³

Lehetséges-e, hogy ezek a férfiak ennyire csalódtak volna? Nem hihető, de különben is e sorok írója másutt Széchenyi szavainak idézésével bizonyította, hogy mind a kettőnek igaza volt. Itt csak néhány főbb pontra szorítkozunk. Széchenyi valóban sokat beszélt a parasztlázadásról, a társadalmi osztályok véres összecsapásáról kivált 1841 óta, de már azelőtt is. Ezen nincs mit csodálkoznunk. Széchenyi aggodalmainak tartalma a következő volt: Ne izgassunk oly hevesen a jobbággyi viszonyok kérdésében. A nemesség jórésze makacs ugyan, de szelíd rábeszélésnek engedni fog. Ha izgatunk, ha követelő hangon kényszeríteni akarunk, a kiváltságos makacsabbá lesz, nem enged és a reményeitől elütött paraszt fegyvert fog ellenünk. A februári forradalom hatása alatt az 1847—1848-i országgyűlésen a nemesség hirtelen elfogadta a jobbágyot végleg felszabadító törvényeket. A Széchenyitől jószolt parasztforradalom tehát elmaradt, mert a feltevés is megdőlt, amelyre a jóslat alapult. Már pedig ez a feltevés nem volt agyrém. Bizonyítja ezt Lónyai Menyhértnek, az országgyűlés egyik kiváló tagjának a naplója. „E javaslatoknak ily hamar leendő elvégzésére“ — úgymond — „mindnyájunkat a pániknak bizonyos neme indított, melyet a mindenünnen jövő, nagyobbbrészt alaptalan hírek okoztak.“⁵⁴ Deák Ferenc 1848 március 23-i beszédében azt állította: „a rendek

⁵³ Gróf Széchenyi István közéletének utolsó három éve I., 95. l.

⁵⁴ Budapest Szemle LXXXVI., 48. l. Kónyi kiadása. Lónyai apja a parasztlázadástól való félelmében Bécsbe akart költözni.

igen bölesen tettek, midőn áldozatot hoztak s ezáltal azt eszközölték, hogy a mozgalom polgári háborúvá nem fajul”.⁵⁵

Nem fajult azzá, mert a rendek idején engedtek. Ez a tény bizonyítja, hogy Széchenyi jóslatában a logika szabatos volt, de a praemissa kimaradván, a konklúzió sem valósult meg.

Széchenyi akkor lett volna rossz próféta, ha ily előzmény után mégis kitör a nagy parasztforradalom.

Azonban a forradalomra vonatkozó aggodalmas intései közben nem csupán a társadalmi ellentétekről beszélt. Sokat foglalkozott ezekben Ausztriához és az uralkodóházhoz való viszonyunkkal is. Halász azt mondja, hogy „az Ausztriával való konfliktus veszédelme csakis 1848-ban tűnt fel a láthatáron”. Akkor tört ki a konfliktus, de az uralkodó kormánya és a nemzet közt már 1848 előtt is éles ellentétek merültek fel. Ez ellentétekre céloz Széchenyi, midőn a *Kelet Népében* és a *Politikai Programtörödékekben* hosszas fejtegeti a mi heterogén összeköttetésünk természetét, midőn inti „drága honosait”, hogy emelkedjenek túl a kuruc politikán, mert Heister-féle eredmény lesz belőle, midőn óvja Kossuthot „a közbirodalom érdekeinek legnagyobb ellentétre ostromozásától”, mert ezzel is „megtölti mérgével csordultig a visszatorlás poharát”.

Széchenyi továbbá figyelmeztette a nemzetet a nemzetiségi kérdés veszélyére is, egy 1843-i levélben előre megmondja, hogy a nemzetiségek majd ránk támadnak és a kormány nem fog védelmezni bennünket.⁵⁶ Akadémiai beszédében 1842-ben azt hirdeti,

⁵⁵ Kónyi: Deák beszédei id. k., 208. l.

⁵⁶ Levelek III., 169. l.

hogy már nincs messze az idő, midőn talán csak az Akadémia fogja őrizni ereklje gyanánt a nemzeti nyelvet. Kell-e bővebben elemeznünk Kossuthra vonatkozó jóslatait? Vajon nem volt-e igaza, midőn megállapította az érzelmi politika természetét, mely messze ragad, jóval messzebb, mint amennyire menni kívántunk? Deák 1841-ben nem akart hinni Széchenyinek, de vajon mint miniszter nem jutott-e eszébe Széchenyi jóslata, mikor Kossuth nem hallgatott aggodó tanácsaira? ⁵⁷ Széchenyi intelmeiben a francia radikalizmus hatásairól is beszélt és figyelmeztette a magyarságot az „európai hatalmak rendbontó politikájának” esélyeire. Szóval Széchenyi jóslata számba vette a forradalmat előidéző és a katasztrófát okozó legfőbb tényezőket.

Csak egyben csalódott. A bukás nem volt szégyenletes, amint ő hitte. Csalódása szoros kapcsolatban van a szociális forradalom elmaradásával. Mivel elmaradt az ok, mely a társadalmat osztályokra szaggatta volna, az ellenállás is erősebb volt, semmint Széchenyi hitte. Széchenyit nem kell éppen prófétának neveznünk a szónak bibliai értelmében, de mégis csodálnunk kell előrelátása erejét. Ő maga, amikor a jövőre hivatkozott, nem törekedett a próféta dicsőségére. „Nem egyéb a jóslat — úgymond — mint az emberi létnek azon előre ható ereje, melynél fogva mindenki nagyobb-kisebb mértékben láthatja a jövőt, amint t. i. a jelent, s az abból folyó jövőnek gyökerit élesebben kifejteni képes.” ⁵⁸ Ez a dolog veleje. Széchenyi a jövő gyökereit élesebben látta, mint bármelyik kortársa.

⁵⁷ Kónyi: Deák beszédei id. k., 322. l.

⁵⁸ Világ, 207. (Akad. kiad.).

VII.

Széchenyi-kultusz.

Széchenyit nem „csupán a forradalomtól való rettegés juttatta Döblingbe“. Elmebetegsége kitörésének bonyodalmas lélektani okai vannak, de kétségtelen, hogy ez okok közt közéleti szereplésének mozzanatait is figyelembe kell vennünk. Valóban félt a forradalomtól, mennél izgatottabb lett az ország a 40-es években, annál inkább fokozódott Széchenyi belső izgatottsága. Neki a forradalom igen sokat jelentett. Nem csupán személyére vagy családjára gondolt, hanem élete nagy munkájára is. Romokban látta heverni azt a munkát, melyen fantáziája merészségével és érzése lángoló hevével évtizedeken át szünet nélkül dolgozott. Fájdalmát még az önvád is élesítette. A kolera-lázadás óta sekszor röpiült felé a konzervatívok táborából az a vád, hogy ő az oka minden bajnak, ő kezdte az izgatást, mások csak az ő nyomán járnak. Nyugodtabb napjaiban könnyű volt e feltevés ellen védekeznie. De érzékeny lelkébe mélyen bevésődtek a könnyelmű vádak és egyre erősebben gyötörte magát azzal a gondolat-tal, hogy a forradalomnak ő volt az igazi megindítója. Ez az önvád Döblingben még csendesebb éveiben is uralkodott lelkén és régóta tervelt gyászos tettét akkor hajtotta végre, mikor azt hitte, hogy az országot újabb zavar fenyegeti.

Valóban Széchenyi nem volt „szent, kit oltárra kell helyezni“. A szentek népeket vezető szerepe a XIX. században már a múlt emlékei közé tartozott. Ember volt ő is és helyesen cselekszünk, ha pályájának emberi gyarlóságokkal kapcsolatos motívumait is

feltárjuk. De mennél igazibb realizmussal boncoljuk tetteit, annál meggyőzőbben igazoljuk tisztelőinek lelkesedését. Hazafiassága mély vallásos érzéssel és egy történet-filozófiai rendszer univerzalitásával van kapcsolatban. Innen van az, hogy politikai rendszere specifikusan magyar és mégis általában emberi. Reformtervének célja szinte fantasztikus méretű s eszközeiben mégis igen gyakorlati s egyszerű.

E reformtervnek mindaddig élő és ható ereje lesz, amíg a magyar nemzet nem emelkedik oda, ahova Széchenyi akarta vezetni. Széchenyi erős fantáziától és heves érzésektől izgatott művész volt, kinek alkotó ösztöne formát keresett egy nemzet átalakításának munkájában. Tragikus sorsa, lelki életének romantikus szaggatottsága költői fényt vetnek pályájára s mélyítik érdeklődésünket munkáinak súlyos tanulságai iránt. A Széchenyi-kultusz bizonyára még növekedni fog és azt hisszük, hogy a kritikai szigor csak fokozhatja őszinte melegségét.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS KOSSUTH LAJOS VITÁJA.¹

Ez a vita olyan, mint a húnok harca. A csatázók rég elpihentek, amikor fel-feltámadó szellemeik még tovább küzdöttek a magyar politikában és irodalomban. Most már a megcsonkított hazai területen szomorú tárgyilagossággal bírálhatjuk az emlékeztető vitát. És e tárgyilagosságot elősegíti, tartalmasabbá teheti Viszota Gyulának hatalmas publikációja.^{1a}

Viszota rendkívüli kutatói szenvedélyének köszönhetjük, hogy a nagy per aktái előttünk vannak a lehető teljességben. Nem csupán a tárgyhoz tartozó hírlapi cikkek s könyvek vannak összegyűjtve a két szokatlanul vaskos kötetben, hanem a két bevezetés gazdag tartalma s a sok nehezen hozzáférhető kézirati anyag közlése élénk s részben új világot vetnek a vitázóknak motívumaira. Most, hogy a Viszota által rendbe szedett anyagot ismerjük, nyomon kísérhetjük a nagy összeütközés kifejlését és fordulatait történeti

¹ Károlyi Árpád Emlékkönyv 1933.

^{1a} Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai. Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Viszota Gyula I., II. Budapest, 1927, 1930. Az első kötet CLXXVIII+846 l., a második CDLX+1211 l.

és lélektani motívumainak bonyolult szövevényében. Csakis ily részletező munka jutalmazhat meg bennünket a problémák megnyugtató megoldásával.

I.

Az első különбөзés.

Wesselényi 1836 május 29-én tagnak ajánlotta Kossuthot a pesti Kaszinóban. Széchenyi hivatta Kossuthot és kérte, hogy vonuljon vissza a jelöltségtől, mert az ő tagsága az oly nagy munkával megalapított Kaszinót felrobbanthatná. Kossuthnak rosszul esett ez a „csiklandós megkülönböztetés“. Valóban tisztelte ekkor Széchenyit és nem igen értette, hogy miért tekinti őt a gróf „Sámsonnak“, pedig ellene még nem indult nótaper, míg Wesselényit, az ő ajánlóját, nótaper üldözi s még ez a valódi Sámson sem rázta meg a Kaszinó oszlopait. Azonban meghajolva Széchenyi nagy erkölcsi és társadalmi tekintélye előtt, lemondott kaszinói jelöltségéről, bizonyára keserűséggel szívében.

Viszota világosan megállapítja Széchenyi motívumait. Kossuth Lajos neve 1836 májusában már igen ismeretes volt országszerte. Az *Országgyűlési Tudósítások* által oly nagy hatással terjesztette az ellenzék eszméit, hogy a kormány figyelme felé fordult. Épp Széchenyi és Kossuth találkozása napján küldötte le a nádor a pestmegyei alispánhoz azt a rendeletet, melyet a tervezett *Törvényhatósági Tudósítások* miatt a Kossuth ellen megindítandó eljárás kezdetének vehetjük. Széchenyi ekkor igen el volt keseredve Wes-

selényi hevedése miatt, mely válságokat idézett fel, az ő nagy nevelői munkájának békés fejlődését fenyegetve. Félt, hogy gyöngéd palántáit eltiporják Wesselényi rohamos léptei. Már pedig az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztője Wesselényi szellemi és erkölcsi kiválóságát a legszínesebb hasonlatok keretében ragyogtatta. Széchenyinek ez rosszul esett, Wesselényi hű pártfelétől féltette a Kaszinó békéjét, valamint akkor is haragudott, mikor 1836 szeptemberében Fáy András Kossuthot akadémiai tagnak ajánlotta.

Viszota fejtegetéseivel még egy motívumot akarunk csatolni. Kossuthnak méltán föltűnt, hogy Széchenyi azt a főurat, aki már nyíltan összetűzött a hatalommal, nem nézi a Kaszinó oly halálos veszedelmének, mint őt, akinek 1836 május 29-én aránylag békés kapcsolatai voltak a kormánnyal. Kossuth jól sejtette, hogy Széchenyi nem csupán tárgyi okból fordul el tőle, hanem köznemesi származása miatt is.

Széchenyiben igen erős volt az arisztokrata önérzet. Nehezen bírta leküzdeni lenézését a köznemesség iránt. Félreérti politikai rendszerét, aki ezt a kiemelkedő sajátságát nem veszi figyelembe. Mikor Széchenyi életcéljául nemzete nevelését tűzte ki, először is arra gondolt, hogy a magyar arisztokráciára kell hatnia keresztény és nemzeti szellemben. Az így átalakult arisztokrácia megtisztult élete példájával és munkájával az alsóbb társadalmi osztályokat is az erkölcsi emelkedés sodrába vonná. Ezért haragudott Wesselényire, aki szerinte nem a köznemesekre (e „maszatos népségre“), hanem a köznemesek által akart hatni. Széchenyi már 1836-ban érezte, hogy Kossuthban, a ritka tehetségű köznemesben, van valami, ami az ő

nevelési rendszerét meg fogja zavarni. Azért nem akarta ezt a „trójai falovat“ bevinni kedvelt intézményeibe.²

II.

Kelet népe.

Kossuth népszerűsége nőttön nőtt. Bátor küzdelme a *Törvényhatósági Tudósítások* törvénytelen betiltása ellen börtönbe juttatta. (1837.) A háromévi börtönből kiszabadult írónak fejét a nemzeti jogokért eltűrt szenvedés dicsősége koszorúzta.

Kossuth még ekkor is szerette volna kivívni Széchenyi jóindulatát, régi, őszinte tisztelettel s okos alkalmazkodással is. Pest megyének 1840 június 9-i közgyűlésén emlékezetes szónoki inspirációval mondotta, hogy Széchenyinél *nagyobb magyart* nem ismer a nemzet évkönyveiben. Ismételte ezt a kijelentést a novemberi közgyűlésen.³

Széchenyi udvarias, de hidegen irónikus mosollyal fogadta a hódolatot. Bántotta az a fény, mely a Kossuth fejét övező koszorúból kisugárzott. Reá ez a fény úgy hatott, mintha egy felvonuló romboló vihar villogása volna. Csodálkozott azon, hogy a kormány bürokratikus ravaszkodása megengedte Kossuthnak a lapszerkesztést. Az 1841 elején megjelent *Pesti Hírlap* első számai növelték aggodalmait. A belső szózat egyre

² Széchenyinek arisztokratizmusát már Horváth Mihály is kiemelte s mások is, mint pl. Mályusz Elemér, *Századok*. 1923. vagy Turi Béla. Nemzeti Ujság 1933. március 12. Mi nevelési rendszerével kapcsolatban már fejtegettük régebbi tanulmányokban, de Viszota kiadványának vizsgálata után e felfogásnak az eddiginél is nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk.

³ Viszota I. LXII.

élénkebben követelte tőle, hogy könyvet írjon Kossuth és *Pesti Hírlapja* ellen. Böles tanácsadók, jó barátok kérték, hogy ne támadja az új hírlapot, mely nem csupán a Kossuth által teremtetten s általa elnevezett műfajban, a vezércikkben volt kitűnő, hanem jobban volt szerkesztve, mint bármely addigi magyar hírlap. Széchenyi a jóindulatú tanácsokat kénytelen volt mellőzni, mert lelkiismerete hajszolta a *Kelet Népe* megírására.

Jól mondja gr. Dessewffy Aurél, hogy „Széchenyi soha erősebb meggyőződésnek nem engedelmeskedett, soha nem írt inkább lelkének mélyéből, mint mikor a *Kelet Népet* szerzette“.⁴ Vörösmarty több szempontból bírálta a *Kelet Népet*, de általában igen nagyra becsülte. „Egy pillanatig sem kételkedem“ — úgymond — „azok sorába állni, kik e könyvet irodalmunkra s talán életünkre is epochalis könyvnek nyilatkoztatják. Nem ismerek könyvet terjedelméhez képest eszmékben ily gazdagot, ... tartalmast egyszersmind és szellemtelit. Valami elragadó van ez értelmes és magvas lelkesedésű beszédekben“.⁵

Vajon mi az, ami Széchenyit ily lelkesedésszerű beszédekre hevítette, mi készítette arra, hogy lelke mélyéből merítsen erőt az elszánt polémiára? Dessewffy e kérdésre egy bizalmas baráti levélben szinte gúnyosan válaszol. „Széchenyit“ — úgymond — „késégbeejtette bárminő mozgalom, melyet nem ő kormányoz“.⁶

Ez élcés fordulatnak komoly tartalmát ismétli

⁴ Ferenczi Zoltán: Gr. Széchenyi István: A *Kelet Népe* (Magyarország Ujabbkori Történetek Forrásai). 1925. 591. l.

⁵ U. o. 633.

⁶ U. o. 91. l. jegyzet.

Dessewffy a Kossuth és Széchenyi vitájáról írt hírneves tanulmányában, midőn Széchenyi rendszerét megállapítva kifejti, hogy „annak szellemi középontja maga a tisztelt gróf és rokonszenvű barátai“.⁷

Valóban Széchenyi a Pesti Hirlap első számainak olvasásakor úgy érezte, hogy egy új szellemi hatalom kiszorítja őt átalakító rendszerének középpontjából. Az a nemzetnevelő rendszer, melyet ő annyi gonddal, oly böles számítással, eréllyel és annyi sikerrel vezetett 1841-ig, most gyökerében volt megtámadva. Az „ifjú Magyarország“, mely a Pesti Hirlap hasábjain a közvélemény vezetésére nagy önérzettel vállalkozott, az arisztokráciából kiinduló nevelői lépcsőzetre alig titkolt megvetéssel tekintett s alulról igyekezett feljutni a létra fokára. Ez a tapasztalat lelke mélyéig sértette Széchenyit. Mindezt nem fejt ki elég világosan a *Kelet Népe*-ben, de önkéntelenül is célozgat reá és Kossuth mesteri feleletében reámutat Széchenyi fájdalmas haragjának legmélyebb forrására. „A kötelességérzet“ — írja Kossuth — „jogtanilag reá bírhatná a magasb állásúakat, hogy az igaz szó (ha igaz szó) ellen ingerültségbe ne jöjjenek, ha talán néha *alulról* jö.“⁸

De ép az alulról felhangzott szónak igazságában kételkedett Széchenyi, abban egyáltalán nagy veszedelmet látott. Az alulról fölemelkedő néptribun, bármily nemes is szándéka, — fejtegeti Széchenyi — nem értheti a politikai modor jelentőségét; azét a modorét, melynek szigorú szemmel tartása által a magyarság, „az igazság paizsává s a szabadságnak megtörhetetlen őrévé“ fejleszthető. E nagy nemzeti dicsőség csakis a

⁷ U. o. 603. l.

⁸ U. o. 435. l.

Széchenyi szíven melengetett rendszer lassú, de biztos útjain érhető el. Ellenben Kossuth a politikai modor elhanyagolásával, igazi rendszer nélkül izgat. Egyes visszaéléseket nagyítva támadja a hatóságokat. Kisebb jelentőségű kérdéseket vet fel, csekély bajokra keresve orvosságot, de a nagyokat nem látva. Nem ismeri Young Arthurt, aki a Széchenyi által többször is olvasott *Politikai Arithmetikájában* elítéli a rosszul alkalmazott jótékonyságot. Ellenben Père Enfantin és Lamennais képzelgő ábrándjaira emlékeztet Kossuth modora. Pedig az „ábrándozás ragadóbb, mint mirigy, a képzelet szárnya kimondhatatlan sebes”.⁹ Ábránd és képzelet hamar ragadnak a forradalomba, már pedig „a forradalom ránk nézve a legveszélyesb halálos betegség”.¹⁰ Ha ezt ki akarjuk kerülni, ne a szívre, hanem az észre hallgassunk, s legyen *Kelet Népe* az oknak népe.

Kossuth és Eötvös éles logikával cáfolták Széchenyit. Kimutatták, hogy a *Pesti Hirlap* vezércikkei, ha itt-ott túlmennek is a kellő mértéken, nem izgatnak a hatóságok ellen, nem akarják tágítani a „már meglévő hézagot a főnemes és köznemes közt”, hanem valódi visszaéléseket ostromolnak Széchenyi régi és most is hangoztatott elvei körében mozogván.

Gróf Desseffy Aurél azonban klasszikus tömörséggel írt mindenkép kiváló bírálatában kimutatta, hogy mégis Széchenyinek van igaza, mert minden lapnak kétféle iránya van, az egyik a bevallott, a másik a „valóságos”. A valóságos irány a módszerben van, ahogy az elvek alkalmaztatnak, a színben, hogy az író az adatokat feltünteti, elejtett szavakban, apró megjegy-

⁹ U. o. 315.

¹⁰ U. o. 400.

zésekben. Kossuth lapja valóban veszélyesen izgató, csakhogy Széchenyi sötéten színez, s a forradalom, melyet megjósol, nem közeli eshetőség.

Ha Dessewffy közbe nem lép, Széchenyi vesztes maradt volna a polémiában Eötvössel és Kossuthtal szemben, nem annyira könyvének tartalma, mint inkább előadásának különössége miatt. Széchenyi érzelmi világa oly gazdagon szétágazó volt, lelkében a sejtelmes annyira fölülmúlta mindazt, ami világosan kifejezhető, hogy előadása ezáltal szaggatottá és nehezen áttekinthetővé lett. Belső gazdagságát nem szedi rendbe, mielőtt ír, s ezért bár többször meglepően erélyes és szabatos, gyakrabban a gúnynak és érzelmes-ségnek Jean Paulra emlékeztető vegyülete incisumokkal telt szertelen mondataiban a meggyőző erő rovására terjeszkedik.

Eötvös és Kossuth belső háztartása rendezettebb, gondolataik mindig testhez illőbb ruhákban jelennek meg, nem csaponganak, mindig a célra törnek kifogástalan logikával. Eötvös szava tompább, Kossuthé ércesebb. A magyar és idegen nyelvű irodalmi műveltség, a zseniális szónok fantáziája és alapos jártassága jogi vagy társadalmi kérdésekben, Kossuth előadásának hatását nagy mértékben fokozzák.

Széchenyi bírálói azonban tévedtek a *Kelet Népe* által ismeretessé vált antitézisnek, a szív és az ész ellentétes politikájának értelmezésében. Széchenyi nem akarta kirekeszteni a szívet a politikából. Kinek a szíve vert hevesebben, mint az övé, amikor magyar politikáról volt szó? De midőn a szív politikájáról beszél, a „képzelet és gerjedelem“ által vezetett politikát érti, melyet csak a rövidség kedvéért tulajdonít a szívnek, sok félreértést okozva. Vagyis azt a mindennél vesze-

delmesebb politikát ítéli el, melyet közönségesen impressziókra hajlónak, vagy érzelminek nevezünk, s amely nem igazi érzésben gyökerezik, hanem a hiúság, vagy az elfogultság által az izgultságig fokozott fölületes érzékenységet téveszti össze a valódi érzéssel.¹¹ A szív és ész ellentétével kapcsolatos Széchenyi előadásában a nemzetek és egyének életének párhuzama. Széchenyi valóban hitte, hogy a nemzetek úgy fejlődnek, mint az egyes emberek és a maga korát a magyarság férfiasodó korának tekintette, melyben az értelemre s nem a képzelet által hajtott gerjedelmek szavára kell hallgatnunk. Kossuth csak szóvirágnak tekintette azt a párhuzamot, melynek Széchenyi valódi életet tulajdonított, sőt oly nagyra becsülte értékét, hogy e gondolatban vigaszt keresett a kétségbeesés óráiban.

Kossuth hiába magyarázta Széchenyinek, hogy ő nem gondol a forradalomra, s hogy a nemzet nyugodtsága miatt az ilyen gondolat rémlátásnak mondható. Széchenyi ezt jobban tudta, mert egy vízió után indult. Már régebben látta, hogy a viszonyok bonyolulnak, s 1841-ben egyszerre észrevette, hogy a készülő forradalomnak vezére vette át a „közlélek“ vezetését vezércikkei által. A látomásokat logikai úton másokkal elhitetni igen bajos. Hogy a forradalom már ki nem kerülhető, azt nem csupán Széchenyi hitte 1841-ben, de abban a hitben, hogy Kossuth akarva, nem akarva a forradalomra ragadja a nemzetet, Széchenyi egyedül maradt mindaddig, amíg látomását a hidegen gondolkodó logikus fők is valóságnak ismerték el.

¹¹ Ezt kifejtettem már Gróf Széchenyi István történeti Eseményében. 1907. (Tanulmányok. 1923. 150. l.) Azóta Szekfű Gyula is felszólalt a szív és ész antitézisének közkeletű felfogása ellen. (Hóman—Szekfű: Magyar Történet VII-ik kötet.)

III.

Garat.

„Veletek és általatok, ha akartok, nélkületek, sőt ellenetek, ha kell!“, kiáltotta Kossuth Pesti Hírlapjában a makacsul konzervatív főurak fülébe. Kossuth hódoló tisztelete Széchenyi iránt minden kétséget eloszlat arra nézve, hogy ez a fenyegető hang nem Széchenyinek szólt. Széchenyit mégis bántotta osztálytársai rangjának és közéleti súlyának ez a büszke lenézése. Neki — így gondolkodott — szabad volt a vele egyenlőket korholni, tépdetni, de aki nem egyenlő velök, söpörjön a maga háza előtt. „Ébredjetek fel“, — írja 1841 novemberében egy ki nem adott cikkében — „honunk kiváltságos rendei s ne hagyjátok magatokat mint egy gyáva birkasereg néhány nagyszájú által minden ön állástokból kivetkeztetni.“¹² A következő év elején (1842 február) egy magyar ellenzéki szellemben írt német cikkekre válaszol az Augsburger Allgemeinenben. „A magyarországi arisztokrácia“ — írja Széchenyi — „nem szükkeblű és hazafisága nem csupán szépen esztergályozott frázisokban merül ki, de azt nem tűri, hogy fanatikus újítók csapatjának terrorizmusa elrémitse, mint hajdan a francia arisztokráciát.“ Kossuth e cikk szellemét a velencei tízek tanácsának felfogásával hasonlította össze, dühöngő névtelen Don Quijotének nevezte a szerzőt, nem is sejtve, hogy Széchenyivel viaskodik.¹³

Széchenyit ekkor a vármegyék radikalizmusa nyugtalanította. A szatmári 12 pont, Borsod megye

¹² Viszota I. 6. l.

¹³ U. o. 22., 23. l.

határozata a szekularizációról, a statutarius jognak igen tág értelmezése, s különösen az általa Kossuth-ligának nevezett pestmegyei pártnak hevesen újító és követelő szelleme az erőszakos felforgatásnak, a francia forradalomhoz hasonló mozgalomnak képét idézték fel Széchenyi lelkében.

Újra könyvet akart írni Kossuth ellen, s amikor az illyr zavarok következtében Kossuth 1842 júniusában felvetette Pest megye gyűlésén azt a gondolatot, hogy választassék el Horvátország közigazgatásilag és törvényhozási tekintetben Magyarországtól, Széchenyi hozzáfogott a *Garat* írásához.¹⁴

Ma már hidegebben mérlegelhetjük Kossuth indítványát s aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy a horvát elkülönítés könnyítette volna a magyarság helyzetét. De 1842 közepén ez a gondolat nagyon idegenszerű volt még az ellenzéki újítók szemében is, amint-hogy Kossuth sem ragaszkodott hozzá. Széchenyi azonban meg volt döbbenve azon a hirtelenségen, amellyel Kossuth százados kapesok szétszaggatására vállalkozott. A *Garat*ban figyelmeztetni kívánta a nemzetet, hogy „legszebb férfúságnak virulás“ a jövője, ha „bizonyos nemzeti operatorok általi meggyilkoltatását nem tűri“. Biztos, szép jövőjét eljátszotta nemzete, „ha kuruzslóknak enged szabad kontárkodást, kik bárhol fájjon is a nemzeti test, ha ez egész ország lenne is, mint például Horvátország, sok fejtörés nélkül mint éppen indignatiojuk csosszan, minden tétova nélkül rögtön amputatiót javasolnak“. Rettentő gyűlölség halmozódik fel a magyarság ellen mindenütt „a ki nem menthető arrogancia és lenézés által hosszú évek során a legna-

¹⁴ Ezt a Széchenyi által ki nem adott könyvet Viszota fedezte fel és adta ki először.

gyobb indignatoria érelve, mellyel nem a nemzet, mely mindig illedelmes vala, de néhány hetyke bátor, ki már szinte bevett szokásként mindig a nemzet nevében szemtelenkedik, németet, tótot, horvátot, rácot stb. — tán a zsidót kivéve, mert az mint mondják, készpénzzel fizet — minden előkelőt s minden felsőbbséget egyiránt illet megbocsáthatatlan durva faragatlansággal“. Pedig éppen a sajtónak volna feladata „a bölcseségtől vezérlett gratiák által minden részeket egy lelkes nemzetté bűbájolni“. „Nincs kárhozatosb bűn, mint hiú öntúlbecsülésben másokat vezetni akarni ahhoz való tulajdon nélkül.“ „Már jól elkészült a forradalmi anyag s előbb gyulladásba lobbanhat az egész, mint akárki gondolhatná is.“ A *Pesti Hirlap* szerkesztője „azzal nem elégedett meg, hogy mind egyre s mind erősebben bepiszkolja, bemocskolja lapja által az osztályt, mely nélkül bármily gyűlöletes is legyen előtte, de egy lépést sem fog haladni“. Ez a szerkesztő Magyarországon újszerűt alkot a magyar főrendek korbacsolása tekintetében. „Én ellene annál erősebben kelek ki, minél inkább dicsér.“ „A kormány nemzeti-ségünk és alkotmányunk iránt soha sem mutatott több hajlamot.“ Nem lehet ránk nézve nagyobb szerencse, mintha ezen egyedüli és leghatalmasb szövetségest, a dinasztíát megnyerjük ügyünknek. „Nehézségeket gördíteni a kormány minden lépése ellen, nemcsak nem erény, sőt egyenesen bűn.“ „A *Pesti Hirlap* születése alkalmából bennem támadt aggodalmak igen nagy mértékben megvalósultak és a legmélyebb bűba súlyosztanak.“¹⁵

Mint látjuk, a *Garat* újabb s még szenvedélyesebb

¹⁵ Viszota I. 42., 49., 50., 64., 79., 83., 84., 115., 117., 130., 140., 148. ll.

kiadása lett volna a *Kelet Népe*nek. Lelkiismeretén könnyített Széchenyi, mikor könyvét írta. Láta a végveszély közeledtét, szeretne volna még egyszer odamondani nemzetének: Állj meg, ne tovább! Az a vezér, akit vakon követsz, ki akarja szorítani rendeltetése helyéről a vezetésre született osztályt, s minden államférfiúi érzék nélkül felizgatja ellened a dinasztia és a nemzeti ségek gyűlöletét. Nemsokára égni fog a ház feletted, pedig oly könnyű volna épp most a viruló férfikor erejét és jövőjét biztosítani számodra.

Mikor mindezt megírta lelke mély elkeseredésével, gondolkozni kezdett a várható hatáson. Gróf Dessewffy Aurél, a nagyrahivatott ifjú szövetségese Széchenyinek, nemzete örökös kárára, férfikora küszöbén kidőlt 1842 elején. Ki védelmezte volna a *Garatot* az ellen a vád ellen, hogy szerzőjét osztálygyűlölet s a szerencsés vetélytárs ellen érzett féltékenységgel hevítik?

Nehéz küzdelem után, 1842 szeptember 17-én elhatározta Széchenyi, hogy nem adja ki a *Garatot*. Nagyon le volt verve. Naplójába jegyezte, hogy „Kossuth és társai túlnőnek rajtunk — az az ember megöl bennünket”.¹⁶

IV.

Akadémiai beszéd.

Bennünket? Az arisztokráciát-e, vagy a magyar nemzetet? Széchenyi képzeletében az ő osztályának sorsa végzettszerűen volt összekapcsolva a nemzetével. Lehetetlen volt nyugodtan eltúrníe, hogy a szenvedé-

¹⁶ Viszota I. 801. 1.

lyes tribun a katasztrófa felé hajtja mindazt, amire ő életét tette fel. Ha már a *Garatot* ki nem adta, hozzáfogott az akadémiai beszédhez, mely alapján Kossuthot támadja, csakúgy, mint a *Garat*. Mind a kettőre Horvátország elszakításának terve, az írországi repeal-hez hasonlító eszme adott alkalmat. Ennek a tervnek erős benyomását tovább szöve Széchenyi, a nemzetiségi kérdés kíméletlen kezelésének veszélyéről elmélkedett az 1842 november 27-én elmondott, sokáig emlékezetes akadémiai beszédében. Áradozó gondolatait ekkor teljes erővel igyekezett tömör formába foglalni, amennyire azt képzeletének és heves érzéseinek csapongása megengedte. Ritkán beszélt ilyen szabatosan, ilyen márványba véshető szavakkal s ily kortársai felfogását túlhaladó emelkedett bölcseséggel. „A szólás még korántsem érzés“, — hirdette ekkor — „a nyelvnek pengése korántsem dobogása még a szívnek, és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar még.“ „Nem szabad tehát erőltetni nyelvünket az idegen ajkára. Minden, bár a legkisebb erőszak is ellenhatást, és egyetlen egy igazságtalanság ezer megbosszulást szül, semmi nem győz, mint egyedül lelki felsőbbség és az örök való.“ „E földgömbön, ...nemcsak fajtája, de egész neme érdekét köteles szívén hordani minden jobbra törekedő ember.“ „Olvasztói felsőbbséggel kell bírni.“ „Bír-e az olvasztói felsőbbséggel, ki másban nem tudja becsülni, miért maga követel megbecsülést?“ „Ki erkölesileg bármely kiesinnyel is felsőbb, az terjeszt, midőn a bár hajszállal alantibb csorbít.“ „A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi.“ Törvényeink jók, de nem maradunk a törvénynél. Némi

gyülemben, némi vigalomban kiküszöbölünk minden egyéb nyelvet a magyar kedvéért. „Hány szent szónoklat nem volna elvileg s parancsra intézve oly hallgatókhoz, kiknek tizedrésze sem veheti be azt lelki táplálékul?“ „Nemcsak a semmit nem tevő és örömeinek élő kipellengérezett arisztokrata járul közanyánk gyengítéséhez és végképi meggyilkolásához, de hasonlókép a magas paripán ülők azon parancsoló osztálya is ront a hazán, mely indiszkrét negédtől hajtva, elég előkészület nélkül, minden erővel szembeszállni buzog.“ Az akadémia üléstermében feszült figyelemmel hallgató közönség tisztában volt azzal, hogy a magas paripán ülők indiszkrét negédje a Pesti Hírlap körének eljárására vonatkozik. Pulszky Ferenc tehát megbírált a beszédet hallomás után, be nem várva annak megjelesét. Pulszky tagadja az erkölcsi felsőbbség olvasztó hatását. Hellasz nem olvasztotta fel a barbárokat. Pusztán civilizáció által fajtánkat az enyészettől meg nem menthetnök. Továbbá tagadja azt, hogy a magyarság a törvényes korlátokon túl jogtalan kényszerrel nyűgözte volna a nemzetiségeket. Wesselényi a Pesti Hírlap december 18-i számában kijelentette, hogy „azon állítás, mintha a szláv mozgalom a magyar nyelv mellett túlbuzgóság okozta reactió volna, alaptalan“. Kossuth még hozzátette Wesselényi nyilatkozatához: „igenis, a méltóságos gróf azt, hogy a szláv mozgalmakban más ellenséges irány is rejlik, mint pusztá dicséretes reactió, rágalomnak, gyanúsításnak bélyegzé“. Midőn a beszéd nyomtatásban megjelent, a *Pesti Hírlap* semmit sem vont vissza az előzetes bírálatból, sőt gróf Vay Dániel kifejtette, hogy a felsőbbség olvasztó erejének elméletét a hazai viszonyok is cáfolják, mert például a tót Szepességben beolvasztja

a németet, Erdélyben az oláh a szászt és a magyart. Kossuth és munkatársai támadták Széchenyit azért, hogy a nemzetiségeknek fegyvert szolgáltatott a magyar ellen s a magyart jogtalanul bántotta, mert egyetlen konkrét példát sem bír vádjainak igazolására felhozni. „A gróf nem ismeri hazáját“, — kiáltott fel Kossuth — „azért üzetik képzeletének epesáros mezején ábrándjainak rémes árnyaitól.“ Széchenyi nem felelt a támadásokra rendszeresen. Ellenben sokat foglalkozott polémiáiban azzal a körülménnyel, hogy beszédét Kossuth bírálta és megbíráltatta Wesselényi által, mielőtt olvashatták volna azt nyomtatásban. Kossuthnak könnyű volt ezzel szemben hangoztatni, hogy szabad elmondott beszédet is bírálni. De elhallgatta, hogy ő és Wesselényi olyan állítást tulajdonítottak Széchenyinek, melyet lehetetlen volt beszédéből elfogulatlanul kikövetkeztetni. Széchenyi nem azt mondta, hogy a szláv mozgalom csak reakciója a szilaj, erőszakos magyarkodásnak. A szláv mozgalom eredetét nem kutatta, csak az erőszaktól óvott, mert annak természetes reakciója növelheti azt a mozgalmat. Széchenyi érezte, hogy igaztalanul bántak vele az előzetes bírálatban s az utólagosban is. De áttallott elméleti vitatkozásokba bocsátkozni a Pesti Hirlappal a lelki felsőbbbség olvasztó erejének kérdésében. Nehéznek is gondolta a választ Kossuthnak arra az ellenvetésére, hogy a lelki és szellemi felsőbbbség parancsra elő nem állítható tulajdonság, annak ki kell fejlenie és lassú kifejlődése közben nem nézhetjük el tétlenül a magyarság becsmérlését vagy gyöngítését. Széchenyi polemikus kedvét megbénította az is, hogy nem tudott konkrét példákat felsorolni a nemzetiségek jogai sértésének bizonyítására. Éppen csak Kossuth horvátországi repeal indítványára

hivatkozhatott, ami inkább az akadémiai beszédet hevíítő indignáció egyik forrására mutatott, semmint hogy vádjait igazolta volna. Bizonyára más körülményekre is hivatkozhatott volna, de nem akarta korholni az 1840-i törvényeket s talán kételyei is támadtak utólag adatainak értéke iránt. Azután nyomasztóan hatott reá az is, hogy a magyarság ellenségei kihasználták az ő igazságszeretetét a maguk érdekében. És noha a logikai tusában fegyverei nem voltak elég erősek, jól érezte mégis, hogy a hazai körülmények közt alapjában neki van igaza. Kossuth és társai e körülményeket inkább csak „a magyarországi ablakból” nézték, Széchenyi érzése s pillantása átfogóbb volt. A keresztény szolidaritás érzetével s a monarchia általános érdekének kíméletével egyeztetve össze nemzeti vágyait a nemzetiségi politikában. Épp ezért nyugodtan tűrte a sok ellenérv reá zúdulását, s négy hónappal az akadémiai beszéd elmondása után kijelentette: „Én ma is azt hiszem, amit hittem, mióta gondolkozni tudok s ekkép akadémiai beszédem alkalmával is, hogy a magyar csak úgy boldogulhat, ha szellemileg magasb, és viszketegi és éretlenségei által reactiót maga ellen nem bőszt”.

Az akadémiai beszéd is egy neme volt a tisztán logikai úton mások lelkébe belé nem oltható víziónak. Vagy nem kell-e a vízió csodálatos erejét éreznünk, midőn az 1842-i akadémiai beszédben ezt olvassuk: „Ki tudja, óh, nagy isten! távol van-e még tőlünk azon gyászidő, s nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporábban ránk, mint gondolnók, mikor csak testületünk fogja tán ereklje gyanánt vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti s függetlenségi alapjá-

nak elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bálványaitul elszédítve, nemesak őrizni nem bírt, hanem saját lábaival tiporta el.“¹⁷

V.

Színházi botrányok, Wesselényi, házi adó.

Az akadémiai beszéd körül lezajló vitákban Széchenyt semmi sem bántotta oly érzékenyen, mint az, hogy Wesselényi is felszólalt ellene Kossuth lapjában és igazságtalanul bírálta a beszédet, mielőtt olvasta volna.

A hajdani jó barátnak, az arisztokratának mérgezett nyilai jobban fájtak szívének, mint Kossuth vagy Pulszky éles támadásai. Kossuth azonkívül 1842 végén a német színházi botrány alkalmából a magyar arisztokráciát és Széchenyt is támadta. Főrangú magyarok ugyanis a helyett, hogy a részvétlenséggel küzdő Nemzeti Színház üresen maradt páholyait bérelnék, rendes vendégei voltak a német színháznak s ott két énekesnő miatt botrányosan verekedtek, a városi rendőrség főnökét is bántalmazván. Kossuth teljes joggal bélyegzi meg az „undorodásig rossz“ német színház magyar főrangú látogatóinak viseletét. De szükségesnek látja céloztatni arra, hogy Széchenyi két évvel azelőtt megrotta a magyar ifjakat, akik a Nemzeti Színházban a

¹⁷ Viszota I. 159, 168, 169, 171, 177, 182, 185, 186, 188, 199, 201, 205, 207, 235, 237, 238, 249, 261, 297, 336, 348, 352, 355, 397, 499. II. Széchenyi akadémiai beszédét igen szépen méltatja Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Budapest, 1926. (Magy. Újabbkori Tört. Forrásai. Bevezetés.)

Marseillaise eljátszását követelték. Valóságos Catilináriákat írt ellenük, pedig jelentéktelen volt az ifjak zaja a főrangúak által rendezett botrányhoz képest. Neki, mint hírlapírónak, kötelessége megróni a főrangúak viseletét, noha őt „az arisztokratia elleni deklamatio viszketege nem bántja“, bárhogy vádolta őt ezzel Széchenyi a „*Kelet Népé*“-ben.

Széchenyit Wesselényi szerepeltetése és Kossuthnak a német színházi botrányról írt cikke arra bírta 1842 végén, hogy újra kilépjen „az időszaki sajtó mezejére“, felajánlva magát Helmeczy *Jelenkorának* munkatársául.

Először is Kossuthnak felelt a német színházi botrányra nézve. Kossuth — úgymond — kijelenti, hogy kímélni akarja az arisztokratikus intézményeket, „mi annál kevésbbé megfogható, minthogy eddigelő legalább, én legalább sem a *Pesti Hírlapban*, sem szerkesztőségében nemcsak nagy, de legkisebb hajlamot sem tapasztaltam az arisztokratiai institutiók bármily feltétel alatti fenntartását illetőleg is, midőn bennük t. i. lapjában és ő magában annál több lappangó, sőt néha egészen kitörő symptomát tapasztaltam, melyhez képest — ha nem csalatkozom — az arisztokratiai institutiókat rakásostul, mint nem különben az arisztokrátiát gyökerestül és seregestül inkább ma pusztítaná ki hazánk tág teréről, mint holnap vagy plane holnapután“. Pedig arisztokratikus formák közt élünk akár tetszik, akár nem, ebből az állapotból csak két módon emelkedhetünk ki, „vagy az arisztokratiai formákban és lépcsőzeteken, vagy pedig anarchia által“. A magyar színházi demonstráció politikai volt, folytatja Széchenyi, tehát az ellen fel kellett szólalnia, a német színházi jelenet „magánérdekű botrány volt; tudtam

úgy is, hogy Kossuth a mágнас kefélésben el fog járni — e legkellemesebb időtöltésében, minthogy minden célzás nélkül legyen mondva, sok magyar erősben gyűlöli a castát, mintsem szereti tán a hazát, nem kívántam a nyert terno, sőt quaterno éledeletében legtávolabbról is háborgatni“. Pedig jobb volna már, ha a Pesti Hírlap szerkesztője és társai abba hagynák a folytonos, émelygető hízelkedést a nép iránt.

Széchenyi elve így hangzik: „mindent a népért, de semmit általa“, mert a „souverain nép szájába még igen illő volna a pép“.

Kossuth gúnyolta Széchenyi hírlapírói fellépését. Hirdették, hogy Széchenyi, a hazát megmentendő, hírlapíróvá lesz. „És a méltóságos gróf föllép és ír? A német színházi botrány!“ Ez könnyű gúny volt, de nem igazságos. Széchenyinek a német színházi botrány bírálata szimbolikus jelentőségű volt. Kossuth elismerte ugyan, hogy a botrány megrovást érdemel, de „mágнасkefélő“ mohósága nagy veszélyt jelentett. A köznemese e mágнасgyűlölete folyton foglalkoztatja Széchenyit. Deák Ferencet becsülte a legtöbbre a köznemesség vezetői közül, de belőle is kikandikál a mágнасgyűlölet — jegyzi meg róla. Ilyenek mindannyian, — folytatja e feljegyzését — elmeélők ragyogó, de olyanok, mint a foglyok Munkácsban. Kitűnően ismerik sétatáikat, ahol járniok szabad. Ebben a szűk körben igen eszesek, de a világot csak a vármegye ablakából nézik. Különösen Kossuth veszélyes köztük, aki nyugtalanabb valamennyi osztálytársánál, a francia és német új iskola elvei szerint izgatva. Most már szövetekezett Wesselényivel. Minő csapás ez Széchenyire s mennyire veszélyezteteti az ország jövőjét. Tíz vezércikkben önti ki Széchenyi fájdalemát és aggodalmát e szö-

vetség miatt. Mily szépen haladt együtt Wesselényivel az ifjúság éveiben — írja — álmodva a haza szebb jövőjéről, vetekedve barátjával az önképzésben, a gyönyörök és a magábaszállás váltakozásában, a tökéletesedés útját keresve. És most Wesselényi, a világot látott arisztokrata, vétett közbirodalmi szempontból, nem akarta belátni, hogy alkotmányos országa vagyunk egy alkotmány nélküli közbirodalomnak. Pedig aki ezt be nem látja, politikai kontár. Wesselényi kontárkodása „megrontotta egész politikai pályámat és miután több mint húsz éve, hogy úgyszólván egyedül Magyarország lebeg lelkem előtt, mondhatom, megrontá életem legérdekeseb s leghaszonhajtóbb részét“.

Megrontotta különösen azzal, hogy nem akarta felismerni Kossuth Lajos „éretlenség és tapasztalatlanság-beli lényegét“, ami abban nyilatkozik, hogy „szakadatlanul pirítja s megalázza az arisztokrátiát, magos hangon agitál, döllyösen vezérkedik, kolompot hordoz és irányt adni akar“. Kossuth vagy „superioritását“ mutassa ki, vagy szokjék hozzá a „superioritas hiányát tökéletesen pótló modestiához“. A vezetésre való alkalmatlansága Kossuthnak abban mutatkozik, hogy az adó kérdését, a magyar politika e központi problémáját izgatás által akarja megoldani. Pedig ez által makaesságra ingerli a döntő köröket s így megbuktatja az adót. Hozzá egyáltalán nem illik az izgatás oly célból, hogy a nemesek vállaljanak részt a házi adóból. „Kinek semmiye sincs és semmit nem adóznék, sőt az adó, a vármegyei tisztviselők netáni szaporítására nézve, ránézve még jótéteménnyé válhatnék, az ne igen heveskedjék az adó mellett.“

Kossuth e támadásokra azt felelte, hogy ő a békés átalakulás barátja, hiszen ő is az egy és osztatlan nemes-

ség tagjának született, „de a nemes gróf emlékezzék meg, hogy a békés átalakulást oly bizonyosan semmi sem compromittálná, mint az, ha a nemzet első szülöttjei annyira a nemzet urainak képzelnék magukat, hogy irányukban csak az örökös szolgai bóknak legyen helye, de sohasem a férfias nyílt szózatnak“. Ez a válasz le nem csillapíthatta Széchenyi ingerültségét. A Werbőczy-féle meghatározás csak vágyakat fejezett ki és nem valóságot, még a demokratikus jelszavak korában is fennmaradt, sőt élesedett az egységes nemes-ség két ágának társadalmi ellentéte. Azután Kossuth válaszát engesztelő hangon kezdette, de sértő fenyegetéssel végezte. Kossuth védelmezi a sajtónak azt a jogát, hogy bírálhassa a visszaéléseket és izgasson eszmék mellett. Ezt a jogot mellyel Kossuth először élt a magyar hírlapirodalomban, nehéz lett volna elvitatni tőle. Hiszen Széchenyi is élt vele első könyveiben és hírlapi cikkeiben is. Az is kétes értékű állítás volt, hogy a birtoktalan nem izgathat a házi adó elvállalása mellett. De az adó kérdése oly kényes volt, hogy alighanem mind a két fél igazat mondott; Kossuth abban, hogy az izgatás az eszmének híveket szerzett s Széchenyi abban, hogy Kossuthnak hevessége épp a hatalmasok körében visszariasztóan hatott.

De itt nem is egyes kérdések megoldásának módja körül folyt a vita. Széchenyi szerint a békés átalakulást a lélektani tapintat finomsága, a bölcsesség gráciái biztosíthatják, Kossuth ellenben azt hitte, hogy a gráciák harcának játszi lassúságát a demokratikus kor szeleme már nem tűrheti. Szerinte a „nélkületek, ha kell“ elvének buzogányesapásai siettették a sikert a nélkül, hogy zavarnák a fejlődést. A lélektani kelepceken gyönyörködő Hamlet állt itt szemben a nagy izgatóval,

aki erejét érezte és érvényesíteni akarta minél gyorsabban, minél hatásosabban. E kibékíthetetlen lélektani ellentét miatt a vitának ki kellett újulnia minden, néha csekélynek látszó alkalomból is.

1843 március elején a pesti német színházban hegedülő Vieuxtemps-t néhány időtlenül hazafiaskodó magyar kifütyülte. Kossuth „nyomorult, garázda, piszkos tettnek” nevezte ezt a fütyülést. De megjegyezte, hogy „10—12 színházi füty a magyar népnek sem hírét, sem nevét nem képes bemocskolni”.

Széchenyi azonban e parányinak látszó epizódban is szimbolumot látott. A magyarság gyökeres hibáit látta abban kifejezve. „A magyar” — úgymond — „a szabadságot mindig valami farkas függetlenséggel keverte össze, melyhez képest jó formán tatár maradt is eddigelé.” „Ez csak symptomája azon köz kórságnak, mely nemzetiségünk visszás módokkali terjesztését illetőleg honunkat zsibbasztja.” Az erőltető párt „jogfitogtatás által gondol imponálhatni és sikert arathatni”. „Alig van példa, hogy néhány egyed oly pajzán viszketeggel, oly meggondolatlan felszínességgel s oly tűrhetetlen göggel egy egész közálladalom béketűrését próbára tette volna, mint amiként próbára tévé minden jobb magyar béketűrését ez utóbbi két év leforgása alatt néhány szövetségesével a Pesti Hírlap szerkesztője.”

Az erőltető pártnak határozott jogkövetelése, Kossuthnak néha szerénységbe burkolózó, de mindig kitetsző s nem is rejtőzködő vezéri önérzete egyre jobban ingerelték Széchenyit. 1843 április végén már kitűnt, hogy a házi adó elvállalását a megyei utasítások többsége elejtette. „Íme” — kiáltott fel Széchenyi — „a veletek, ha akarjátok féle szövetség oraculumával

együtt ma zátonyon ül.“ Izgatottságában Kossuthot vérig sértő hangon támadja. Kossuth egyszer arról beszélt, hogy a támadásokat megúnvá, visszalép a politikai pályáról az eke szarva mellé. Széchenyi erre célozva, a házi adó bukása után így írt Kossuthról: „nem hiszem, hogy lelépjen a magas politikai paripáról, melyen maga hasznát kivéve, vajmi ügyetlenül lovaglott, és e helyett az eke szarvához álljon, mit egyébként követend-e annyi siker, mint amennyi háramlott, legalább jövedelem tekintetében, reformátori pályájából, bizony kétlem: mert a jó szántás sokkal nehezebb, mint a politikai műgyártás, vagyis inkább vezetői kontárkodás.“

Ne csodálkozzunk a polémiának e mértéktelenül szenvedélyes hangján. Széchenyi élete megrontójának nevezte Wesselényit a politikai kontárkodás miatt. Haragudott reá, de régi szeretetét s becsülését mégsem tagadta meg tőle. Azonban a köznemes Kossuth, a kontárok ez orákulumára iránt nem talált lelkében semmiféle mentséget.

Kossuth látszólag alázattal, de bántó gúnnyal felelt. A gróf, úgymond, a házi adó megmentésére mit sem tett, „megbuktatására a liberális felekezet örökös gyanúsításával, rémkiáltásaival bizony amit csak tudott, mindent megtett.“ Wesselényi hozzájárult Kossuth abbeli felfogásához, hogy Széchenyi amikor kesereg a házi adóban való részesedés bukásán, a post festa sacerdos szerepében lép fel. Széchenyi azzal magyarázta tétlenségét, hogy izoláltnak érezvén magát, kénytelen volt bevárni „az ügyetlenül kezelt és az új hazaboldogító felekezet által csökönyösségre korbácsolt dolog lefolyását.“ Máskor azonban nyíltan megvallotta: „mégis jobban szeretem, hogy a terroris-

ták iskolája által nem hagyá magát (a nemzet) az adó dolga körül lelketlen portékaként behálóztatni s az leg-
alább bizonyos sagacitást s némi férfiaságot mutat.“

E nyilatkozatából látszik, hogy Széchenyi 1843-ban nem bántódott a házi adó bukása miatt, noha a harmincas évek elején szerette volna kirovatni a nemességre ezt az adót. De azóta reálisabb lett, megfigyelte a szabadelvűség tanításainak hatását a magyar társadalom szervezetére. A *Hitel*ben a rossz adósok ellen a törvényt szigorítani kívánta, 1843-ban azon panaszkodik, hogy a váltótörvények miatt sok magyar család az uzsora áldozatává lett. „A legtöbb kiváltságos“ — írja ekkor — „közelebb áll a koldusbothoz, mint a tehetős léthez.“ „A kis nemesség van a legszomorúbb állapotban, a még egészen meg nem zsibbasztott nemes és főnemes pedig részint egészen ben van már a csődben, részint vajmi keservesen közel áll ahhoz már. A parasztság némileg meg van s ha fárad, ha izzad, általján véve nem koplal.“ Ezért bár elismerte a házi adóban való részesedés igazságosságát, nem igen bánta, hogy egyelőre megkímélheti e tehertől a vagyoni romlásnak indult kiváltságosokat. De volt még ennél nyomósabb oka is annak, hogy Széchenyi a házi adó bolygatását 1843 körül nem hitte kívánatosnak. A megyék folyton növekvő önállóságát nem akarta megerősíteni a házi adó jövedelmének fokozása által. Mert ez esetben — így mondotta Metternichnek — „Magyarország 52 nem kormányozható köztársaságra szakadna“.¹⁸

¹⁸ Viszota I. 204, 251, 258, 263, 271, 275, 289, 302, 305, 307, 313, 382, 385, 402, 470, 479, 484, 495, 504, 506, 516, 530, 571, 637, 640, 651, 656—9, 750, II. LVIII. 19, 20, 21,

VI.

*Két garas. Politikai programtöredékek. Döbling.
Befejezés.*

Széchenyi tehát leginkább az ország nyugalma, a kormányhatalom tekintélye érdekében átallotta egyelőre a házi adó terhét a kiváltságosok vállára rakni. Kossuth lelkétől az ilyen szempontok távol estek. Neki áldozat volt az is, hogy 1843-ig csak a házi adóért izgatott. „A házi adóbani állandó részesülést, adómentességünkrőli lemondásunk első lépésének gondolám”.¹⁹

De az első lépés megghiúsult a „nem adózók pártjának átalkodottsága miatt”. Bár Széchenyi más szemmel nézte ezt a kudarcot, mint Kossuth, abban egyetértettek, hogy a nemesség adófizetése okvetlenül szükséges feltétele a reformoknak. Széchenyi ezt nemcsak a magyar nyilvánosság előtt hirdette, hanem a kormányhoz beadott memorandumában is megírta 1843-ban, hogy a „nemesség valamelyes adót fizessen”.²⁰

Közvetlen a házi adó bukása után Széchenyi a kétgarasos adó tervével lépett fel. Fizessünk minden holdtól évenként két pengő garast — így fejtegette tervét Széchenyi 1843 nyarán. Senki nálánál jobban nem ismeri a magyar birtokos anyagi helyzetét, de mondhatja, hogy minden sujtó vagy megsemmisítő következés nélkül elbírhata Magyarország nagyobb birtokú osztályzata is az általános kétgarasos telekdíjat. Ennek jövedelmére százmilliós kölcsönt lehetne felvenni. A 100 millió p-forintnak azon része, mely mindjárt kezdetben közhasznú országos investíciókba

¹⁹ Viszota I. 250.

²⁰ Viszota II. XII.

nem fordítható, földbirtoki biztos hipotékára kiadható volna eladósodott birtokosoknak. Ez a hitelművelet egy vágással véget vetne mindazon uzsorának, mely most betű szerint vérünkben dúl. Harmincöt évig szedné az ország a két garast nagy általánosságban, mert jobbágytelekre esetleg egy garasnál is kevesebb volna kivetve.²¹

Az így keletkezett országos pénztár a parlag országot felvirágoztatná gyümölcsöző befektetések által. Jó utak, vállalatok, ügyességeket és műveltséget terjesztő intézetek keletkeznének.

Bizonyos kételyek merültek fel Széchenyi tervének kivihetősége iránt. Kétes volt, vajon a 100 millió kölcsön valóban megszerezhető-e négyes kamatra a telekdíj fedezete alapján. Széchenyi sem gondolta, hogy véget alig érő cikksorozata a kétgarasos adóról minden részletet tisztázott.

„De akármikép hímezzük-hámozzuk is a dolgot, vagy zsebeinkbe kell nyúlunk, vagy minden szebb reményeinkre fagyos vizet öntve, aljas, soha fel nem viruló létünkkel megbarátkozunk.“ „Tartós meleget csak siker szül, midőn a megbomlott remény okvetlen fagyaszt, úgyhogy ha szapora szalmatűz helyett valami állandó cserfatűzre akarjuk elvégre hevíteni a magyar-nak kiállító tehetségét, mutassunk neki álmok és szemfényvesztések helyett valahára már realitást s bizony mondom, oly állhatatos férfiúság fog a lepergett kuruci fellobbanások és a mai franczhoni majmolások helyébe nemzetünkben kifejlődni, mint a világ bármely népében.“²²

²¹ Viszota II. 6, 13, 21, 49.

²² U. o. 142, 194.

Kossuth érezte Széchenyi szatirikus célzásainak élet. „Még most is, — írja válaszában — midőn (1841 óta) első pozitív indítványának pártolására felhív, felénk nyújtott jobbát csalánnal szedi tele s csipkedéseivel, bökdöséseivel még most sem hágy fel.“²³

De ezt most Kossuth megbocsátja s örül, hogy Széchenyivel egy sorban küzdhet a nemesi adómentesség privilégiuma ellen. Ha már a házi adó által nem volt lehetséges rést ütni a rozsdás fegyverekkel még mindig hatásosan védett vár falán, Kossuth örömmel vonult fel az ostrom megújítására a telekdíj jelszavával. Annál is inkább örült Kossuth e jelszónak, mivel általa nem csupán a közös teherviselést, de az úrbéri örök váltságot is előmozdíthatni vélte. Helyesli mindenben, pártolja, elfogadja Széchenyi tervét. Azonban e „honboldogító, nagyszerű tervbe lényeges alkatrész gyanánt beillesztendőnek véli, hogy a 100 millió pengőforintból időnként hypothekára kölcsön adandó összegnek felerészére nézve, elsőséggel bírjon a földművelő adózó nép, a közt pedig azok, kik magokat megváltani s a kölcsönt örök váltság végett venni akarják.“²⁴

A felhők szétváltak, kisütött a béke napja a haremzőn. Széchenyi 1844 január 6-án a kibékülés címen közölt cikket. „A *Pesti Hírlap* szerkesztője — írja ebben — utolsó nyilatkozatiban, vajmi szép és követésre méltó példáját adá, hogy minden antipathiájának, sőt gyűlöletének dacára, mellyel, mert ő is csak gyarló ember, irántam viseltetnie okvetlen kell, még is kész nézetemet pártolni, csak hogy nyomorult hazánk — valljuk meg — így vagy amúgy, de valamikép elvégre kivergődjék valóban búsító létéből. És ez nemes és

²³ U. o. 243.

²⁴ U. o. 253, 260.

férfiass tett, mit ezennel itt az egész haza színe előtt méltányolva és köszönve megismerni kötelességemnek tartom.“²⁵

De az egyetértés és kölcsönös méltánylás napját hamar elborították a felhők. Kossuthnak nem tetszett, hogy Széchenyi 1844 elején csak elvben akarta törvénybe iktatni bizonyos évszámra az országos kincstár felállítását a kétgarasos adónak nevezett telekdíj alapján. A törvénybe iktatás után akart országos választmányt kiküldeni, mely a kivetési kulesot kidolgozná s a pénzkezelés, továbbá a pénz hovafordítása iránt javaslatot tegyen, melyet egy esetleg rendkívül összehívandó országgyűlés tárgyalna. Ez igen nagy idővesztéség volna, mondotta Kossuth. Azután bizonytalanságnak is tennők ki az elvet s a közös teherviselés diadalát hátráltatnók.²⁶

Széchenyi érezte Kossuth érveinek súlyát, de bármennyire óhajtotta az országos kincstár megalapítását, mindennél előbbre valónak hitte a kormánnyal való egyetértést. Már pedig Metternich határozottan ellenezte az országos pénztárt, amire Széchenyi megjegyezte, hogy azt a kormány kezelné, de Metternich még ezzel a korlátozással sem érte be. Magyarországnak — úgymond — nem országos kincstárra van szüksége, hanem az államkincstár segítségére, ami annyit jelent, hogy birodalmi szempontból, de országos érdekből sem volna hasznos az önálló magyar pénzügyi kormányzat.²⁷ Széchenyi buzgalma ezután ellankadt a kétgarasos adó pártolásában.

²⁵ U. o. 281.

²⁶ U. o. 300.

²⁷ Viszota fontos közleményei II. k. LVIII, LIX.

Kossuth már 1844 január 21-én a telekdíjról úgy beszélt, mint megghiúsult kísérletről,²⁸ noha még azután sem szűnt meg izgatni mellette, eredmény nélkül.

Kossuth lelkesedését a telekdíjért nem csupán az a gondolat fokozta, hogy ez az adó megkönnyítené a közös teherviselés eszméjének diadalát.

Remélte egyszersmind, hogy a telekdíjra felvett kölcsönből, vagyis az ezáltal alapítandó jelzálog bank tőkéjéből felépíthető volna a vukovár—fiumei vasút. Szerinte ez a vasút biztosíthatná a magyar kereskedelem önállóságát. E vasútért Kossuth nagy izgatást fejtett ki, neki annak felépítése állandó jövedelmet is biztosított volna. Kijelentette, hogy a fiumei vasút a telekdíjjal a legtermészetesebb kapcsolatban áll. Széchenyi nem tagadta a vasút hasznosságát, nem akadályozta a vasúti társaság működését, de nem osztozott Kossuth lelkesedésében. „Fiume bármily óriásinak és szinte elérhetetlennek mutatkozzék is, a törpékhez annyira szokott szemünknek ma, azért bizony még sem egyéb, mint kis töredéke, vagy inkább csak szeme ezer teendőink hosszú láncolatának“ — írja 1843 decemberében. Szomorú volna, ha csupán a fiumei vasutat és kikötőt építhetnék fel a telekdíjból. Azután ha a megyékben népszerű is a Kossuth által ajánlott vasút, ott vannak még a „mágnások is, kiket lehet ugyan gyűlölni, aminthogy egynél több hazafi *con amore* és sokkal erősebben gyűlöli is őket, mint szeretné a hazát, de számolásból kihagyni nem lehet“, valamint a kormányt sem. Széchenyi ugyanis tudta, hogy az ellenzéknek ez a vállalata nincs a kormánynak ínyére, amint-hogy neki is rosszul esett az oly gazdasági vállalat,

²⁸ U. o. 297, 406.

melyet nem ő, hanem Kossuth indít meg, aki még azzal sem törődik, hogy az építendő vasút szláv s nem magyar lakosság területét szeli át. Kossuth vádolta Széchenyit, hogy hátráltatja a szerinte nemzeti jelentőségű munkálatot, ami nem felelt meg teljesen a valóságnak, de Széchenyi kételyei, aggodalmai eléggé mutatták, hogy már az utolsó rendi országgyűlés előtt sem igyekezett Kossuth kedvelt tervének végrehajtását siettetni.²⁹

Az ellentét e kérdésben csak az említett országgyűlésen fejlődött ki teljes jelentőségében. A védegyelet körüli polémia hamarabb elmúlt ugyan, de élénken jellemezte Széchenyi és Kossuth elveinek ellentétét. Az 1844 őszén alakult védegyelet, melynek Kossuth Lajos lett az igazgatója, a magyar vásárló pénzt a magyar ipar számára akarta lekötni, hogy az ország ne legyen adófizetője az örökös tartományok nagyiparának. Az egylet tagjai kötelezték magukat arra, hogy csak honi posztót és készítményt vásárolnak. Az egylet hazafias célját Deák Ferenc is méltányolta s még Széchenyi is csak belső harcok kiküzdése után határozta el magát arra, hogy Deákkal is szembeszállva harcolni fog a Kossuth szellemében vezetett védegyeleti mozgalom ellen. „Nem vagyok barátja a védegyeletnek“, — írja 1845 március 27-én — „sokkal több-rossz, mint jó oldalát látom. Ha lesz hatása, mitől őrizzen Isten, akkor oly egyenesen, oly élesen vág a közbiródalom érdekeibe, miszerint ha erősb új húzásra fajul, nolens volens in ultima analysi úgy megadminisztrál-

²⁹ Viszota szokott alapossággal tárgyalja e vasúti terv fejleményeit II. kötete Bevezetésének 4. Fejezetében; (l. még a CCXCI. lap 1. jegyzetét, továbbá a CCXCVIII. 1. és e kötet 205, 325, 630. ll.).

nak, ... mikép nem lesz köszönet benne.“ Az „egyletet — mondja máskor — a legszerencsétlenebb aberratió-nak tartom.“ „Minden tétova nélkül egyenesen azt mondom, igen, a védegylet a nemzeti test mostani állapotára nézve méreg.“ Méreg, mert ha van hatása, meglakolunk érte, ha nincs, gyengeségünket mutatja ki. Nem is volt a hatás jelentékeny, mert a bécsi áruk a védegylet védelme alatt keltek el a magyar hazában s a birodalmi kormány gyanakodóbb lett a Magyarországon terjedő szeparatiztikus mozgalom ellen.³⁰

És akármilyen történt az országban, az intéző bécsi körök azt hitték, hogy mindennek fonala Kossuth kezében van. Mikor Széchenyit kinevezték a helytartótanács közlekedési osztálya elnökének, az új excellenciás úr, aki fizetés nélkül vállalt hivatalt, hogy „utilisáltassa“ magát, hívatta Kossuthot. 1845 szeptember 15-én fogadta ellenfelét s személyes ismeretségük óta másodszor fogott most kezét vele. Elmondotta neki, hogy az ellenzékről s különösen Kossuthról mit beszélgetett Lajos főherceggel. Lajos főherceg kérdezte tőle, mit kellene tenni Kossuthtal, hogy ne vessen annyi gáncsot a kormány jó szándékainak útjába. Széchenyi azt felelte, hogy akasztani, vagy utilizálni kell. Kossuth Naplójában elbeszélve a hallottakat, így folytatja: „Ki mondja meg, mit akar e kígyó velem? „hängen oder utilisiren“ s minthogy magamat az ő céljaikra utilisálni nem hagyom, — tehát — hängen! — És e kígyót embernek hívják!!“

Kossuth patétikus szellemében nem volt elég humor. Alaposan félreértette Széchenyit, aki az utilizálást nem úgy értette, mintha fel akarta volna bérelni

³⁰ Vizsota II. Bevezetés 5. fejezet, továbbá a kötetben 477, 532, 557. ll.

Kossuthot egy lelkétől idegen politika védelmére. Jól tudta, hogy Kossuth szerette ugyan fokozni jövedelmét tisztességes munkája után, de meg nem vásárolható. Hasznos és Kossuth által becsülete sérelme nélkül elvállalható, jól fizetett munkálatok által akarta Kossuth idejét elfoglalni s hangulatát engesztelni a kormány iránt. Meg is bízta egyszer Kossuthot a balti társaság alapszabályainak szerkesztésével, de tovább nem ment ezirányban, úgy látszik azért, mert nem kapott elég „aranygolyót“ az ellenfél leterítésére. Az akasztásra nem is gondolt. Furesa kígyó az, aki az ilyen szándékát előre kihirdeti áldozatának. Az egész arisztokratikus szellemeskedés volt, mely büszke lenézést esattanós éle formájába akart burkolni.³¹

Az ilyen élcek gyöngéje éle nem esorbíthatta Kossuth hatását. Az ő hatásának is tulajdonítható az önadóztatási mozgalom, mely Tolna megyéből Bezerédi István kezdeményére indult ki. Kossuth és mások is hivatkoztak arra, hogy Széchenyi az apja e mozgalomnak, mert egyik hírlapi cikkében kijelentette, hogy ő hajlandó volna személye szerint adózni bármely pénztárba. Ez azonban csak stilisztikai fordulat volt, nem valódi ajánlkozás. Széchenyi tehát méltán bosszankodott azon, hogy Bezerédi követői reá hivatkoznak a „pisztoly idő előtti elsütése“ miatt. Neki az ilyen liberum oblatum nem kell, — úgymond — adóvá ez csak úgy lesz, ha törvény veti ki a nagylelkűekre éppúgy, mint a szűkkeblűekre. Az ilyen adózó szabad csapat visszahatást és visszavonást okoz, s az annyira óhajlandó közös terheviseletet késlelteti.

Igaza volt Széchenyinek abban, hogy a magában

³¹ Viszota II. 624—627, 1108—9. ll.

véve nemes példát csak szórványosan, csak időnként fogják követni s így céltalanná lesz.³²

Érveinek azonban nem volt elég meggyőző ereje. Az önkéntes ajánlkozás erkölcsi hatása nem mosódott el azáltal, hogy nem akadt elég követője. Széchenyi nem mondhatta el azt nyíltan, ami leginkább bántotta e mozgalomban. Láttuk, hogy a birodalmi kormány és maga Széchenyi is a házi adó jövedelmének fokozását nem szerették a megyei önállóság erősödése miatt és hogy Metternich a nemesek megadóztatásában a külön magyar pénzügy veszedelmének felvonulását vélte észrevenni. Ezért idegeskedett Széchenyi, ha izgalom keletkezett az adó körül; szerinte csak a rábeszélés csöndes munkája vezethette az adó zátonyra futott bárkáját a kikötőbe.

A bölcseségtől vezetett gráciák modora volt az ő politikai ideálja, lelki alkatának érzékenysége s fantasztikus nyugtalansága, de egyszersmind a magyarság politikai helyzetének átérzése miatt is. Többször fejtegette ezt a helyzetet s szeretne volna szíve vérével beírni minden magyar államférfiú elméjébe azt az igazságot, hogy „Magyarország az ausztriai tartományokkal bíz egybe van házasítva, és a közálladalom egyik legfőbb kiegészítő részét képezi, s hogy egyedül e kapcsolatban találhat szerencsét, vagy sehol“.³³

Ma már tudjuk, hogy e kapcsolat széthullása mit jelentett a magyarságra nézve, de Széchenyi korában s még azután is sokáig e kapcsolatban bilincseket látott a magyarság, s ez az optikai csalódása, hogy szerencsét hozott-e reá, abban kételkedni volna elég okunk.

És Magyarországon mégis e kapcsolat félreértése

³² Viszota II. 457—466. II.

³³ Viszota II. 720. I.

miatt, — panaszkodik Széchenyi — oly nagy az ellenzék varázsa, hogy még ő is pályája kezdetétől majdnem 1840-ig az ellenzékhez tartozott, noha vigyázott akkor is arra, hogy „a positivitás mezején is közremunkáljon, a mennyire lehet, egy nagy lépéssel elé“.³⁴

De a mindenáron való ellenzékiiségnek kivált 1840 óta, amióta világosan kitűnt, hogy a kormány az alkotmánynak és a magyarságnak barátja, nincsen már értelme s azóta itt az ideje, hogy jól megfontoljuk a „complicatiókat, melyek már saját magyar szerkezetünkben is elég szövevényesek, s annál aggasztóbbak eddigelé soha kellőleg nem definiált statusviszonyainkban“.³⁵ „Statusviszonyainkban meg nem szűnő ellentétben van a „de facto“ az „ex principioval“. Mihez képest tetteleg — ez bár tessék, bár ne — bizony, bizony csak ausztriai provincia vagyunk; elv szerint ellenben, bárki tagadja is, azért nem keveseb, mint független, saját állású, alkotmányos ország.“³⁶ Nem azt tanította Széchenyi, hogy ez az indefiniált állapot kívánatos, hogy ebből sohasem kellene kibontakozni, de mivel belátható időn belül gyengességünk miatt bajos a kibontakozás, nincs más mód, mint a meglévő állapotokhoz alkalmazkodva fejleszteni a nemzet erejét. „Alkotni, nemzetileg, alkotmányilag alkotni, ez volt s ez lesz mindig lellem vágya, s nem nehezíteni, akadályozni.“³⁷ „Már pedig a *Pesti Hirlap* egy egészen új iskola alapját vetette meg, melyet bátran nevezhetni a szétbomlás iskolájának.“³⁸ A szétbomlást elősegíti, mert nem tö-

³⁴ U. o. 711. l.

³⁵ U. o. 729. és 105. ll.

³⁶ U. o. 97. l.

³⁷ U. o. 345. l.

³⁸ U. o. 181. l.

rödve házassági viszonyunkkal, a másik félt ellenünk ingerli és azzal sem gondol, hogy országunkon belül is az idegen nyelvűek a másik féllel szövetkezhetnek. A szétromboló iskola hívei közé tartozik az a species, melynek gyűlölsége a mágnások ellen olyan vakító, oly mindenekfölötti, mikép alkotmányunkat, de még nemzetiségünket is lábaival volna tapodni kész, sőt ezek egész jövődjét is megrontani, ha ezáltal nyavalyás szomját enyhítve, tönkre tehetné tárgyát.³⁹ Ez a romboló párt a hazafiságot a maga kizárólagos szabadalmának hirdeti, pedig „a honi hűség és értelem nem kirekesztőleg egy párt kincse, de mint arany a bércekben s folyók medrében elszórva ékesíti a haza tág terét”.⁴⁰ És nekünk nem rombolás, nem ujjhúzás, hanem kreációk kellenek. „Ugyan nézzünk körül a tág haza terén, s valjon hol lelünk de csak egyetlen szívemelő magyar creatiót? Bizony árnyékát alig.”⁴¹ Már pedig ha egyetértünk a kormánnyal, sokat kreálhatunk, s ha nem is az új iskola demokratikus elvei szerint, de a régi arisztokratikus alkotmányos rendszer keretében, elérhetjük azon „földi szerencsét, mely a civilizációnak végcélja”.⁴² A kormánnyal való egyetértés szükségességének érzését ha tekintjük, Széchenyi a konzervatív párt-hoz tartozott, de mégsem tartozott ahhoz, mert ő haladni akart az ellenzék ideáljai, a közteherviselés és az urbéri örökváltság irányában, igaz hogy módjával, folytonosan arra tekintve, hogy a birodalmi kormányt el ne riassza a magyarság pártolásától. „Testestül, lelkestül a szabadelvűség és a haladásnak vagyok híve”,

³⁹ U. o. 219. l.

⁴⁰ U. o. 388. l.

⁴¹ U. o. 552. l.

⁴² U. o. 538. l.

— mondotta 1844 elején — „ki e nézetemet **nem osztja**, politikai ellenem, ki velem egyetért, politikai szövetségese.”⁴³ Az igazi konzervatív tehát politikai ellenfele volt. Egészen egyedül állott. Senki sem fogta fel oly mélyen kortársai közül az Ausztriával való viszonyok jelentőségét. Senki sem törekedett oly hévvel a házas-társ kímélete mellett is odáig fejleszteni a nemzeti erőt, hogy az a kapcsolat a magyarság javára alakuljon át. Fájdalmasan érezte elhagyottságát. „Kevesebbé értve, kevesebbé felfogva“, — úgymond — „mint én, legalább Magyarországon eddigelé aligha volt valaki, noha minden módon igyekeztem keblem legrejtettebb redőit is kitárni a haza előtt leplegtelen.”⁴⁴ E többször kifejtett eszméket és aggodalmakat összefoglalva akarta előadni egy röpiratban, midőn 1846 decemberében megjelentek Kossuth Lajos cikkei az *Adó és Adózzunk* címen. Kossuth előadja ezekben, hogy eddig türtőztette magát, izgatott először a házi adó közössége, majd Széchenyi telekdíja mellett, de mivel mind a két terv megbukott, most már az általános közös adózásra emeli szózatát, Európa-szerte csak a koldus adómentes, minálunk az úr. „Minálunk a koldusok és cselédek privilégiumával a nemesség bír. Ezen állapotot lehetetlen fenntartani. Idézve Nagy Pált, így kiált fel Kossuth: „Adózni fogtok uraim! de most még töletek függ adómentességtök feláldozásával birtokok érdekeit megszilárdítani. Adózzunk urak, különben megadóztatunk. Menjünk, különben menetettünk.”⁴⁵

Széchenyi a *Politikai Programm Töredékek* írása

⁴³ U. o. 362. l.

⁴⁴ U. o. 541. l.

⁴⁵ U. o. 672—681. l.

közben olvasta Kossuthnak ezt a hadjáratát az urak és a kormány ellen. Lehetetlen volt erre nem válaszolnia. A választ a Kossuthhoz intézett intés és jövődőlés formájában adta meg.

Kossuthnak ez aposztrofálása ritka ékesszólással van írva. Nemes hév, sejtelmes előrelátás, valóságos próféta harag hevíti Széchenyi sorait. „Ha azonban egykor“, — így fejezi be jóslatát — „midőn már késő lesz, érezni fogja s megvallani lesz kénytelen, hogy átok volt az, mit fejünkre hozott és nem áldás, akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hű is, ki önnek csalálmát még idején ketté törni elég elszántsággal bírt s tehetsége szerint igyekezett volna.“ Mert, amint már 1841-ben megjósolta, ez a parancsoló, minden ellentétet felkorbácsoló modor a forradalomhoz vezet, mely által a magyar egy kerti tóban fog dics-telenül elpusztulni.

Kossuth szidalmakkal válaszolt a Programmtöré-dékekre. A revolúció szaglálást nevetségesnek tüntette fel. Gúnyolta Széchenyinek azt az alapeszméjét, hogy a kormány az utolsó években magyar érzésű lett és tiszteli a magyar alkotmányt. „Csak azon átalakulás lehet az országra üdvös, mely az ellenzék irányával megegyezik“ — írja Kossuth. Az arisztokráciáról pedig kijelenti, hogy kevés kivétellel, mint Jugurtha Rómáról mondotta, csak vevőre vár.⁴⁶

Széchenyi tehát hiába jósolt és intett. Az európai demokrácia mozgalmait, melyeket Kossuth mindig élénk figyelemmel kísért, az ő elveit váratlan gyorsasággal juttatták diadalra. A 48-as törvényekben megvalósult mindaz, amit Széchenyi elérni óhajtott, de

⁴⁶ L. Vizota II. kötetében Kossuth iratait 1847-ből,

ami az ő modora szerint csak nemzedékek múltával lett volna valósítható.

Széchenyi el volt kábulva a márciusi fordulat által. Először a monarchia és a magyarság jövője érdekében erélyes ellenállásra gondolt, majd hirtelen elzsibbadt, a „közláz“ őt is elfogta, lelki izgalmain már alig tudott uralkodni és belépett Batthyány kabinet-jébe, mint Kossuth miniszterháza, noha politikai multja miatt egy konzervatív közjogi ellenzék élén lett volna a helye. Mint miniszter, felváltva remélt és csüggedt, ellenállt és engedett, akarata megtört s lassanként elvesztette önuralmát.

Kossuth nem hitte, hogy Széchenyit elmebaja miatt vitték Döblingbe. Úgy hitte, hogy okosságból vonult vissza a biztos menedékhelyre. Sajátságos, hogy még most is akad oly Széchenyi-tisztelő, aki Kossuth felfogásában osztozkodik. Kifejtettük már másutt, hogy Széchenyi elmebaja minő fordulatokon haladt át. Betegségének jelei már a márciusi napokban mutatkoztak és egyre vészesebb alakot öltöttek.⁴⁷

Teljesen bizonyos, hogy örülési rohamok miatt vitte orvosa Döblingbe. A teljes öntudatlanságból hamar kiocsudott, de beteg lelkén azontúl is uralkodott az önvád, hogy az ő fellépése a nyilvánosság előtt volt a katasztrófa kezdő oka. Ha ő nem áll a reformmozgalom élére, Magyarország boldog lett volna. Állapota javult kivált 1856 óta, de nem hagyta el Döblinget, mert bűnei vezeklésül fogadalmat tett, hogy élve nem hagyja el döblingi szobáit. Mikor azután az a veszély

⁴⁷ L. Szakaszok Magyarország újabb történetéből. 64. l. és kk. Újabban Szekfü Gyula is kiemeli a már márciusban jelentkező zavart id. kitűnő könyvében. Viszota újabb adatok egész sorával bizonyítja felfogásunk helyességét,

fenyegette, hogy a rendőrség erőszakkal viszi ki vezeklése helyéről, főbelötte magát.⁴⁸

Mialatt a megrendítő tragédia lejátsszódott, Magyarország alkotmánya el volt kőbozva, a magyar nyelv és nemzetiség jövője igen borús lett. Széchenyi aggodalmait igazolták az események, jóslatai teljesültek. Az igaz, hogy hősies ellenállás előzte meg a bukást és az ellenállás emléke az európai viszonyok alakulásával kapcsolatban, visszaszerezte a magyar alkotmányt és megerősítette a magyarságot.

Széchenyi vezetése alatt a harc alighanem kikerülhető lett volna és a magyarságnak, mint a monarchia megmentőjének, helyzete a nemzetiségekkel szemben és az európai államrendszerben megszilárdult volna. Ezt remélte Széchenyi, mikor még akaratereje meg nem lazult.

Széchenyi 1847 nyarán így elmélkedett Kossuthoz való viszonyáról: „Vajjon Kossuth nevére Magyarország áldása, vagy átka fog-e nehezedni? Épp oly kevésbé, mint a Széchenyiére. A végén találkozunk majd és egyesülünk a történetben“.⁴⁹

Széchenyi ezt a jóslatot az önmegalázás egy keserű pillanatában írta le. Kossuthal nem egyesült a történetben, valamint éltökben is csak külső látszatra egyesültek.

Széchenyi reformrendszere az erkölcsében kitisz-

⁴⁸ Igen szépen rajzolja Károlyi Árpád Széchenyi utolsó napjainak szenvedéseit. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai I. Budapest, 1921.) Széchenyi rögtön a március 3-i házkutatás után álmatlanul tölti az éjszakát karos székében. De igaza van Károlynak abban, hogy a nagy szatíra lefoglalása után rosszabbodott lelki állapota.

⁴⁹ Viszota II. 1126. l.

tult arisztokráciára volt alapítva, Kossuth az európai demokrácia eszmekörében nevelkedett és élt mindhaláláig. Széchenyi az igazi arisztosoktól vezetett országban mindazt valósította volna nemzeti szellemben, amit a keresztény böles és nemes emberbarát megvalósítani kíván az állam hatalma által, de végcéljához lassan és biztosan kívánt eljutni a régi rendszernek szinte észrevétlen átalakulásával. Kossuth, a merész képzelettől vezetett szónok tisztelte ugyan a multat, mint régi magyar nemes, de az igazságot, a népek jogát minden átmenet nélkül, esetleg az általa nem nagyrabecsült arisztokráciának félretolásával akarta érvényesíteni. Az osztrák birodalmat korhadtnak hitte s nem habozott, ha szenvedélye megkívánta, annak érdekeit megsérteni. Széchenyi ellenben még a márciusi napok után is jóideig bízott az osztrák monarchia erejében és ennek érdekeit áldozatok árán is kímélni akarta. Mindezek ki nem békíthető ellentétek voltak a reformkorszak idején és két egyáltalán ki nem békíthető lelki alkat ellentétéből származtak.

A két államférfiú két igen jellemző mondasának szembeállítására szemlélhetően tünteti fel gyökeres ellentétöket. „Én gyűlölöm az önkényt“, — írta Kossuth 1847-ben — „gyűlölöm azon fokig, melynek jellemzésére még szót nem talált az emberi nyelv; a nap, mely hazám szabadságlevelét széttépve látná, engem nem látna az élők között.“⁵⁰

Két évvel e sorok megjelenése után a szabadságlevelét szét volt tépve, de a nagy szónok már elfelejtette fogadkozását és csodálatos tehetségét arra használta, hogy felizgassa a világ közvéleményét a szabadságlevelél

⁵⁰ Viszota II. 887. l.

széttépői ellen. Oly buzgón élt e hivatásának, hogy észre sem akarta venni a szabadságlevélnek dicső fel-támadását.

Széchenyi 1844-ben ezt írta: „erősebben alárendel-tem Magyarország sorsának jövődömmel együtt egész földi létemet, mintsem hogy új mezőkön kívánczozhat-nám ápolni bármily kis virágot.“⁵¹

És valóban midőn Magyarország sorsa az örvény szélére jutott, Széchenyi agyára homály borult. Ön-magát vádolta azért a katasztróféért, melytől próféta i lelke óvta a nemzetet. És a tébolydában dicsőítette azt az államférfiút, akit elméjének épségében folyvást vádolt, hogy a katasztrófa felé vezeti a nemzetet. Földi vándorútja ekkor oly kietlen mezőre vezette, ahol a legkisebb virágot sem ápolhatta.

Az egészséges lelkű, szónoklata varázserejében gyönyörködő és így könnyen vigasztalódó izgató, a mélyérzésű, a szavakkal néha küszködő, de eszméivel életét egybeforrasztó államférfiú oly ellentétek, melyek-nek áthidalását nem szükséges s nem is kívánatos meg-kísérelni.

⁵¹ U. o. 359. l.

KÜLÖNBÖZŐ KOROKBÓL.

A SZEGEDI BÉKE.¹

(1444.)

Ismeretes, hogy I. Ulászló váratlanul kötötte meg a szultán követségével a békét Szegeden s éppoly váratlanul bontotta föl az esküvel megerősített kötést. Sokféle magyarázatot fűznek a történetírók a meglepő békekötéshez és a még meglepőbb békebontáshoz. Szerintünk e magyarázatok nem kielégítőek és úgy gondoljuk, hogy e nevezetes események körülményeit és okait újra át kell vizsgálnunk.

I.

Először is fel akarjuk újítani az olvasónak emlékezetében a szegedi béke megkötésének előzményeit. Külföldi írók hajlandók lebecsülni Hunyadi 1443-i hadjáratát, azt mondván, hogy látszatra fényes, de eredménytelen volt. Igaz, hogy a hadjárat nem érte el célját, mert Hunyadi nem bírt Drinápolyig hatolni s a törököt nem űzte ki Európából. De így is hatalmas lecke volt ez a hadjárat a töröknek. A középkori magyar birodalom újra régi fényében tündökölt, I. Ulászló

¹ Budapesti Szemle, 1910.

igazi protektora lett a szerb, az oláh, a bosnyák fejedelmeknek és Raguzának, a szultán keresztyén alattvalói és a görög birodalom felszabadításukat várták a magyar királytól és dicsőített hadvezérétől. A várnai születésű Paraspondylos Zotikos, görög költő, bár nagyításokra hajlik, egészben híven fejezi ki a török iga alá hajtott délkeleti népek hangulatát, midőn már a várnai csata után ezt írja Hunyadiról:

Amióta a törökök behatoltak Romániába nyugat felé, nem volt szó fejedelemről, aki mert volna velük haragra kelni, mert igaz ez és nem tévedésből írom, mert ha találkoztak is némelyek, kik velük haragra keltek, pókhálóknak mutatkoztak szemben az Izmaelitákkal. Egész mostanáig (csak) a nagy Theophanes találkozott.²

Tehát mint az Istentől eredő fény, úgy ragyogott a szabadságra sóvárgó görög előtt Hunyadi alakja. A török hatalom pedig aggódva gondolt a háború megújítására. Ezt elég kiváló eredménynek tekinthetjük. Az 1443-i hosszú hadjáratnak nagy hatása volt a nyugateurópai közvéleményre is. A pápa és a koncilium vitája ekkor már kihalófélben volt, a hosszú angol-francia háború is vége felé járt, a Habsburgok és a svájci kantonok viszálya, a német birodalom ügyei, az olasz államok hatalmi versengése politikai jelentőségre és drámai érdekességre nem vetekedhettek a török-magyar háborúval. Két nagy szellemi áramlat hatotta át az akkori Európát. Az egyik az ókori műveltség tisztelete, a másik a keresztyén érzés. Ez utóbbi gyengült az előbbinek hatása alatt, de még mindig hatal-

² L. Pecz Vilmos tanulmányát Zotikosról. *Századok*. 1894. 326. l.

mas volt. A középkori rajongás veszített régi erejéből, de még mindig hevítette a szellemeket a keresztyén ideál és sok kiváló lélekben jól megfért a humanista iránnyal. A török-magyar háború a szellemi mozgalmak e két hatalmas irányát egyenlő erővel érdekelte. Az ókor hívei Hunyadi csatáitól Görögország felszabadítását várták, a keresztyénnek pedig szíve feldobogott az örömtől, midőn közeli eshetőségnek hihette a pogánynak kiszorítását Európából. Cesarini Julián, a pápai legátus, aki Hunyadi mellett végigküzdötte a dicső hadjáratot, egyaránt lelkesedett a humanista és keresztyén ideálért s mintegy rendeltetve volt arra, hogy a kor két hatalmas áramlatának találkozó pontján vezére legyen a nagy európai vállalatnak. Visconti Fülöp Mária, a milanói herceg, abban az üdvözlő levélben, melyet 1444 elején Ulászlónak írt, második Mózesnek nevezi Cesarinit, ki a keresztyén világot az új ígéret-földjére vezeti, megszabadítván az európai keletet és Olaszországot is a török félelemtől. Franciaországból, Angliából, Spanyolországból, Burgundiából, Velencéből, Firenzéből, Genuából érkeztek üdvözlő iratok, melyek arra biztatták a magyar udvart, hogy tovább haladjon a dicsőség útján. A segítség ígérete sem hiányzott. Ezek a levelek jellemzik az európai közvéleményt, de az európai politikát a hűvös önzés jellemezte. A fejedelmek a külső tisztesség kedvéért beszéltek ugyan a török ellen indítandó háború kötelességéről, de erejüket célszerűbbnek látták más vállalatokra fordítani. Midőn Frigyes, a római király, felszólította VII. Károlyt, a francia királyt, hogy a svájci kantonok ellen segítse, a király rögtön elküldötte a dauphint az armagnacok élén Svájcba, de IV. Eugén felszólítására, hogy segítsen a magyar király-

nak, egy katonát sem küldött a török ellen. A német birodalomban is igen távoli ügynek tekintették a török háborút, csak a nép fiaí közt akadtak egyesek, akik hajlandók voltak életöket is áldozni a keresztért. Olaszországon kívül csak Jó Fülöp, a hatalmas burgundiai herceg, az aranygyapjú rendjének alapítója, érezte magát kötelezve a keresztes háborúk szellemének ápolására. De még ő sem adott szárazföldi csapatot a magyar királynak, csak hajókat szereltetett fel részint a maga nizzai kikötőjében, részint Velencében.

Ezt a készséget is szívesen fogadta IV. Eugén, ki Condolmieri pápai admirális vezetése alatt már 1443-ban akart keresztyén hajórajt küldeni a gallipolii szorosba a magyar támadás erősítésére. A pápa tervét akkor Velence hiúsította meg pénzügyi okokból, még mielőtt Hunyadi elindult a hosszú hadjáratra. Most változott a helyzet. Hunyadi diadalai Velencében is reményeket ébresztettek a török zsákmányra, a köztársaság most melegebben pártolta a hajóraj eszméjét. Bár a pénzügyi súrlódások a pápai udvarral 1444-ben is megújultak, Velence mégis hozzáfogott a maga hajóinak felszereléséhez; a pápai udvar költségén kiállítandó hajókat is a köztársaság építtette, éppúgy, mint a Jó Fülöpéi egy részét. Azonkívül Ragúza és Aragoniai Alfonzo, a nápolyi király is ígértek hajókat, másfelől is érkeztek ígérek, de kevés foganattal. A pápa már 1444 elején Cesarini legátusi hatóságát kiterjesztette Görögországra és a tengeren túl fekvő tartományokra, ami azt mutatta, hogy be akarta vonni a török uralom alatt sínylődő összes keresztyéneket a keresztes háborúba. Ezek a keresztyének ugyan szkizmatikusok voltak, de az 1438-i zsinaton épp Cesarini

olvasta fel a firenzei dómban a római és keleti egyház úniójának okiratát. Ez alkalommal kötötték ki a görög császár követei, hogy a pápa köteles tíz gályát kiállítani és szárazföldi sereget is toborozni a keresztyén kelet védelmére. Hiszen e segítség reményében járultak a görögök az únióhoz. A pápa csak 1444-ben teljesítette kötelezettségét, de ha hamarabb teljesíti is, a görögkeleti keresztyénséget akkor sem nyerhette volna meg a firenzei zsinaton kimondott úniónak és nem rázhatta volna fel e kimerült népeket erőyes harcra a hódító ellen.

II.

Velence a magyar udvarba külön követet küldött, Reguardatis János titkárt, ki azzal volt megbízva, hogy jelentéseket tegyen a magyar királyság előkészületeiről és biztassa a királyt a nagy háborúra. Cesarini azon volt, hogy a vállalat minden akadályát elhárítsa. Mint 1443-ban, most is azon fáradozott, hogy békét közvetítsen Frigyes és Ulászló közt. Most több sikere volt fáradságának; Frigyes Schlick kancellárjának tanácsára hajlandóbb volt a békére, mert úgysis volt baja Csehországban és Svájcban és nem akarta magára vállalni azt a látszatot, hogy a nagy török háborút ellenséges szándékkal gátolja. Követei tehát megkötötték Ulászlóval a fegyverszünetet két évre és Frigyes megerősítette azt május 21-ikén. Felőle tehát Ulászló nyugodtan indulhatott a háborúba. A háború előkészítésére és az V. László pártjától zavart belső béke helyreállítása végett. I. Ulászló országgyűlést hirdetett Budára 1444 áprilisára. Ez országgyűlésen a László-párti főurak, sőt maga Brandeisi Giskra János és a

Lászlóhoz szító városi követek is megjelentek. Ez a párt eleintén nem mert, vagy nem akart megjelenni Budán. Esztergomban gyülekezett, mert Széchy Dénes, a prímás is László pártját fogta. A gyülekezet azonban mitsem végzett és midőn Frigyes cserbenhagyta őket, a király hívásának az esztergomi gyűlés is engedett és Széchy prímás kivételével átköltözött Budára. De alighogy megérkeztek az esztergomiak, kitört a nép és nemesség dühe az ország nyugalmanak erőszakos zavarói ellen. Különösen Szentmiklósi Pongrácz járt rosszul szolgálóival és rokonaival együtt. Pongrácz úr tulajdonkép nem is volt László-párti, benne a rablólovagot akarta megfenyíteni a budai országgyűlésen összegyűlt tömeg. Elfogták rokonaival együtt, kapitányát, Nebojsza Pétert és előkelő szolgálóit a Dunába fullasztották vagy fölakasztották. Éppily heves volt a tömeg gyűlölete Giskra ellen, aki Abaújban, Sárosban, Szepesben uralkodott, a bányavárosoknak és más vidékeknek is parancsolt László nevében s az ország felső részén garázdálkodó csehek fővezére volt. Giskra látván a Pongráczcal történeteket, titokban elmenekült Budáról április 15-én, éppily észrevétlenül szöktek el Budáról a László-párti városi követek is. Nem Ulászló mentette meg Giskrát a nép dühétől, mint rendesen írják, hanem Giskra mások baján okulva nem óhajtotta kipróbálni Ulászló nagylelkűségét. Kronos, a nagyérdemű osztrák történetíró, e jelenetekről azt jegyzi meg, hogy Giskrának és városi híveinek elüldözése megbocsáthatatlan hiba volt. Politikailag ez a támadás nem is igazolható. Hiszen Giskrát épp azért hívták Budára, hogy megbéküljenek vele; meg kellett volna őt nyerni a török háború céljaira. Valószínűen nagy sikere lett volna az 1444-i hadjáratnak, ha oly kiváló hadvezér,

mint Giskra, Hunyadi társaságában mérkőzött volna meg a törökkel. Ez aligha volt elérhető, de az országnak szüksége volt akkor Giskra békés hangulatára, közte és a rabló Pongrácz úr közt különbséget kellett volna tenni. Hanem ez inkább szerencsétlenség volt, mint politikai hiba. Ulászlót és udvarát nem terheli a felelősség az üldözésért. A nép gyűlölete fenyegette Giskrát, a nép lelkében a politikai okosság nem fojtotta el a jogos haragot, melyet a már évek óta tartó cseh rablóvilág juttatott a kitörésre. Giskra tehát békétlenül távozott, az ő harciasságára, katonai tapintatára és az uralma alá került országrészre nem számíthatott a király a megindítandó háborúban. De attól sem kellett tartania, hogy Giskra talán bosszúból a szokottnál nagyobb mértékben fog terjeszkedni a királyi udvarnak táborozása alatt. Különben szerencsés fordulatnak volt tekinthető az, hogy az esztergomi gyűlés tagjai közül olyan előkelő urak, mint Szécsi Tamás, Frangepán Bertalan s Ágoston, Erzsébet volt kancellárja, Budán maradtak az országgyűlésen. Ulászló tehát számíthatott a László-párti magyar urak jóakarására, valamint a cseh rablók aránylagos semlegességére. Ezek szerint a pártviszály és Frigyes szomszédsága nem kötötték le a király kezét, ezek miatt ugyan szabadon forgathatta volna a pápától küldött szentelt kardot és bátran fejére tehetette a szentelt kalapot. E jelvényekkel a keresztyén ügy európai bajnokává volt avatva. Feltűnő talán, hogy az országgyűlés törvénykönyve nem említi a török háborút, a magyar politikának akkor legsarkalatosabb kérdését. De mivel a rendek nem szavaztak meg rendkívüli adót, nem volt alkalom arra, hogy a törvénykönyv megemlítse a háborút. Azt mondja egy jeles történetírónk.

hogy a király elégnek tartotta a rendes jövedelmet. Ez nem valószínű, de talán ott volt a baj, hogy a rendek már 1443-ra megszavaztak rendkívüli adót és így sokallották a jobbágyok újabb megadóztatását 1444-re. Támadó háborúról lévén szó, elégnek tartották a királyi bandérium kivonulását, a pápai zsoldosok és az önkéntesen kiállított bandériumok csatlakozását, meg a külföldről várt segítséget. De a törvénykönyvből látszik, hogy lehetően erős királyi bandériumot akartak fölszereltetni, mert a királyi jövedelmek fokozását és szigorú behajtását rendelték el. Hanem mikor az országgyűlés eloszlott és csak az ország főurai és főpapjai közül az előkelőbbek maradtak az udvarban, a király e meghitt tanácsa nagyobb hévvel foglalkozott a háború gondolatával. A király és a tanács tagjai megesküdtek Cesarini előtt, hogy a nyár folyamán Görögország felé indulnak. Esküvel fogadták, hogy a Kis-ázsiaiában elfoglalt szultánt a gallipoli szorosba evező hajórajjal együtt kiszorítják Európából. Fontos dolog tudnunk, hogy az esküt a király és tanácsosai valóban letették a legátus kezébe. Mert a szegedi békéről szóló irodalomban azzal az állítással is találkozunk, hogy a budai áprilisi országgyűlésen a rendek nem is gondoltak a török háborúra.³ Pedig Vaszary Kolos kimutatta, hogy a király és főúri hívei letették az esküt a legátus előtt 1444 áprilisában.⁴ Természetes is volt a magyar udvar optimizmusa. A pápai hajóraj felszerelése, a külföld biztatása, de különösen Cesarini

³ Philipp Frankl: *Der Friede von Szegedin*. Leipzig, 1904. (Doktori disszertáció a berni egyetemen).

⁴ *Győri főgimnáziumi Értesítő* 1883/4. Fraknói újabban a velencei állami levéltár irataiból bizonyította, hogy az eskü megtörtént.

lelkesedése nem téveszthették el a hatást. Cesarini lelkesedésének meg volt az a fiatalos heve, mely könnyen gyújt tüzet fiatal és nagylelkű emberek szívében. A lelkesedés pedig a reményt valóságnak nézi, a hiten épít s nem a valószínűségen. Májusban már hozzáfogott az udvar a készülülethez. Ennek a készülődésnek az volt a sajátsága, hogy az otthoni erők gyűjtése helyett idegen ajtókon kopogtattak. Itthon leginkább Hunyadi fáradzott bandériumok összegyűjtésében, de máskülönben az ország legnagyobb részében éppoly nagy volt a közömbösség, mint az elbizakodottság. Külföldről pedig csak kevés keresztes és zsoldos had érkezett. Mindamellet Ulászló több főúr kíséretében július közepe körül Szegedre indult a készülétek gyorsítása és a hadjárat megindítása végett. Mindenki úgy tudta, hogy a király Szegedről a török határra készül, amikor egyszerre híre terjedt, hogy Ulászló békét kötött a törökkel.⁵

III.

Újabban tagadják azt, hogy Ulászló Szegeden békét kötött a törökkel. Brückner a lengyel irodalom történetében (1901) azt írja: Dlugosz meggyökereztetette azt a mesét, melyet a legkritikusabb történetvizsgálók is ájtatosan utána mondanak, hogy a hős király Várna előtt esküvel fogadott szerződést szegett volna meg, holott erről maguk a törökök semmit sem tudnak. Brückner itt Prochaska lengyel történetíróra támasz-

⁵ Ez előzmények rajzában felhasználtuk Pastort (*Geschichte der Paepste*), Fraknoi különböző munkáit, továbbá Knauz, Katona, Kovachich, Zinkeisen, Voigt (II. Pius.) könyveit.

kodik, akinek a várnai csatáról szóló értekezésében az volt a célja, hogy Ulászlót minden legkisebb gáncs alól fölmentse és a magyarokat minél rútabb színben tüntesse föl. Brückner és Prochaska vádaskodását Fraknói Vilmos és Thúry József a *Századok* 1902-i folyamában *Igazság vagy tévedés?* címén megcáfolták. Hivatkoztak a lengyel rendekre és Ulászlóra, akik leveleikben egészen határozottan szólnak a már megkötött békéről. A török szultán fiának a levele is határozottan említi az esküszegést. Prochaskának az az ötlete, hogy a tudósítások a Brankovicstól kötött szerződésre vonatkoznak, igen nevetséges már csak azért is, mert Brankovics ragaszkodott a szultánnal kötött békéhez, az ő békeszegéséről tehát szó sem lehet. Abban igaza van Brücknernek, hogy Dlugosznak elbeszéléséből sok mese gyökerezett meg a legkritikusabb történeti előadásokban is. Csakhogy e mesék épp az ellenkező irányt szolgálják, mint amelyet Brückner és Prochaska szolgálni kívánnak.

Hogyan indultak meg a szegedi békét megelőző tárgyalások? E kérdésre nézve igen különböznek a történetírók. Mint Horváth Mihály írja, bizonytalan, vajon a szultán „tette-e az első lépést Brankovicsnál“, vagy pedig Brankovics kezdett-e alattomban alkudozni Muraddal?

A történetírók ez ingadozása a béketárgyalás kezdetére nézve onnan magyarázható, hogy főleg Dlugoszra támaszkodnak. Csakis Huber használ új és szerintünk jelentékeny forrást. Egy cseh katona, aki részt vett az 1443-i háborúban, a következőket beszéli: „A szultán a még Szerbiában időző Ulászlónak izente, hogy húsz- vagy harmincévi békét kötne vele, visszaadná Szendrőt, Galambócot és a szerb földet, a desz-

potának, fiait is szabadon bocsátaná. Ekkor a deszpota Ulászlót nagyon kérte, hogy fiai érdekében, kik a szultán foglyai, maradjon még négy hétig Szerbiában; 4000 aranyat ajánlott a deszpota a királynak, hogy a hadsereg szerb földön maradhasson.“⁶ Huber méltán figyelmeztet bennünket arra, hogy az elbeszélés megintgatja a tendenciózus Dlugosz előadását. Mert az elbeszélésből világos, hogy a szultán nem titokban indította meg a tárgyalásokat Brankovics útján, hanem nyíltan üzent Ulászlónak és így Brankovicsnak is. A hitelt érdemlő cseh harcos elbeszélése tehát világossá teszi a béketárgyalás megindítását. Megindult az még 1444 elején, mert a szultán nem szerette volna az 1443-i hadjárat ismétlését. Mivel az idézett cseh elbeszélés Brankovics ajánlatával megszakad, teljes biztossággal nem tudhatjuk, hogy minő állást foglalt el a háború vagy béke kérdésében Brankovics még 1444 elején. Szerintünk Brankovics 4000 aranyról szóló ajánlatának csak az lehet az értelme, hogy Ulászló maradjon Szerbiában a háború esetleges folytatása végett, ha a szultánnal való tárgyalásnak kedvező eredménye ei nem érhető a télen. Brankovics tehát nem volt a béke feltétlen híve 1444 elején, sőt tulajdonkép a háború folytatása mellett izgatott. A tárgyalások megszakadtak, mert hiszen Ulászló seregével együtt Budára tért vissza és új háborúra gondolt. Brankovics is a királlyal tartott, résztvett a budai országgyűlésen és aláírta az áprilisi végzéseket. Ekkor tehát még ő sem volt ellensége a háborúnak, nem lehetetlen, hogy Budán ő is esküvel fogadta a háború megindítását. Bizonyos, hogy a háborús előkészületeket Brankovics szükséges-

⁶ Huber ezt az elbeszélést 1886-ban közölte *Archiv für oest. Gesch.* LXVIII. k. 205. l.

nek tartotta a maga érdekében is. Ezt onnan következtetjük, hogy hajlandó volt megtéríteni Hunyadi költségeit. Nem csupán Hunyadinak 1443-i költségeit értjük, hanem azt a hatvanháromezer aranyforintot is, melyet Hunyadi az 1444-i hadjárat előkészítésére költött.⁷ De amíg Brankovics a háborúra költött, a békére is gondolt. A vén deszpota jól értett a „két vasat a tűzben“ politikához. Igazán nagy államférfiúnak mégse mernők nevezni, csak ravasz családi politikát űzött; az a gondolat, hogy nemzetének jövője érdekében a nyugati keresztyénséggel és a magyar királysággal együtt állhatatosan a török ellen kellene küzdenie, nem fért a lelkéhez. Az áprilisi budai országgyűlés talán még el sem oszlott, mikor Brankovics Budán egy görög barátot fogadott. Ezt a barátot Mária küldötte, a deszpota leánya, ki a szultán felesége volt. A barát Raguzán, Spalatón és Zenggen át utazott a királyi udvarhoz; Raguzában jól tudták, hogy üzenetet visz Máriától. Bizonyára a budai udvar is tudta, hogy mi járatban van a görög barát.⁸ Sajnos, Mária üzenetét nem ismerjük, de föltehetjük, hogy a szultánnak már Szerbiába küldött ajánlatai körül forgott a barát előterjesztése. Titokról itt szó sem lehet, hiszen a szerbiai táborban kevésbé előkelő katonák is ismerték Murád béketörekvését. Brankovics bizonyára megegyezett a baráttal abban, hogy a szultán elküldheti követtségét a magyar királyhoz. Ez a követtség Szegeden találta Ulászlót. Gazdag ajándékokon kívül a követ-

⁷ Fejér: *Genus, Incunabula et Virtus J. Corv. Hunyad. Budae* 1844. 71. l. E sokszor félremagyarázott oklevél tartalmával még foglalkoznunk kell.

⁸ E barátnak útjáról l. N. Jorga: *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades*. Seconde Série. Paris, 1899. 401.

kező feltételekkel kedveskedett a követség Ulászlónak: Szerbiát és Albániából azt, ami Szerbiához tartozott, visszaadja a szultán a szerbiai várakkal együtt, a foglyokat szabadon bocsátja, százezer aranyat fizet és huszonötezer fegyverest küld Ulászló segítségére, ha háborúja lesz. E föltételek alapján a két fél békét kötött tíz esztendőre és Ulászló híveivel együtt esküvel erősítette, hogy a békéhez ragaszkodni fog.⁹

IV.

Már most az a kérdés merül föl, vajon elégséges volt-e Brankovics befolyása arra, hogy Ulászlót az áprilisi budai eskü ellenére harcias szándéka megváltoztatására bírja? Bizonyára nem; a magyar király udvara nem elégedhetett meg a szerb deszpota érdekeinek tekintetbe vételével, más befolyásnak is kellett tehát hatnia Ulászlóra, midőn a szegedi békét megkötötte. A történetírók egyezően azt tanítják, hogy Hunyadi is egyetértett Brankovicsesal a békére nézve. Hunyadinak ezt a különös szerepét a történetírás Dlugosz elbeszélésére alapítja. Dlugosz mondja, hogy Hunyadi és Brankovics titokban dolgoztak a béke érdekében. Dlugosz meg is mondja, hogy mi volt az ára Hunyadi e titkos munkásságának. Brankovics neki adta összes magyarországi uradalmait, azért segített a főhadvezér a deszpótának a béke előmozdításában. Történetíróink minden kombinációja nem egyéb, mint Dlugosz ez elbeszélésének magyarázatása. Rendesen

⁹ A békefeltételek, mint Fraknói helyesen jegyzi meg, a lengyel rendek augusztus 26-i levelében találhatók meg a leg-hitelesebb formában (*Mon. Medii Aevi Hist. Res Gestas Poloniae illustr.* II. 141. l.).

elvetik Dlugosz elbeszéléséből azt, ami kedvezőtlen Hunyadi hírére nézve, de nem merik elvetni Hunyadinak Brankovicssal egyetértő működését a szegedi béke létrehozásában. Azt tanítják tehát, hogy Hunyadi tárgyi okokból volt a béke mellett. Tekintetbe vette — így szólnak — a kitűnő feltételeket, Brankovics elpártolását a keresztyén ügytől, Giskrának és Frigyesnek fenyegető magatartását. Szóval azt gondolta, hogy a jó béke jobb a bizonytalan háborúnál.

Szerintünk nem azt kell néznünk, hogy mikép mentsünk meg valamit Dlugosz elbeszélésének hitelességéből, hanem azt, hogy érdemes-e általában nagy jelentőséget tulajdonítanunk Dlugosz előadásának. És erre nemmel válaszolunk. Amit Dlugosz Hunyadi és Brankovics szövetségéről ír, azt Palacióból meríti. Ez a páрмаi származású „Andreas Palacius de Palacio“, Ulászló lengyel kíséretével együtt vonult a várnai hadjáratra és több mint öt hónappal a várnai katasztrófa után leírta az egész hadjáratot egy olasz bíbornokhoz intézett levelében.¹⁰ A levél visszatükrözteti Ulászló lengyel környezetének gyűlöletét Hunyadi s a a magyarok ellen. Palacio élénktollú, de nagyon könnyen hívó író. Érezvén azt, hogy a szegedi békével okozott késedelemnek szomorú volt a következménye, szeretné a béke ódiumát Hunyadira hárítani. „Nem mehetett át a hadsereg a Dunán“ — úgymond — „a kellő időben, a béke miatt, amely iránt György deszpota és Hunyadi a király híre nélkül a szultánnal tárgyaltak; a deszpota bizonyos, nem csekély jövedelmű jószágokat, vámokat és várakat ígért átadni János vajdának és át is adta azokat.“ Ez a fecsegés

¹⁰ A levél ki van adva a már idézett lengyel *Monumenta*-ban, XII. k. 459. l.

az alapja Dlugosz tudományának és történetíróink kombinációinak, ebből a magból fejlődött ki az a meggyőződés, hogy Hunyadinak főrésze van a szegedi béke megkötésében. Pedig Palacio értelmetlenül fűzött össze különböző híreket. Hogy a béketárgyalás titokban történt a király háta mögött, arról a mondottak után fölösleges beszélünk. Palacio hallotta azt, hogy 1444 júliusa körül valami alku kötöttett Hunyadi és Brankovics közt és ebből csinálta az együttes titkos békealku regéjét. Palacio megemlíti, hogy Hunyadi ekkor bizonyos jószágokat kapott Brankoviestől „ideiglenes birtoklásra“. Nem mondja meg nyíltan, hogy ez volt az ára a békeügyben adott segítségnek, de sejtetni kívánja. Dlugosz aztán már biztosan tudja, amit Palacio csak félig-meddig mond. Azonban mint tudjuk, Hunyadi Brankoviestől a világosi uradalmat ekkortájt örökös birtokul a részint Brankovics érdekében vívott és még vívandó háborúk költségeinek kárpótlásául kapta.¹¹ Ez tökéletesen elegendő magyarázata Brankovics adományának. Természetes, hogy ez adományért másnemű baráti szolgálatot is várt Brankovics Hunyaditól, de Hunyadi Brankovics kedvéért nem tett volna olyasmit, ami egész politikájával és a maga érdekével ellenkezik. A világosi uradalom már biztosítva volt számára, mikor Szegeden az alku kezdődött. Brankovics miatt tehát bátran ellenezhette volna Hunyadi a békét. Tárgyi okok sem szólnak a mellett, hogy Hunyadi a békét pártolja. Hunyadi egész pályáján azt az eszmét hirdette szóval és tettel, hogy a törököt folyton zaklatnia kell a keresztyénségnek mindaddig, amíg ki nem szorul Európából. Első diadalaitól kezdve a nagy rigómezei katasztrófáig világosan ki-

¹¹ L. Fejér id. h.

alakul ez az alapeszme Hunyadinak leveleiből és hadi vállalataiból. Miért mondott volna le ez eszméről néhány napra épp 1444-ben? A török feltételeket nagyjában már Szerbiában is ismerte 1444 elején s mégis folytatta a háborús előkészületet; ezek a feltételek tehát Szegeden sem csábíthatták. Frigyes vagy Giskra miatt pedig, mint látjuk, bátran vonulhatott Törökországba. Kevés volt a gyülekező hadak száma, s Brankovics elpártolása is gyengítette a keresztyén erőt, de a csekély szám Hunyadit nem aggasztotta. Mindíg bátran, sőt vakmerően támadta a török nagy erőt csekély számú seregével, mert föltétlenül bízott — és kivált az 1443-i hadjárat után — az ő lovas támadásának mindent elsöprő erejében. Túrte Brankovics tárgyalásait, valamint a király is, de alighanem más okból. Hunyadi a béketárgyalást a szultánnal nem gondolhatta felesleges hadi cselnek; mert hiszen az 1444-i hadjárat terve arra a gondolatra volt építve, hogy a szultán nyugodtan, gyanútlanul távozzék Kis-Ázsiába s onnan azután a pápai hajóraj vissza ne bocsássa. De bármit gondolt is Hunyadi, nem bírta megakadályozni a szegedi békét, csakúgy, mint Cesarini nem bírta, akit pedig senki sem fog a béke egyik eszközlőjének tartani. Nem kell azt gondolnunk, hogy a király tanácsában mindíg Hunyadié lett volna a döntő szó. A várnai csata körülményei is mutatják, hogy Hunyadi ellen hatalmas féltékenység működött a király környezetében. Hunyadi tisztelettel viselkedett a király iránt, e viselkedésben nyoma sincs a dinasztia gögnek. A forrásokban is találunk utalást arra, hogy Hunyadi nem volt a béke pártolói közt. Túróczi egy szót sem szól arról, hogy Hunyadinak része lenne a békekötésben. Dukasz azt beszéli, hogy Hunyadi nem is akart megesküdni a

békére, azt mondván: én rajtam uralkodnak, nem én uralkodom.¹² Ez igen jellemző mondás, még ha ki van is találva. De ezek az írók nem mindig megbízhatók, egyedül reájok nem építhetünk. Fölfogásunk mellett közvetlenebb forrást is idézhetünk. Cesarini és Reguardatis 1444 augusztus 12. és 14-éről jelentették Velencének, hogy a szultán és Ulászló, valamint a szerb deszpota közt valami ravasz üzelmek mentek végbe, de azokkal nem kell törődni, mert a király és a magyar főurak megígérték, hogy ki fognak vonulni a törökök kiirtására.¹³

Már most ha a békében Hunyadinak valóban oly nagy része lett volna, mint általánosan hiszik, vajon e tudósításban nem lett volna-e megemlítve az ő neve is a ravasz üzelmek részesei közt?

V.

Ezek szerint nem Hunyadi volt Brankovics segítője a béke megkötésében. Kire támaszkodott tehát?

¹² *ἐγὼ δεσπόζω αὐ, οὐ δεσπόζω Ducae Historia Byzantina.* Bonni kiadás. 219. l.

¹³ Velencei tanács Loredanonak, a hajóraj admirálisának: *Certi reddimur, per litteras, quas habemus a rev. domino cardinali legato sancti Angeli quam a circumspecto secretario nostro Johannes de Reguardatis, datas Varadini in regno Hungariae die 12 et 14 augusti nuper decursi, quod ab ipsis legato et secretario informationem plenariam habueritis de nonnullis praticis, habitis per Imperatorem Teucrorum tam cum serenissimo domino rege Hungariae quam etiam cum ill. dom. despoto, quas tamen nescimus, si locum habituri sunt, cum idem r. d. legatus ac secretarius noster nobis scribant ser. dom. regem ac barones Hungariae predictis non obstantibus, promisisse, velle procedere exercitualmente anno isto ad exterminium Teucrorum.* (*Monumenta Spectantia Hist. Slavorum Meridionalium* vol. XXI. Zagrebu, 1890. 212. l.)

Tudnunk kell, hogy Lengyelországban erős párt ellemezte kezdettől fogva Ulászló magyar királyságát s még inkább az ő messze kalandozó török háborúit. Ez a párt jobban szerette volna, ha Ulászló otthon marad és a Jagellók hazájának bajaival foglalkozik, míg egy másik párt sarkallta a könnyen hajlítható és dicsőségre vágyó gyermekifjú nagyravágyását. E párt előtt az a remény csillogott, hogy Ulászló a török háborúban szerzett dicsőségevel a keresztyénség legelső trónjára küzdheti fel magát. Nevezzük ezt a pártot a rövidség kedvéért az európai lengyel pártnak, ellenzójét pedig a hazafi lengyeleknek. E két párt felfogása közt ingadozott Ulászló szíve. Szerette a dicsőséget, de szerette a lengyel földet is és sokszor nehezebbre esett az uralkodás Magyarországon annyi keserű pártviszály és nehéz háborúk közt. A lengyelek, talán nemcsak a hazafi pártiak, sokszor hívták, hogy látogassa meg hazáját, anyját és öcsét; Ulászló meg is ígérte, hogy 1444 pünkösdjére haza látogat.¹⁴ De az áprilisi budai országgyűlés határozatai, a Cesarini előtt elhangzott eskü, a pápai hajóraj készülődése megint Magyarországhoz kötötték. Későbbre halasztotta a megígért látogatást. A dicsőség álmaiban ringatózó szíve nem sejtette akkor, hogy többé nem fogja látni lengyel hazáját, anyját és öcsét. Azonban lengyel kíséretében többen voltak, kik honvágyát jól ismerték és lengyel politikai érdekből is óhajtották a béke megkötését. Bizonyára ezek közt talált Brankovics tevékeny és befolyásos szövetségest. Bizonyára ezek mondták a királynak, hogy a békével dicsőséget szerez és honvágyát is kielégítheti. Cesarini Julián, vagy Hunyadi — ha egyáltalán szóhoz juthat-

¹⁴ Jakob Caro.: *Geschichte Polens*. IV. Th. 336. 1.

tak — nem boldogultak a lengyel párt éppoly erős, mint csábító érvei ellen. A király szívében egy pillanatra győzött a honvágy a dicsőség vágyán és e pillanati győzelemnek volt következménye a budai eskü megszegése és az új eskü Szegeden. A nagy öröm, melyet a békekötés hírére a lengyel országgyűlés érzett és ki is mutatott, világosan utal arra, hogy hol kell keresnünk Brankovics igazi segítőit a váratlan béke megkötésében.

VI.

És vajon mi okozta a váratlan kötésnek éppoly váratlan felbontását? A történetírás e kérdésre is főleg Dlugoszból meríti a választ. Dlugosz a következő okokat beszéli el: Ulászló és környezete nem bízott teljesen a török őszinteségében, hadi cselet gyanított és kikötötte, hogy a töröknek nyole nap alatt kell átadnia a szerb várakat. Ez a nyole nap elmúlt és a szerbiai várak nagy része még sem adatott vissza. Ez volt az egyik oka a béke felbontásának. A másik oka a békebontásnak Palaeologus János görög császár levele, mely Spártaiban július 30-án kelt és arra inti Ulászlót, hogy ne higgyen a szultánnak, mert csak eselből és félelemből kötött vele békét. A harmadik oka az volt, hogy amikor a török követség Szegedről távozott, levél érkezett Condolmieri Ferenc bíbornok legatustól, mely tudtulta a magyar udvarnak, hogy a pápai hajóhad már elindult és el fogja zárni a szultán vizzatérő útját; induljon tehát a magyar király is.

E leveleket és körülményeket Cesarini Julián nagy ékesszólással felhasználva, a királyt a béke megszegésére bírta. Hunyadi is megbánván bűnét, újra a

háború mellett szólt, kivált azért, mert Ulászló a bolgár királyságot ígérte a nagyratörőnek. Cesarini feloldotta a török békére mondott eskü alól Ulászlót és a hadjárat megkezdődött. Ilyen szövevényes és látszólag erős okokkal magyarázza meg Dlugosz a békebontást. De ha gondosan átvizsgáljuk a régen kiadott és az egyre gyarapodó újonnan kiadott történeti anyagot, Dlugosz százados tekintélye e kérdésre nézve nagyon elhalványul.

Szükséges éppen az újabban közzétett anyagból megállapítanunk azt, hogy mikor kötötték a szegedi békét? A felbontás napja világosan meg van határozva; augusztus 4-én nyilvánították ki a béke felbontását, de a kötés napját nem bírjuk ily pontosan meghatározni, pedig itt az időmeghatározás nagyon lényeges. Régibb történetírók augusztus 1-jét mondták a béke napjának, újabban, különösen Vaszary Kolos említett értekezése óta, július 15-ére tették vissza a dátumot, mert csak így bírták nagynehezen megegyeztetni az időmeghatározást Dlugosz elbeszéléseivel. Most azonban vagy tizenegy év óta ismerünk egy adatot, mely a békekötés napjának pontosabb meghatározására segít. Tudomásunk van Ulászló királynak egy leveléről, melyben július 24-én írja a magyar földről a boszniai királynak, hogy készül indulni a törökök kiirtására.¹⁵

Tehát július 24-én háborús volt még a hangulat

¹⁵ Jorga id. munkája, 407. l. Ragusa írja két tengeri tisztjének augusztus 19-én: „Et, de novelle, ve demo a saper, chome li ambassador nostri che sono apresso del rè de Bossina, per son lettera rezevuta alle XV del presente, ne scriveno haver vista una lettera del serenissimo rè de Ungaria, fata in Ungaria, alle XXIII del passato, la qual scrive al deto rè de Bosina, digando chome de presente se mette in ordine per andar alla destrution delli maledeti Turchi.“

a magyar udvarban s ha csak egy napra tesszük is a hangulat változására szükséges időt, július 26-nál korábbra nem tehetjük a békekötés napját. Valószínűbb a régiebb meghatározás, de annyit biztosan mondhatunk, hogy az augusztus 4-én felbontott békét a július 26. és augusztus elseje közt eső napok valamelyikén kötötték.

Ez az időmeghatározás igen jó próbaköve Dlugosz hitelességének. Dlugosz szerint nem nyole, hanem húsz nap múlva sem adták vissza a törökök a szerb várakat és ezért a magyar király tanácsában belátták, hogy a szultán békevágya szemfényvesztés volt. De mint láttuk, Ulászló udvarában tíz napnál tovább nem ragaszkodtak a békéhez, Dlugosz tehát nem mondott igazat. Ezt amúgy is tudjuk, mert hiszen a szerb várak ügye leginkább Brankovicsnak fájt s ha ő meg volt elégedve a szultán szótartásával, a magyaroknak sem volt oka a haragra a szerb várak miatt. Dlugosz valószínűen Ulászló királynak azt a levelét látta, mely 1444 szeptember 22-én azzal mentegeti a békeszegést, hogy a törökök nem teljesítették a feltételeket, nem adták vissza a szerb várakat és a deszpota fiait, sőt még a szerb területet égetni is merészelték. Ezért szükséges volt megindítania a háborút. Ez a levél megjelent egy magyar folyóiratban is és egy kiváló történetírónk részéről figyelemben részesült.¹⁶ De mi azt hisszük, hogy

¹⁶ Dr. Schwarcz Ignác közölte a *Történelmi Tár* 1895-i folyamában (400. l.). Fraknoi szól róla a *Millenniumi Történetben*; Schwarcz Ignác igen alapos, noha szenvedélyes egyoldalúsággal írt tanulmányt tett közzé az *Ungarische Revue* (1894)-ben a szegedi békéről. Schwarcz Dlugosznak egy-két nevezetes tévedését helyreigazítja, de még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy Hunyadi volt a béke egyik előmozdítója, hogy a békét július közepén kötötték s hogy a hajóraj elindulása volt a békebontás fő oka.

Ulászló e levélben csak úgy beszél, mint ahogy Aeneas Sylvius szerint kancelláriákon írni szokás, vagyis nem őszintén. Brankovics tökéletesen meg volt elégedve a szultánnal és mindazzal, amit visszaadott neki, a viláért sem fogott volna most fegyvert ellene s Ulászló mégis méltatlankodik a Brankovicson ejtett sérelem miatt.

Ez a levél nem abban tanulságos, amit elmond, hanem abban, amit nem mond el. Mivel nem bír egyéb okot felhozni a békeszegésre, mint a Brankovics iránt vállalt kötelezettség megtagadását, gyanút kelt a tárgyi okok ellen, melyeket a békeszegés mentségül mások gondoltak ki.

Dlugosznak másik oka, a görög császár levele szintén a kronológiai hibán szenved hajótörést. Spartában még nem tudhatták július 30-án, hogy mi történt Szegeden 26-án. A levél kelte tehát hibás és ha valódi levél is, a szegedi béke felbontására befolyással nem lehetett. Különben más forrásból tudjuk, hogy a görög császár a békéről csak augusztus 4-ike után értesült.¹⁷

A békebontásnak Dlugosztól említett okai közt a legkomolyabb a harmadik, mely a pápai hajórajnak útjáról és annak hatásáról szól. Dlugosz itt bizonyára Aeneas Sylvius egy leveléből merített, tehát figyelemreméltó forrást használt. Aeneas Sylvius e levelét 1445 október 28-án Bécsben írta Laiming Leonhardt passauai püspöknek és abban röviden elbeszéli Magyarország történetét I. Ulászló alatt. Ez a levél a szegedi békéről így nyilatkozik: „A hosszú háborútól megtört törökök — mert Ázsiában is kénytelenek voltak harcolni — fegyverszünetet kérnek s azt néhány vár át-

¹⁷ Kropf Lajos: *Jehan de Wavrin krónikájából. Századok*, 1894. 688. l.

adásának feltétele alatt meg is kapják. De nemsokára értesülvén arról, hogy megérkezett a hajóhad, melyet Eugén pápa és Fülöp, burgundi herceg, a Hellespontba küldöttek mintegy a törökök visszatérésének megakadályozására, az előbbi sikerektől felfuvalkodott magyarok Julián rábeszélésére felbontották a békét. Julián ugyanis kijelentette, hogy az olyan béke, melyet az apostoli szék híre nélkül kötnek a keresztyénség ellenségeivel, érvénytelen.“

Aeneas Sylvius, mint látjuk, futólag beszéli el a békének és megszegésének történetét. Látszik, hogy minél rövidebb összefoglalásra törekszik és nincs külön értesülve. A béke pontjait hézagosan ismerteti, a hajóraj megérkezéséről pedig nem mond igazat. Július 26-a és augusztus 4-e közt, amikor Cesarini a béke felbontása mellett fáradozott, Szegeden még nem beszélhettek a hajórajnak a Dardanellákhoz érkezéséről. A pápai udvarban csak augusztus 17-én értesültek arról nagy örömmel, hogy a keresztyén hajóraj egy része a Dardanellákba érkezett; Velencében pedig csak annyit tudtak augusztus 28-án, hogy a burgundi hajóraj július 28-án indult el Korfuból.¹⁸ Lehetetlen tehát, hogy Szegedre augusztus 4-e előtt hiteles tudósítás érkezett volna arról, hogy a burgundi és pápai hajók (a velenceiekről nem szól Aeneas Sylvius) kikötöttek rendeltetésök helyén. És mégis e felületes értesülés századokon át mint történeti igazság szerepelt a hazai és külföldi történetírásban.

Igaz, hogy nem az eredeti, Aeneas Sylvius-féle béketudósítást fogadta el a történetírás, hanem a Dlu-

¹⁸ Jorga: *Notes et extraits. Troisième série*, Paris, 1902. 184. 1. és 1. még Schwarcz értekezését.

gosztól származó módosításhoz ragaszkodott, mert Dlugosznak viszonyát Aeneas Sylviushoz e kérdésben nem is vizsgálták. Dlugosz ugyanis így módosít: „Middön a török követek távoztak Szegedről, levél érkezett Condolmieri bíbornoktól, a pápai hajóraj főkapitányától és a burgundiai, velencei, génuai (így!) hajók kapitányaitól azzal a hírrel, hogy a hajóraj fel van szerelve.“ Ha már most ezt a szelidített formát vizsgáljuk, azt kell néznünk, vajon nem tudták-e Szegeden már július 26-a előtt is azt, hogy a hajóraj útnak indul, vagy úton van? A velencei tanács július 4-én értesítette Cesarinit, hogy június 22-én a hajóraj legnagyobb része elindult s hogy a burgundiai hajók két-három nap múlva követik a többit. Tizennégy nap alatt Velencéből akkor már elérkezett a levél Magyarországra, de ha 19 napot veszünk is fel, vagy 22 napot a buda-szegedi utat is tekintetbe véve, július 23-án, legkésőbb 26-án az a 4-i levél Cesarininak már kezében volt. De többet mondunk, okiratokkal bebizonyítható, hogy Cesarini már júniusban egészen biztosan számított arra, hogy a hajóraj a kellő időben a Bosporusnál lesz, mert már ekkor kérte Velencét, hogy a hajók egy részét irányítsa Nikápolyba a szárazföldi seregnek biztosabb átkelése végett.¹⁹ Maga Ulászló is nagyon jól tudta, hogy számíthat a hajókra. Még mielőtt Budáról elindult, július 2-án írja Firenzének: „segítvén nekünk a hajóraj, melyet a pápa, a burgundi

¹⁹ U. o. 175., 176. l. Különösen fontos itt a velencei tanácsnak július 4-én Loredanohoz írt levele. „Le sénat venitien envoie à Loredano la copie des lettres par lesquelles le cardinal de Saint-Ange demandait l'envoi de galères dans le Danube, pour pouvoir mieux faire passer ce fleuve par l'armée chretienne à Nicopolis.“

herceg és Velence *fölszerelték* és a *gallipoli szorosba* elküldötték.²⁰

De tulajdonkép nem is volna szükségünk e kronológiai adatok tisztázására. Csak egy pillantást kell vetnünk az 1444-i helyzetre és világosan kivehetjük, hogy Cesarini, vagy a magyar udvar a szegedi béke előtt nem kételkedhettek a keresztyén hajóraj elindulásában. Említettük már, hogy más helyzet volt ez, mint az 1443-i. Az 1444-i esztendőben Velence, sőt a nápolyi király is követeket küldöttek Magyarországra. Ezek a követek komolyan tárgyaltak Cesarini útján a magyar királlyal arról, hogy kinek mi része jut majd a felosztandó török birodalomból. Velence Gallipolit és Szalonikit kívánta, Alfonso pedig az athéni és patراسي hercegségeket kérte.²¹ A sikerben alig kételkedett valaki. Olyan számbavehető politikai tényező, aki a szegedi béke előtt kételkedett volna a keresztyén hajóraj elindulásában, nem volt Magyarországon. Cesarini bizonyára a szegedi béke ellen is felhozta mindazokat az érveket, melyeket neki tulajdonítanak — abból a föltevésből indulván ki, hogy csak a békekötés után mondhatta el azokat. Aeneas Sylvius annyit tudott, hogy Cesarini a hajóraj útjára hivatkozott, de hogy mikor és minő kapcsolatban, azt nem tudhatta, nem is igen vizsgálta. Ezekből világos, hogy a hajóraj útjáról érkezett hírek, bár gazdagították Cesarini ékesszólásának fordulatait, döntő hatással a szegedi tanácskozásokra nem voltak.

Dlugosz meséje a Hunyadinak ígért bolgár király-

²⁰ Jorga id. m. II. Série. 404. l.

²¹ *Monumenta Sp. H. Sl. Merid. Vol. XXI.* 201. és Thallóczy: *Bosnyák és szerb élet és nemzedékrajzi tanulmányok.* Budapest, 1909. 423 l.

ságról ezzel el is van intézve. Mivel a török birodalom felosztásáról volt szó az 1444-i hadjárat előtt, arról is beszélhettek, hogy mi jusson belőle Hunyadinak. De hogy e csalétek nélkül Hunyadi nem járult volna a szegedi béke felbontásához, az Dlugoszhoz illő találmány. Ha Hunyadi nem bízott a hadjárat sikerében, nem vállalta volna el a fővezérséget, ha pedig bízott a sikerben, aminthogy bízott is, nem volt szüksége a kikötésre, úgyis tudta, hogy megkapja jutalmát.

VII.

Ezek szerint láthatjuk, hogy Dlugosz magyarázata a szegedi béke felbontásáról hiányos értesítésekből célzattal van összeszöve. Mi volt tehát az igazi oka a béke felbontásának? Csakis az lehetett, hogy Ulászló környezetében a magyar főurak — Hunyadi-val együtt — Cesarinitól ösztönözve és segítve s néhány lengyelre is támaszkodva, legyőzték azt a lengyel pártot, mely a béke megkötésére birta a királyt. Nem új érvekkel győzték le, mert ami a háború mellett szól, az már ismeretes volt a béke előtt is, hanem akár erőszakkal, akár eselt vetvén a esel ellen. Hiszen a hazafi lengyel párt meglepetésszerűen csikarta ki Ulászlótól a békéhez való hozzájárulást, a másik lengyel párt tehát magyar és olasz szövetségeseivel együtt valahogy kifogott a eselvetőkön. A szegedi béke megkötése és felbontása az udvari pártok háborújában leli magyarázatát s e háború a két lengyelországi pártnak, az európai és a hazafi lengyel pártnak, küzdelmével van kapcsolatban.

Ezt a magyarázatot leginkább negatív úton álla-

píttuk meg, meggyőződven arról, hogy a szegedi béke kötésének és felbontásának általánosan elfogadott indokolása teljesen tarthatatlan. De e magyarázatra egyes források is utalnak. Zsófia királyné, Ulászló anyja, a várnai csata után azt írja a magyar főuraknak: „Bár a lengyel főpapok és főurak üdvösnek gondolták a törökkel kötött béke megtartását és a királyt erre kérték is, Ulászló király mégis inkább a ti akaratotoknak engedett.”²² Zsófia itt nemcsak arra céloz, hogy Lengyelországból küldöttek Ulászlónak ilyen irányú tanácsot, hanem arra is, hogy az Ulászló környezetében élő lengyelek is ajánlották a királynak a békét s kérték annak megtartására. Caro azt beszéli, hogy Lasocki, a krakkói dékán, a királyi udvar kincstartója és a királynak legbefolyásosabb tanácsosa, a hazafi párthoz tartozó lengyeleket kiutasította a táborból. Ez a hír fenntartotta emlékét a két udvari párt közt vívott harenak. És a hír még más tekintetben is nevezetes. Lasocki igen bizalmas és nagyra becsült barátja volt Hunyadi Jánosnak és mivel Lasockit vádolták leginkább a szegedi esküszegés előidézésével, azt kell hinnünk, hogy Hunyadi és Cesarini Lasocki segítségével buktatták meg az ellenpártot és az ő befolyására támaszkodva semmisítették meg a szegedi békét.²³

A történetírókat annyira meglepő változás tehát a húszéves Ulászló gyermeklelkének hullámvásárában is leli magyarázatát. Július 26-a körül a honvágy győzte le Ulászlóban a dicsőség vágyát; augusztus 4-e körül pedig a dicsőség vágya erősebb lett lelkében a honvágnál.

²² *Monumenta Medii Aevi Historica R. G. Polon. Illustr.*
T. II. P. II. 5. 1.

²³ Caro. id. h. 343. 1.

VIII.

Így állapítván meg a szegedi béke történetét, talán tisztábban állapíthatjuk meg a felelősségnek azt a jutalékát, mely a béke felbontása után kezdődő tragédia egyes szereplőit illeti.

Teológusok és történetírók sokat foglalkoztak a szegedi békekötéssel és különösen protestáns részről sokszor támadták Cesarinit, mivel esküszegésre hatalmazta fel Ulászlót. Velök szemben Pázmány és az ő nyomán Vaszary és Fraknoi azzal mentették Cesarinit, hogy Ulászlót az áprilisi eskü megszegésétől akarta megmenteni, midőn a béke felbontására bírta. Mert Ulászló tulajdonkép háromszor esküdött: először áprilisban Budán a török ellen, aztán Szegeden a béke mellett, majd ugyanott újra a török ellen. Az akkori egyházi felfogás szerint a szentszék engedelme nélkül keresztyén fejedelem nem szerződhetett a pogánnyal. Cesarini tehát érvénytelennek tekintette Ulászlónak első szegedi esküjét és így megmentette a királyt és híveit a budai eskü megszegésének bűnétől. Mi nem kételkedünk abban, hogy Cesarini nyugodt lelkiismerettel mondotta ki az első szegedi eskü érvénytelenségét. Az ő lelkében is felmerülhetett a kétely, hogy jogos-e a keresztre tett eskünek érvénytelenítése, még ha a török javára szól is, de nem talált más módot az áprilisi eskü tisztaságának és a keresztyén ügynek megmentésére. Felfogása nem a mi korunké, de jóhiszeműségében nem kell kételkednünk.

Azonban így sem menthette meg a királyt és híveit az esküszegés ódiumától. És ez ódium miatt az esküvel való játék politikai hiba is volt oly mérkőzésben, melyben a keresztyénség mint erkölcsi hatalom szállt szembe a hódító mohamedánizmussal.

Az erkölcsi felelősség ezért nem Cesarinit illeti, nem is a gyermeklelkű Ulászlót, hanem azokat a lengyel urakat, kik Ulászlót az áprilisi eskü megszegésére bírták. Ezeknek a felelősségét is gyöngíti az a körülmény, hogy akkor a politikának vezérei nagyon könnyen bántak az ígéretek és esküvések szentségével.

A politikai rosszhiszeműség technikája még nagyon is fejletlen, majdnem leplezetlen volt a középkorban.

Ha tisztán a politikai célszerűség kérdését nézzük, a felelősség sokfelé oszlik a várnai hadjáratért. Csak dicsérettel szólhatnánk a lengyel hazafi pártról, ha még áprilisban lebeszéli Ulászlót a hadjáratról és akkor bírja a békekötésre, mikor a görög barát Budán megjelent. De július végén, mikor már az európai és magyar hadikészület javában folyt, végzetes hiba volt a bizonytalanság és csüggedés érzetének terjesztésével gyöngíteni a támadás erejét. Még nagyobb felelősség terheli Brankovicsot, ki körülbelül május haváig nyíltan a háború mellett izgatott azzal a hátsó gondolattal, hogy mihelyt lehetséges, kiugrik a partra a hajóból és nem törődik azzal, hogy belökte azt a hullámokba. Ravaszsága talán szerencsés családi politikának mondható, de sokat ártott a keresztyén ügynek és semmit sem lendített nemzete jövőjén. A magyar főurak és főpapok jó részét is terheli a felelősség, mert nem volt bennük elég közszellem, hogy áldozzanak nagy jövedelmükből bandériumok kiállítására. És ezzel rátértünk Cesarini politikai felelősségének kérdésére. Egy katonai történetírónk (Rónai Horváth Jenő) hibáztatja a bíbornokot, mert Szegeden az általános keresztyén érdeket védelmezte s nem a magyart. De ez nem jogos bírálát. Cesarini ugyan nem volt köteles a magyar érdeket védelmezni, de szerencsére a keresztyénség ügye akkor

teljesen egy volt a magyar állam jól felfogott érdekével. A nikápolyi csata óta világos volt, hogy a magyar birodalom épségét a török veszedelmesen és állandóan fenyegeti; a fegyverszünetek csak elodázzák a bajt és időt adnak a töröknek az erőgyűjtésre. Csakis a török hatalom folytonos zaklatásától volt várható az a kívánt eredmény, hogy a magyar birodalom melléktartományaival együtt biztonságban maradjon. 1444-ben látszólag oly kedvező alkalom kínálkozott, mint aminő a nikápolyi csata óta még egyszer sem fordult elő. Magyar részről ezt az alkalmat ki kellett használni. Igaz, hogy az előkészületek gyengesége nem jó eredménnyel biztatott, de ez nem zavarta a vezetők optimizmusát, a Hunyadiét éppoly kevéssé, mint a Cesariniét, vagy a gyengén felszerelt hajóraj küldőit. Ez az optimizmus megmagyarázható ugyan az 1443-i hadjárat hatásából, de azért nem menthető. Nem volna azonban szabad „bűnös könnyelműséggel“ vádolni Cesarinit, mint Hertzberg teszi Bizanc történetében. Cesarini rajongó természete hajlandó volt az optimizmusra, de ő legalább vértanúhoz illő elszántsággal áldozta fel életét. Ellenben Velence és Nápoly urai keveset áldozva a remélt nagy haszonért s nyugodt lélekkel élesztvén az általános elbizakodottságot, elősegítették azt a nagy katasztrófát, mely lepecsételte a görög birodalom sorsát és árnyékot vetett a középkori magyar birodalom jövőjére is.

Cesarini sorsánál is meghatóbb a fiatal Ulászlóé, ki Budáról abban a reményben vonult ki, hogy a kereszttyénség bajnokának koronájával fog visszatérni, de útközben pillanatnyira ellágyult anyjára és otthonára gondolva és ez emberileg szép, de politikailag súlyos tévedését hősiek halállal váltotta meg.

BETHLEN GÁBOR.¹

Nagyon nehéz Bethlen Gábortól elszakadnunk. Mennél többet foglalkozunk vele, annál jobban érezzük a híját az oly forrásanyagnak, mely világot derítene pályájának egyes homályban maradt életrajzi, lélektani és történeti problémáira. E sorok írója, ha más feladatért látogat is levéltárt, meg nem állhatja, hogy széjjel ne nézzen a Bethlen korára vonatkozó iratok közt. Így nemrégiben Simancasban is átnézett egy-két csomagot, noha tudta, hogy Gindely és Fraknoi alaposan kiaknázták Bethlen korára nézve a történeti adatoknak azt a világhírű bányáját.

S mégis leírhattam a diplomáciai jelentések nagy tömegéből néhány töredéket, melyeket itt közölni is akarok. Nem azért, mintha tartalmuk teljesen ismeretlen volna, sőt van egy már formában és tartalomban régen ismeretes is közöttük. Azonban mindegyik olyan, hogy amikor jelentőségét vizsgáljuk, a Bethlen-kutatás legvitásabb kérdéseivel kerülünk szembe.

¹ *Századok*, 1929—1930.

I.

Az udvar erdélyi politikája Bethlen korában.

Gróf Oñate, a bécsi spanyol követ 1620 május 13-án írja királyának a következőket: az udvar Cesare Gallót egyebek közt azzal a megbízással küldötte Konstantinápolyba, hogy „ha szerét teheti, eszközölje ki Gábornak Erdélyből való kiűzését, s oda Homonnaynak vagy Gratianinak, a moldvai vajdának beiktatását és noha úgy látszik, hogy ezáltal a töröknek nagyobb hatalmat adunk, mint aminővel eddig rendelkezett Erdélyben, a dolgok mai állapotában jónak gondolják abba a tartományba katolikus fejedelmet vezetni és ha az Homonnay lesz (amit nem hiszek), ez volna a kedvező eshetőség“.²

De mi újat tanulunk ez idézetből? kérdi a hozzáértő olvasó. Hiszen tudtuk, hogy az udvar szerette volna Bethlent kikergetni Erdélyből, kivált 1620 tavaszán, amikor attól tartott, hogy a hosszú fegyverszünet leteltével Bethlen megint támadni fog, új életre ébresztve a cseheknek már lankadó ellenállását. Azt is tudtuk, hogy az udvar szerette volna Homonnayt er-

² Archivo general de Simancas. Estado, Lego 2505. fol. 76. Carta decifrada del Conde Oñate a S. M. Viena 13. Mayo 1620. A fent idézett soroknak eredetije így hangzik: el fin desta embaxada (Cesare Galloé) es... si hallare camino procurar de sacar al Gatbor de la Transilbania introduciendo alli al Humanay o al Graciani que es Principe de Moldavia y aunque en esto parece que se le da al Turco mas autoridad de la que ha tenido hasta agora en Transilbania en el estado presente de las cosas se tendria por bueno introducir en aquella provincia Principe Catholico y si lo fuese el Humanay (que no lo creo) seria el partido bentajoso.

déli fejedelemnek elismertetni és hogy Homonnay épp Oñate jelentése keltének idején könnyű vállalatnak hitte rávenni a portát fejedelemsége elismerésére.³ Azt is tudtuk, hogy Bécsben Gratianit már 1615-ben is szerették volna Bethlen helyére ültetni⁴ s azt is, hogy öt év múlva Gratiani már mint moldvai vajda hadak élén próbált átkelni az erdélyi határon.⁵ De nem ismerjük Cesare Gallónak, a Konstantinápolyba küldött oratornak titkos megbízását. Cesare Gallo, akit Rimay János az „álnokságokban és hazugságokban innutriáltatott sokszörű rókának“ nevez, a spanyol kormányznak is fizetett diplomatája volt⁶ s így Oñate előtt nem titkolta utasításainak írásba nem foglalt pontjait. Ezért megbízható és tanulságos Oñate tudósításának ez a részlete és még tanulságosabb az ahhoz fűzött reflexió, mely visszatükrözteti II. Ferdinánd udvarának felfogását is.

Azonban e részletek jelentőségét csak úgy becsülhetjük meg, ha Homonnay és Gratiani erdélyi terveinek egész történetét áttekintjük. Mert e terveknek alapos ismerete és élénk megvilágítása nélkül szemléletünket zavaró hézagok támadnak Bethlen korának és cselekvése rúgóinak feltüntetésében.

Mi itt az általunk már másutt tárgyalt részletek mellőzésével a Homonnay—Gratiani kísérleteknek csupán főbb mozzanatait kívánjuk fejtegetni.

II. Mátyás minisztere, Khlesl, nem bírt megnyugodni abban a gondolatban, hogy Erdélyt a választott

³ Gindely: Okmánytár, 136. l.

⁴ Frankl: Pázmány, I. 620. l.

⁵ Hurmuzaki: Documente, Volumul. XV, Partea II. Bukurest, 1913. 891—895. ll.

⁶ Ipolyi: Rimay levelezése, 249., 268. ll.

és a töröktől megerősített fejedelem önállóan kormányozza s legfeljebb csak elméletben ismerje el a magyar korona jogát az erdélyi területre. Arra nem mert vállalkozni, hogy odaacsatolni próbálja Erdélyt a magyar területhez. Ezt az egyesítést óhajtotta, de belátta, hogy az csak akkor lehetséges, ha a magyar király kiveri a törököt a magyar területről. Már pedig háborút a törökkel nem akart, a tizenötéves török háború tapasztalatain okulva. De úgy gondolta, hogy török háború nélkül is elérheti erdélyi politikája célját. Elérheti azt, hogy az udvarhoz ragaszkodó, katolikus fejedelem uralkodjék abban az országban, mely a magyar „elégületlenek“ hatalmas támaszának mutatkozott. Azért igyekezett aláásni Báthory Gábor hatalmát s éppenséggel nem ütközött meg azon, hogy az udvarnak magyar hívei megölették az ifjú fejedelmet 1613-ban. A gonosz tett után azonban bosszankodva vette észre, hogy céljához a kiontott vér árán sem jutott közelebb.

Báthory Gábor utódja Bethlen Gábor lett. Khlesl nem akarta neki megadni a fejedelmi címet. Hogy ez a politika dinasztikus és katolikus szempontból is célszerűtlen, azt a császárnak két német tanácsosa már 1613-ban fejtegette. Prayner Seyfried Kristóf, a kamara elnöke és Harrach Károly egy közösen szerkesztett emlékiratban ajánlották Bethlen címének és hatalmának elismerését azon a területen, amelyet a bécsi béke biztosított az erdélyi fejedelemnek. Szerintük Bethlentől csak azt kellene kívánni, hogy hűséget mutasson a császárnak és a kereszténység iránt legalább semleges magaviselettel.

Ezért az emlékiratért Prayner és Harrach megérdemlik az igazi államférfiak címét, azt a nagybecsű címet, melyet közönségesen inkább a rang véletlensége,

semmint az érdem szerint szokás osztogatni. Prayner és Harrach nem voltak hívei az érzelmi politikának, annak a látszólag tiszteletreméltó, de tulajdonkép könnyelmű politikának, mely többé vagy kevésbbé jogos vágyak után indulva vak ábrándozással nem számítja ki az erők arányát és az örvénybe viszi mindazt, amit szentnek hirdetett. Ma már sokkal több szomorú tapasztalatunk van az ilyen politika romboló hatásáról, semhogy ne fordulnánk el irtózáttal attól, valahányszor találkozunk vele a történelemben.

Khlesl nem hallgatott a két jeles férfiú szavára, hanem a középszerűség sértett hiúságának dühkitörésével válaszolt emlékiratukra és folytatta az ingerkedés politikáját Bethlennel szemben. Ebben az esztelen eljárásban volt némi rendszer 1614-ig, a linzi gyűlés szétoszlásáig. Khlesl ugyanis el akarta hitetni a Habsburgok országainak Linzbe gyűjtött küldötteivel, hogy nem ő ingerkedik Bethlennel, hanem a török akarja megtámadni a német császárt. Ezért szüksége van hadseregére, melyet természetesen nem a török ellen szólított volna fegyverre, hanem a német „Libertät“ és a magyar rendi szabadság megtörésére. Mivel azonban a linzi gyűlés jobban hitt Náprághi kalocsai érsek szókimondó ékesszólásának, semmint Khleslék mesterfogásainak, az ingerkedés politikájának többé nem volt értelme. De Khlesl gondolatban szegény makacssága ragaszkodott hozzá s egyetértve Molart Jánossal, 1615—1617-ig ismételten megkísérelte magyar hívei segítségével, hogy Homonnay Györgyöt, a gazdag fiatal főurat bevigye Erdélybe fejedelemnek. Az a törekvés, hogy magyar katolikus főúr foglalja el az erdélyi trónt, magában véve nem volt magyarelles. A XVI. században is voltak katolikus erdélyi fejedelmek, akik

a portára és a magyar királyra támaszkodva a magyarságnak javára váltak. Csakhogy Homonnay egy, a porta előtt már tekintélyt szerzett fejedelmet akart kiforgatni trónjából. És ki akarta forgatni oly abszolutizmusra törekvő hatalom kedvéért, melyet az akkor igen erős rendi szellem halálosan gyűlölt. Ha Homonnay kísérlete sikerül, Erdélyre súlyosabban nehezedett volna a porta keze, mint Bethlen uralkodása alatt. Ezt az udvar is előre látta, mint Oñate jelentéséből tudjuk.⁷ Már pedig a portai adó öregbítése s az erdélyi terület minél nagyobb részének török birtokba jutása a katolikus magyarság erejét csakúgy csorbította volna, mint a magyar protestánsokét. Az így meggyöngyült erdélyi fejedelmi hatalom a magyarországi abszolutizmusnak és vele együtt a katolicizmusnak erőtlen támasza lett volna. Khlesl és Molart politikájának csak az az egy mentsége van, hogy nem tudták, mit csinálnak.

Eredménye a Homonnay-féle mozgalomnak két irányban nyilvánult. Az ellenjelölt ígéretei miatt Bethlen nem bírt elég ellenállást kifejteni Lipppa védelmében a portával szemben. Azután a Homonnay által okozott zavarok keserűségének az íze szájában maradt, mikor kitört a cseh forradalom. Khleslék hivatali utódjainak görnyedniök kellett az érzelmi politika hatásának súlya alatt. Homonnay Bethlen első támadása idején Lengyelországba menekült s onnan igyekezett megzavarni Bethlen diadalútját. 1620 júniusában, épp akkor, amikor Cesare Gallo Konstantinápolyba érkezett, Homonnay a lengyel-magyar határon betegségben és szegénységben sínylődve panaszkodott, hogy a császár őt elfelejtette. Pedig amint Oñate jelentéséből

⁷ Előre látta bizonyára nemcsak 1620-ban, hanem 1615—17-ben is.

láttuk, a császári követ épp akkor azon fáradozott a portán, hogy megvalósítsa a beteg száműzöttek évek óta ápolt álmait. De már késő volt, mert Homonnay 1620 július 21-én meghalt s így Gallo csakis a másik erdélyi trónjelöltnek, Gratiani moldvai vajdának érdekében izgathatott a török fővárosban szóval és pénzzel.⁸

De vajon ki volt az a moldvai vajda, akit II. Ferdinánd kormánya az erdélyi fejedelemségre akart előléptetni? Gratiani magát régi horvátországi nemesek utódjának mondotta, de nevét maga formálta olaszszá délszláv születési helyének nevéből. A török fővárosban mint kereskedő volt ismeretes. Azonban beszínlelte magát a vezető török urak kegyeibe s egyszersmind a bécsi udvarral is elhitette, hogy mint jó katolikus megbízható híve a német császárnak. Tüntetett katolikus buzgalmával, de amikor moldvai vajdává lett, állítólag a görögkeleti egyházba lépett. Arról is szó volt, hogy kinevezik budai basának; lehetséges, hogy akkor Mohamed hitére tért volna át. Jorga Gratianit morlák kalandornak nevezi. De 1615-ben Bécsben és Konstantinápolyban igen kényes feladatokat bízta reá feltétlen bizalommal. Ez az év volt az ő nagystílú emelkedésének kezdőideje, mert ez évben mesterkedte ki a hirhedt bécsi békét Khlesl-lel; azt a békét, mely az ő

⁸ A fentiekben előadottaknak forrásait idéztük már a Mill. Tört. VI. kötetében és a Klebelsberg Kuno-Emlékkönyvben. Cesare Gallo megérkezése idejét l. Tört. Tár, 1881. 633. l. (Szilágyi közl.) Homonnay utolsó napjairól l. leveleit a Fürstlich Dohna, Familien Archiv. Schlobitten. Másolatok a M. T. Akadémia kéziratárában. Homonnay halála, T. Tár, 1881. 636. l.

agyafurtságának és Khlesl furfangos rövidlátásának jellemző alkotása.⁹

Az 1615-i bécsi béke tulajdonkép igen ártatlan szerződésnek látszik. Két cikke (4. és 5.) egész általánosságban szól arról, hogy a két császár négy hónap alatt köteles megbüntetni azokat, akik a végeken a rendet zavarták és köteles lerontani a zsitvatoroki béke óta épített palánkokat, mert ez a béke eltiltja a feleket új erődítések építésétől. Ez ártatlan felszín alatt azonban az a terv lappangott, hogy a német császár és a szultán keresztény és török katonaságot gyűjtenek egy táborba s e katonai erő által lerontatják a Boeskytól telepített hajdúvárosok palánkjait. Ezek a palánkok tulajdonkép nem voltak igazi erődítések, amiknek lerontásáról a zsitvatoroki béke szól. Csak arra voltak jók, hogy kisebb csapatok meglepő támadása ellen védjék a lakosságot. De ha lerontatnak, a szomszéd török várak urainak nem kellett volna többé a kalandozni vágyó hajdúktól félniök, ellenben a hajdúk ki lettek volna szolgáltatva az egri és szolnoki törököknek. Elvesztették volna nemesi szabadságukat, kénytelenek lettek volna adózni a törököknek, vagy elbujdosni városaikból, melyeket nem régen építettek hajdan pusztá területen. Ez a büntető expedíció Khlesl felfogása szerint megtorolta volna a hajdúkon mindazt, amit Bocskay alatt vétkeztek és egyszersmind kitűnő alkalom lett volna több ezer német katonának bevitelére a magyar várakba.

⁹ Gratianiról a bécsi állami Levéltár 1618—20-i Turcieában többféle adat, l. továbbá a Klebelsberg-Emlékkönyvet, Jorga: Histoire des Roumains. Bukurest, 1915. 296. l., Mikó: Erdélyi Történeti Adatok, II. 131. és Tört. Tár 1885, 464. (Szilágyi közl.)

A török biztosok, Gratiani és Achmet Kiája, akik e szóbeli alkut kötötték Khleslékkel, a maguk szempontjából igen jól számítottak. Lehetségesnek hitték, hogy kivonul a két büntető hadsereg s akkor a hajdúvárosok török birtokba kerülnek, hiszen a török felfogás szerint azok a városok úgyis „holdolt helyek fundusán” épültek.¹⁰ Azután a magyar-német viszály, mint az exekuciónak el nem maradó következménye, a török hatalomnak sokféle bonyodalmai közben célszerűen fedezte a hátát. És végül, ha a német császár a négyhónapi határidőre ki nem állíthatja a maga katonai csapatait, — amit Gratiani bizonyára számba vett — halasztást kell kérnie, ami a török urak erszényét fogja majd duzzasztani.

Ellenben Khlesl mintha vaksággal lett volna megverve. Nem akarta eltitkolni a szóbeli alkut. Sőt hatni akart a német birodalmi közvéleményre azzal a híreszteléssel, hogy a törökök maguk követelik a német katonaság bevitelét a magyar várakba. Ez a hír — úgy képzelte — ösztönözni fogja a német fejedelmeket birodalmi csapatok kiállítására. Hogy a hajdúirtás hírének minő hatása lesz Magyarországon, azzal nem foglalkozott elég komolyan. Pedig ott igen komolyan vették azt a szándékot, hogy a hajdúkat, a magyar nemzet tagjait, földönfutókká akarják tenni a magyar királynak csapatai. És hozzá még a német katonaságot akarják bevinni a várakba. A német katonaság a várakban német uralmat, az idegenlelkű abszolutizmus uralmát jelentette. A német katonaság gyűlöletében a felekezetek és osztályok egyetértettek.

¹⁰ E felfogásra nézve l. Tört. Tár 1887. 23. l. A többire nézve l. A Mill. Tört. VI. k. Khlesl röviden elmondja céljait 1615 okt. 28-i levelében. (Hammer: Khlesl III. 287. l.)

A harcot a bécsi béke titkos pontjai ellen a katolikus Forgách Zsigmond indította meg. Az elkeseredés oly nagy volt Magyarországon, hogy Khlesl meg se merte próbálni az exekució végrehajtását. Az 1618-i országgyűlés, mely II. Ferdinándot királlyá választotta, kimondotta a török békéről szóló cikkben, hogy a felsőmagyarországi részekben a katonahajdúk lakóhelyei épségben maradnak. Az 1619-i királyi országgyűlés Lipthay Imre barsi alispánt azzal a megbízással küldötte a portára, hogy szerezze meg a török urak hozzájárulását az említett 1618-i törvénycikk érvényesítéséhez. Azonban Molart Lajos, a császári követ, rábírta Lipthayt, hogy a palánkok fenntartása helyett az exekució újabb elhalasztását kérje. A császári udvar ugyanis II. Ferdinánd alatt sem merte ingerelni a portát az 1615-i alku teljes elejtésének kérelmével, noha már Khlesl belátta, hogy az alku végrehajtását a magyarok ellenállása lehetetlenné tette. 1615 óta az udvar folyvást halasztást kért a portától. 1619 október 10-én lejárt egy 16 hónapi halasztás határideje. A császáriak ekkor örültek, hogy újabb 10 hónapi halasztást kapnak s e halasztásért a nagyvezérnek s az előkelő basáknak 10.000 tallért fizettek, pedig akkor már nagyon sok pénzt nyelt el az a diplomáciai komédia, melynek szomorúan kacagató hőségévé Khlesl avatta magyargyűlölete.

Gratiani nagyon meg volt elégedve munkájával. Soha ilyen jó üzleteket nem csinált. A porta rendszeren őt küldötte Bécsbe a zsitvatoroki béke óta még nem tisztázott hódoltsági ügyek s egyszersmind az exekució elintézésére. Khlesl busásan fizette, mert örült, hogy a porta nem sürgeti az exekuciót. Csak 1618-ban 20.000 forintot fizetett neki az udvar kitűnő szolgálataiért.

A portán is meg voltak elégedve vele, hiszen a császári udvart a basák adófizetőjévé tette. A császári udvar sürgetésére kinevezték a naxosi herceget, amint Gratianni címezte magát, moldvai vajdának. A herceg úr, amilyen ravasz és kapzsi, éppoly kíméletlenül durva és fennhéjázó is volt. Mikor moldvai vajda lett, szeretete volna, kivált Bethlen támadása után, Homonnayt Erdélybe segíteni. Majd Homonnay halála után magának szánta, a császári udvar beleegyezésével, az erdélyi trónt. Azonban viseletével maga ellen ingerelte a moldvaiakat s a portát is s így kénytelen volt a lengyelek karjaiba vetni magát, de Szkender basa leverte a Gratianival egyesült lengyeleket, magát a kalandort pedig saját bojárjai ölték meg.¹¹

Khlesl és II. Ferdinánd udvara ilyen uralkodót akartak az erdélyiek nyakára ültetni. Kétségtelen, hogy alatta felújult volna Mihály vajda és Básta kora. Homonnay mozgalmában egyes magyar királypárti urak is résztvettek, de arról nincs tudomásunk, hogy Gratianni erdélyi terveit a magyar főurak is támogatták volna.

Bocskay támadása óta bizonyos ingadozás vehető észre a legtöbb királypárti magyar főúr felfogásában az erdélyi politikára nézve. Illésházy, Forgách Zsigmond, Thurzó György és Pázmány Péter gondolkodása Erdélyről az idők folyamán változásokon megy át. Ez nagyon természetes. Rosszul esett a királypárti uraknak az, hogy Erdély a tulajdonképpeni magyar királyság ügyis megfoghatkozott területének rovására ter-

¹¹ L. Milleniumi Történet V., Turcica 1618, 1619. (Bécsi állami levéltár.) Jorga idézett munkája. Hurmuzaki: Documente id. kötete. Török-Magyarkori Államokmánytár III. 223., 244. ll.

jeszkedik, másrészt érezniök kellett a független erdélyi államnak nemzeti jelentőségét. E két érzés összeütközésének, vagy váltakozásának az egyének szerint különböző a hatása. Illésházy és Pázmány — hogy csak e kettőnél maradjunk — az erdélyi szabad fejedelemségválasztás és az atnamével megerősített fejedelmi hatalom közjogi formáját eleintén nem szeretik, de később határozottan pártolják. Kételkedőkből hívókké lesznek az erdélyi függetlenség formája irányában. Illésházy-nak eleintén nem kell a két fejedelemsékválasztás a magyar szent korona területén, de már 1607-ben, midőn meghallja, hogy Rákóczi Zsigmondot „a török császár consensusa ellen“ akarják megválasztani Erdélyben, a legnagyobb hévvel inti Rákóczit Boeskey hagyományainak tiszteletben tartására. A bécsi békében azt végeztük, — írja Rákóczinak — „hogy a német nemzetség Erdélyhez, sem pedig ahhoz, amit engedtek Erdélyhez, ne avassa magát; hanem egy fejedelem legyen Erdélyben; s a bírja ezeket. Erre penig a kívánságra az vitte a magyarokat, hogy ez okkal és ez szín alatt megtarthassák Erdélyt és az oda való földet a török hatalmasságtól... Minthogy immár mind Maximilián és Ferdinánd császár eléggé megpróbálták és kísértették azt, ha megtarthatnák-e Erdélyt fegyverrel; de minthogy Erdély igen oda bévagyón, Buda, Esztergom, Fejérvár... mind előtte fekszenek, nem vihették véghez soha, hogy megtarthatták volna... Utolszor ő felsége Rudolphus császár is kezéhez vevé. (Erdélyt.) Mi következék belőle? Az, hogy szinte a bécsi kapura hozák mind a törököt s mind a tatárt, és csak az Ur Isten oltalmazza meg bennünket, hogy az egész hazánk török birodalma alá nem esék.“¹² Íme,

¹² Mikó: Erdélyi Történelmi Adatok, III. 117. 1.

Illésházy 1607-ben reálpolitikus lett, míg azelőtt inkább az érzelmi politika embere volt. Sokkal szebbnek, sokkal érzelmesebbnek látszott ellenezni a különálló Erdélyt a szent korona területének egysége érdekében, de amikor a „német Erdélyhez avatta magát“, mielőtt elkergette Budáról a basát, az érzelmi felindulás a félhold erejét gyarapította a magyar földön, ellenben az erdélyi „Anya rágt a és ette az édes fia testét, az nagy ínségek miatt“.¹³

Pázmány is érzelmei után indult a politikában, midőn Homonnayt pártolta, de öreg korában, életének majdnem egész utolsó évtizedében Illésházy felfogásában osztozkodott. Eléggé ismeretes Pázmánynak az a nyilatkozata, melyet Kemény János feljegyzett önéletrajzában. Deák Farkas azt mondja Keményről, hogy Pázmány érseknek oly szavakat ad szájába, melyekben nagyon kevés a valószínűség. Ezek a szavak ugyanis a legnagyobb bizodalmat föltételeznék. Kemény ez elbeszélésében egy kis maganagyozolás, alkalmi dicsekedés van.¹⁴

Kemény kritikusa nem veszi tekintetbe, hogy Kemény rokona volt Pázmánynak, hiszen Pázmány már mint érsek családi okiratait Kemény Boldizsártól, János apjától szerezte vissza.¹⁵ Miért ne beszélhetett volna az érsek bizalmasan a vele rokon nemesi család fiatal tagjával, akinek élénk szelleme bizonyára tetszett neki. Azután a kritikus nem is idézi a Keménytől

¹³ E szavak Forgách Zsigmond 1619 szept. 8-i leveléből vannak véve. (Bécsi Áll. Levéltár, Turcica, 1619.)

¹⁴ Deák Farkas: Rövid észrevételek Kemény János önéletrajzáról. (Értekezések a tört. tudományok köréből. XIII. k. 10—12. l.)

¹⁵ Frankl: Pázmány, III. 329.

Pázmánynak tulajdonított nyilatkozatokat teljesen. Nem idézi Pázmánynak ezt a mondatát: „Átkozott ember volna, ki Titeket arra kényszerítene, hogy Töröktől elszakadjatok, ellene rugodozzatok, míg Isten a keresztyénségen másképpen nem könyörül, mert Ti azoknak torkokban laktok... a Törököt töltések adománytokkal.“ Ezek a szavak bizonyára hitelesek. Hiszen Pázmánynak leveleiből idézhetünk sorokat, melyek logikai kapcsolatba fűzve egyeznek a Kemény által följegyzett gondolattal. Pázmány 1636-ban írja Melith Péternek: „ő felsége ellen tusakodik, valaki az ő felsége ditiójából az Erdéli Fejedelmet háborgatja.“¹⁶ Máskor ezt írja: „Elég példánk vagyon arrul, hogy Erdélyt a Német segítség meg nem oltalmazhatja a Török ellen.“¹⁷ 1637-ben írja I. Rákóczi Györgynek: „utolsó kételenség nélkül nem jó Erdélynek a Törökkel föltenni“.¹⁸ „Erdélyt szinte úgy félttem, mint Győrt — írja 1634-ben Rákóczinak — és azon vagyok, hogy mások is azt ítéljék.“¹⁹ 1636-ban ajánlja Rákóczinak, hogy a törököt „adománnyal nyomja le.“²⁰

A mi kritikuskunk azon ütközik meg leginkább, hogy Kemény ezt mondatja Pázmánynyal: „Látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekintetünk van mostan a mi kegyelmes keresztyén császáruk előtt, de csak addig durál az a Német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azon-

¹⁶ Hanuy: Petri Pázmány Epistolae Collectae. T. II. 670. l.

¹⁷ U. o. 735. l.

¹⁸ U. o. 752. l.

¹⁹ U. o. 478. l.

²⁰ U. o. 634. l.

túl minjárt contemtusban jutván, gallérunk alá pökik a német, akár pap, akár barát, vagy akárki legyen. “ Ez, mondja kritikusunk, annyira erdélyi mondás, hogy csak erdélyi ember fejében születhetett.²¹ Vajon? Zrínyi Miklós, a költő, talán erdélyi ember volt? Pedig ő vágyakozva nézett Erdélyre. „Az Isten engedje” — mondotta — „hogy Erdély által virradjon meg szegény magyarra”.²² Esterházy Miklós, a nagy nádor, egy memorandumában inti a királyt a hitlevél pontjainak végrehajtására, máskülönben „örök marad a gyanú, a nemzeti ellenérzés és a *védelem keresése az erdélyi fejedelelemnél*”.²³ Pázmány nem keresett védelmet Erdélyben, de arra bizonyos hangulatnak nyomása alatt mégis csak gondolhatott, hogy ha az erdélyi felhő nem lebegne fejük felett, a német tanácsosok féktelemből adnák át magukat annak az indulatnak, melyet Gabelmann így jellemez: „Contemptus Germanorum erga Hungaros.”²⁴ És vajon Pázmánynak nem volt-e scha panasza a német kormányzás ellen? Pázmány 1624-ben tiltakozott a „német vitézek” ellen, akik jó-

²¹ Deák Farkas azt írja, hogy Pázmány nem mondhatta ezt: „*Keresztény* császáruk”. A megkülönböztetés *keresztény* és *pogány* uralkodó közt erdélyi emberre vall. Igen, de hátha Pázmány a keresztényen katolikust ért a protestánszal szemben? Azután, mondja Deák, 1629-en túl, — korábban Pázmány nem nyilatkozhatott így — „Kemény és Pázmány már túl voltak az öcsémező tituluson”. Pedig Pázmány 37 évvel volt idősebb Keménynél, mondhatta tehát öcsémnek akármikor. Deák szerint Pázmány nem beszélt így: „durált, floreált, contemtus”. Ezt az érvet nem szükséges cáfolni.

²² Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek, II. kiadás, 335. l.

²³ Hajnal István: Esterházy Miklós lemondása. Budapest, 1929. 118. l.

²⁴ Takáts id. h. 17. l.

szágain garázdálkodtak s egy „becsületes nemes ember szolgáját“ börtönbe vetették. Felszólítja a nádort, hogy hivatali kötelességénél fogva ő felségétől kérjen büntetést a nemesi szabadság megsértői ellen.²⁵

„Ez a mi nyomorult nemzetünknek szerencsétlensége — írja Pázmány —, hogy az oltalomtól majd annyit kell félni, mint az ellenségtől.“²⁶

A német katonaság oltalmára gondol, arra az oltalomra, amely ellen maga a hatalmas érsek is alig bírt védekezni.

Ha Pázmány félig-meddig hivatalos levelekben így nyilatkozik, miért ne használhatott volna beszélgetés közben az ő népies fordulatokban annyira gazdag magyar nyelvén még erősebb szavakat is a német tanácsosok ellen? Mert jól meg kell jegyeznünk, nem a német császár ellen. Az ő jámbor és jóakaró urát dicséri, csak tanácsosait korholja. Nem azt akarjuk mondani, hogy Keménynek minden szavát el kell hinnünk. Hány önéletrajz vagy emlékirat van a világon, amelynek minden szavát el kell hinnünk? Kemény impulzív természete miatt szeret nagyokat mondani, nem nagyol, csak nagyít. Esterházyról és Pázmányról azt állítja, hogy óhajtották a Magyar Nemből állandó Királyságot. Már a Milleniumi Történetben megjegyeztük, hogy ezt Keménynek sem hihetjük el. Kemény ezzel dicsőíteni akarja a két magyar kiválóságot.

És ez igen jellemző — ha szabad avatatlan léteinkre ezt a szót használunk — „szellemtörténeti“ szempontból. Kemény nem talál hatásosabb fordulatot kedveltjei magyar érzésének dicsőítésére, mint azt, hogy „magyar nemből“ állítandó királyságot óhajtot-

²⁵ Hanuy: I. 411. 1.

²⁶ U. o. II. 358. 1.

tak. De ha Keménynek különböző okokból nem is hihetjük el minden szavát, a Pázmánynak tulajdonított nyilatkozatot lényegében hitelesnek kell mondanunk.

El kell ismernünk, hogy Pázmány élete vége felé nagyrabecsülte az önálló Erdély nemzeti jelentőségét, hogy belátta már ekkor a Homonnay-féle mozgalmaknak — Gratianiról nem is szólva — ártalmasságát dinasztikus és katolikus szempontból is. Illésházyval egyértelműen a szabad fejedelemsválasztáson és török protektorátuson alapuló erdélyi államformának zavar-talan fennmaradását addig, amíg a kereszténység magán másképp segíteni nem tud, a magyar nemzet s az egész monarchia lényeges, életbevágó érdekének fogta fel.

A két magyar államférfiúnak súlyos tapasztalatok által kialakult felfogása arra inti a történetírót, hogy ne keresse az érzelmi politika csábítóan szép birodal-mában politikai ítéletének mértékét.²⁷

II.

Egyéni és általános motívumok.

Gróf Oñate 1620 szeptember 5—9-e közt kelt jelen-téseiből vannak kivéve a következő sorok: „A magyar-oroszági országgyűlés (a beszercebányai) eloszlott a nélkül, hogy végzett volna valamit; Bethlen Gábor beszélgetve a császár főbiztosával, azt mondotta, hogy

²⁷ Jól mondja gr. Klebelsberg Kuno: (Jöjjetek harmin-cas évek, 197. l.) „Nincs jogunk utólag szemére lobbantani a keleti magyarság vezetőinek a törökös politikai irány követé-sét, amely egyedül volt járható út“.

ha ő császári felsége kinevezi őt e királyság teljes hatalmú kormányzójának élethossziglan, hűséget esküdnék neki, elhagyná a szövetséget a csehekkel és átadná a birtokában lévő várakat. Mindamellett megválasztatta magát királynak s azt izente a biztosnak, hogy a rendek nem akartak többé várni s nem akarták elodázní választó szándékukat. De ő ennek ellenére is megmarad a biztos előtt kijelentett gondolata mellett. Az összes itteni tanácsosok véleménye szerint nem illenék, hogy a császár átadná neki a követelt kormányzói méltóságot.“²⁸

Ebből a jelentésből megállapíthatjuk, hogy Bethlen már az 1620-i besztercebányai országgyűlésen alkudozott az udvarral a gubernátori méltóság iránt. Sejthettük ezt egy Gindelytől közölt memorandumból is, melyet gróf Harrach, a már fentemlített államférfiú szerkesztett a gubernátori méltóság kérdéséről. Azonban Gindely 1621-ről keltezte a memorandumot.²⁹

²⁸ Archivo general de Simancas, Estado. Leg.^o 2505, fol. 160. Puntos de Cartas del Conde de Oñate. 1620, IX. 5—9. La dieta de Ungria se resolvio sin concluye nada y el Betlegabor puso en platica al comissario principal del Empr que haciendole Su Ma-Cesa, governador absoluto de aquel Rey^o por su vida le juraria fidelidad y dexaria la confederacion con los Bohemos y los fortalezas que tiene, mas no obstante Esto se hizo elegir por Rey y embio a dezir al comissario que los Estados no havian querido aguardar mas ni alargar la resolucion que tenian de elegir, pero que sin embargo el estaba en la misma opinion que le havia dicho y a todos les parece que no conviene que el Emperador le conceda el governo que pretende. (Főtiszt. Weber Jácint bencés tanár úr másolata. Nagy köszönettel tartozom Weber úrnak a szíves készségért, mellyel a simancási levéltárban megkönnyítette munkámat.)

²⁹ Gindely: Okmánytár B. G. uralkodása történetéhez. 1890. 275. 1.

Mivel ez a keltezés nyilvánvalóan helytelen, nem volt bizonyos, vajon nem vonatkozik-e Harrach memoranduma esetleg az 1624-i tárgyalásokra. Most Oñate jelentéséből világos, hogy Harrach memoranduma 1620-ban íratott és hogy Bethlen már királlyá választása előtt kívánta az udvartól kormányzói méltósága elismerését.

Ez a megállapítás igen élénk világot vet Bethlen Gábor személyes ambícióinak körére. Mert voltak ilyen ambíciói. Ellenfelei szerint más okok nem is hajtották a cselekvésre. Esterházy Miklós ezt írja Bethlenről 1623-ban: „a magyarok már tapasztalásból tudják, hogy Bethlen nem visel háborút sem a hitért, sem a szabadságért, melyeknek örve alatt őket magához vonta; — ő egyedül magának keres és a töröknek“.³⁰

A magyar történetírás körülbelül így nyilatkozott Bethlenről sokáig, többnyire meggyőződésből, de nem is igen volt szabad máskép ítélkeznie a XVIII. században s azon túl egyideig. A demokratikus és nemzeti eszmék terjedése azonban felébresztette a magyar történetírásban az érzéket a régi alkotmányért vívott harcok iránt. Horváth Mihály, a nemzeti liberalizmus szellemétől áthatott történetíró, lélektani tapintatától mérsékelve igyekszik idealizálni Bethlen cselekvéseinek rúgóit. „A protestáns, a hazafi s a fejedelem érdekei egyaránt hatalmasan izgathatták őt“, mondja Bethlenről.³¹ Horváth szerint tehát Bethlen nem a kortársak érzéseitől elszakadt telhetetlen nagyravágyó s nem is egy ötfelvonásos jambusos tragédia hőse, aki

³⁰ Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora. II. 74. l.

³¹ Magyarország történelme. Az új dolgozat II. bővített kiadása. (1872). V. K. 193. l.

csak pátoszból él, a földet alig érintve. Horváth ugyan a motívumok vegyületét úgy fogja fel, hogy Bethlenben a hatalmi vágyak csak alárendelt szolgálói voltak az általános érdekű törekvéseknek, de mégis jó nyomon vezet, midőn fölteszi a kétféle természetű motívumok egyesülését. Az egyesülést általánosságban megállapítani, vagy azt teljesen tagadni sokkal könnyebb, semmint megkülönböztetni Bethlen politikai pályájának hatalmi motívumait azoktól, melyek a közérzésben gyökereztek, vagy a közérdeket kívánták fejleszteni. Ez a feladat igen kényes, mivel Bethlen sokfelé néző politikai módszerei szövevényében nem könnyű eligazodni. Bármily óvatosan különböztetünk is, tartanunk kell attól, hogy szétválasztjuk azt, ami együvé tartozik, vagy talán a kelleténél messzebb megyünk akár az egyik, akár a másik irányban.

Feladatunk megoldását elősegíteni véljük, ha először is végigtekintünk mindazokon a méltóságokon, melyekre Bethlen nyilvánvalóan vágyódott.

Noha magát fantasztikusan régi nemesi családból származtatta s erdélyi vajdákat is emlegetett ősei közt,³² nem törekedett mohó türelmetlenséggel az erdélyi fejedelem trónjára. Előbb Bocskayt segítette arra, majd Báthory Gábort. Mivel a Báthory név tiszteletében nevelkedett fel, szívesen maradt volna az ősi fejedelmi család utódja mellett a második helyen Erdélyben. Támogatta Báthoryt böles tanácsokkal, diplomáciai és hadiszolgálatokkal s csak akkor fordult ellene, amikor látta, hogy a maga és Erdély jövője veszendőben van a szilajvérű, ifjú zsarnok szeszélyei miatt. Valóban méltatlanul vádolták Bethlent ellenfelei

³² Török-Magyarkori Államokmánytár, III. k., 52. l.

azzal, hogy az erdélyi fejedelmi méltóságot jogsértő és a közérdekre káros ambícióval szerezte meg.

Azonban alig ült félévig a trónon s noha még védekeznie kellett a császári udvar ismételt támadásai ellen, már messze kalandozott fantáziája Erdély, sőt Magyarország határain túl a cseh királyság egész területén végig. 1614 tavaszán képzeletében egyesítette a cseh és magyar királyságokat a maga uralma és a porta védelme alatt. Messzelátó, éles szeme elég korán vette észre, hogy a két királyságban a rendi ellenzék fokozódó hevessege és a vallási gyűlölség a kitörő forradalmat hirdetik.

Miksa bajor herceg, a liga megalapítója, ugyancsak 1614-ben, éppúgy mint Bethlen, a viszonyok szemlélletéből szintén kiérezte a közelgő cseh és magyar forradalmat, csak hogy a bajor herceg félt attól, aminek Bethlen örült. A porta azonban 1614-ben kerülni akarta a háborús összeütközést a német császárral, amiért is Bethlen egyelőre kénytelen volt legyőzni vágyakozását a cseh és magyar koronákra.³³

Legyőzte könnyen, hiszen eléggé el volt foglalva; oltogatnia kellett a tűzcsóvákat, amiket szerény otthonába dobtak arról a területről, melyet meghódítani kívánt. De mikor a cseh forradalom kitört, megnyílt Bethlen előtt a pálya, melynek végén két korona sugárzott felé.

Prágában komolyan vették Bethlen jelöltségét. A cseh felkelés vezetői, úgy gondolom, jóhiszeműen biztatták Bethlent a cseh korona reményével, még mi-

³³ Bethlennek e vágya biztosan következtethető 1614 április 8-i leveléből (Pol. Levelei, 19. l., 7. pont), melyet történetírásunk eddig nem vett észre. Miksára nézve l. Klopp Onnó: Der dreissigjährige Krieg, I. 204. l.

előtt a fejedelem elindult az első támadásra. Jó ideig ugyanis bizonytalanságban voltak a fölkelők az iránt, hogy Pfalzi Frigyes elvállalja-e a választást, ott-hagyja-e a biztos örökséget a bizonytalan új szerze-ményért. Ha Frigyes a jó tanácsokra hallgatva otthon maradt volna, a csehek Bethlent választják meg kirá-lyuknak.³⁴ Bethlent bosszantotta a csehek állhatatlan-sága.³⁵ Bizonyára szeretett volna Prágában udvart tar-tani, hiszen amint hű tisztelője, Kemény János is meg-írta, „igen csinos és királyi pompás módos maga viselő Fejedelem volt.”³⁶

De nem pusztán a pompa kedvéért kívánt volna Prágába bevonulni. Remélte, hogy mint cseh király, a német birodalom választófejedelmeinek testületében többségre juttatván a protestáns szavazatokat, az európai helyzetnek olyan változásait idézi majd elé, melyek a magyarságnak és Erdélynek javára válná-nak. Hamar belétörődött a „mutációba“, mikor a csehek megfeledkeztek ígéretükről. Könnyű volt el-viselnie a csalódást, mert 1619 őszén nagy remények hevítették képzeletét. Lehetségesnek hitte még novem-ber elején, hogy Magyarországhoz csatolhatja majd Ferdinánd örökös tartományait és az így megnagyob-bodott Magyarország élén akart a német birodalmi választók kollégiumában helyet foglalni. Legalább így mondotta szövetségesei megbízottjainak s a német-oroszági protestáns fejedelmek komolyan tárgyalták Bethlen terveit.³⁷ Pedig igen nehéz volna megmon-

³⁴ Klopp I. 413. l.

³⁵ Pol. Levelei, 135. E bizalmas levél szavaiból kiérezzük bosszúságát.

³⁶ Romy kiadása, 48. l.

³⁷ Polit. Levelek, 135. Mill. Tört., VI. 249.

dani, hogy e reményekből és tervekből mennyit kell a fantázia játékanak vagy az elhitetés szándékának tulajdonítanunk. Azonban 1619 november végén, mikor Bethlen Bécs ostromát abbahagyva, visszavonult Pozsony felé különböző okokból, egyebek közt Homonnay betörésének hírére, szövetségesei iránt viselete megváltozott. Most már nem beszélt Ferdinánd örökös tartományainak elfoglalásáról, sem a választófejedelemi méltóságról. Hanem pozsonyi országgyűlése által megválasztatta magát Magyarország kormányzójának 1620 január 8-án, nyolc nap mulva pedig egy 1620 szeptember 29-éig tartó fegyverszünetet kötött Ferdinánd biztosaival. Bethlen szövetségesei megdöbbenek ezen a meglepő fordulaton. Mikor a legjobban várták fegyveres támogatását, azt kellett hallaniok, hogy pihenni akar. Dohna Kristóf, Pfalzi Frigyesnek sokat tapasztalt diplomatája, elmélkedve ezen a nem várt visszavonuláson, erre a következtetésre jut: Bethlen fősvény lévén, tudja, hogy a császártól többet kaphat, mint V. Frigyesről.³⁸

Dohnának abban igaza van, hogy a fegyverszünet megkötése pénzkérdéssel is kapcsolatban volt, mert Bethlen a fegyverszünet alatt apaszthatta hadi költségeit és jobban kihasználhatta jövedelmi forrásait. De Ferdinándtól nem pénzt várt, hanem a Pozsonyban szerzett kormányzói méltóság formális elismerését. Jobban mondva, még ennél is többet. Hiszen már a pozsonyi gyűlés szerette volna Bethlent királlyá választani. Külpolitikai okokból Bethlen ezt a választást elhalasztatta a pozsonyi fegyverszünet végére, a beszercebényai országgyűlésre. Itt megválasztása előtt

³⁸ Dohna Kristóf naplójából kivonatok. Dohna herceg levéltára. Schlobitten. 20/7 jelzetű füzet.

alkudozott a császári biztossal, kormányzói hivatala elismerése iránt.

Mint Oñate jelentéseiből látjuk, megígérte Ferdinándnak, hogy hűséget esküszik neki, ha megerősíti hivatalában s hogy cserbehagyja cseh szövetségeseit. Az utóbbit megígérhette, hiszen majdnem magukra hagyta őket, mikor a fegyverszünetet megkötötte. Az a körülbelül ötezer főnyi segítség, melyet hozzájuk juttatott a fejérhegyi csatáig, elég nagynak látszik, de nem sokat nyomott ahhoz az együttműködéshez képest, melyet tőle a téli király udvara várt 1620 első felében, amikor a liga hadserege megalakult és felvonult a döntő mérkőzésre. Bethlent az európai protestáns hatalmakhoz közös érzések csatolták, óhajtotta a protestáns hatalmak diadalát, hiszen annak maga is hasznát látta volna, de érdekeiből lehetően keveset akart áldozni ezért a diadalért. Talán ismerte azokat a válásukért buzduló írókat, akik e tekintetben az ő elfogásával ellenkező tanokat hirdettek, de a jámbor írók frazeológiájával igen keveset törődött, amikor érdekeiről kellett döntenie.

Ferdinánd német és magyar tanácsosai azonban visszariadtak Bethlen kormányzói hivatalának elismerésétől. A magyar urak bizonyára emlegették, hogy minden történeti hagyománynak kigúnyolása volna a kormányzó kinevezése akkor, amikor a törvényesen választott és koronázott nagykorú király szellemi és testi épségben uralkodik. A németek alighanem veszedelmesnek mondták átadni egy magyar kálvinistának az ország kormányzását. E kormányzás alatt a német katona ki volna zárva az országból s a katolicizmus sérelmei gyarapodnának. Volt mégis egy német tanácsosa Ferdinándnak, aki azt ajánlotta, hogy adja

meg a király Bethlennek a kormányzói címet ebben a formában: S. Caes. et Regiae Majestatis gubernator perpetuus per Hungariam. (Ő cs. és k. felségének örökös kormányzója Magyarországon.) Az új kormányzó azonban minden rendeletét a király nevében adná ki. A hadsereg ő felségének és a kormányzónak tegyen esküt.

Gróf Harrach Károly adta ezt a tanácsot császárnak, ugyanaz a Harrach, aki 1613-ban azt ajánlotta II. Mátyás kormányának, hogy ne kötekedjék Bethlennek s adja meg neki a fejedelmi címet. Azóta hét év múlt el s Harrach joggal hivatkozhatott volna arra, hogy a megvetés, mellyel tanácsát félredobták, most megbosszulta magát.

Mikor Harrach a gubernátori méltóság elismerését ajánlotta, Bethlen még nem volt választott király.³⁹ Az augusztus 25-i besztercebányai választás után, mint Oñate jelentéséből látjuk, egy tanácsos sem ajánlotta a királynak Bethlen kormányzóságának elismerését.

Bethlen ugyanis Oñate szerint azt üzenté a császári biztosnak (Collaltónak vagy talán helyettesének), hogy ő a királyválasztás után is megmarad előbbi ajánlata mellett. Az üzenet azt jelentette, hogy Bethlen nemcsak kormányzói hatáskörének, hanem választott királyi címének elismerését is kéri. Az elismerést nem hitte lehetetlennek, hiszen Besztercebányán, noha el-

³⁹ Már hivatkoztunk a Gindelytől közölt memorandumra fent a szövegben, (Okmánytár, 275.) Gindely Harrach memorandumát az 1621-es iratok közt közli. Most már világos, hogy az 1620-ban kelt. Harrach azt írja: „Ist Collalto alsbald fortzuschicken (Besztercebányára)“. Collalto július végén érkezett Besztercebányára s ott maradt augusztus 15-ig. A memorandum tehát vagy 1620 júliusában, vagy ugyanez év augusztus 20-ika körül íratott.

fogadta a választott király címét, bizonyos mérsékletet tanúsított, mikor nem koronáztatta meg magát a szent koronával. E mérsékletet egyrészt a hagyomány iránt érzett tiszteletének kell tulajdonítanunk, másrészt okosságának is. Mint koronázott király, ferde helyzetbe került volna a portával szemben s elvágta volna a Ferdinánddal való kibékülésnek útját. Már pedig bár Besztercebányán a könnyekig meghatotta sorsának változása, boldogságában is gondolt a kedvezőtlen fordulatok lehetőségére. „Mi azt tartjuk“ — írja egyszer — „eszes hadviselő és országokat igazgató fejedelemnek, aki az dolognak veszedelmes részéről gondolkodik, tanácskozik többet, mint megnyerő, győzedelmes részéről.“⁴⁰ E böles gondolatot cselekvési vezérfonalának választotta oly következetességgel, hogy e tekintetben nagyon kevés magyar államférfiú hasonlítható hozzá. Ferdinándot és tanácsosait azonban Bethlennek Besztercebányán kimutatott mérséklete nem hatotta meg. Ők a választott király címének elfogadását Bethlen részéről vakmerő törvénytelenségnek bélyegezték,⁴¹ hiszen igaz is, hogy a választott király címe talán csak a trónörökösöt illette meg koronáztatása előtt és csak azon kikötéssel, hogy a törvényes király hatáskörébe nem avatkozik annak engedelmé nélkül.

Ezért könnyen érthető, hogy a királyválasztás után Ferdinánd tanácsosai közül senki sem akarta elismertetni Bethlen kormányzóságát, mint Oñate jelenti. Bizonyára még Harrach Károly sem.

A mondottakból kiviláglik, hogy a pozsonyi fegy-

⁴⁰ 1628 okt. 11-én írja ezt. Török-Magyarkori Államokmánytár, IV. 88. l.

⁴¹ L. Gindely: Geschichte des dreissigjährigen Krieges, III. 168.

verszűnetnek, mely annyira elkésérítette Dohna Krisztofot, nem utolsó oka volt Bethlennek az a törekvése, hogy nyugodtan előkészítse a királyválasztást s hogy Ferdinándot diplomáciai úton reávegye a választott király címével ékesített kormányzói méltóság elismerésére. Hogy ezt az első ajánlatra el nem éri, azt Bethlen jól tudta; Besztercebányán csak hozzá akarta szoktatni a gondolathoz Ferdinándot, akit azután a fegyver erejével próbált kényszeríteni a gondolat elfogadására.

Folytatta a harcot mindaddig, amíg a magyar rendek, sőt saját kapitányai meg nem elégtették azt. Így volt kénytelen, amint maga írja, elfogadni a nikolsburgi feltételeket, „örök gyalázatoma electióm renunciálásával.“⁴²

A második támadás el akarta törölni ezt a gyalázatot. Az 1623-i rövid hadjárat igen rosszul végződhetett volna a császárra nézve, de Bethlen hirtelen fegyverszűnetet kötött, mert elégnek tartotta megijeszteni a császárt, hogy hajlékonyabbá tegye kérései iránt. A fegyverszűnet alatt ugyanis megkérte a császár leányát, látszólag igen komoly szándékkal. Ha Báthory Zsigmond sógora lehetett Ferdinándnak, miért ne lehetne ő a veje? A római császár bizonyára ki-nevezné vejét Magyarország kormányzójának és megadná neki a királyi címet. A címet kérte is akkor Ferdinándtól. Habsburg-ellenes politikájának gyökeres változtatását ígérte meg a császárnak, ha kéréseit teljesíti. De az udvar már nem bízott őszinteségében s nem kívánta a rokonságot az erdélyi fejedelemmel. Bethlent a házassági ajánlat visszautasítása nem igen

⁴² Alvinczihez írt levele. Kiadta Szilágyi, Századok, 1868, 234. l. V. ő. még levelét Illésházy Gáspárhoz. Kiadta Szádeczky Lajos, Magyar Tört. Tár, XXVII, 113. l.

bántotta, elég volt neki a brandenburgi választó sógor-sága. A második támadást annyiban csalódottan fejezte be, hogy „electióját“ nem bírta visszahódítani.⁴³ A harmadik támadás idején ragyogtatta ugyan hadvezéri tehetségét, de az ő magyar haremódja által nem bírta az ellenséget úgy megtörni, hogy reá kényszeríthesse akaratát minden tekintetben. A három támadást befejező békekötések egyikével sem volt megelégedve. „Rövid szóval csak azt írjuk“ — írja Illésháznak 1627-ben —, „hogy senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem a nielsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio (a pozsonyi) nem esett, mint minnen magunknak. Gyalázatunkra azért, mert a titulo regis Hungariae etc. megfosztatánk, örökké való gyalázatunkkal.“⁴⁴

Hogy római birodalmi herceggé lett s hogy a nagytekintélyű Serenissimus címet kapta a királytól, azt csekélylettel, magasabbra törve. Kifáradva a sok hadjáratról, megrongált egészséggel, pihenni akart 1626 után. Belátta, hogy egyelőre le kell mondania a magyar király címéről. Életének utolsó éveiben a lengyel királyság elnyerésére készült. Minden erdélyi fejedelem törekedett a lengyel királyi trónra, János Zsigmondtól Apafyig. A magyarság színe-java a nemzet megaláztatásának e korszakában örült ennek a törekvésnek, remélvén, hogy egy magyar származású lengyel király díszére és javára válnék nemzetének. Illésházy, a protestáns, ezt írta Bocskaynak: „ha fölségedet vinné az

⁴³ Szilágyi: Adalékok Bethlen G. szövetkezésének történetéhez (Ertekezések a Tört. Tudományok köréből, II. k.), 54., 55. ll. Frankl: Pázmány. II. 68. és az Illésházyhoz írt levél Szádeczkynél.

⁴⁴ Szádeczky, 112., 113. ll.

Úr Isten oda az lengyel királyságra, fölséged mint az franciai király reá menne az misére, az szegény Magyarországért“.⁴⁵

Ha Bethlen csak két évvel tovább él, Gusztáv Adolffal katonai szövetségben a lengyel trónért küzdve, bizonyára vigasztalhatta volna tettei által „az szegény Magyarországot“.

Eddig inkább csak személyes motívumairól szoltunk; kiszivattyúztuk a kor levegőjét körülötte, elvonatkoztunk benyomásainak és érzéseinek cselekvéseire való hatásától. Így akartuk élénkebben megvilágítani azt, ami benne önös volt, de így csak halvány, élettelen képet kapunk róla. Vissza kell reá árasztanunk a kor levegőjét, beszélnünk kell benyomásairól és érzéseiről, hogy vér ömöljék a halvány vázba s vonásai élénküljenek.

Bethlenről tudjuk, hogy már mint gyermekifjú résztvett Báthory Zsigmond táborában a török ellen vívott harcokban. Azonban szörnyű tapasztalatokat kellett szereznie. „Láttuk szemeinkkel“ — írja egy titkos utasításában — „és nem másokon, hanem mi rajtunk erdélyieken történt ez meg, hogy jámbor szolgálatunkért, vérünk hullásáért Rudolphus császár ő felsege idejében, nemcsak substantiánkat, kicsiny értékünket fosztották el, hanem életünkkel együtt minden szabadságunkat is elfogyatták, az profoszok öllel hordották be az istrángokat és az urak, nemes népek előtt (kiket egy palotában rekesztettek) lehánták s akiket akartak közülök, nyakon kötözték, felaggatták.“⁴⁶

Ebben az önéletrajzi töredékben „a vérünk hul-

⁴⁵ Szalay László: Magyarország Története, IV. 561. l.

⁴⁶ Szilágyi: Adalékok B. G. szövetkezéseinek történetéhez, 46. l.

lásával“ nem retorikai fordulat; az ifjú Bethlen valóban nagy elszántsággal harcolt a török, azután Mihály vajda és Básta katonái ellen. Úgy megsebesült e harcokban, hogy évtizedek múlva is emlegette a „régisebek“ által okozott törődöttségét.⁴⁷

Nem bírt megbékülni az idegen uralommal. Szamosközy írja Bethlenről: „a német uralom gyűlölete olyan mélyen gyökerezett lelkében, hogy inkább otthagyta a németnek zsákmányul illyei kastélyát, nagy erdélyi birtokait, semhogy eltűrné hazájában az ellenségnek gögjét és zsarnokságát.“⁴⁸

Ez önfeláldozó küzdelmek, a bujdosás évei, az erdélyi magyarság szomorú sorsa Mihály vajda és Básta korában Bethlent lelke mélyéig meggyőzték arról, hogy színingazság az, amit Boeckay így fogalmazott végrendeletében: „Valameddig pedig a Magyar Korona ott fenálunknál erősebb Nemzetségnél, a Németnél lészen, és a Magyar Királyság is a Németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy Magyar Fejedelmet Erdélyben fentartani, mert nekik is (t. i. a magyarországiaknak) oltalmokra, javokra lészen.“⁴⁹

Igen, de az erősebb nemzetség olyan erdélyi fejedelmet akart, aki az ő tetszése szerint kormányoz. Ezt éreztette is Bethlennel rögtön trónralépte után. Vajon mi történik, ha nem érezteti, ha Prayner és Harrach tanácsát fogadja el II. Mátyás kormánya? Lehetséges-e az, hogy Bethlen akkor nyugodtan marad és nem gondol megtorló, vagy megelőző vállalatokra? Ő maga vetette fel e kérdéseket önmagában s igennel felelt

⁴⁷ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 443.

⁴⁸ Ifjúságáról l. Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról. Századok, 1899, 547. l.

⁴⁹ Rummy: Monumenta, II. k., 323. l.

reájok. Egy 1615-i kiáltványában ezt írja: „Teljes életünkben csak békeségnek fejedelmének akartunk neveztetni, sőt holtunk után is, magunknak csak azt az egy jó emlékezetet kívántuk, hogy magunk felől hagyhasuk.”⁵⁰ Volt ebben a kijelentésben őszinteség is, mert értett a béke műveinek intézéséhez s azért szeretett is velők foglalkozni. De értett a hadviseléshez is. Zrinyi Miklós Bethlent Mátyás király mellé helyezi, mint hadvezért és a párhuzam után így sóhajtozik: „De hun vannak ezek a kapitánok? oda vannak, csak a jó hírek nevek maradott meg.”⁵¹

A hadvezéri jó hírnév megszerzése eléggé izgatta Bethlen fantáziáját. De máskülönben is alig képzelhetők oly események, melyek kitörölték volna Bethlen lelkéből a Básta-kori jelenetek emlékét. Nem hogy bosszút akart volna állani értök politikai cél nélkül. Kevés államférfiú tudott annyira uralkodni érzésein és fantáziája kísértésein, mint Bethlen Gábor, noha a cél kitűzésében átfogó elméjének munkáját érzései is hevítették. Hogy a Básta-kori jelenetek ismétlését valamiképpen lehetetlenné kell tenni, azt érezte uralkodása előtt is; uralkodása első éveinek története pedig oly hőfokra emelte ezt az érzést, hogy kitörő örömmel s a gondviselés iránt érzett hálával fogadta a cseh lázadás hírét. „Az úristen az övéire mindenkor gondot szokott viselni — írja egy bizalmas levélben ekkor. —⁵² Nem is hihetem el magamban, hogy könnyen az csehek leszálljanak, mert az Siska támadásánál ez százszorta nagyobb dolog.”

Nagyon megváltozott az udvar politikája Bethlen

⁵⁰ Szilágyi: Erdélyi Országgy. Emlékek, VII. 210. l.

⁵¹ Centúriák. Rónai Horváth kiadásában, 343. l.

⁵² Pol. Levelek, 101. l.

íránt 1618 tavasza óta. Bethlen gúnyosan jegyzi fel ezt a fordulatot. „Most igen elfelejtették az Erdély ellen való practikát; tudom ismét előveszik, ha dolgokat complanálhatnák.”⁵³ Ha dolgokat complanálhatnák! Ez az, amit Bethlen lehetetlenné akart tenni. Mind a három támadására majdnem a legerősebben az a gondolat ingerelte, hogy a Habsburg-ház hatalmát meg kell törni, vagy legalább agresszív erejét meg kell gyengíteni. Mert csak így mentheti meg Erdélyt a Homonay—Gratiani-féle kísérletek megújításától. *Melius est praevenire, quam praeveniri*,⁵⁴ írja Bethlen.

Már életében szemére hányták ellenfelei, hogy néhány hónappal Ferdinánd trónralépte után hadsereggel támadta meg az új királyt, oly sérelmekre hivatkozva, melyekért csak Ferdinánd elődje tartozott felelősséggel.

Igaz, hogy Ferdinánd nem bántotta Bethlent, sőt kedvét kereste s hogy tulajdonkép nem volt vádolható az általa megvetett Khlesl politikájáért. De tudnunk kell, hogy Ferdinándot a protestánsok gyűlölték világszerte már a XVII. század első éveiben.⁵⁵

Bethlen bizonyára úgy gondolkodott Ferdinándról, mint Tsernembl, az osztrák kálvinista, aki nem akarta elismerni Ferdinándot urának, mert — így szólt — trónraléptével nem remélhetjük az állapotok javulását, inkább rosszabbodását várhatjuk.⁵⁶

Mégha Ferdinánd multja nem is keserítette volna

⁵³ U. o. 117. l. A levél 1619 június 28-án kelt.

⁵⁴ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. k., 229. l. A Memoriale 1620-ból van keltezve, pedig 1619-ben íratott.

⁵⁵ Gindely: Geschichte des dreissigjährigen Krieges. II. 9. l.

⁵⁶ Klopp: Der dreissigjährige Krieg, I. 336.

el a protestánsokat, elég volt azt tudniok róla, hogy a spanyol-osztrák Habsburgok családjából való. Már pedig V. Károly és II. Fülöp kora óta a nyugateurópai Habsburg-ellenes pártok közt szokásossá vált a világot leigázni törekvő spanyol uralkodói vágyat, mint közveszélyt emlegetni.⁵⁷ Bethlen és párthívei is többször hivatkoznak a „spanyol igára“, így Péchy Simon Hainburgban,⁵⁸ vagy Toldalaghi, midőn a portán a hágai szövetség tagjai előtt fejtegeti a törökkel való szövetekezés szükségességét. Ezt a szövetséget, mondja Toldalaghi, el kell fogadnunk, hogy minél gyorsabban megálázhassuk az ibériai cselszövényeket.⁵⁹ Bethlen Gábor is azt írja Pfalzi Frigyesnek, hogy a „spanyolok elviselhetetlen igáját le kell ráznunk“.⁶⁰ Illésházy Gáspárnak a harmadik támadás előtt ezt írja: „Immár nem késik az Isten az ő híveihez atyai irgalmasságát megmutatni és megszabadítani az övéit a Hispanicum jugum alól.“⁶¹

A Ferdinánd és a „spanyol iga“ ellen érzett gyűlölethez hozzájárult Bethlenben az ezeknél is nagyobb németgyűlölet. Ifjúkori németgyűlöletét jellemeztük már Szamosközy szavaival. Ez az indulata híven elkísérte élete útjain haláláig. „Én némötté“ — írja Bethlen 1612-ben — „bizony soha nem leszök, ha elke-

⁵⁷ Klopp u. o. 521. l.

⁵⁸ Mill. Tört., VI. 298. l.

⁵⁹ Óváry: Oklevéltár Bethlen G. diplomáciai összeköttetései történetéhez, 638. l. „Ibericas fraudes“ írja Toldalaghi.

⁶⁰ Gindely: Okmánytár, 284. „intolerabile Hispanorum jugum“.

⁶¹ Szádeczky id. h. 87. l. Hogy Bethlen a „spanyol uralomra“ nézve együttértzett az európai protestánsokkal, azt már Károlyi Árpád kiemelte „Bethlen Gábor politikai levelei“ című kitűnő essayjében. (Budapesti Szemle, 1880, 22. kötet.)

rülhetöm.⁶² „Soha egy óráig“ — írja 1627-ben nagy önelégültséggel — „német hűsége alatt nem akartam lenni.“⁶³ Kimerítőbb vallomást tesz a következő évben arról, hogy mit érez a németek iránt. „Az német császár — írja Bethlen — volt eleitől fogva az mi ellenségünk... a mai napon is (1628 március 22) oly ellenségünk, hogy noha láttatunk megbékéltnek egymással lenni, de valamikor módja lehet ellenünk, semmi alkalmatosságot abban el nem mulat. Nem volna annak-okaért mi nálunknál ez világban is bolondabb ember, hogy ha mi oly emberrel kötnénk frigyet, és olynak hajtánánk fejünket ölében, az kiről bizonyosan tudjuk, hogy hazánkat, országunkat eleitől fogva mesterkedett magáévé tenni, régibb szabadságában megrontani.“⁶⁴

Csodálkozva olvassuk e sorokat, ha meggondoljuk, hogy Bethlen többször is felajánlotta szövetségét a császárnak; 1624-ben például fogadkozott, hogy visszaszerzi a császárnak egész Magyarországot, ha kinevezi őt magyar kormányzónak és vejévé fogadja.⁶⁵ Vajon mikor volt őszinte? Azt hiszem, hogy az 1628-i idézett levélben őszintén kitárja felfogását a németről. Ellenben az a fogadkozása, hogy visszaszerzi a magyar területet a császárnak, inkább diplomáciájának volt eszköze, a nélkül, hogy tökéletes valótlanság lett volna. Úgy értjük ezt, hogy örömet ringatózott az ország-szabadító dicsőségének elképzelésében. Mikor előadja, hogy megmutathatná, mikép kellene felszabadítani Magyarországot négy vagy öt esztendő alatt nem is

⁶² Erdélyi Múzeum, 1914. 326. l. Veress Endre kiadása.

⁶³ Politikai Levelei, 440. l.

⁶⁴ Török-Magyarkori Okmánytár, IV, 44—45. ll.

⁶⁵ L. ez ajánlatokat rövid foglalásban Gindely: Okmánytár, 339., 403, ll. (Zeidler jelentése.)

szokatlanul nagy hadsereggel, oly eshetőségről beszél, melyre többször gondolt s amelyet lehetségesnek is hitt, föltéve, hogy a császár felszabadul a nyugati bonyodalmaktól s hogy benne is megbízván, egész erejét a terület felszabadítására fordítaná.⁶⁶ De a két utóbbi feltétel valószínűségében bizonyára kételkedett s így fogadkozását nem kell igen komolyan vennünk.

A kormányzói méltóság elnyerésére gondolt, mikor a szebb jövő képének csillogtatásával akart hatni az udvarra. Nem kell hinnünk azt, hogy fejét vigyázatlanul a németek „ölébe hajtotta“ volna. Zavarba jut, ha a császár valóban hozzáadta volna leányát. A bécsi nuncius észrevette, hogy Bethlen sohasem törekedett komolyan elnyerni a császár leánya kezét.⁶⁷

A Ferdinánd személye, a spanyol abszolutizmus módszerei és a németek ellen érzett hármasság gyűlölet elég intenzíve edzették Bethlen akaraterejét három támadása harcaiban.

Mind a három, mint mondtuk, jórészt preventív háború volt Erdély területi épsége, függetlensége és nyugalma érdekében. Ha Bethlen hazafiságról beszél, erdélyi hazafiságra gondol. Erdély az ő „édes hazája“, a „magyar nemzet“, bármily szeretettel szól róla, mégis idegen területen lakik.⁶⁸ Inkább komolyan, mint tréfásan „idegen legénynek“ nevezi magát a magyarországi magyarok közt.⁶⁹ Innen van az, hogy féltve óvja az erdélyi területet az ellenség pusztításától, de

⁶⁶ Szilágyi: Adalékok, 48. l.

⁶⁷ Bethlen G. non ha mai trattato da fermo proposito il matrimonio con la figlia dell'Imperatore. (1623 dec. 9.) Idézi: Frankl: Pázmány P., II. 68. l.

⁶⁸ L. különösen Politikai Levelek, 69. l.

⁶⁹ U. o. 331. l.

már a magyarországi területnek rettentő feldúlását kevésbé igyekszik kerülni. Pázmány 1626-ban egy igaz magyar hazafiságtól vibráló levélben szemére hányja Bethlennek a magyar terület pusztulását. „Iszonyodom megmondani“ — írja Bethlennek — „de azt hiszem, kétszázezer magyar héjával vagy on Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt (1613-tól), úgyhogy felséged eddig úgy viselte az Magyar Nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna Fejedelemségre“.⁷⁰ Bethlen válaszában nevetséges nagyításnak tünteti fel a kétszázezer magyart, annyi magyar paraszt — úgymond — gyermekeiket és feleségeiket oda számítva, nem is él a Fátrától nyugatra eső magyar területen s hogy hétesztendei hadakozásában négyezer magyar sem veszett el fegyver által az ő hadseregéből. Ez igaz lehet, de Bethlen számításába nem veszi fel a békés lakosság károsodását és pusztulását. Levelében célozgat arra, hogy politikai ellenfelei nem riadtak volna vissza Erdélyt haretérré változtatni, ha ő nem veri vissza Homonnayt.⁷¹ Valamint nem riadtak vissza annak idején Forgách Zsigmond hadseregét beküldeni Erdélybe. Amint a magyarországi udvari pártnak ratio statusa nem törődött Erdély pusztulásával, éppoly kevésbé gondolt Bethlen Erdélyének ratio statusa a magyar terület jobbágyságának békéjével és biztonságával. Pedig Bethlen harmadik támadása után szörnyű állapotba jutott a királyi Magyarország nagyobb és termékenyebb része. Esterházy nádor jelenti a királynak 1626 november elején: „Szendrőtől Pozsonyig két-három hitvány és hegyek közt levő vármegyék-

⁷⁰ Hanuy id. h. I. 555. l.

⁷¹ Polit. Levelei, 421.

től megváltván, teljességesen ruináltatott ez ország“.⁷²

Hasonló viszonyok voltak akkor a német birodalomban is. A német nemzet több államban élt s „egyik német fejedelem sem törődött a másik területével“.⁷³ A zsoldos csapatok pedig irgalmatlanok voltak saját hitfeleik iránt is.⁷⁴ Hogy Erdély, mint külön magyar állam alakult meg s hogy az erdélyiek bizonyos mértékig érzésben is elkülönültek magyarországi testvéreitől, az nem tulajdonítható Bethlen Gábor akaratának, vagy uralkodása módszereinek. Az erdélyi különérzés, a transzylvanizmus már a középkori királyság idején is megnyilatkozik „Erdély országa“ tartományi gyűlésein.⁷⁵ Bethlen Gábor a hagyományos erdélyi különérzést csak erősítette és fejlesztette.

De még az ő idejében is erősebb volt a két magyar állam rendjeiben a nemzeti összetartozás érzése, mint a német birodalom államainak népeiben; Bethlen a magyarországi rendek vágyait, sérelmeit teljesen átérezte. Alig kell bizonyítanunk, hogy osztozott a magyar protestánsok aggodalmaiban, félt attól, hogy ha az osztrák ház felülkerekedik a nagy küzdelemben, „actum erit de tota Hungaria, imo de tota Europa. Soha bizony sem Helvetica, sem Augustana confessio nem leszen.“⁷⁶

Okvetetlenül szükségesnek vélte a német katonaság kirekesztését a magyar várakból. „Ha az németet bevezitek uram, bizony akkor leszen végső veszedelme or-

⁷² Galantai gróf Esterházy Miklós, II. k. Pest, 1866, 431. l.

⁷³ Klopp id. h. 540. l.

⁷⁴ U. o. 592., 593. ll. vagy Gindely: Geschichte, III. 104. l.

⁷⁵ Tagányi: Megyei önkormányzatunk keletkezése. (Értekezések a Történettudományok köréből.) 1899, 18. l.

⁷⁶ Mikó: Erdélyi Történeti Adatok, II. 394—5. ll.

szágtoknak“ — írja Forgách Zsigmondnak.⁷⁷ A német katonaság a magyar várakban nem csupán a magyar rendi szabadságot fenyegette, hanem Erdély független nyugalma is. Bethlen nejéhez írt levelében panaszkodik a hainburgi tárgyalások idején, hogy a német császár nem akarja megújíttatni a bécsi békét. Ez a levél az igaz, úgy volt írva, hogy mások is olvassák, de kiolvasható belőle Bethlen őszinte vágya oly alkotmányos biztosítékok megszerzésére, melyek katolikust és protestánst egyaránt megnyugtathatnák.⁷⁸ Bethlen ugyanis a katolikus rendek jövőjét sem látta biztosítotttnak. „Mi, kik látván az németnek ilyen rettenetes gyűléségit az egész magyar nemzethez“ — írja Bethlen egy titkos instrukciójában — „mert noha láttatik az pápistáknak pro tempore keveset kedvezni, de ez bizonyos, hogy in libertate et regimine, mihelyt kezében veheti derekasán az országot, sem pápistának, sem egyébnek nem kedvez.“⁷⁹

Bántotta Bethlent is az 1615-i török-német egyezés a hajdú palánkok lerontásáról. Bizonyára úgy gondolkodott, mint egyik diplomatája, Soevényfalvi Dániel, hogy a német „nem a palánkok elhánytatására, ... akarja hadát megindítani, hanem hogy az várakba az ő kívánsága szerint hadait beszállíthassa és azokat megrakhassa ... az török felette örül ... (mert) az palánkok és ellene csinált erősségek is elromolnak ... Így isten szent fiáért oltalmazzon, quid faciendum Ungaris?“⁸⁰ De mikor az udvar kénytelen volt elhalasztani

⁷⁷ Tört. Tár, 1885. 673. l. (1621 május 10. — Szilágyi S. közleménye.)

⁷⁸ Tört. Tár, 1879. 205. l. (Szabó Károly közleménye.)

⁷⁹ Török-Magyarkori Államokmánytár. III. 273. l.

⁸⁰ Tört. Tár, 1881, 616. l. (Szilágyi közli.)

az „executiót“, sőt amikor a viharfelhők tornyosulása idején szeretne volna a császár szolgálatára édesgetni a hajdúkat, Bethlen jó tanácsokat adott a kassai generálisnak olyvégből, hogy a hajdúkat megóvjá a hódoltatás veszélyétől. Azonban attól tartott 1618 elején, hogy a császáriak „későn serkentek“.⁸¹ Későn, az igaz, de a már fentemlített pénzáldozatok megmentették egyideig a hajdúkat Khlesl ravaszkodó és bosszúálló politikája következményeitől. A *Querela Hungariae* hatásos ékesszólással rajzolja a sivár sorsot, melyet Khlesl szánt volna a lakatlan földet benépesítő hajdúknak. Ettől a sorstól igyekezett azután Bethlen végkép megmenteni a hajdúkat, midőn az első támadás óta hatósága alá kerültek. 1620-ban tekintélyes összeget ígért a portának, ha nem rontja el a hajdúság palánkjait s egyszerűsmind felelősséget vállalt azért, hogy a hajdúk a török területen nem „eselekszenek latorságot“. Élete vége felé a szultántól s a budai basától oltalomlevelet szerzett a hajdúknak. Remélte, hogy a hajdúk meghálálják fáradságát s a hét megyével együtt halála után is ragaszkodnak majd az Erdélyhez tartozás gondolatához.⁸²

Így menekültek ki a hajdúk 1629-ben Bethlen erős karján az 1615-ben felállított kelepecéből. De Bethlen első támadásakor Khlesznek az a terve, hogy török-német hadakat egyesít a magyar védelmi rendszer megtörésére, még ingerelte a kedélyeket a megtorlásra.

⁸¹ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 198. l.

⁸² Ipolyi: Rimay János levelezése, 239., Török-Magyarkori Államokmánytár. IV. 120. l. Mikó: Erdélyi Tört. Adatok, I. 323. l. Tört. Tár, 1887, 47. l. (Szilágyi közli.) V. ö. Lukinich Imre: Erdély területi változásai, 284. l.

Bethlen úgy gondolta, hogy az ilyen tervek ismétlését lehetetlenné kell tenni.

Szóval, mindaz, amit Bethlen átélt és érzett, a harcra ingerelte. Harcolnia kellett, hogy a spanyol abszolutizmus kormányzati rendszere meg ne erősödjék, hogy ne újuljanak meg veszedelmes kísérletei az 1606-i bécsi béke és Erdély ellen s hogy egyáltalán megsza- baduljon a magyar állam, ha nem is a királyi háztól, legalább az idegen uralomtól.

Hangoztatta többször, hogy merész vállalkozás volt részéről egy római német császárral mérközni, de az ő merészsége a legnagyobb óvatossággal párosult s ebben is a legritkább magyar államférfiak közé tartozott. Sohasem ment oly messze előre, hogy kiszolgáltatta volna magát és mindazt, amiért küzdött, a vak szerencse szeszélyeinek. A szerencsét különben sem hitte szeszélyes istennőnek. „A jó szerencsét is“ — írja egyszer — „az isten látók eleiben vitte vala.“⁸³

Csak egyszer látszott igenis merésznek, akkor, amikor a fejérhegyi csata után magára várta a győztes ellenséget, elhagyatva a magyar urak jó részétől és még bizonytalan lévén abban, hogy a török megsegíti-e. Bethlen még sem vonult vissza. A félelem nem fért lelkéhez. Bizonyára edzette elszántságát ezzel a mondásával: „Istenen kívül senkitől nem félek“.⁸⁴ Leírta ez év márciusában, hogy mitől kell tartania, ha a német diadalútját folytatja a magyar földön is. Akkor „gyűkerestül evertálja, extirpálja először az evangelicus statust, az szabadságot, libera electiót elrontja, gyűlést nem celebrál és így lassan lassan az úri és nemes statust kigyomlálja, az községgel úgy birhat, amint akarja,

⁸³ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 444. 1.

⁸⁴ Galantai gróf Esterházy Miklós, II. 43. 1.

példánk erre igen világos vagyon, mert per omnia ez írás szerint cselekedik mostan Csehországgal, Morvával“.⁸⁵

A francia diplomácia is tartott attól, hogy Ferdinánd seregét beküldi Magyarországra a fejedelmi csata után és eltörli az ország régi intézményeit.⁸⁶ Ennek a veszedelemnek Bethlen elejét vette és kívánta a nikolsburgi békét.

Tulajdonképpen egyik támadása sem végződött eredménytelenül, noha elégedetlen volt mind a háromnak a befejezésével a végső hatalmi cél elejtése miatt. Az utolsó két támadást nem volt szükséges a közállapotokból merített lényeges okokkal igazolnia, úgy, mint az elsőket. Bethlen 1623-ban és 1626-ban Ferdinánd hatalmának emelkedését akarta gátolni diverziók által és e diverziók miatt Ferdinánd nem is gondolhatott arra, hogy a csehországi rendszert átültesse Magyarországra is.

Ezek szerint nem igen lehet szó arról, hogy Bethlent csupán személyes okok ingerelték volna magyarországi hadjárataira.

Még csak azt kell vizsgálnunk, vajon „az idegen legény“,⁸⁷ amint Bethlen magát nevezte, valóban idegen volt-e a magyar földön? Ráerőszakolta-e ő magát a nem erdélyi magyarságra, vagy talán a magyarságot annyi közös érzés kapcsolta hozzá, hogy fejedelmi ambíciói e közösség által igazolva volnának?

Már az 1613-i országgyűlésen olyan erővel jelent-

⁸⁵ Török-Magyarkori Államokmánytár, III. 273. l. A Dóczy-nak és Rimaynak adott instrukció igen titkos volt. A két követnek még az sem volt megengedve, hogy lemásolják.

⁸⁶ Hurter: Geschichte Ferdinands, VIII. 401. l.

⁸⁷ Politikai levelek, 331. l.

kezik az ellentét a rendi felfogás és az 1608-i törvények béklyóiból szabadulni kívánó kormány közt, hogy II. Mátyás eléggéletlenül távozott Pozsonyból, Khleslt pedig, amint maga írja, megijesztette az országgyűlés.⁸⁸ Említettük, hogy a bajor herceg és Bethlen már 1614-ben érezték a vihar közeledését. Az 1615-i szerencsétlen bécsi béke mélyítette a szakadást a trón és a nemzet közt. A cseh forradalom izgalmai átesaptak a magyar földre is. 1619 elején gróf Hohenlohe, a cseh fölkelők egyik vezére, megelégedéssel állapítja meg, hogy a legelőkelőbb magyar rendek hozzájuk szítnak és a forradalom munkájában buzgalommal fognak nekik segíteni.⁸⁹ Gróf Batthyány Ferenc, a hatalmas protestáns főúr, elkeseredve mellőztetése miatt s azért is, hogy katolikusok foglalják el a hivatalokat, a pozsonyi királyi országgyűlésen 1619 júliusában így fenyegetőzött: „Bajusz- és szakál-vonásra kell az dolognak menni, a mint az dolgot forgatják és az ország állapotját háborgatják“.⁹⁰ Az országnak oly előkelő főurai, mint Batthyány, a Thurzók, a Révayak, a Nádasdyak, a Szécsiek, Rákóczi György, Illésházy Gáspár, Thököly István, Zrinyi Miklós, a Nyáryak, Pongráczok, Eszterházy Gábor, Forgách Péter és még többen hívták, vagy szívesen fogadták Bethlent.⁹¹ Nem csupán protestáns rendek csatlakoztak hozzá, hanem kénytelenségből, vagy jó kedvvel katolikusok is. Liptai, a barsi alispán, katolikus létére is Bethlen pártjához szegődött. A magyar érzés erősen hódított a német nyelvű városokban is, midőn Bethlen 1619-ben Pozsony felé sietett.

⁸⁸ Mill. Tört., VI. 124. l.

⁸⁹ Klopp id. h. 315. l.

⁹⁰ Mill. Tört., VI. 223.

⁹¹ Galantai gróf Esterházy Miklós, I. k., 66. l.

Reiner, a kassai bíró, aki német kiejtéssel beszélt magyarul, a legkíméletlenebb buzgalommal igyekezett Bethlennek segíteni. A bányavárosok német lakossága örömet nyitotta ki kapuit Bethlen hadserege előtt. A körmöcbányai német főjegyző, Budner Illés, magyar beszédben kérte Bethlen pártfogását. Körmöcbánya városa Bethlen uralma alatt elhatározta, hogy magyarul szerkeszti jegyzőkönyveit. Selmebánya is gondoskodott akkor magyar tanító alkalmaztatásáról.⁹² Bethlen pozsonyi országgyűlésén, 1619 novemberében három dunántúli vármegye kivételével, az összes vármegyék követei megjelentek. A főurak nagyobb része is ott volt. A nagy többségében protestáns gyűlés megakarta koronázni Bethlent a szent koronával. Bethlen kénytelen volt mérsékelni a pozsonyi gyűlés hevesességét. A besztercebányai országgyűlés hangulata sem volt mérsékeltebb. Midőn ott a győrmegyei követek tiltakoztak Bethlen királlyá választása ellen, a tiltakozók egyikét oda hurcolták az ablakhoz és kicsiny híja volt, hogy ki nem dobták.⁹³

Az igaz, hogy ősi szokás szerint a nemzeti lelkesedés hevessége ekkor is jóval nagyobb volt, mint a nemzeti kitartás és áldozatkészség. Bethlen párthívei már az első támadás kezdete után sokallották az adókat és nem szerették a személyes felkelés kötelezettségét. Bethlen ezért folyvást korholja őket, lanyhaságuknak tulajdonítja, hogy Besztercebányán szerzett dicsőségé-

⁹² A bányavárosokra nézve l. Krizkó Pál: Bethlen Gábor király Körmöcbányán. (Századok, 1897.) Az ő adatait Ernyey József, múzeumi osztályigazgató volt szíves hozzám intézett magánlevélben kiegészíteni, amiért köszönettel tartozom neki.

⁹³ Mill. Tört., VI. 238., 281. ll.

ről le kellett mondania a három békekötésben. De ez a körülmény félre ne vezessen bennünket.

Pázmány a második támadás kezdetén, 1623 őszén írja az udvarnak, hogy az egész nemesség, de különösen az eretnekek, ragaszkodnak Bethlenhez.⁹⁴ Pedig ezt a támadást nem is előzte meg új Querela Hungariae. Sőt Bethlen még a harmadik támadás után is eléggé népszerű volt Magyarországon. Midőn Esterházy őt meg akarta buktatni a török segítségével 1628-ban, Szombathelyi Mártonnak, Bethlen árulójának adott titkos utasításában óvatosságra inti emberét, „mert sokan vannak köztünk, kik ezt az embert (Bethlent) háborúk és belső viszályok alkalmára nem akarják elveszve látni“.⁹⁵

Csakhowy azok a rendek, akik Bethlenhez ragaszkodtak és tőle fegyverrel kivívandó sikereket vártak, szerették volna, ha fáradságuk és az ország pusztítása nélkül hullana ölükbe háborúinak eredménye. És minő eredményt vártak háborúitól? A német uralom megtörését. Mert a német uralmat halálosan gyűlölték.⁹⁶ Ez a gyűlölet nagyon régi volt, de különösen fokozódott a hosszú háború alatt s azután az 1615-i bécsi béke következtében. Borsos Tamás azt mondotta Göresi Mehemet basának 1619-ben a portán: „vagy titkoljuk, vagy nem titkoljuk, de az magyar nemzet régen végére ment ennek, hogy az német nemzet eladta s elárulta az kevés magyar nemzetet, hogy hamar üdön módot keresvén benne, elkezdje az hajduságon és azt elfogyat-

⁹⁴ Padavin jelentése 1623 október 7. Óváry, 290. l.

⁹⁵ Galantai gróf Esterházy Miklós, III. 359. l.

⁹⁶ Alemanni mortalmente odiati, írja Padavin 1624 február. Óváry, 324. l.

ván, pusztítván, kergetvén, az többit is elfogyassa és így álljon bosszút az Bocskai feltámadásáért“.⁹⁷

Borsos híven fejezte ki e szavakban az átlagos magyar közvéleményt. Ugyancsak az 1615-i békéből kiindulva Borsos ezeket mondotta Perában Almoró Nani Bailónak: „Az osztrákok megígérték, hogy visszahódítják Magyarországot a töröktől, de az ellenkező történt, napról-napra fogyunk, azért a magyarok azt hiszik, hogy jobb magyar fejedelmet választani, aki szövetkezve a törökkel, a jó béke örömeit ízeletetné meg velök“.⁹⁸

A magyar közvélemény tehát 1619-ben már arra eszmélt, hogy az osztrák ház nem teljesíti történeti misszióját. A töröktől való felszabadítását várta tőle a nemzet 1526-ban s íme annyira eltávolodott kötelességétől, hogy 1615-ben már a törökkel szövetkezett a magyar ellen.

Még gróf Thurzó Imre is, a művelt szellemű, mérsekletre hajló főúr, midőn 1621 júniusában a török segítségről elmélkedik, szomorúan vallja meg, hogy az is csak a nemzet nagy kárával jár, de ha a német „rajtunk győzedelmet vesz, kire Isten szent fiáért ne segítse, teljességgel bennünket elfogyatni igyekezzék“.⁹⁹

Bethlen kortársai közül a leghatalmasabb vádiratot a német kormányzás ellen Esterházy írta 1627-ben. Kifejti abban, hogy mennyire nem törődik a kormány Magyarországgal, hogy gyűlöletet és elhanyagolást tapasztal a magyar nemzet azoknál, akiktől oltalmat várhatna. Ezért gondolkoznak azon sokan,

⁹⁷ Mikó: Erdélyi Történelmi Adatok, II. 180. l.

⁹⁸ Óváry, 502. l.

⁹⁹ Tört. Tár, 1886, 32. (Szilágyi közli.)

hogy nem volna-e jobb, ha az ország „adófizetése mellett meghódolással tartaná fenn magát Erdély példájára“. „Bethlen iránt a magyarok minden hajlandósága és segítsége ebből a forrásból ered.“ — „Oly kevéssé orvosoltatnak a magyarok bajai, hogy napról-napra mindinkább elidegenednek és fogynak s úgy vélik, nincs más menedék, minthogy örökös frigyét szerezzenek a törökökkel.“

Amit Esterházy hivatalos felterjesztésében megírt, azt röviden és velősen ismételte Marques Aytona, IV. Fülöp követe előtt. A követ ezt jelentette 1627 június 13-án: „A magyarok annyira el vannak keseredve, hogy ha ő felsége elutazik a birodalomba, — így mondotta nekem világosan a nádor — a magyarok a törökhöz pártolnak és országuk után adót fizetnek majd, mint Erdély, mert a császár nem akarja és nem is tudja őket védelmezni. A nádor mindezt megmondotta a császárnak és minisztereinek is.“¹⁰⁰

A *Querela Hungariae* is ugyanezt mondotta, csak nem ily tömören s nem ily hatásosan. Ha a katolikus magyar főúr, ha a királyi ház rendületlen híve, az ország nádora így beszélt, szabad-e azt mondanunk, hogy Bethlen ambícióinak és harcainak nem volt belső kapcsolata a magyarság szenvedéseivel és reményeivel?

A választott magyar király címével ékesített kormányzói hivatal nem volt beilleszthető a magyar alkotmány szerkezetébe, de ezt a közjogi hibát aránylag rövid idő múltával ki lehetett volna javítani. Ellenben igen természetes volt a magyarság nagy részének az a várakozása, hogy Bethlen kormányzása alatt ízelhetné

¹⁰⁰ Gindely: Okmánytár, 470. „pues el Emperador ni les quiere ni puede defender“.

a jó béke örömeit és magyarságában meg nem támadva, felvirulna, mint Erdély felvirult, amióta Bethlen kormányozta.

III.

Törökösség.

A bécsi spanyol követ elküldötte udvarának a konstantinápolyi császári ágens jelentését 1620 január 23-ikáról. Ez a jelentés Korláth Istvánról szól, akit a Bethlenhez csatlakozó magyar rendek küldöttek a szultán udvarába 1619 végén, hogy kérje Bethlen és szövetségesei számára a szultán pártfogását. Korláth a spanyol követtől átküldött jelentés szerint négy magyar várat ajánlott fel a törököknek, névszerint Füleket, Szécsényt, Nógrád és Vác várait.¹⁰¹

Almoro Nani Bailo is jelenti Perából a signoriának 1619 végén, hogy hír szerint Korláth öt várat ajánlott fel a szultánnak, köztük Vácot is.

A Bécsből a szász udvarnak átküldött jelentés csak négy vár felajánlását említi, mint a spanyol követ olasznyelvű tudósításában olvastuk.¹⁰² Szóval a német császári udvar sietett tudatni az európai hatalmakkal, hogy Bethlen magyar várakat ígért a szultánnak a várható támogatás fejében.

Ezt az udvar maga is hitte és el is hitette azokkal, akik vele tartottak. De másrészt Bethlen ugyanekkor szintén azt híresztelte, hogy a német császár öt magyar várnak s köztük Vácnak átadásával akarja a szultánt a maga érdekei számára megnyerni. Ennek a hírnek

¹⁰¹ Archivo general de Simancas Estado. Lego. 2505. fol. 44. „Offerisee esso Corlatti Istvan 4. fortezze Filech, Zeccin, Novigrado et Nassia“.

¹⁰² Óváry id. h. 509. l. Gindely: Okmánytár, 83. l.

Bethlen táborában voltak hívói. Német történetírók foglalkoztak ez ellenkező hírekkel, de nem igen tudtak velük mit csinálni.¹⁰³

A magyar történetírás e híreket alig feszegette, abból a felfogásból indulva ki, hogy azokat politikai izgalom idején röpítették a levegőbe a megtévesztés szándékával. Valóban ez a szándék adott szárnyat az ellentmondó híreknek, de keletkezésük okait érdemes kutatnunk, mert ez okok Vác török kézre jutásának történetével kapcsolatosak.

Tudjuk, hogy a porta nagyon szerette volna 1606 után visszaszerezni a zsitvatoroki béke által magyar kézre jutott várakat. Fülek, Nógrád, Szécsény elvesztése fájt a törököknek, de leginkább Vácot akarták volna diplomáciai úton visszahódítani. Az esztergomi és budai törökök ugyanis azt mondták, hogy Vác keresztény őrsége miatt nem szedhetik be zavartalanul falvaik jövedelmét s általában nem járhatnak, kelhetnek azon a tájon szabad tetszésük szerint.¹⁰⁴

A porta már 1608-ban, midőn Rimay János és Herberstein Konstantinápolyban a zsitvatoroki béke ratifikációja végett tárgyaltak, szerette volna beiktatni az oklevélbe legalább Vác „demoliáltatását”.¹⁰⁵

1615-ben úgy gondolták a vezírek, hogy jó alkalom nyílt Vác visszaszerzésére. Ez év januárjában ugyanis egy állítólag hétezer főnyi magyar csapat, mely dunántúli főurak váraiból verődött össze, megtámadta Szemes palánkját a Balaton mellett.

¹⁰³ Gindely: Geschichte III. 174. és Klopp id. m. I. 469.

¹⁰⁴ Turcica. Molart Lajos jelentése 1619 május 27. (Bécsi állami levéltár.)

¹⁰⁵ Ezt Rimay mondja egy 1619-i levelében. (Tört. Tár. 1880., 432. Közli Nagy Gyula.)

Ezt a palánkot nevezték a törökök Bolondvárnak. A kis török őrség megadta magát, de a támadók levágták az őrség egy részét, elvitték a palánkban lévő ágyúkat és másnemű zsákmányt is szereztek. E nyilvánvaló békeszegésért s a szenvedett károkért a porta elégtételt követelt.¹⁰⁶ Ekkor II. Mátyás király Ahmet, kanizsai basának levelet írt, melyet a török urak aztán sokszor és sokfélekép emlegettek. 1619-ben azt mondta a nagyvezír Molartnak, hogy az Ahmetnek küldött levélben a király egy másik várat ígért Bolondvár helyett.¹⁰⁷ A Szőnynél alkudozó török biztosok azt állították, hogy Mátyás Ahmetnek kárpótlásul Vác „elbontását“ ígérte.¹⁰⁸ Ez a második változat megfelelt a török urak óhajításának, az első azonban, úgy látszik, a valóságnak felelt meg.

Khlesl 1617 végén Ahmet kanizsai basával beszélgetett a bolondvári kár megtérítéséről és a végzetes 1615-i békének végrehajtásáról, vagyis a palánkok lerombolásáról. Khlesl ferde helyzetbe jutott. A hírhedt „executio“ síma végrehajtása vagy elhalasztása érdekében vigyáznia kellett arra, hogy fel ne ingerelje a török urakat a császári udvar ellen. A császári udvar különben máskor is igyekezett megszerezni a kanizsai basák jóindulatát. Ahmet egyik utódja, Sefer basa, meghitt bizalmasa volt az udvarnak, — aligha ingyen. Elég az, hogy az említett beszélgetés után a mufti azt híresztelte, hogy Khlesl oda ígérte Ahmetnek Vácot, Füleket, Szécsényt, Nógrádot több más várral együtt. Itt találjuk első nyomát a négy, vagy több magyar vár odaígérésének. Amint ez a hír Khlesl fülébe jutott, magyarnyelvű tiltakozó levelet írt a kajmakámnak Bécs-

¹⁰⁶ Klebelsberg Emlékkönyv 380. l.

¹⁰⁷ Turcica. Molart 1619 novemberi jelentése. (Id. h.)

¹⁰⁸ Esterházy Miklós III. 88. l.

országi Újhely városából 1618 január 22-én. „Soha még csak gondolatomban sem volt, se nem is gondolhattam volna semmiképpen arról“ — írja a neki tulajdonított ígéretről. Nem is szabad kételkednünk Khlesl megütközése őszinteségében. A török diplomácia erősen bízott a rövid életű hazugságok módszerének sikerében. Azonban Khlesl ugyanekkor a muftinak írt levelében elismeri, hogy beszélgetett valamit Ahmettel „Vác megeoregbítése feleol és az Palánkoknak megváltoztatásoknak kívánságáról“.¹⁰⁹

Ezek elég homályos szavak, hiszen Khlesl német levele csak e nem szabatos magyar fordításban maradt reánk. De sejtésünk szerint Ahmet Khlesl-lel vagy arról beszélgetett, hogy lehetséges volna-e Vác lebontását a bolondvári kár megtérítéséül elrendelni, vagy arról, hogy át lehetne-e adni Vácot a töröknek cserében egy megfelelő várért? Khlesl azt állítja, hogy ígéreteiben a szerződésekhez ragaszkodott, azokon túl egy lépésnyire sem ment.

Nemsokára megbukott és utódjaira örökségül hagyta azokat a kérdéseket, melyekről Ahmettel beszélgetett.

Mikor Molart Lajos, mint orátor, 1619 elején a portára érkezett, nagyon szerette volna kielégíteni a török uraknak vágyakozását Vác városára. Ajánlgatta udvarának Vác kicszerelésének gondolatát; kényes természetű tárgyalásait titokban kellett tartania, de úgy lát-szik, nem idegenkedett Vác lebontásának tervétől sem.¹¹⁰

¹⁰⁹ Mindezekről l. Turcica, 1618, 1621. (id. h.)

¹¹⁰ Molart 1619 március 9-i levele, mellékletével együtt. (Turcica id. h.) 1619 februárjában mondotta Szkender basa Borsos Tamásnak: „én most mondom, hogy oly barátja Mátyás császár az hatalmas császárnak — én jól tudom — hogy nem hogy Jenőért vesznének össze, de ha *Vácot elrontaná is, nem vesznének össze.* (Mikó: Erdélyi Tört. Adatok, II. 115. l.)

Ez a terv azonban 1619 májusában már lekerült a napirendről, ekkor már a mufti felszólította Molartot, hogy ura adja át nekik Vácot, hiszen néhai Mátyás király megígérte ezt Ahmethez írt levelében. Midőn 1620 februárjában Molart az új nagyvezírtől fogadtatott, ez már nem csupán az Ahmet-féle levélre hivatkozott, hanem arra is, hogy Korláth István a magyarok és cseh szövetségeseik nevében Vácon kívül több magyar várat ígért a portának. Reményli tehát, hogy a császár legalább Vácot átadja nekik, mert ők azt szívesebben fogadják el a vár törvényes urától, semmint azoktól, akik az átadásra nem illetékesek.

Molart természetesen azt válaszolta, hogy neki Vác átadására nincs felhatalmazása. Végül abban állapodott meg a vezírrrel, hogy egy előkelő török tisztviselő, Ahmet bég, a régen szolgáló császári ágenssel, Starzer Mihállyal együtt Bécsbe küldessenek s ott a bécsi udvart informálják mindarról, amit Vác átadása végett tudnia szükséges. Molart 1620 szeptember közepén visszautaztában Budán Karakas Mehmed basával is tárgyalt Vácról. A basa előadta, hogy a vár átadásával biztosítva volna a béke a szultán és a császár közt. Ellenben ha Vác magyar kézen marad, az őrség folytonos csatái miatt még háború lesz a két uralkodó közt. Molart kitérő választ adott, de felszólította a basát, hogy írjon Ferdinándnak és ő elviszi a levelet Bécsbe.¹¹¹

Ezek voltak az utolsó tárgyalások Vácról a vár katasztrófája előtt a császári udvar és a szultán közt.

A császári udvar jól vigyázott keresztény hírnevére, határozott formában nem ígérte meg a vár át-

¹¹¹ Turcica 1619, 1620 (id. h.) — A Starzer—Ahmet küldetés elhalasztására nézve l. Bethlen Politikai Levellei, 183. l.

adását, de az alku fonalát sem szakította el. Különösen Bethlen támadása óta tartózkodóbb lett ajánlataiban. Addig meglehetősen előzékeny volt s azután is komolyan vette fontolóra a politikai vívmányokat, melyek Vác átadása által elérhetőek volnának. Föltehetjük, hogy ha Bethlen támadása elmarad, a török diplomácia a palánkok lerombolásának elejtése s más, neki nem értékes engedmények által, reá vehette volna az udvart a nagy áldozatra. Azonban Bethlen támadása a török politikának új lehetőségeket nyitott.

Ha szabad volna hinnünk Karakas Mehemednek, a nyugtalan, kíméletlen és az igazsággal keveset törődő budai basának, Bethlent már 1618 szeptemberében felszólították a törökök Vác és Nógrád várainak átadására. Bethlen akkor mind a két várat megígérte volna a töröknek, noha még otthon ült Erdélyben és csak forgatta fejében a támadás eshetőségeit.

Bethlen határozottan tagadta a budai basa elbeszélését, bizonyára teljes joggal.¹¹² 1618-ban ugyanis nem Vácot és Nógrádot, hanem Jenő várát követelték a törökök Bethlentől.

Az öreg Görcsi Mehemet, Bethlen jóakarója, kijelentette Borsos Tamásnak 1618 július 6-án, hogy „soha az hatalmas császár Jenőt Erdélynek nem hagyja“.¹¹³ „Füleimmel hallottam“ — írja ekkortájt Borsos — „az császári Kajmekámtól, hogy csak hiába, mert soha addig az hatalmas császár Kegyelmességét ne várjátok, valameddig Jenő ti kezetekben lészen“.¹¹⁴ Még 1619 márciusában is ezt mondotta Szkender basa Borsosnak: „Én szómmal írd meg az uradnak, hogy

¹¹² Mikó: Erd. Tört. Adatok, I. 330. l.

¹¹³ Mikó: id. m. II. 20. l.

¹¹⁴ U. o. 31. l.

én az Istenért kérem, emlékezzék meg az hatalmas császárnak véle való sok jótételéről, ne várja reá az hatalmas császár szablyáját, adja meg Jenőt”.¹¹⁵

Maga Borsos, a sokat tapasztalt erdélyi diplomata, ajánlotta urának, hogy adja át Jenőt. „Az Jenő megadásába soha jobb mód egyszer nem lehetett” — írja 1619 májusában.¹¹⁶ Július elején megérkezett Mikó Ferenc a portára, hogy az első támadást előkészítse. E hónap folyamán elvonult a vészfelhő Jenő felett. Ekkor mondotta Görcsi Mehemet Borsosnak: „bizony nem az vala az szándék Jenő felől, de ez egyúttal mégis elfordítók, de bizony nem alusztok addig, valameddig Jenő tü kezetekben leszen”.¹¹⁷

Képzeltető-e, hogy Bethlen 1618-ban odaígérte az általa el sem foglalt Vácot és Nógrádot, amikor még a rég odaígért Jenőt sem bírta tőle a porta kicsikarni?

Ha nem hiszünk Borsosnak, elhihetjük Starzernek, hogy Bethlen Jenőért keményen tusakodott. Starzer írja 1618 szeptember 26-án, hogy Bethlent a portán nagyon hamis embernek tartják, mert Jenőre vonatkozó ígéretével megcsalta a törököt. Hevesen gyűlölik, úgy, hogy nehéz lesz Erdélyben fenntartania magát, később talán megúnva a küzdelmet, átadja majd Erdélyt a császárnak néhány magyarországi birtokért.¹¹⁸

Jenőnek megmentése Bethlen diplomáciai művészetének egyik legszebb diadala. Csak ő vívhatta ki ezt a diadalt, mert jól ismerte a török urakat s így nagyon jól tudta, hogy mikor kell engednie s meddig folytathatja az ellenállást. Aki ezt a sikerét helyesen mér-

¹¹⁵ U. o. 152. l.

¹¹⁶ U. o. 169. l.

¹¹⁷ U. o. 175. l.

¹¹⁸ Turcica id. h.

legeli, az nem hiheti el róla, hogy könnyű lélekkel engedett át területet a törököknek.

Jenő megmentésének története bizonyítja, hogy őszintén írta e sorokat uralkodásának második évében: „szabad akaratunk szerint, kedvért, barátságért, adományért soha bizony törököknek egy házat sem adok, nemhogy várat.“¹¹⁹

„Szabad akaratunk szerint“, írja óvatosan, mert ekkor már tapasztalta, hogy a fejedelmi akaratot is boldog Isten bírja. 1618-ban Bethlennek még alig volt alkalma Vác iránt a törökkel izenetet váltani, de tudnia kellett már ekkor is, hogy a porta sokféle fortéllyal próbálja azt a várat elszakítani a magyar királyságtól. Különösen Gratiani 1619 júniusi levele tette figyelmessé e fortélyokra. A vajda ekkor azt írta Forgách nádornak, hogy jó volna visszaadni Vácot a törököknek, hiszen a porta lemondana Jenőről és a hajdúk palánkjainak lerombolásáról. Bethlen bizonyára sejtette, hogy Gratiani bécsi pártfogóinak tudtával beszél így. Valóban Molart Lajos orátornak, Gratiani jóbarátjának, felfogása Vácra nézve nem igen tért el a vajdáétól.¹²⁰

Bethlen 1619 nyarán már eleget hallott a császári udvar és a porta barátságos érintkezéséről, ezért hihette Gratiani levelét komoly, esetleg veszélyeket magában rejtő jelenségnek. Mikor azután Bethlen serege

¹¹⁹ Erd. Orsz. Emlékek. VII., 269. l.

¹²⁰ Gratiani levelére nézve l. Rimay János levelét Thurzó Imréhez. Kiadja Nagy Gyula. (Tört. Tár. 1880, 431.) Hogy Gratiani levele feltűnt Bethlennek, azt 1620 szept. 17-i leveléből tudjuk (Mikó id. m. I. 330. l.). Molart felfogására nézve l. 1619 május 27-i jelentését (Turcica id. h.). Molart még egy várat is kért volna Vácért cserébe; Gratiani ezt a feltételt nem említi, mert gyorsítani akarta az alku befejezését.

élén Kassán át Pozsonyig vonult, a budai basa sürgetve kérte tőle Vác átadását. Bethlen nem akarta akkor maga ellen ingerelni a portát tagadó válasz által, de nem is ígérte meg a várat, inkább tízezer forintot ajánlott fel a basának, ha „békét hagy ennek a kívánságnak, mert a magyar nemzet országát vére hullásával szerezte és bizony könnyen másnak nem adja“. Ha azonban „Vác nélkül semmi dolog végben nem mehet“, váraкоzzék a basa csendesen, Bethlen majd közli a dolgot „az nagy urakkal, főnépeknek öregeivel“, „meglátja, mire mennek“ és értésére adja a basának.¹²¹

Ez a halogató válasz nem tetszett a portának s a budai basát is felingerelte, noha az ígért összegből elfogadott egy jókora foglalót. A mufti 1620 február 23-án így korholta Balassit, az öreg erdélyi követet: „sok ideje, hogy ismersz, tudod, nem hazudtam, de az németek nekünk az bolondvári kártételt megfizették, Vácot, Fileket, Nógrádot s mind az több városokat, melyeket az muzulmán bírt, megígérték, ti semmit sem ígérték, csak kértek“.¹²² Íme a mufti, aki így dicsekedett igazmondásával, megvallotta, hogy hazugság volt az a Korláthnak tulajdonított ígéret, melyet a bécsi diplomácia a portán szedett fel s terjesztett Európa-szerre oly sikerrel, hogy ma is szerepel a történetírásban. A mufti igazmondása egyensúlyának helyreállítása végett nagyot hazudott Balassinak a császáriak ajánlatáról, amit azután Bethlen pártja is igyekezett terjeszteni, de a császári ígéretek a külföldön nem látszottak oly hihetőeknek, mint a Korláthra fogott ígéretek.

Karakas Mehemet nem idegenkedett ugyan a ha-

¹²¹ Mikó id. m. I. 327, 328. II.

¹²² Mikó id. m. II. 275. I.

zudozás politikájától, de úgy hitte, hogy a befejezett tények ékesszólása hatásosabb, mint a hazugságoké. 1619 november 10-e körül esztergomi és pesti törökökkel Vác ellen indult, ostromolta a várat néhány napig, míg az őrség ágyúi és a fellármázott szomszédos végvárak őrségei el nem kergették a basát. Mehemet mentegetőzött Bethlen előtt, hogy ő nem akarta ostromolni Vácot, csak vadászni ment kíséretével a vár tájékára, de a várból lövöldöztek reá, ezért a falakhoz közelebb húzódott, hogy megtudja, miért bántja őt az őrség. Bethlen azonban bejelentette Mehemet kirándulását a portán, ahol valóban megharagudtak a basára, a „bolond ebre“, hogy ilyen szégyent vallott. Görcsi Mehemet megígérte Bethlen követeknek, hogy „amíg leveletek az uratokhoz megyen, addig megviszik Karakasnak, hogy mazul“. De nem lett mazullá, mert a portán nem azért haragudtak reá, hogy Vác alá szállott, hanem azért, hogy elkergették onnan. Bethlen keményen meghagyta főgenerálisának, Thurzó Szaniszlónak, hogy parancsolja meg mindenfelé „vagy túl, vagy innen lészen a Dunán valamely felé a töröknek próbálása, nem hogy végvár alatt, de csak egy legkisebbik falnak is Magyarországtól elszakításában, mint természet szerint való ellenségnek is ellene álljanak és tehetségek szerint mind vízen, szárazon egyaránt ártsanak nekik“.¹²³

¹²³ Karakas Mehemed ez 1619 novemberi kirándulását a történetírás eddig nem ismerte. A bécsi állami levéltár Turcicái vezettek bennünket ez epizód történetének nyomára. Ott található Bethlen Gábornak eddig kiadatlan levele a nagyvezérhez, 1619 nov. 12. német fordításban. A levél ott hibásan 1620-ból van keltezve. Mehemed basa levelét Bethlenhez Gindely közli Okmánytár 259. lapján ezzel a kelettel: 1620 (?). Semmi kétség, hogy a levél 1619 november második felében

Bethlennek ez a parancsa is bizonyítja, hogy 1619 decemberében el volt szánva megmenteni Vácot erővel, vagy diplomáciai fogásokkal úgy, mint Jenőt megmentette.

1620-ban azonban a politikai helyzet többé nem engedte meg Bethlennek, hogy nyíltan dacoljon a portával Vác miatt.

Először is nyugtalanította Bethlent, hogy Molart Lajos kieszközölte a portán Ahmet bégnek és Starzernek Bécsbe küldetését. E küldetésnek nem lehetett más célja, mint a német-török megegyezés Vácra nézve körülbelül a Gratiani levelében meghatározott feltételek alatt. Ha e megegyezés sikerül, Bethlen minden számítása füstbe ment volna. Azért igyekezett Bethlen elhalasztani vagy megghiúsítani a bégnek és Starzernek kiküldetését.¹²⁴

Ez a kiküldetés azonban nem volt az egyetlen módja a német-török megegyezés megkötésének. Bethlen folyvást tartott attól, hogy ismétlődhetik az 1615-i bécsi békében adott példa. „Félnünk kell“ — úgymond — „hogy (a török) a némethez adja magát.“¹²⁵

Pedig 1620-ban Bethlennek sokféle kárnivalója volt a portától. Kérte, hogy engedje meg királlyá választását, hogy ne hagyja cserben új méltóságában, terjessze ki pártfogását szövetségeseire és támogassa egyelőre bármily csekély katonai erővel. Ez a kis erő is elrémitgetné az ellenséget. De a portától mindig azt

kelt. V. ö. még Mikó id. m. II. 261. Óváry id. m. 508. I. és Bethlen parancsa. Tört. Tár. 1885, 469. I. Közli Szilágyi Sándor.

¹²⁴ Pol. Levelei 183. és Török-magyarkori Államokmánytár III. 207. I.

¹²⁵ Mikó id. m. I. 324.

a választ kapta, hogy ha megadja Vácot, „nem lehet oly kívánsága, melyre a fényes portán jó és kedves válasza nem lesz.”

Ezért már 1620 május elején Bethlen odaígérte Vácot azzal a feltétellel, hogy megkapja, amit a portától kért, hogy a hajdú palánkok épségben maradnak s hogy Vácon kívül a végbeli törökök egy falut sem hódoltatnak. De az átadás idejét Bethlen halasztani kívánta, még az utolsó percben is kérte, hogy várjon a porta 1621 pünkösdjéig. Továbbá próbálta a májusi ígéret után is, hogy nem lehetne-e pénzügérekkel megmenteni Vácot a nélkül, hogy elütnék már említett kérelmeitől. Az utolsó nagy követség, melyet Bethlen Konstantinápolyba küldött Vác átadása előtt, a vár megmentéséért a budai basának húszezer, a nagyvezírnek százezer forintot ajánlott fel. Ezek, az igaz, csak ígérek voltak s a törököt jobban csábította Vác birtoka, mint a várható pénzüsszegek. Bethlen helyzete súlyossá vált 1620 őszén. Az „ellenség sokasodott”. Csehországot nagy veszély fenyegette. Vác átadásának, vagy át nem adásának kérdése világtörténeti jelentőségűvé vált, amióta a liga és a császár hadserege Prágának tartott. Bethlen azt hitte, hogy megmentheti Pfalzi Frigyes királyságát, ha Vác átadása által a törököt buzdítja annak a hadierőnek lábraállítására, melynek diverziója visszaszólította volna a támadókat Csehországból Bécs védelmére. Ezért nem ellenkezve többé Karakas Mehemeddel, úgy intézkedett, hogy a várat csak színleg védelmezzék katonái és így néhány nappal a fejrhegyi csata előtt Vác újra a töröké lett.

„Minden mi reményünkben igen megcsalatánk, fogytokozánk” írja Bethlen Vác elfoglalása után.

Mert a török nem sietett a katonai segítség táborba

szólításával Vác elfoglalása után sem s így a csehországi rendek szövetségére Bethlen többé nem számíthatott, de legalább megmentette a területet a további hódoltatástól, megmentette a hajdú palánkokat és ami fő, biztosan számíthatott arra, hogy a porta most már nem fordul ellene s hogy a végső szükségben nem hagyja cserbe.¹²⁶

Ferdinánd udvarában nem szomorkodtak Vác elvesztése miatt, sőt látható örömmel értesítették a szász választót arról a kósza hírről, hogy a porta újabb várat követel Bethlentől.¹²⁷ Az értesítés keltének napján egy királyi rendelet jelent meg, mely megbélyegzi Bethlent azért a gonosz árulásért, hogy átadta a püspöki székhelyet a törököknek s még rágalmazni is merészeli a császárt, mintha oratora által a portán alkut kötött volna Vácnak átadásáról.¹²⁸

Pedig láttuk, hogy Molart beszélt a portán Vác kicséréséről s a vár átadása tárgyában eszközölte ki Ahmed bég és Starzer küldetését. Bethlen nem tudta, hogy meddig ment Molart titkos ajánlataiban a portán és Budán, de amit alkujáról mondott, az nem volt alaptalan ráfogás. Ennek a törökkel való kacsérkodásnak volt valami része Vác elvesztésében, valamint Lippa is megmenekült volna, ha Homonnay nem támad.

Bethlen még akkor is védelmezte a területet, mikor a törökkel együtt harcolt. Midőn 1626-ban meghallotta,

¹²⁶ A fentiekben nagy anyagot igyekeztünk röviden összefoglalni. L. különösen Tört. Tár. 1881, 630. l., Mikó id. m. I. 321. s kk. II., Ipolyi: Rimay János levelezése 326. és 231. s kk. Török-magyarkori Államokmánytár III. 246. s kk. s 253. l.

¹²⁷ Gindely: Okmánytár 245. l.

¹²⁸ Pray: Gabrielis Bethlen Principatus, Pestini 1816. I. 224.

hogy Murtéza Nógrádot ostromolja, azon mesterkedett, hogy elhívja szövetségesét, Nógrád alól.¹²⁹ A szőnyi béketárgyalás előtt komolyan sürgette a törökök által elfoglalt Damasd visszaadását, noha az egri basa és a szolnoki bég lebeszélni próbálták erről a sürgetésről.¹³⁰

S mégis törökösségének rossz híre terjedt Európa-szerte. Féltöröknek nevezték, sőt azt is mondták róla, hogy ifjúságában muzulmánna lett.¹³¹

Akik őt hitében is töröknek, vagy féltöröknek nevezték, abból a felfogásból indultak ki, hogy a törökre támaszkodó politikáját érzelmei teszik érthetővé. Kemény János ellenben azt jegyezte fel róla, hogy noha igen színezt a töröknek, „de keresztény gyomorból gyűlölte a Pogányságot.”¹³² Kemény szeretetből, Bethlen ellenségei pedig gyűlöletből nagyítottak.

Bethlen többször emlegette, hogy őt a hála érzése is köti a törökhöz. „Engem, hontalan bujdosót, akinek élete veszélyben forgott, a törökök vendégül láttak és hazámba visszavezetni törekedtek”¹³³ — írja 1615-ben. Nem bírta elfelejteni ezt a vendégszeretetet. „Meg akartam mutatni” — írja 1619-ben — „hogy az boldog emlékezetű szultán Ahmet császárnak savát-kenyerét nem öttem héjába”.¹³⁴ „Az Istenben elnyugodt szultán Achmettől” — írja 1626-ban — „sok jót vöttünk, ha háládatlanok lennénk gyermekéhez — és az othmánli

¹²⁹ Szádeczky id. m. 95. l. és Kemény János (Rumynál, 89.).

¹³⁰ Eszterházy Miklós III. 31, 32. ll.

¹³¹ Féltöröknek Harrach nevezte. (Gindely: Okmánytár 275. l.) Hogy törökké lett, azt Gratiani és mások is beszélték.

¹³² Rumynál 119. l.

¹³³ Khlesznek írja 1615 febr. 19. (Tört. Tár 1880. 461.).

¹³⁴ Mikó id. m. II. 225.

nemzethez, az az só és kenyér verne meg, kit Törökországban megöztünk.“¹³⁵

A hála érzésének ez a melegsége mutatja, hogy Bethlen elég jól érezte magát bujdosása közben a török urak közt. Nem ő volt az egyetlen magyar úr, akinek tetszett a török urak harciassága, hirtelen szenvedélyességgel váltakozó büszke nyugalma, pompakedvelése, lovagiassága, vendégszeretete és igen is realiztikus keleti bölcsesége. Ebben a rokonszenyben, mintha ősi faji ösztön nyilvánulna, melyet a százados keresztény nevelés sem bírt teljesen elnyomni. Bethlen sokat tanult a törökök közt. Diplomáciájának módszerei világosan utalnak a török példára. Stílusának gyakori bőbeszédűségén, szóvirágain, alázatos udvariasságán, vagy nyersségén is meglátszik a török hatás. És ez jól megfér magyaros fordulatainak gazdagságával, fantáziája mozgalmasságával s azzal a formakészséggel, mely különösen iróniája kifejezését klasszikus tökéletességre emeli.

Bethlen nagyra becsülte a törökben azt, hogy adott szavát ritkán szegi meg, amiért is megbízható politikai szövetséges. Továbbá a török — mondja Bethlen — a főhatósága alatt élő országok politikai szabadságát nem bántja s a lelkiekre nem terjeszti ki uralkodói jogát. Hogy a török a keresztények vallásszabadságát nem háborgatja, azt az erdélyiek, mint igen tiszteletre méltó erényt, többször emlegetik.¹³⁶

¹³⁵ Török-Magyarokori Államokmánytár III. 444. l.

¹³⁶ Bethlen Pfalzi Frigyeshez 1621 július 23. (Gindely: Okmánytár 203. l.) Továbbá *Oratio apologetica* ... ab Dorotheo Plosario. Posonii. 1624. Az *oratio* mondja: *melior Turca* (a pápánál), *qui etiam ubi plenum exercet jus ac dominium, Ecclesiae hospitium ac tranquillitatem concedit.* (29, 30. ll.) Nagy

Bethlennek védekeznie kellett az ellen a vád ellen, hogy a törökkel szövetkezve rontja a keresztényt. Erre felel egy követeinek adott instrukcióban, ahol nem volt szükséges propaganda céljából, vagy más okból nagytania. — „Ne nézzetek uram arra“ — írja nekik — „hogy török miatt romol a keresztény! mert azok a keresztyének bizony nem kímélnék minket, ha kaphatnak, szörnyű kínokkal ölnek meg. Inauditum: vitézlő nép vitézlő népet úgy öljön meg azután, mikor harcon rabságra esik, mint ezek az császár hadai bánnak az miéinkkel! Ha valahol egyet kettőt kaphatnak közülök, azontúl szalag szíjjakat metélnek hátok bőréből, némelyeknek szárokat, karokat törik ketté s oly kínokkal ölik meg. Nem jó immár tovább kedveznünk.“¹³⁷

Egy Bethlen-párti író azt állítja, hogy a török katona sokkal irgalmasabb volt a föld népe iránt, mint a keresztény zsoldos.¹³⁸ Annyi bizonyos, hogy a török basák nem voltak rosszabbak Mansfeldnél, akiről egy kortársa azt írta, hogy Attilát felülmúlta a kegyetlen dúlásban.¹³⁹ Nem voltak rosszabbak Wallensteinnál sem, akinek zsoldosai Halberstadtban kis gyermekeket hurcoltak pincékbe, ott leláncolták és éhséggel gyötörték őket, hogy a már teljesen kifosztott szülőktől még valamit kizsarolhassanak.¹⁴⁰

Leginkább a rabságba hurcoltatástól félt a kereszt- Szabó Ferenc fejtegeti Memorialejában, hogy a török senkit sem hitében, sem pedig templomában nem háborít. Mikó id. m. I. 118. l. Emlegették ezt az erényt külföldiek is.

¹³⁷ Mikó id. m. II. 391. l.

¹³⁸ Oratio apologetica 38. l. „hoc fateri cogor, Turcam longe modestius humaniusque in sociorum finibus militare, quam Christianos milites.“

¹³⁹ Idézi Klopp id. m. II. 694.

¹⁴⁰ U. o. 587. l.

tény lakosság, midőn török és tatár hadak látogatták meg határát. Bethlen egy 1626-ban Pázmányhoz írt levelében elbeszéli, hogy mikép igyekezett a lakosságot megmenteni a török rab sorsától. „Egy töröknek sem volt szabad rablani“ — írja Bethlen — „ha mikor penig titkon köpönyegek alatt lófaron szegén népet sajdíthatták, arra rendeltetett vigyázóink azontúl hírt adván, elvétettük tőlük, magokat indifferenter ölet-tük, vagdaltattuk, fosztottuk, de magyart egyetlen egyet sem láttuk, sem hallottuk, hogy kaptak volna.“¹⁴¹

Úgy látszik, egyet sem kaptak 1626-ban, legalább Bethlen tudtával nem. Esterházy nádor a szőnyi béke-tárgyalással megbízottak utasításában írja: „nyilván vagyon nálunk, hogy ő (azaz Bethlen) sem adta az Magyarországbelieket rabul nekik“.¹⁴²

1621 szeptemberében, mikor már a nikolsburgi tárgyalások megindultak, Bethlen halálbüntetés fenyegetésével megtiltotta a keresztény rabok eladását a töröknek, sőt három előkelő tisztjét fel is akasztatta a tilalom megszegése miatt.¹⁴³ Azonban 1623 végén Esterházy a második támadásról ezt írja: „Örökké való gyalázatunkra im ismég mennyi keresztyén rabokat adánk a töröknek, s nemcsak az szomszéd országbelieket, de magunk hazánkfiait is“.¹⁴⁴

Ezekből kitűnik, hogy Bethlen igyekezett megmenteni a magyarokat a török rabságtól, de akaratának az akkori fegyelmi viszonyok közt nem mindig szerezhett érvényt. Ellenben a szomszéd országok keresztényei iránt nem ismert kíméletet. Nekik lakolniok kel-

¹⁴¹ Politikai Levelek 421. l.

¹⁴² Eszterházy Miklós III. 21. l.

¹⁴³ Gindely: Okmánytár 319. l.

¹⁴⁴ Eszterházy Miklós II. 91. l.

lett sok mindenért, amiben egészen ártatlanok voltak.¹⁴⁵

Bár elég mélyen gyökerezett a rokonszenv a törökök iránt Bethlen lelkében, hibáikat is jól látta s éppen nem kedvelte. Élesen bírálja egyszer a töröknek azt a természetét, hogy a gyengének „torkára, nyakára igyekszik ülni“, ellenben ahol elszántságot lát, hízelkedik és meghunyászkodik.¹⁴⁶ Azt hiszem, hogy a fejedelem nem ütközött meg azon, ha udvarában a tatárokat s bizonyára a törököket is olykor „ebek“-nek nevezték.¹⁴⁷

Bizonyára őszintén mondotta Bethlen: „örömesebb társalkodnám a keresztyén fejedelmekkel, hogysem mint a pogányokkal“.¹⁴⁸

Nem rokonszenv, vagy ellenszenv igazgatták politikai szövetkezését, hanem a kényszerűség. Bár az ő korában ingadozni látszott néha a szultán hatalma, arról mindig meg volt győződve, hogy a szultánnál nincs hatalmasabb uralkodó a világon. Különböző évekből származnak e nyilatkozatai a szultánról: „világ-bíró hatalmas császár“, „ez világban leghatalmasabb császár“, „az török császár leghatalmasabb fejedelem“.¹⁴⁹

¹⁴⁵ L. különösen Török-Magyarkori Államokmánytárt III. 291. l.

¹⁴⁶ Tört. Tár 1879. 745. l.

¹⁴⁷ Hurmuzaki: Documente Vol. XV. Part. II. 952. l. Itt a tatárokról van szó. Kemény János a törököt is ebnek nevezgeti.

¹⁴⁸ Szilágyi: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek Történetéhez. 46. l.

¹⁴⁹ Török-Magyarkori Államokmánytár III. 200, 336. Politikai Levelek. 324. l. A nyilatkozatok ideje: 1618, 1621 és 1623.

Nem bírta elképzelni azt a lehetőséget, hogy a kis Erdély, mely a török torkában lakik, elszakadna attól a páratlan katonai nagyhatalomtól és mint a megriadt madár, annak a kebelébe menekülne, aki megvédeni nem bírja és még ha bírná is, elfojtaná politikai és lelkiismereti szabadságát.

Ha olyan politikai kombinációt fejteget, mely ezzel a felfogással ellenkezik, vagy nem öszinte, vagy hallgatóan odaacsatolja számításához a török protektorátust is.

Az ő életében — írja 1628-ban — Erdély a portától el nem szakad, ha csak a porta nem ad neki búcsút.¹⁵⁰

Bethlen diplomáciája következtében 1627 óta a helyzet úgy alakult, hogy a nagyhatalmú protektor bizonyos tekintetben vazallusának lett az alárendeltje. Marquis de Césy írja királyának 1627 júniusában: „Az erdélyi fejedelem oly hatalmas a portán, hogy az ő tanácsa határozza el a békét, vagy a háborút a császárral.“¹⁵¹ Két év múlva Sebastiano Venier Bailo írja Pérából: „Gábor fejedelem oda vezeti a törököt, ahová neki tetszik, mert nagyon megbíznak benne, becsülik és félnék tőle.“¹⁵²

De mivel bántotta Bethlent az, hogy keresztény hírnevét gyalázzák a török szövetség miatt, történeti példákkal szerette igazolni politikáját. Soha sem képzelte, hogy új politikai irányt alapított. Hivatkozott

¹⁵⁰ Török-Magyarkori Államokmánytár IV. 28. l.

¹⁵¹ Correspondance Politique de Turquie F. 3. 351. (Párizsi külügyminisztériumi levéltár.) Que le Pr. de Transylvanie est si puissant à la Porte que de son conseil dépend la paix ou la guerre avec l'empereur.

¹⁵² Óváry id. m. 766. l.

elődjere, akik majdnem egy századon át kénytelenek voltak életüket és szabadságukat a török hatalom által védelmezni.¹⁵³

Szerette hallani, hogy keresztény szövetségesei előtte még ismeretlen történeti példákkal is tudják bizonyítani a török-keresztény barátság erkölcsi jogosultságát. 1620 augusztusában Plessen Volráddal, a téli király követével beszélgetett a helyzetről. Plessen attól tartott, hogy Spinola, a nagy hírű spanyol tábornok fel fog vonulni Csehországba, ami Magyarország biztosságát rendkívül veszélyeztette volna. Bethlen ekkor azt kérdezte Plessentől, vajon ha Spinola Csehországba nyomul, felhasználhatná-e jó lelkiismerettel a szultán segítségét? A becsületes német igen komolyan vette Bethlennek fürkésző kérdését és észre nem véve a kérdező játszi kedvét, komolyan válaszolt. „A végleteket csak más végletek győzhetik le“, — mondá. — „A történetből nem egy pápának a példájára hivatkozhatunk, aki a törökhöz folyamodott, hogy meneküljön ellenségei erőszakosságától.“ Ez tetszett Bethlennek és azt mondta, hogy ha ez így van, küldetek 30.000 törököt Kanizsán át Stájerországba.¹⁵⁴

Plessen alighanem VI. Sándorra s talán VII. Kelemenre is gondolt, aki Ranke szerint közvetett kapcsolatokba jutott az ozmánokkal.¹⁵⁵ A jó diplomata még nagyobb örömet szerzett volna Bethlennek, ha felolvassa előtte, amit Bodinus mondott az államról írt könyvében V. Károlyról és I. Ferencről. V. Károly — mondja Bodinus — szövetkezett a perzsákkal és szemére hányta I. Ferencnek, hogy a pogány törökkel

¹⁵³ Gindely: Okmánytár 455. l.

¹⁵⁴ Gindely: Geschichte III. 165. l.

¹⁵⁵ Geschichte der Reformation, III. kiad., IV. köt., 52. l.

kötött barátságot, pedig azzal a lengyel királyok, Velence, Génua és Ragusa is szöveterkeztek.¹⁵⁶

Tulajdonkép Bethlen is úgy járt a császári udvarral, mint I. Ferenc V. Károlylyal. Az a hatalom, mely 1615-ben török sereg társaságában akart földönfutóvá tenni állandó otthont szerzett magyar vitézeket, mely Homonnay és Gratiani pártolásával az eddiginél nagyobb mértékben akarta kiterjeszteni a török hatalmát Erdélyben, mely Vác kicserélése, vagy átadása iránt nem egészen ártalmatlan alkuba bocsátkozott a portával, mely 1628-ban török hadsereg segítségével szeretete volna Bethlent Erdélyből kizavarni, ez a hatalom a pogánnyal való szövetség miatt hitetlen áru-lónak bélyegezte Bethlent az európai nagy nyilvános-ság előtt.¹⁵⁷ A politikában ez már így szokás. Az egyik párt bűnül rója fel a másiknak azt a végletes eszközt, melyet maga is próbált felhasználni, de nem bírt vele oly jól bánni, mint ügyesebb ellenfele. A történetíró-t azonban ne izgassa ez az erkölcsi felháborodás. Jobb, ha kifejti ennek a szent haragnak valódi okait.

IV.

Vallási türelem.

Gróf Osona a spanyol királynak írt jelentésében (1626 április 22) elmondja, hogy a király nevében Avendano ezredest küldötte Bethlen Gábor lakodal-mára. Az ezredes ékszereket adott át ajándéku-l Bethlennek, aki ezt a figyelmet nagyon udvarias levélben

¹⁵⁶ 1576-i kiadás, 594. l.

¹⁵⁷ Az 1628-i tervre nézve l. Eszterházy Miklós III. 355. skk.

köszönte meg. Az ajándéknak annyira örült, hogy lerajzoltatta az ékszereket s szétküldötte a rajzot különböző helyekre. Az ezredest Kassára egy kapitány kísérte, aki értelmes ember lévén, nem nyugodott meg Bethlen szavaiban, hanem katolikus tanácsosaitól tudakolta, hogy mit mondhatnak fejedelmök valódi szándékairól. A tanácsosok közül hárommal Osona már azelőtt is érintkezett. Ezek azt izenték neki, hogy „ne higgyen a császár Gábor szép szavainak, mert biztosra veszik, hogy szeptember előtt támadni fogja ő felségét“.¹⁵⁸

Ebből a több tekintetben érdekes tudósításból kiemeljük azt az eddig nem ismert körülményt, hogy a spanyol diplomácia Bethlen környezetéből kapott megbízható híreket a fejedelem leplezett szándékairól. Sajnos, hogy Osona nem írja ki bizalmasainak neveit; úgy gondolta, hogy az nem érdekli a spanyol udvart, Ellenben, ha felekezetüket megjelöli, a spanyol udvart megnyugtatta hírforrásainak tisztasága iránt. Valóban, Osona bizalmasai fontos és hiteles hírt közöltek általa Ferdinánd udvarával. Bethlennek ugyanis szo-

¹⁵⁸ Archivo general de Simancas.-Estado. Lego. 2509. Minuta de carta de Conde Osona a S. M. Viena 22 Abril 1626. „Coronel me a traido una (carta) de Gabor en que me escribe con mucho cumplimiento y el capitan dize que hizo grande estimacion de la merced y honrra que V. Md le a hecho y que hizo sacar muchos retratos de las joyas para embiarlos a diferentes partes pero este capitan como hombre inteligente a descubierto mucho de los intentos de Gabor ablando con algunos ministros suios catholicos y a mi me avisan en la misma conformidad tres dellos con quien tengo alguna inteligencia que no de credito el Emperador a las buenas palabras de Gabor porque tienen per cierto que rompera con su Md Cesarea para el Settiembre.

kása volt támadó szándékát az utolsó percig rejtegetni. A győzelmet félig már kivívta, ha sikerült meglepnie ellenfelét. És Osona bizalmasai, akik két úrnak szolgáltak, meg akarták fosztani Bethlent a győzelem lehetőségétől, midőn hónapokkal a harmadik támadás előtt elárulták a támadás szándékát. Úgy tettek, mint Péchy Simon kancellár Hainburgban. Péchy megmondotta a császáriaknak, hogy hiába ígérgetnek akármit az ő urának, Bethlen csak a törököt várja. Bethlen ezért börtönbe vetette.¹⁵⁹

Az Osona embereitől Ferdinándnak küldött üzenetről bizonyára nem volt tudomása, különben nyoma volna annak, hogy egy magasrangú tanácsosa magára vonta ekkor haragját hűtlensége miatt. Mert magas rangot kellett azoknak elfoglalniuk, akiktől a spanyol kapitány Bethlen szándékait tudakolta. Bethlen udvarában ugyanis a katolikusoknak is nyitva állott az út a legmagasabb hivatalokig. Voltak katolikus kancellárjai, diplomatái, hadvezérei. Toldalagi Mihály, akire a legkényesebb diplomáciai feladatokat bízta, katolikus volt. Bethlen azt a katolikus Kornis Zsigmondot, akit az udvar szeretett volna helyette az erdélyi trónra segíteni, a császár ellen küldött hadseregeinek élére állította. Egy másik hadvezére, Huszár István, szintén a katolikus hitet vallotta.¹⁶⁰

Szóval teljesen igaza van Kemény Jánosnak, midőn azt írja Bethlenről, hogy „noha vallásában állhatatos volt, az országban sine descrimine religionis kedvelte, promoveálta az embereket“.¹⁶¹

¹⁵⁹ L. Mikó id. m. II. 387. l.

¹⁶⁰ Huszár István „Romanae confessionis“ — írja Bethlen. (Pol. Lev. 32. l.)

¹⁶¹ Id. h. 146. l.

Hasonlított e tekintetben sógorához, György Vilmos, brandenburgi választóhoz, akinek kálvinista létére a katolikus gróf Schwarzenberg Ádám volt a vezető minisztere. A választófejedelem szellemének ez a szabadsága abban a felekezeties korszakban nagyon feltűnt a francia és a velencei követeknek. Ugyanez a György Vilmos, még mint klevei helytartó, egy 1614-i rendeletében kijelentette, hogy senkinek keresztény lelkiismeretét erőszakolni, vagy sérteni nem kívánja, mert a lelkiismeretek felett a mindenható isten magának tartotta fenn az uralmat.¹⁶² Így gondolkozott Bethlen Gábor is. Gál Péternek, Esterházy familiarisának, azt mondta, hogy ő nem gondol vele, akárki mit higgyen. „Megesküdtem, hogy minden rendnek szabad religiója legyen. Az arianusokat felette gyűlölöm, és ha mit cselekedném fogadásom ellen, legörömbestben őket üzném ki az országból, de maradjon helyén fogadásom.“

A katolikus Gál Péter Erdélyben meggyőződött arról, hogy Bethlen igazat mondott. „Az pápisták most ott benn jó állapotban vadnak, az ő templomuk rakva hallgatókkal, ő maga is az fejedelem most is pünkösdi ünnepére oda adta vala minden musikásit az mi templomunkban mindennap az nagy misékre,“ jelenti Gál Esterházynak.¹⁶³

Bethlen szigorúan ragaszkodott a négy recepta religióról szóló törvényhez. Ennek az értelmében a templomot mindig a többségben lévő félnek ítélte oda. A püspökétől megfosztott erdélyi katolikus egyház hitéletének ápolása végett vicariust nevezett ki. Az

¹⁶² Erre nézve l. Max Lehmann: Preussen u. die Katholische Kirche seit 1640. Th. I. Leipzig. 1878. 39. l. és Urkunden 133. l.

¹⁶³ Erd. Orsz. Emlékek VIII. 143 .l.

udvarhelyszéki bethlenfalvi katolikus templomot és istentiszteletet megvédelmezte a katolikusok erőszakossága ellen.¹⁶⁴ Bethlen uralkodása alatt egy udvarhelyszéki falu (Attyha) az unitarius hitről a katolikusra tért és Bethlen az új katolikusok mellé állott, midőn az unitáriusok zaklatták hajdani hitfeleiket.¹⁶⁵

A magyar katolikus főpapság elismerte a csíkszéki katolicizmusnak aránylag kedvező állapotát a római szentszékhez 1622-ben küldött emlékiratában, de ugyanott panaszkodik, hogy az erdélyi magyar vármegyékben kevés a katolikus pap, a katolikusoknak nincs templomuk és nincs egyházi jövedelmük.¹⁶⁶

Hogy Bethlen felelős-e mindezt, arról az emlékirat nem szól. Egy szerzetes történetíró, az erdélyi fejedelemség korának alapos ismerője, megállapította, hogy Erdélyben „Bethlen intézkedései, a katolikusokkal szemben való megértő bánásmódja, törvénytisztelete miatt kedvezőbb légkör vette körül a katolikusokat“.¹⁶⁷

Noha Bethlen katonai és diplomáciai fegyverekkel viaskodott katolikus ellenfeleivel, noha haragjában

¹⁶⁴ Az ide vonatkozó rendeletet már Veszely közölte, Erdélyi egyháztört. adatok. Kolozsvárt 1860, 394. l. Újabban Szádeczky Protestáns Szemle 1929 is kiadta; az ő kiadása teljesebb.

¹⁶⁵ Veszely 289. l.

¹⁶⁶ Hanuy id. m. I. 292. l.

¹⁶⁷ Dr. Biró Vencel: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Cluj-Kolozsvár, 1929. — Pompéry Aurél: Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás? I. kötet. Budapest, 1930 című munkájában éles logikával és nagy ismeretekkel fejtegeti, hogy az erdélyi történetnek európai dicsősége, a négy felekezetnek első törvényes elismerése, nem üres szó, hanem valóság. Pompéry, a buzgó katolikus lelkes, a legmelegebben méltányolja Bethlen Gábor vallási türelmességét.

néha bálványimádóknak és Babilon népének nevezte a katolikusokat, vonzódott némikép vallásukhoz. A jezsuitákat nem zárta ki Erdélyből, sőt igen nagyra becsülte pedagógiai módszerüket. Káldi Györgyöt, aki a szószékről támadta meg török politikáját kedvelte és támogatta is. Nem tisztán politikai célból üzent Esterháznak, hogy „sokat szeret a katholika religióban és minden jóakarattal van hozzájuk“. Bővebb mértékben is kimutatja ezt a jóakaratot, ha nem kellett volna tartania a jezsuiták térítő buzgalmától és a kálvinista közvélemény megütközésétől.¹⁶⁸ Bár az unitárizmust nem szerette, a sepsi, kézdi és orbai székekbeli unitárius papokat és tanítókat ugyanolyan becses szabadalmakban részesítette, mint az ottani kálvinista papokat és tanítókat. Noha a két egyház szolgálai csodálatos egységben éltek és működtek azon a vidéken, Bethlen 1614-i rendeletében nyomósan hangoztatja, hogy mind a két egyház független, mindegyik a saját püspökének és szeniorának van alárendelve.¹⁶⁹ Azonban e csodálatos egységből a három székelv székelben az unitárius egyháznak károsodása fejlődött ki.

Egy régi unitárius történetíró szerint 1622-ben a három székelv székelben 62 „eklesiák menének által a reformata vallásra, ev. ref. püspök Dajka Keserű János és S. szentgyörgyi unitárius, de vallását titkon változtatott pap Sikó István eszközeik által, — mi

¹⁶⁸ Óváry id. m. 312. Lukinich tanulmánya (Nagyenyedi Album 86. l.). Eszterházy Miklós II. köt., 33. l. Perneszi Gábornak az a megjegyzése, hogy Bethlen nem akarja szenvedni a „katolikust és katolikát“ valótlanság. (Erd. Orsz. EmI. VII. 370. l.)

¹⁶⁹ Petri Bod: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Editit Rauwenhoff-Prins. T. II. Lugduni-Batavorum 1890. 237, 239. ll.

annál könnyebben esheték meg, mivel az időben Háromszéken a ref. és unitar. eklésiák egy templomba járanak isteni tiszteletre“. Geleji Katona szerint a református püspök mellé ez alkalommal brachium is adatott. Akárhogy történt e tömeges térítés, annak csak helyi körülmények voltak az okai, mert másutt Erdélyben az unitáriusok szabadon élhettek hitőknek és Bethlen tiszttviselői karában az unitáriusok előkelő helyeket foglaltak el.¹⁷⁰

Bethlen a nem recipiált vallások iránt is türelmes volt. Az Erdélybe telepített anabaptistáknak és zsidóknak megengedte, hogy vallásukat „az ő szokásuk szerint szabadon exerceálhassák“.¹⁷¹

A görögkeletiek egyházi életét sem bántotta, de szerette volna őket a kálvinizmus felé hajló Kyrill, konstantinápolyi patriárka segítségével a maga vallására téríteni. Azt hitte, hogy ezáltal sok szegény lelket menthetne ki a sötétben tévelygés veszedelméből s érezte e vállalat nagy nemzeti jelentőségét. Szomorúan gondolunk arra, hogy ez a terv csak óhajítás maradt. Kyrill ugyanis nem akart ebben segídkezni, tudván azt, hogy a tömeges áttérés szép szerével lehetetlenség s azt föltette Bethlenről, hogy erőszakos térítésre nem gondol.¹⁷² Bethlen csak egyetlen felekezetet üldözött

¹⁷⁰ Ar. Rákosi Székely Sándor: Unitaria vallás története. Kolozsvárt 1839, 132. és Geleji K. I.: *Titkok titka*. 1645. Ajánló Elő-Beszéd.

¹⁷¹ Erdélyi Orsz. Emlékek VIII. 103, 144. ll.

¹⁷² Török-Magyarkori Államokmánytár IV. 139. Marquis Césy akkortájt jelentette a francia királynak, hogy a gonosz Kyrill az angol és hollandi követek ösztönzésére a görögöket Kálvin eretnekségének akarja megnyerni. (Correspondance politique de Turquie. F. 3. 351. Francia külügyminisztérium levéltára. Párizs.)

Erdélyben, a szombatosokat. Nem szerette a szombatosokban az általános keresztény szokásoktól való elhajlást s különben is igen veszedelmes példának tartotta e szektának alakulását. Mert az államot a politikai bomlástól kellett volna féltetnie, ha a négy recipiált vallás szektákra szakad szét.

Türelmetlenségének ezen a ponton reálpolitikai okai vannak, amint hogy türelmességére is hatottak ilyen okok, bár nem oly nagy mértékben, mint némely író hiszi. Ez nem volt szokatlan jelenség, hiszen Meinecke megfigyelése szerint a modern tolerancia gondolatának reálpolitikai gyökerei is vannak.¹⁷³ A szombatosok törvényes üldöztetése tehát nem akadályozta annak, hogy méltányoljuk Szalay Lászlónak csodálatát, aki bizonyos nagyítással ezt írja Bethlenről: „józsanságának párját a vallási türelem életbeléptetése körül egykorú közt híjába keresnők”.¹⁷⁴

Igen, de egy másik akadály is merült fel s ez Troeltschnek, a kitűnő teológiai és történetfilozófiai írónak okfejtése a XVI. és XVII. századi protestantizmus szelleméről. Troeltsch tanítása szerint a XVI. és XVII. századi protestantizmus még igen messze esik a vallásszabadság modern felfogásától. Ebben a protestantizmusban az egyház uralma az államon, bár a forma szerint másképp van indokolva, lényegében csak oly eredményekre vezet, mint a középkorban. A protestáns egyház nem ismeri a hitbeli kényszert, de az ország ura megrója és megbünteti az eretneket azon a címen, hogy fellázadt a polgári rend ellen, mely a középkornak ősrégi szociológiai föltevése szerint a hit egysége nélkül nem lehetséges. Az eretnekekre kimondott

¹⁷³ Die Idee der Staatsräson. 190. l.

¹⁷⁴ Magyarország története IV. 562. l.

halálbüntetés már ekkor el van törölve, helyébe a jószágelkobzás és a számkivetés léptek.

Ezek a tételek nagyjában igazak, de Troeltsch bizonyára nem úgy értette őket, hogy induktív vizsgálat nélkül egyszerűen reá húzhatjuk minden fejedelemre, íróra, vagy államra, amennyiben azok a racionalizmus és deizmus által kifejlesztett modern színezetű vallásszabadság kora előtt éltek. Hiszen a dogmákhoz és az egyházi élethez kötött vallásosság tulajdonkép nem összeférhetetlen a vallási türelem érzésével. Az egyházatyák hirdették először a keresztény korban a vallásszabadság elvét.¹⁷⁵

Ellenben a kereszténységtől teljesen elszakadt terroristák a francia forradalomban és a kommunista mozgalmakban nem a vallási türelem erényével tündököltek. De hogy a XVI. és XVII. századoknál maradjunk, Orániai Vilmos, a hallgató, az 1578-i antwerpeni vallásbékében szeretett volna véget vetni a vallási gyűlölködésnek, kijelentvén, hogy egyik felekezet sem zavarhatja a másikat és mindegyik a maga felfogása szerint tisztelheti Istent.

A sociniánusok vették fel először hitvallásukba a vallási türelmet (1605), utánuk az arminianus anabaptisták Hollandiában hittételeik közé szintén fölvtették a lelkiismeret teljes szabadságát.¹⁷⁶

Bethlennek kortársa volt az a Roger Williams, aki 1631-ben kötött ki Amerikában és tökéletes vallásszabadságot követelt nemcsak a keresztény felekezetek számára, hanem a zsidók, törökök és pogányok számára

¹⁷⁵ Nyilatkozataikat l. Francesco Ruffini: *La libertà religiosa*, vol. I. Torino 1901. V. ö. még Wetzter u. *Welte Kirchenlexikon*ában a *Toleranz* cikket.

¹⁷⁶ Ruffini id. m. különösen 169. l.

is. Az ő általa 1636-ban alapított Providence nevű város alapítóoklevele kimondja, hogy a vallás nem tárgya a törvényhozásnak.

Először itt ismerték el törvényesen a vallásos meggyőződés korlátlan szabadságát olyan ember ösztönzésére, akinek lelkét a legizzóbb vallásosság hevítette.¹⁷⁷

L'Hôpitalra, a türelmességéről ismeretes francia kancellárra is hivatkozhatunk, aki 1560 körül ezt mondotta: „A lelkiismeret oly természetű, hogy nem erőszakolható, nem szabad leigázni, vagy megsérteni, hanem fel kell világosítani, meg kell győzni igaz és elegendő okokkal, hiszen a hit, ha ránk van kényszerítve, többé nem is hit.”¹⁷⁸

Bodinus is azt írja, hogy a fejedelem okosan cselekszik, ha nem akarja erővel kényszeríteni alattvalóit a maga hitére.¹⁷⁹

Folytathatnók a példákat, de az eddigiekből is világos, hogy még ha Troeltsch tételeinek igazságában nem is kételkedünk, nem szükséges minden XVI. és XVII. századi fejedelemről, felekezetről s államférfiúról csupán deduktív úton megállapítanunk az igazi vallási türelemre való képtelenséget. Bethlen korát tekintve, szokatlanul türelmes volt, éppúgy, mint sógora, a brandenburgi választó.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Ezt mondja Roger Williamsról Georg Jellinek: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. München u. Leipzig, 1927. Vierte Auflage című munkájában, 46, 47. ll.

¹⁷⁸ Ruffini id. m. 361. l.

¹⁷⁹ De la république id. kiadás 480. l.

¹⁸⁰ Csupán erdélyi uralmáról szólunk s nem magyarországi kormányzásáról. Magyarországon forradalom élén állott, de még itt is mérséklően hatott a szenvedélyekre. Esterházy nádor is elismerte, hogy Kassán „Bethlen jelenlétében a kato-

A csekélyszámú szombatos felekezet üldözése nem ronthatja le Bethlen türelmességének hírnevét. A modernebb vallásszabadságnak is vannak bizonyos korlátai. John Locke világhírű *Epistola de Tolerantia*-jában (1689) nem akar vallásszabadságot engedni az oly felekezetnek, mely az állami rendet veszélyezteti és az olyannak sem, mely atheizmust tanít. Már pedig Bethlen előtt a szombatosok mind a két szempontból gyanúsak voltak.

Különben Bethlen Erdélyében senkit sem ítélték száműzetésre felekezete miatt, továbbá a szombatosokon és talán egyes háromszéki unitáriuson kívül, ugyanez okból aligha szenvedett valaki kárt birtokában. Még politikai okokból is kevés az ő korában a főbenjáró ítélet, néha megbocsátott azoknak, akik ellene törtek. Nem lehetetlen, hogy gróf Osona erdélyi bizalmasai a Bethlen által kegyelemben részesült urak közül valók.

Ha már Bethlen vallási türelmét Troeltsch szavaival kellene jellemeznünk, ezekhez a szavakhoz folyamodnánk: A kálvinista tolerancia nem egyéb, „mint kívülről a különböző egyházak sokfélesége és egymás melletti élete, belülről azonban a legszigorúbb zárkózottság. Ennek nincs köze a racionalisztikus felvilágosult toleranciához”.¹⁸¹

Ezt a jellemzést is Bethlenre csak korlátozásokkal alkalmazhatnók. Bethlen minden kálvinista zárkózott-

likus vallásgyakorlat legkevésbé sem gátoltatott“. (L. Gróf Eszterházy Miklós nádor III. 48. l.)

¹⁸¹ Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religions-sociologie I. 799. l. „Mehrheit und Nebeneinander verschiedener Kirchen nach aussen und strengste Gebundenheit nach innen. Mit der rationalistisch-aufklärerischen Toleranz hat sie nichts zu thun.“

sága mellett a legkülönbözőbb felekezetekből választotta ki tisztviseelőit, ami a vallási türelemnek akkor, de még jóval később is ritka és nagyértékű ismertető jele volt. Az igaz, hogy Bethlent nem mondhatjuk felvilágosult racionalistának, de a jezsuiták iránt méltányosabban viselkedett, mint a felvilágosultság korának katolikus fejedelmei.

És amikor törvényei védik a jobbágyok vallásszabadságát a földesúri jog ellen¹⁸² és elrendelik, hogy a földesúr ne tiltsa el a jobbágyok gyermekeit az iskolázástól, úgy intézkedik, amint egy racionalista korabeli fejedelemnek is becsületére válnék.¹⁸³

Szokatlan türelmességét szellemének hajlékonysága és az erdélyi valláspolitikai hagyományok teszik érthetővé. Az 1568-i tordai országgyűlés törvénybe iktatta, hogy „kiki oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik... mert az hit istennek ajándéka“.¹⁸⁴ Az erdélyi közélet olykor letért arról az útról, melyet ez igék jelöltek, de Bethlen igyekezett arra visszatérni.

Tekintetbe kell vennünk valláspolitikája magyarázatában még azt is, hogy a katolikus Báthory Zsigmond udvarában nevelkedett s hogy a Hollandiában elterjedt s onnan terjesztett vallásszabadsági eszmék bizonyára hatottak reá.

Azt sem kell felednünk, hogy a XVI. és XVII. századokban nem egy kiváló magyar úr óvta meg lelkét

¹⁸² Erd. Orsz. Emlékek VII. 287. l. Igaz, hogy itt az akatolikus jobbágyokat védi a katolikus földesúr ellen. De föl kell tennünk, hogy a négy recepta religio egyenlőségének elvénél fogva az ő kormányzata a katolikus jobbágyokat is védelemben részesítette.

¹⁸³ Erd. Orsz. Emlékek VIII. 236 l.

¹⁸⁴ Erd. Orsz. Eml. II. 343. l.

a vallási türelmetlenség szenvedélyétől. Báthory István is azt vallotta, amit György Vilmos, a brandenburgi választó. Szerinte is isten magának tartotta fenn a lelkiismereteken való uralmat. Esterházy Miklós azt írja Lónyay Zsigmondnak: „Nincs hatalmunk, hogy egymásnak hitet adjunk, mert a hit Isten ajándéka“.¹⁸⁵ Zrinyi a költő ezt mondotta a protestánsoknak: „Kegyelmeitek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeiken ejtett sérelem az én sérelmem.“¹⁸⁶

Protestáns részről felekezeti türelem tekintetében leginkább Bethlen Gábort tehetjük e nagy magyar katolikusok mellé.

S mégis úgy láttuk Osona jelentéséből, hogy katolikus tanácsosai közül némelyek titokban ellenségeit segítették. Gál Péter jelentéséből és Nagy Szabó Ferenc memorialéjából is kivehetjük, hogy Bethlent katolikus alattvalói nem igen szerették, ami nem azt bizonyítja, hogy rosszul bánt velük. Ez csak újabb bizonyítéka annak a gyakori jelenségnek, hogy a felekezeti vagy nemzetiségi pártok nem hálásak az irántuk türelmes, de nem hozzájuk tartozó uralkodók iránt, mert a türelem alárendeltségüket érezteti velük, pedig ők az uralmat óhajtják.

V.

Jelentősége.

Bethlen halálának háromszáz éves fordulója alkalmából jelentékenyen gyarapodott a vele foglalkozó irodalom. Szép feladat volna kritikailag méltatni ezt az irodalmat, de erre itt nem vállalkozhatunk. Csupán

¹⁸⁵ Hajnal I.: Esterházy Miklós nádor lemondása. 115. l.

¹⁸⁶ Takáts Sándor: Régi idők, régi emberek. 323. l.

néhány újonnan felvetődött, vagy azelőtt is már elterjedt gondolathoz akarunk megjegyzéseket fűzni.

Bethlent gazdasági politikája miatt merkantilistának nevezgetik. Ez nem egészen helytelen jellemzés, de némi magyarázatra szorul. A merkantilizmus megakarta nehezíteni a bevitelt és minden áron törekedett a kivitel fokozására, hogy a kereskedelmi mérleg aktivitása következtében minél több pénz gyűljön össze az országban.

Már most Bethlen igen sajátágosan fogta fel a kereskedelmi mérleg aktivitását. Ismételten megtiltotta egyes áruk kivitelét, egyrészt a drágaság enyhítése végett, de főleg azért, hogy a maga jövedelmét az áruk monopóliuma által gyarapítsa. Ökrök, méz, viasz, bőrök kivitelét többször eltiltotta és biztosok által összevásároltatta az illető árukat a tőle megszabott áron.

Szigorú büntetésekkel fenyegette azokat, akik áruiknak meg nem engedett kivitele által a monopóliumot kijátszani törekednek. Így tehát a kereskedelmi mérleg aktivitását úgy fogta fel, hogy minél több pénzt hajtson a kiviteli kereskedelem az ő kincstárának, ellenben az alattvalók elégedjenek meg azzal a nyereséggel, melyet jónak látott juttatni nekik.

Felfogása szerint a kincstár haszna az állami hatalom gyarapodását jelentette. Igaz, hogy a merkantilizmusnak főcélja volt az állami hatalom gyarapítása a gazdasági élet fejlesztése által, de az alattvalók gazdasági erejének fejlesztése s kihasználása által akart oda jutni. A monopóliumok módszere azonban nem ezen az úton törekedett az említett főcél felé, ezért talán nem is illeti meg a merkantilista elnevezés.

Különben Bethlen gazdasági politikájának módjai nem voltak teljes újítások.

Elődjeinek országgyűlései is gyakran elrendelték a kiviteli tilalmakat. Ezek a tilalmak azután váltakoztak a szabadkereskedelem megengedésével egészen úgy, mint Bethlen korában. Az sem volt újítás, hogy Bethlen kereskedelem által kívánta fokozni jövedelmeit. A XVI. és XVII. századbeli magyar urak szívesen foglalkoztak kereskedelemmel. Az erdélyi kereskedők egy része is a nemesi rendhez tartozott.

Szokatlan volt Bethlen eljárásában a monopóliumok rendszerének kifejlesztése. A bécsi udvari kamara is megjegyezte róla, hogy Magyarország egész kereskedelmét kezében tartja. Így fokozta jövedelmeit, melyek úgysis elég tekintélyesek voltak, ha számbaveszünk az adókból, a vámból, a bányákból, az elfoglalt magyar országrészekből befolyt összegeket.

A hadifoglyok váltsága, a szövetségesektől fizetett subsidiumok jórészt kárpótolták hadjáratai költségeiért. Így módjában volt zsoldos hadseregének fenn tartásával fejedelmi tekintélyét külpolitikája javára érvényesíteni. Azután maradt még pénze családja jövőjének biztosítására és oly kulturális alapítványokra, melyek századokra kiható jelentőségük miatt nevének dicsőségét elhalványulni nem engedik.

Nem tudjuk pontosan, hogy a monopóliumokat mikép fogadták az erdélyi kereskedők és termelők, de a súlyos büntetések után ítélve, melyek a monopóliumok kijátszóit fenyegették, ez az intézmény aligha volt népszerű. Általában bizonyos gazdasági okokból keletkezett elégtelenség vehető észre Bethlen Erdélyében. A rossz pénz, a nagy drágaság miatt meg-megújulnak a panaszok. Mikor már Bethlen jó pénzt veretett uralkodása utolsó négy évében, akkor sem szűnt meg a drágaság. A nagyméretű limitációk, a jó pénz kivite-

lének eltiltása, ezek a régi, be nem vált módszerek most sem igen segítettek. A limitációk végrehajtására kiküldött biztosok (egy újabb erdélyi író szerint az első magyar ipartanács!) koldusbotra juttattak néhány görög kereskedőt és maguknak szép nyereséget biztosítottak. Azonban általában véve a gazdasági elégtelenség nem a nyomorúságnak volt a jele, hanem inkább a lehetően legjobb állapotok kívánságának nyugtalanító érzéséből származott.

Bethlen azt igen jól tudta, hogy a gazdasági állapotokat a legbiztosabban úgy javíthatja, ha az erdélyi társadalmat munkaszerető és értelmes emberek által gyarapítja. Tudósokat hívott az országba, mindenféle nemzetiségű és felekezetű mesterembereket, bányászokat, építészeket, kereskedőket, művészeket és műiparhoz értő embereket telepített le Erdélyben. Ez a rendszabály, melynek Erdély akkor sokat köszönhetett, határozottan merkantilis színezetű. A háború és béke minden alkalmát felhasználta az ilyen telepítésekre. Több mint egy évvel első támadása előtt két követe járt Danzigban, akik a város elöljáróit arra kérték, hogy támogassák őket danzigi mesterembereknek és művészeknek Erdélybe való átköltöztetésében.¹⁸⁷

Szóval volt valami Bethlen gazdasági intézkedéseiben, ami a merkantilizmusra emlékeztetett, de egész rendszere mégsem nevezhető annak. Ha a merkantilizmust említjük, gyarmatok, hajózási akták, nagyszerű

¹⁸⁷ A fentiekre nézve l. az Erdélyi Országgyűlési Emlékek II—VIII-ig terjedő köteteiben a törvényeket és rendeleteket; azután Károlyi-Levéltár IV. 198, Tört. Tár 1885. 463, 1886. 405, 409, 626, 653. Takáts Sándor: Szegény magyarok. 142—144. Georg Kraus: Chronik 74. l. (F. R. A. Scriptores III.), Nagy Szabó Ferenc Memorialéja; Bethlen levele Danzig városához. 1618 június 2. (Danzigi városi levéltár.)

építkezések és vállalatok merülnek fel képzeletünkben. Ellenben Erdélyben szegényes, vásárokon lebonyolított kereskedésről van leginkább szó. A törvényhozás mindig a törökországi árukat Erdélybe szállító görögökről intézkedik, akiket szeretne arra szorítani, hogy csekély nyereséggel ériék be s hogy ami pénzt kaptak, azt mindjárt ott költsék el Erdélyben. Az a kevés vállalkozás, ami a vásárokon kívül kereskedésnek volt nevezhető, többnyire a fejedelmi udvarból indult ki. Talán felesleges az ilyen szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját.

Bethlen telepítései kétségtelenül erősítették az erdélyi társadalmat. Szerette volna, ha a szászok és magyarok minél sűrűbb összeházasodása által szaporítható lett volna a munkát kedvelő és a tudást megbecsülő értelmiség magyarjai közt.¹⁸⁸ Bizonyos, hogy a magyar nemesi társadalomnak minél becsesebb elemekkel való gyarapítása is szeme előtt lebegett, midőn a református papok utódjait megnemesítette élete vége felé.¹⁸⁹

Nemesi demokráciának megalapítására azonban nem gondolt. Nem származásuk, hanem érdemük szerint becsülte az embereket, ha a közérdekben szolgálatot kívánt tőlük, de ez még nem jelentette a nemesi demokrácia kedvelését. Államának monarchiai szerkezetét lazította volna, ha az urak tekintélyét a köznemesség által semmivé akarja tenni. Rimay Jánost, a régi magyar nemest az 1621-i válság alkalmával azzal a biztatással erősítette hűségében, hogy „kastélyos főemberré” teszi, ha Isten életét megtartja.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Kraus: Chronik 76.

¹⁸⁹ L. erről Zsinka Ferenc tanulmányát Lukinich Nagy-
enyedi Albumában.

¹⁹⁰ Mikó id. m. I. 400. l.

Bethlen első támadása idején jogosnak hitte azt a követelését, hogy a vármegyék fizessenek meg oly adót, melyet egy főúri tanácskozáson vetettek ki rájuk. Míelőnn két vármegye követe ez ellen hevesen tiltakozott, Bethlen így válaszolt haragjában a tiltakozóknak: „Az Isten nyakatokat szakaszthatja, ha mind ilyenformán akartok viselkedni az urakkal.”¹⁹¹

A Rimaynak adott ígéret és a köznemeseknek ez a megpirongatása eléggé bizonyítja, hogy Bethlen nem kívánta megváltoztatni a főnemesség és köznemesség különbségének társadalmi, vagy politikai jelentőségét.

De miért keresnők Bethlen jelentőségét ott, ahol nem találhatjuk meg? Miért nem keressük ott, ahol már régen megtalálta a történetírás? Ragaszkodjál a régi igazsághoz, mondja Goethe. Nem járunk rosszul itt sem, ha tanácsát követjük. A nikolsburgi békének kivívása az ő egyik nagy érdeme. Ezt az érdemét, attól tartok, ma kicsinyelni vagyunk hajlandók. A nikolsburgi békét, azaz az 1608-i törvények megerősítését normális úton is el lehetett volna érni valamely országgyűlésen, úgy gondolják némelyek. Nehéz arról beszélni, hogy mi történt volna, ha ez meg az nem történik. De az bizonyos, hogy Bethlen támadása nélkül a cseh fölkelést könnyű lett volna elfojtani s így Ferdinánd udvarában növekedett volna a hajlam az abszolútizmusra. Az udvar magyar hívei aligha győzik le ezt a hajlamot igaz meggyőződéssel írt felterjesztések által.

A magyarság nagy többsége hatásosabbnak hitte a fegyveres mérkőzés próbáját a felterjesztések ékesszólásánál. Nem tépelődő megfontoltsággal választotta ezt az utat, hanem az előzmények által érthető szenvedély hajtotta arra 1619-ben.

¹⁹¹ Mill. Tört. VI. 279.

Az ilyen mozgalom meg nem állhat addig, amíg ereje ki nem merül. Szerették volna sokan még Bethlen táborában is, ha a fejedelem leteszi a fegyvert legkésőbb 1621 május 2-án, amikor a király kijelentette, hogy kegyelmet ad a felkelőknek, összehívja az országgyűlést rövid idő múlva s a rendek esetleges sérelmeit elintézi ottan. Egy szóval sem említi a király ekkor a bécsi békét, az 1608-i törvényeket és a királyi hitlevelet. Ha Bethlen akkor egyszerűen kegyelemre adja meg magát, vajon hihető-e, hogy egy 1621-i országgyűlésen teljesítette volna a király azt, amit a nikolsburgi békében meg kellett ígérnie s amit a májusi pátensekből kifelejtett? Nem volt csekély eredmény 1622-ben nemzetközi szerződésben megújítani az 1608-i törvényeket és megígértetni a királlyal a hitlevél törvénybe iktatását.

De vajon mit ért mindez? Miért kellene nekünk ma lelkesednünk azért, hogy Bethlen 1622-ben megmentette az alkotmányos rendi szabadságokat? Mi köt bennünket a rendi szabadságokhoz? Az a világ többé nem a mi világunk, de más nemzetek történetírói is az abszolutizmus és a rendek harcának rajzában inkább a központi hatalom mellé állanak, a rendek leveretésén nem igen sajnálkoznak.

Ezt az okfejtést nem mi találtuk ki s noha már el van terjedve, nem ismerhetjük el meggyőző erejűnek. Épp nemrég fejtette ki Hintze Ottó, hogy a rendi alkotmányokat a modern alkotmányos szerkezetek alsó lépcsőfokának tekinthetjük.¹⁹² Ha rendi alkotmányunk

¹⁹² Die ständischen Verfassungen, die man doch trotz der Zweifel Tetzners, als die Vorstufe moderner konstitutioneller Verfassungen wird betrachten können. (Hist. Zeitschrift. Bd. 141. 229. l.)

elvész a XVII. században, modern alkotmányunkat sem lehetett volna visszaszerezni a XIX. században. És azután ne feledjük el, amit már Eötvös József is megjegyzett, hogy a nyugati nagy nemzetek történetében az abszolutizmus kitűnő nevelőiskolája volt a nemzeteknek, mert az nemzeti abszolutizmus volt és lehetővé tette a nemzeti erők összpontosítását. De a mi rendi alkotmányunk hősei idegen abszolutizmus ellen küzdöttek, nemcsak a történeti értékű rendi alkotmányért, hanem a nemzetiségért. Ezért fordul felénk a nemzet visszaemlékezése szerető kegyelettel s ebben az érzésben semmi sincs, ami a történeti igazsággal ellenkeznék. Itt csak egy gyakori félreértéssel kell szembeszállnunk. Ne higgyük azt, hogy a nemzeti ellenállás hőseihez emberi motívumok nem fértek s azt se higgyük, hogy az udvar magyar hívei nem voltak jó magyarok. Esterházynál és Pázmánynál jobb magyarokat el sem képzelhetünk. Ők is szerették a magyar alkotmányos szabadságot csakúgy, mint magyar ellenfeleik. Esterházy 1619-ben ezt írta: „Ugyanis, mi lehet kedvesb és édesb az szép igaz szabadságnál, az kiért mit nem míveltenek eleitől fogvást minden nemzetek, és csak ez megkevesedett mi szegény nemzetünk is mire nem mene ím csak tíz esztendővel ezelőtt“, azaz 1608-ban.¹⁹³

Khlesl is panaszkodik 1624 körül, hogy az 1608-i törvényeket nemcsak az eretnekek, hanem a katolikusok is a legnagyobb hévvel védelmezik.¹⁹⁴ Védelmezték, mert azokban a vallás szabadsága mellett a magyar alkotmány is biztosítva volt. A pártok csak a vallási kérdés tekintetében s az alkotmány védelmének mód-

¹⁹³ Esterházy Miklós I. 77. l.

¹⁹⁴ Gindely: Okmánytár 513. l.

szerére nézve tértek el egymástól. Mind a kettő hivatást teljesített a maga módja szerint s egyik sem érdemli meg, hogy hazafiatlansággal vagy léha nagyra-vágyással vádoljuk őket.

A nikolsburgi békét rendesen a protestáns vallási szabadságok biztosító oklevele gyanánt dicsőítik. Ez inkább később fejlődött felfogásnak tekinthető. A nikolsburgi béke idején a magyar protestantizmus még elég erős volt s még azután is védelmezhetette magát híveinek száma és súlya miatt jóideig, ellenben a magyar alkotmánynak, a katolikustól és protestánstól egyaránt nagyra tartott magyar alkotmánynak az 1622-i veszélyes fordulat idején igen nagy szüksége volt a nikolsburgi béke támaszára.

De e támasz felépítésében még nem merül ki Bethlen jelentősége. Erdélyt a megalázás porából emelte fel, megvédelte úgy, hogy ellenség nem tapodta földjét, amíg ő élt. „Valódi pater patriae volt“, mondja az egyszerű szász krónikás, virágzó állapotban, jobban felépítve hagyta hátra az országot, semmint találta, amikor trónra lépett“. ¹⁹⁵

Nagy volt a békében és nagy a háborúban. Államférfiúi erényei oly kiválóak, hogy kevés magyar államférfiú vetekedhetik vele. Az optimizmustól soha el nem homályosított előrelátás, a legnagyobbakra törekvésben is a mindig biztos talajon mozgó óvatosság voltak azok a tulajdonságok, melyek által a kis Erdélyt számottevő hatalommá emelte és a magyarság hírnevét Európa-szerte terjesztette. Ranke, a nyugodt objektívítással ítélő Ranke Bethlent „nagyra törekvő, hatalmas természetnek“ nevezi. ¹⁹⁶

¹⁹⁵ Kraus id. h. 84. l.

¹⁹⁶ Geschichte Wallensteins VI-te Auflage.

Hagyományai halála után még évtizedekig éltek s addig Erdély boldogan emlékezett vissza a nagy hősré és államférfiúra. De amikor e hagyományok elhomályosultak és Erdély a magyarsággal együtt romlásnak indult, fájdalommal emlékezett meg Bethlenről egy régi versíró, oly fájdalommal, melyet ma újra átérzünk, mikor e sorait olvassuk:

Egyebet nem tudunk felőled mondani,
Csak használnánk velle, nem szánnánk kívájni.

OCSKAY LÁSZLÓ.^{1, 1a}

Elismerést, sőt föltűnést keltett e könyv, mit érthetővé tesz tiszteletre hívó terjedelme, szerzőjének érdemei, az életrajzi rész regényes színezete s a bírálók sietőssége, kik nem érkeztek annak kimondására, hogy az életrajz regényességében kevés az igazság, az egész művet pedig csupán a terv, szerkezet és stíl formátlan terjengése növelte naggyá. Tulajdonkép nem is terv a neve oly eljárásnak, mely egy dandárnok életrajzát teszi központjává a felsőmagyarországi háború történetének. Ocskay működése, bár éppen nem kicsinyeljük, csekély körű ama háborúhoz képest, melybe foglalva van, és a kettőnek rajzát összekapcsolván, a szerzőnek alkalmá nyílik tetszése szerint összeszorítani vagy kiterjeszteni az előtér és háttér távolsági arányait. Thaly elég bőven él az önalkotta alkalommal, nem úgy csoportosítja az eseményeket, ahogy fontosságuk kívánja, hanem azokat emeli ki, melyekre több adatot

¹ Ocskay László, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem dandárnoka és a felsőmagyarországi hadjáratok, 1703—1710.* Történeti tanulmány. Eredeti levelezések és egykori kútfők nyomán írta Thaly Kálmán. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága. Budapest, 1880. A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatala.

^{1a} Budapesti Szemle, 1882.

gyűjtött. Így esik, hogy a trencsényi csatára, ama háború legválságosabb eseményére, kevesebb tere jut, mint nem kiváló, de általa földerített eseményekre, minő például Ocskay és Pekry egy morvai betörése, melynek lapokat szentel. Sőt annyira nem törekszik folytonos elbeszélésre, annyira inkább okiratokat tárgyal, mint eseményeket, hogy amazok korrendjéhez ragaszkodva, könyve végén idéz oly leveleket, melyek az első lapok állításainak volnának bizonyosságai. A tárgyalásnak ily módja talán el nem riasztja azokat, kik a könyvekben csupán anyagot keresnek saját munkáikra, de a szerzőnek néhány szokása még az ily olvasókat is fárasztja. Már Csengery *Budapesti Szemléje* megróttta, hogy Thaly előbb idézi a kútfőket többnyire egész terjedelemben, azután meg a maga szavával ismétli az idézetet és ha hozzávesszük, hogy sok szükségtelent idéz, jegyzeteit fölösen halmozza, stíljét pedig a bőbeszédűségben nagy tökélyre vitte, elképzelhetjük, mily módon sikerült néhány év eseményeit sokkal nagyobb kötetben leírnia, mint aminőben Szalay egy egész század történetét leírta. Polonius e bölcséletét:

— rövidség lévén lelke minden
Okos beszédnek, a szóár pedig
Csak teste rajta és kül czifraság:
Rövid leszek.

Thaly nagyon megveti; miáltal csak könyveit nagyobbítja s nem érdemeit egyszersmind.

S mivel feledteti a forma hiányát? Elismerjük, hogy hosszas, komoly munka eredményét nyújtja könyvében, melynek tartós becsét adnak közleményei, de csakis azok. A hadtörténelmi és életrajzi rész meg nem óvják a feledéstől. Thaly több hadtudományi szak-

ban jártas, mi a tények megállapításában hasznára van, de kevésbé jártas azon szakokban, melyek általános szempontokra segíthetnék. Nem is tud helyzetet rajzolni, csak tényeket állít össze, nem kelt érdeket a részletek iránt, mivel ismereteiből mit sem szeret eltitkolni. Az életrajzok írására azonban az alakítás ingerén kívül erkölcsbírói szenvedélye ösztönzi. Senkinek sincs oly határozott, oly biztos elvekre támaszkodó erkölcstana, mint Thálnak. Neki majdnem minden ember annyit ér, amennyit ért Rákóczinak, meg Bercsényinek, kivéve Bottyánt, kire Bercsényi haragudott, de ki nem lévén közönséges ember, szokott mértékkel nem mérhető. Már pedig Ocskay sokat vétett Rákóczinak, tehát elvetemült gonosz, nem elég, valódi erkölcsi szörnyeteg. E tétel bizonyítására Thaly megmozgat mindent; kiragadja Ocskayt kora viszonyaiból, hogy ennek hibáiról egyedül őt vádolhassa, megmásítja a tényeket, elhisz minden rágalmat. Mindezt oly tudományos készültséggel teszi, hogy röviden meg nem cáfolható. Attól kellett hát tartanunk, hogy bírálatunk lajstrommá szárad, azért igyekeztünk megjegyzéseinket néhány életrajzi adathoz fűzni.

I.

A Nyitra megyében honos Ocskay-család származékrendje Mátyás király idejéig visszavezethető, de közelebbi korhoz sietve, említsük meg a tizenhetedik század elejéről Ocskay Gáspárt, Jánosnak, a nyitrai alispánnak fiát. Ocskay Gáspár a protestáns hit gyámlola s a nemzeti ellenszegülés híve volt. Résztvett az 1610-i zsolnai konventen, majd az 1619-i pozsonyi

országgyűlésen, honnan kétízben is fölment a pozsonyi várba, mint tagja ama küldöttségeknek, melyek a koronaöröktől a császár iránti kötelességök hajlékonyabb fölfogását kívánták s ha Thúrzó Szaniszlót betudva, nyolcad magával tanúja volt, mint kézbesíté Thúrzó György Borbála leánya fejedelmi nászhozományát, nem maradt el Szaniszló úr mellől a szeredi konventen sem, mely Gönczy szuperintendens utódját választotta. Föltehető, hogy e többektől becsült férfiról nem felejtkeztek meg az unoka házában, az Ocskay Jánoséban, kinek petrőczy Szent-Mihályi Évától született két fia karddal szolgálta a dédapjoktól tanácsal védett ügyet, de már a katolikus hithez ragaszkodtak, különösen László, kit 1695 táján vett föl a nagyszombati jezsuita-kollégium a szent Adalbert szeminárium világi alumnusai közé.²

Örködött itt a prefektus a nemesi ház gyermekére, hogy szorgalommal hallgassa az előadásokat, hogy földolgozza a hallottakat, hogy a bejáró tanulókkal csak tudományos és vallásos dolgokról beszélgessen. Így töltött Ocskay majdnem három évet, tanult a katekiz-

² Ha ugyan 1683-ban született, mint föltesszük, Kolínovics szerint tizenöt éves korában állott katonának, mi igaz is lehet, nem is, de megeáfolni lehetetlen. Már pedig Ocskay a török ellen szolgált, tehát 1698-on túlra nem tehetjük huszárkodása kezdetét, ám innenre sem igen, mivel csak a káplárságig vitte, mit fiatalságának és kevés szolgálati éveinek is betudhatunk s így a 83-tól 98-ig terjedő számösszeg 15, azaz a Kolínovics száma. Mindez nem bizonyos, de valószínűbb, mint a Thaly számítása. Szerinte Ocskay a spanyol örökösödési háborúig öt évet szolgált, mint Kolínovics állítja s így a tizenöt évet is levonva, marad 1680—81 születési évül. Kolínovics azonban nem ezt állítja, hanem azt, hogy Ocskay öt évet szolgált, míg a franciák elfogták. De elfoghatták volna akár 1697-ben, az örökösödési háború előtt, mikor Ocskay ezrede is harcolt ellenük.

muson kívül latint s görögöt, áhitata erősbödött a grammatikai tanulók Mária társulatának gyakran aszkétai gyakorlatai által s talán maga is föllépett a két iskolai színpad valamelyikén, hol a hazai történetből vett hadi események is játszottak, melyek bizonyára erősebben foglalkoztaták figyelmét, mint Alvarius nyelvszabályai.³ Ennyit merünk állítani, de Thaly, ki a majdani szörnyeteget a héjából kifejleszti, jóval tovább megy. Szerinte Ocskay „dacára a jezsuiták ösztönzése s szülői fölügyeletének — a tudományok terén éppen nem tőn előhaladást, sem kedvet nem érzett“. Mi a bizonyosság? „Latinul“ — úgymond — „igen keveset tudott“. Igaz, hogy kevesebbet, mint Cicero, de egyetlen ránk maradt latin levele elég hibátlan, sőt horatiusi idézettel ékes. Thaly nem áll meg a fél úton. „Az írásban is oly gyöngé és gyakorlatlan vala még ezredes és dandárnok korában is, hogy leveleit majd sohasem írja sajátkezűleg és neve aláírásán is meglát-szik, hogy a betűket csak egyenként, nagy lassan pingálá.“ Ez talán nem azt akarja bizonyítani, hogy Ocskay Nagy-Szombatban nem tanult meg írni? S ha még oly jól írt is tanuló korában, a sok táborozás ügyesebbé nem tehetette kezét az írásra s másrészt Bercsényitől, ki úgy szeretett írni, nem maradtak-e ránk nem sajátkezűleg írt levelek? Ocskay erkölcsi jellemét sem támadja meg Thaly erősebb érvekkel, mégis egy könyvét bíráló történetnyomozó azt írja, hogy „Thaly előadásában a legjobban értesült kortárs sem találhatna hibát“.⁴ Eme legjobban értesült kortárstól vehette a

³ L. az iskola szervezetéről Molnár A.: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, 129—239. 1.

⁴ Thallóczy L.: „Egy kuruczvilági Proteus“, 1. *Magyar Szemle*, szerkeszti Bodnár Zs. 1881. III. füzet.

bíráló Ocskay iskolai éveinek illetően leírását: „A tiszt tudományoknak nem volt barátja. Bort s az aszszonyokat szerette“. Hogy írhatni illet egy gyermekről, kit szigorú ügyelet is korlátozott? Nem képzeljük mi Ocskayt csöndesen komoly, félénk gyermeknek, meghisszük, hogy a nagy szünidők után nem szívesen vált el az ocskai lovaktól meg puskáktól, de nagyobb kihágását a források nem említik. S végre szűkké lett neki az iskola, hivatását érezte, mint Toldi, hisz ő is erős, vastag gyermek lehetett. Látva 1698-ban gróf Pálffy János toborzó huszárait, ő is ilyenformát gondolhatott:

Mentek-e tatárra? mentek-e törökre,
Nekik jó éjszakát mondani örökre?
Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék
Szép magyar vitézek, aranyos leventék!

Közéjük is ment, bizonyára szülői engedelmével, mert nem szökött ki Nagy-Szombathból, mint Thaly egészen önállóan kigondolá.⁵ És mit Toldi csak vágy-nak érzett, valóban átélte azt Ocskay, menván a Pálffy-huszárokkal törökre, tatárra, később meg máshova, míg 1703-ban Rákóczihoz állott. De mi járatban volt ez öt év alatt? Mikép legyintette szárnyait az ifjú szörnyeteg? Megtudhatjuk Thalytól, ám előbb nézzük, ő meg hogy jutott tudásához. — Rányitunk a *Rákóczi Levéltár* hatodik kötetére s abban is az 1708 augusztus havában írt levelekre. Ekkor pártolt el Ocskay

⁵ Thaly ugyan Kolinovicsra hivatkozik, de talán emlékezetből, mert a lapszámot is hibásan teszi ki. Vagy talán a birtokában levő Kolinovicsra gondoljunk? Erről mondja is, hogy vannak benne a múzeumi példányoktól „némi — javított — eltérések is“. De mivel ez eltéréseket nem idézi, mi sem térhetünk el a múzeumi Kolinovicsról.

Rákóczitól. Könnyen hiszünk, ha gyűlölünk vagy szeretünk és Bercsényi, ki az említett leveleket Rákóczihoz intézte, haragos lelke minden erejéből gyűlölte Ocskayt. Az naptól, hogy hiteszegettnek ismerte, sok ideig majd minden levelében van egy hírmondása róla, egyebek közt szeptember 2-án hallomás után írja Viskről, hogy mihelyt Ocskay a német táborba ért, lefegyverezték s mint foglyot Bécsbe szállították.⁶ Thaly maga megvallja, hogy ez csak hírelve volt s éppen nem igaz, noha Bercsényi bizonyosnak írja. Tizenkét nap mulva Bercsényi újra hírrel Ocskayról, de már nem határozottat és most higgyünk neki? Csalódott, amiben nem kételkedett s mi azt higgyük, amiben ő is kételkedik? Nem kicsiségek vannak szóban. „Szidják Ocskayt“, így ír Bercsényi „s ott hírelik, az kit soha felőle nem hallottam, hogy már az hóhér metszette vala el egyik fülét s igaz is, hogy fületlen és hogy feleségének testvéröccsét megölvén (egykor), Tömösvárott törökké lett vala, környülmetéltetett“. Úgy van ez mondva, hogy valóságnak vehetjük? Mégis ebből meríti Thaly Ocskay ifjúságának rajzát, sőt kortani érvényre emeli azt az esetleges rendet, melyben Bercsényi idézett sorait leírta. Szerinte alig állott Ocskay katonának, „már ekkor — oly igen korán! — megkezdé a bűnös kalandokat is. Első gonosztette már ez időre esik. Mi volt légyen ez? Nem tudhatni, csak annyi mondatik, hogy büntetésül hóhér vágta le érette az egyik fülét.“

Tudjuk, hogy a fülesonkítás szokott büntetés volt a császári hadseregben. Azokra mérték, kiket például a takarmányozási rendszabály elleni vétségen, vagy békében szökési kísérleten értek. Hogy ilyesmitől

⁶ *Arch. Rák.* I. 6. köt. 58. l.

Ocskay vissza nem riadt, elhisszük, de a tényekhez kell ragaszkodnunk. Pedig mikép lehetséges, hogy a Pálffy-huszárok előtt titok maradt a csonkítás? S mivel több ily huszár szegődött Rákóczi szolgálatába, miért nem közölte egyik sem titkát egész 1708-ig? Hagyjuk rá, hogy nem közölték, tegyük föl, hogy olykor, ha bor mellett ülve „agg szót kovácsoltak“, óvatosabban járt nyelvök, mihelyt Ocskayra fordult a szó, de 1708 után nem volt szükség ily óvatosságra. Miért lép föl a hír akkor is oly félénken, hogy Bercsényi is alig hiszi, a Rákóczi-kor összes levélírói, napló- és emlékirat-szerzői pedig mintegy összesűgva hallgatnak róla, még a fejedelem is, ki *Emlékirataiban* szeret arcképeket rajzolni s bizonyára nem az elhunyt emléke iránti gyöngédségből hallgatott ez érdekes körülménnyről.

De haladjunk tovább Thaly kritikai fáklyája világában. „Az ekként megcsonkított ifjú pedig még azért nem jámborodott meg, sőt újabb gonosztettel tetézé előbbeni vétkét. Mert nem soká reá — miért? miért nem? — haragra gerjedvén (hihetően, részségében) egy Tisza nevű fiatal katonatársára, megölte őt; s azzal, mint gyilkos, halálos büntetéstől félvén, elszökött ezredétől, beosont az ellenséges Temesvárra és ott — hogy ki ne adják — törökké lőn, környül is metéltette magát. Tehát mint 17—18 éves ifjú már egyszer hóhér által gyalázatosan bűnhődött, gyilkossá, katonaszökevénné és pribékké lőn.“ Hogy Thaly Bercsényi értesítésébe mikép szövi képzelme arabeszkjeit, arról nem szólunk, tisztelvén az egyéni stíl jogait, de mikép hihetett el oly ízetlen koholmányt, minő Ocskay törökké létele? Úgy tudjuk, hogy a török meg nem vetette a gyaur kardja segítségét, legalább Thököly bujdosóitól ekkortájt nem kívánt hiteserét. Erre hát mi szüksége

sem volt Ocskaynak, mikor Temesvárott menedéket keresett s mivel, ha már híresztelte tettét, bűnéül nem rótták föl egy császári katona megölését, nem hisszük, hogy a kiadástól féltében lett törökké, mert a háborús felek egymás szökevényeit csak Don Quijote országában szokták kiadni. Magának a törökségnek varázsa pedig, mint Salamon könyvéből tudjuk,⁷ kevés magyart esalogatott a kitérésre a török uralom virágkorában is, azért bajos képzelnünk, hogy a török hanyatlása kezdetén a nyitrai birtokos nemes fia, a jezsuiták növendéke, a buzgó katolikus egy sok lófarkú méltóság ábrándjáért ősi hajlékot és hitet felejtett volna. De ha volt is ilyen indulatja, ha Allah paradicsomáért esengvén a félfülű vitéz, szertartásosan is esonkíttatá magát, bizonyos, hogy meggondolkozott, bizonyos, hogy visszatért ezredéhez. És mikép fogadták itt a gyilkos pribéket? Mert gyilkos és szökevény nem voltak ajánló címek a hadseregben. Sok volt a szökési eset; kivált a magyarok szökdöstek a törökhöz; így 1698 szeptember havában Eugén haditervét egy szökött huszár árulása hiusította meg.⁸ Épp azért elriasztó például bűnhődtek a megkerültek s hogy kivált a törökhöz futott magyar katonák ellen ingerült volt a vezérlok hangulata, bizonyítja a karlovici béke kilencedik pontja, mely gondoskodott arról, hogy a pribékeknek többé ne nyujtsen menedéket a török. A szökevények bitófán lakoltak rendesen, így 1701-ben gróf Pálffy Miklós fölakasztatott három dragonyost, kik a törökhöz szöktek volt. Igaz, hogy enyhítő körülmények a büntetést orr- vagy fülcsonkításra szállították. Azonban nem

⁷ *Magyarország a török hódítás korában*, 237. 1.

⁸ *Feldzüge des Pr. Eugen v. Sav.* I. s. 3-ik köt. A bécsi hadi levéltár kiadványa.

olvastuk, hogy enyhítő körülmények alatt a török hitre térést, vagy a gyilkosságot értették volna.

Mert Ocskay meggyilkolta Tiszát, későbbi nejének testvéröccsét. Hogy Ocskay majdnem hét évig élhetett s boldogul a nővel, kinek öccsét megölte, azt a szörnyetegek lélektanából megérthetjük. Azon se akadjunk föl, hogy a hű nő úgy az esküvő előtt, mint azután, nem látta a szeretett férfi kezén fiatal öccse véré, mert ha látta is:

Mindenható erő vagy, szerelem!

Mindenható vagy . . .

Imhol a kész regény s költője is akadt. De könnyebb ma Ocskaynak regényben öldökölnie, mint akkor Eugen hadiseregében, hol gyilkosságért kerékbe töretés, vagy bitófa járt ki bérül.⁹ Két élete volt hát Ocskaynak: az egyiket váltságul hagyta gyilkos és pribék voltáért, a másikkal Rákóczihoz szegődött. Azonban Thaly megoldja a rejtélyt. Tekintettel — úgymond — az előkelő rokonokra, gróf Pálffy János kivitte, hogy Ocskay főbenjáró büntetés nélkül visszatérhetett ezredéhez. Thaly úgy beszél, mintha látta volna a kegyelmi ítéletet, de minek titkolja, hogy ha látta. Voltak ugyan Ocskaynak előkelő rokonai, — a győri alkapitány, gróf Esterházy János apja nénjét vette nőül — de vajon honnan tudja Thaly, hogy sokat törődtek megbélyegzett rokonukkal s ha törődtek is, volt-e annyi befolyásuk az ezredtulajdonosra, hogy ez kedvökért a legüldözöttebb bűnök elkövetőjének kegyelmezvén, tápot adjon az elharapózott fegyelmi sértésnek? Ugyan idején léptek közbe az előkelő rokonok. Jobb lett volna, ha megakadályozzák a fülesonkítást, e kisebb vétségek után

⁹ *Feldzüge*, I. s. 1. k.

járó és nemes emberre ritkán kiszabott büntetést. De kérdehetné valaki, mert Thaly erre nem gondolt, ha nem lehetséges-e, hogy Ocskayt mind az említett bűnök váltóságául kegyelmezték a fülcsonkításra? Ezt is lehetetlennek tartjuk, mert Pálffy, kit egyedül illetett a kegyelmi jog, 1708-ban a hadak előtt megölelte Ocskayt, ezredesi rangra ajánlotta, barátjává fogadta és halálát magyar foglyokon megbosszulni kívánta. Ha fölteszük, hogy Pálffy ama korban, mely még hadászati eszmékre is befolyni engedte a point d'honneur, mind azt eszélyből tenni képes volt, kíméletlen eszélyét abban mutathatta volna, hogy magához csábítván a veszedelmes gonosztevőt, egyszerűen elcsukatja, semhogy egy ezredet reábíz. De hogy a hatalmas rokonokra térjünk, Thaly sem igen bízik bennök, különben nem toborzana tartalék érveket. „Ocskay lassú előmenetele“, úgymond, „bélyegzett előéletét bizonyítja“. Hogy mily lassú volt ez előmenetel, arról Thaly mitsem tudhat¹⁰ s ha igaza van is, rosszul következtet. Mert lehetséges, hogy szilaj csínyekért büntették a káplárságban marasztással, de ha az említett bűnöket elköveti, káplári rangján kívül az emberit is elvesztette volna. Thaly érzi, hogy a talaj süpped alatta. Azzal büntették, úgymond, hogy a sorezredbe sorozták, hisz így tettek századunk elején is a vérengző, de kemény katonákkal. Századunk elejéről a mult századra következtetni, merész gondolat és Thaly nem fejtette meg, mit értettek 1700 körül sorezred alatt? Ocskay mind 1703-ig ugyanegy ezredben szolgált, mikor büntették hát a sorezredbe soroztatással?

¹⁰ Csupán Kolinovics mondja, hogy öt év alatt vitte káplárságig. Kolinovics kósza hírek után írta Ocskay életrajzát, csak az fogadható el tőle, mire nem sokat építünk, vagy mit mások is bizonyítanak.

Most jön az utolsó mentőszál. „Tény“, — úgymond — „hogy Ocskayt kortársai kivétel nélkül bélyegzett embernek tartották.“ Thaly ama tömérdek bélyegző nyilatkozat közül egyet sem idéz, nem a tömör szerkezet kedvéért. Tudomásunk szerint csak Kolinovics szól Ocskay előéletéről s ő is magasztalón. Hogy a többi kortárs erről mint gondolkozott, majd meglátjuk.

S végül az a legszebb, hogy Thaly maga sem hiszi a Bercsényi által terjesztett híreket, különben nem beszélne így: „Egyedüli mentségéül az szolgálhat (Ocskaynak), hogy e tények kétségtelen bizonyossága — az egy levágott fülön kívül, ami különben csatában is megeshetett rajta — még mindmáig kiderítve nincs és csakis 1708-i nagy árulása után kezdett azoknak híre szállingózni“. Már most vagy igazak azok a tények, vagy nem, ha igen, hasztalan a mentség, ha nem, nem szükséges a mentség. De szükséges Thalynak, ki nyugtalan lelkiismeretét csitítgatá ezzel s azután úgy tesz, mintha minden rendben volna, úgy beszél tovább Ocskayról, mintha Bercsényi hírének minden szava tiszta valóságot mondana.¹¹

És a kritika? Némely rész nem merte hinni az említetteket, de tagadni sem merte,¹² a legtöbben azonban ügyet sem vetvén arra, hogy Thaly maga sem tartja igaznak, mit bizonyosnak hirdet, bírálataikban e kalandokat kiszínezték.

De már a következő kalandban nem volt ki kételkedjék. Mert Thaly kideríté, hogy Ocskay a franciák-

¹¹ „Ott hagyá zászlaját immár ötödször“ (23. l.), tehát a temesvári oda- meg visszaszökés is be van számítva; azután „az egykor általa megölt ifjú hadfi nővére: Tisza Ilona“ (27. l.) s így tovább.

¹² *Pesti Napló és Magyar Szemle.*

hoz szökött, a francia király magyar testőresapatában hadnagyi rangot kapott, megint visszaszökött Eugén táborába, hol — ördögös szerencse — régi rangjára lefokozták. Ez a történet cifrázata Kolinovics értesítésének, mely csak azt mondja, hogy Ocskayt elfogták a franciák s így tették meg testőrhadnaggyá. Már pedig ebben is kételkedni, úgy hisszük, jó okaink vannak.

Először is XIV. Lajosnak tudtunkkal nem volt magyar testőresapatja.¹³ Sőt Ocskay olaszföldi táborozásakor az ott működő franciák szolgálatában nem is voltak magyar huszárezredek, csak 1702-ben szerveztek a franciák a szökött husárokból néhány századot.¹⁴ De talán itt vívott ki az elfogott Ocskay tiszti rangot s Kolinovics csak a csapat nevezésében téved? Azonban más források ezt nem említik, pedig némelyiktől elvárnók, hogy említsék. Rákóczit tisztjeinek szolgálati viszonya a francia hadsereghez igen érdekelte, még sem említi Ocskay francia tisztségét, még *Emlékirataiban* sem, hol arról is értesít, hogy Forgách segédtisztje, Tóth András könyve írásakor már kapitányságig vitte a francia szolgálatban. De ha véletlenül Ocskayról, ki hét évig foglalkoztatá figyelmét, elfelejtett följegyezni ily érdekes körülményt, ez a véletlen, tán nem történetből, összevág egy másik véletlennel. Quincy tábornok, mint szereplő kortárs, leírta XIV. Lajos háborúinak történetét s ha minden részletet nem mond el, legalább mindent tudni látszik. Kikerülhette figyelmét,

¹³ L. Capefigue: *Louis XIV. és Quincy: Histoire Militaire de Louis XIV.*

¹⁴ L. *Feldzüge* s irodalmunkban Ballagi A. cikkét a francia szolgálatban állott magyar husárokról, *Magyarország és a Nagy Világ*, 1873.

hogy egy huszárkáplárt elfogtak, bár ily részletekről is emlékszik; hogy a foglyot hadnaggyá nevezték ki, az sem rendízüli; hogy visszaszökött, még mind nem jelentékeny, bár lehetetlen, hogy vezértársai emlékében vagy az ügyiratokban ily hárompróbás vitéznek nyoma ne maradt volna. Pedig az emlékeknek volt alkalmuk fölfrissülni. Quincy, Rákóczi hadjáratára térve, Ocskayról tisztelettel szól, grófnak címezi, Rákóczi egyik legfőbb tábornokának tartja s mégis a férfiúról, kit a vitéz katona és a francia ügy gyámolítójának kettős fényében látott, meg nem említi, hogy egykor mint tiszt a francia zászlóra esküdött. Thalynek azonban nem elég, hogy elfogadja e történetet bírálathoz nélkül, francia-magyar testőresapatostul, de még tovább fejti saját leleményével. Szerinte 1708—1710-i levelekből kitűnik, hogy Ocskay csak úgy szökött a franciákhoz s ott volt ez eredetől titokban kegyelmet eszközölve, visszaszökött. Titokban s Thaly mégis tudja? Egyébiránt ne higgyen ama leveleknek, szerzőjük hogy mondana igazat, mikor Bercsényi 1708-ban kapva kapván minden Ocskayt gyalázó híren, e kétszeres szökésnek még hírét sem hallotta? Azután hol vannak azok a levelek? Mióta oly öntagadó Thaly, hogy okirati pontossággal nem idéz ily kiváló érdekű leveleket? — Mi úgy hittük, hogy nem Kolinovicsból és Bercsényi híréből kell merítenünk Ocskay ifjúságának rajzát. 1698 augusztus havában érkezhett ezredével Eugén délmagyarországi táborába. Ez időt lanyhán folyt a háború, a Pálffy-huszárok mindössze kétszer ütköztek meg s másodszor nem jól jártak. Szeptember vége felé Selimgiráj khán tatárjai Pancsován át égetve és rabolva közeledtek Becskerekhez, honnan Eugén a Pálffy-ezredet kiküldötte kémszemlére. Október 8-án

három vagy négyezer tatár hirtelen megrohanta a huszárokat, kiknek vesztesége tetemes volt holtakban, sebesültekben és foglyokban, mielőtt a segítség megérkezett. A további hadmozdulatokat megakasztotta a békealkudozás, mely a karlovici békével végződött, mikor a hadsereg már téli szállásokon volt. Most két évi esőnd állott be, mely alatt Ocskay nem egyszer kaphatott engedelmet, hogy kardját és magát Ocskón pihentesse. Ezredét 1700-ban báró Ebergényi László vette tulajdonába, 1701-ben pedig harcra készen további parancsig Buda körül táboroztatá. Csakis 1702 január közepén indult el Ebergényi Olaszországba. Rövidség okáért Veronán akart áthaladni, de erre a velencei köztársaságtól engedélyt nem kapván, átusztatott az Adige-n századjainak élén, a bámuló veronaiak ujjongása közben. Eugénnek nem volt ellenére a huszárok jövetele, mert a vasasok és dragonyosok a járatlan utakon már nem igen bírták a folytonos portyázást, melyhez kihevert erővel láttak Ebergényiék. De nagy panaszra adtak okot, midőn tömegesen szökdöstek a francia táborba, hol szolgálatot vállaltak. Hajszolták is a császári tisztek a szökevényeket, kiket ha megkaphattott, nyomban felkötöttet Eugén, ha ugyan sokan titokban nem szereztek kegyelmet, miről nem adhattunk számot, csak annyit tudunk, hogy Eugén keményen fogta a gyeplőt s nem hogy káplárokkal, hanem főtisztekkel majdnem zord szigorral bánt, mint egy mai tiszt mondja. De kik voltak ama szökevények? Mindnyájan ama újoncokból telnek, mondja egy táborszernagy, kiket Ebergényi hazól jövetele előtt toborzott. Bizonyos, hogy Ocskay nem volt ilyen újone, hisz 1702-ben, mint káplár már kisebb portyákat is vezethetett. E kisebb-nagyobb portyák összesége alkotta az

ügynevezett kis háborút, mely nem a nagy haditerv gépezetébe illeszkedett rúgóul, hanem attól függetlenül tört az ellenfél kárára. A kis háborúra főleg huszárok voltak rendelve, kik az apróbb ellenséges csapatokból öldöstek, vagy fogdostak embert és lovat, az ellenség élelmi fuvarait elkobozták, takarmányt s pénzt harácsolnak, az elveszettnek hitt élést fölprédálták, hogy az ellenség hasznát ne vegye. Íme a majdani kuruc dandárnok iskolája.

De e sokszor mulatságos iskola után egy nagyon szigorú következett, mikor a sereg téli szállásokra oszlott. A katonák szükségét láttak, nyomoruk a fővezér szívére hatott, ki a bécsi udvari haditanácsot zaklatta, mire e nagytekintetű testület egy hosszú fogalmazványt fohászkodott, melynek az volt a veleje, hogy ő nem oka semminek, hanem az udvari kamara oka mindennek. Az emlékiratra a béketűrő Lipót is szárazon megjegyzé: „Eszmék nem segítenek a bajon“. Valóban anyagibb dolgok inkább segítettek volna a Pó balpartján szállásolt huszárainkon, kik kipusztított parasztházakban, takaró és szalma híján majdnem megfosztva pénztől, edeltől, ruhától, sőt lábbelitől a bürokrácia lelkiismeretét dícsérték. Ocskay ekkor úgy gondolkozott, hogy szép az olasz levegőég, de szebb az, mely a magyar földet boltozza és megszökni nem a világ. 1703 március havában sok toborzó indult haza Olaszországból, köztök volt Ocskay; az Ebergényi toborzók közül sokan vissza nem tértek s ezeknek élén állott Ocskay.

Azonban merre tévedtünk? Hisz Thaly Kolinovics nyomán másképp beszéli el Ocskay szökését. Thaly jól tudja, hogy Ocskay nem 1702-ben szökött el, mint Kolinovics állítja s mégis őt követi, jól tudja, hogy nem

a Koloniesoknál szolgált utoljára s mégis Németországból szökteti haza, mint Kolinovics. Higgyük-e hát a többi részleteket, melyeket Thaly forrása szavaiból és saját ötleteiből összeszerkeszt? Higgyük-e, hogy Ocskay Németországban úti leveleket gyártván, hét társával elindul, útközben csapata hetvenre szaporodik s haza érkezve Pozsony, meg Nyitra vármegyét szerte pusztítja embereivel? Ez utóbbi részletet Thaly Matyasovszky fő korlátnok leveléből következteti, mely június végéről keltezve meghagyja a nyitrai alispánnak, hogy a még akkor is ott lézengő szökött katonákat fogassa el, pedig tudnunk kell, hogy Matyasovszky föl sem említi Ocskayt, ki június végén Rákóczinál volt Zavadkán, hová túl a tiszai hosszaeska tartózkodása után érkezett s így nem sok júniusi napot tölthetett Nyitrában, hol oly kevéssé szorult a szegénylegény szerepére, mint Thaly ily költött hírek terjesztésére.¹⁵ Mert van más forrás is Ocskay szökéséről, ott a Kaprinay-gyűjtemény jezsuita naplója, melyet követtünk s melynél Thaly azért tartja hitelesebbnek Kolinovicsot, mivel ez egyvidéki Ocskayval s részletesebb. De a napló értesítését megerősíti Stepney is, bárha Thaly nem méltatja figyelemre az angol követ jelentéseit.¹⁶

¹⁵ Ocskayt Kolinovics szerint Pongrácz Gáspár alezredes elfogta Nagyszombatban s csak azon föltétel alatt bocsátotta el, ha huszárait visszavezeti az ezredhez. A krónikás szerint ez 1702-ben történt, de tudjuk, hogy akkor Ocskay nem volt Magyarországon. Thaly segít a dolgon, átviszi az egészet 1703-ra, kibővíti még azzal, hogy a híres rokonok szabadították ki ekkor Ocskayt, írván „érette néhány ezer forint erejéig jótálló kezeslevelet”. Így csinálják néha a történetet.

¹⁶ „An Ensign who served in Italy among Ebergénny's Huszars being sent home to make Recruits has put himself” stb. *Arch. Rák.* II. r. k. 35. l. Stepney zászlótartónak gondolja

Így hát Ocskay ötszöri szökése egyre olvadt, de Thaly fölriadt erkölcsi szkepszisét ez egy sem csöndestíti. Nem meri hinni, hogy Ocskayt a lelkesedés ragadta Rákóczihoz „talán a préda és szereplés utáni kívánság, a zabolátlan élet szeretete, újabb kalandvágý“ így tépelődik magában. Ha Thaly ily szorgosan kémlelné Rákóczi minden hívének indulatait, salaktalan hazafiságot nem találna mindnyájában. Hogy nagy példát válasszunk, Bottyán János „az eszme, a szabadság hőse“ bár Thaly szerint jogtalanul záratott ama börtönbe, melyből Rákóczihoz menekült, miért küzdött eleinte Rákóczi ellen s miért szegődött csak akkor hozzá, midőn már a híd égett háta mögött? Thalynak ez átpártolás merő hazafiság, míg az Ocskayé csak részben az. Thaly jobb kezében mindig a Clió vésőjét tartja, baljában mindig az igazság mérlegét, ám gyakran a bal szeme csukott és a másik van nyitva.

II.

Bármily gonosz indulatok szülték Ocskay elhatározását, soha jobbkor nem érkezhett Rákóczihoz, ki magyar földre lépven, Munkácsen a Montecuccolivasasok által úgy visszaveretett, hogy kénytelen volt újra a lengyel határra menekülni (június 28). Ocskay garázda huszárjaihoz túl a Tiszán csatlakoztak ezalatt Borbély Balázs kóbor kurucái, kikkel együtt a csapat kétszáz főre szaporodván, június 29-én Munkács mellett Szent-Miklós felé vágatott, másnap alkonyatkor

Ocskayt, mi nem is követnők, ha a többiben meg nem egyeznék a naplóval.

pedig Rákóczi előtt tisztelgett Zavadván.¹⁷ Ők voltak a legjobban felfegyverzett és legvitézebb katonák ama négyszáz lovas és kétezer gyalog közt, mely most Rákóczi és Beresényi köré sereglett. Biztatták a fejedelmet, hogy túl a Tiszára menjen, ott csak szikra kell a paráznak. Rákóczi engedett s úgy július 13-án Bereg megye szélén állott, nem messze Tisza-Becstől. Szokott átkelő helye volt itt a Tiszának, itt vette magát a túlsó partra Kemény János, Ali tatárjaitól üldözve, „ott mehetne által a Tiszán a könnyű had“, sóhajtá Thököly száműzetésében. Ide érkezett július 11-én gróf Csáky István főispán a fölkel nemességgel és Reinhardt kapitány németjeivel, hogy Rákóczi átkelését megakadályozza. Erről tudomása volt a fejedelemnek, ki abban bízott, hogy hirtelen megrohanván az ellenfélt a beregi partra átkelés közben, kézre kerítheti hajóit. Mikor e tervet forgatá, maga sem ismerte nagy erejét. Hatalmas, bár testetlen szövetséges segődött hozzá a kósza hír képében. Ez megnagyobbítá kis csapatát s nyugtalanságot szórva, szökött Munkácsra, Szatmárra, Tisza-Becsre, csak saját katonái keblét tölté el örömmel, negyvenezer főnyi segédcsapat érkezéről szólván nekik. Július 12-én Csáky a szatmári kapitánytól egy gyalog századot sürgetett, de Löwenburg úgy válaszolt, hogy bizonytalan lévén a fölkelők száma, együtt kell tartania embereit, egyébiránt „jól mesterkedjék Méltóságod, Reinhardt kapi-

¹⁷ L. Thaly becses levéltári közléseit *Századok* 1873. Gróf Csáky írja, hogy körülbelül 200 lovast látott Munkács mellett. Ez adat egyezvén a jezsuita napló azon adatával, hogy Ocskay 200 lovas élén csatlakozott Rákóczihoz, egyszersmind emeli a napló hitelét.

tányommal együtt elég erővel bírván dicsőséges tettekre“. A dicsőség napja július 14-én virradt volna, mikor is ötven lovas küldetett a beregi partra Rákóczi ellenében, azonkívül tizenöt gyalog az elsáncolt rév őrizetéül. A kuruc gyalogság még el volt maradva, a lovasok, élükön Ocskay és Borbély, előbb a sáncokat vették meg, miközben az ötven lovas a Tisza egy kanyarulata mögé huzódott oly formán, hogy társaik a tulsó partról a kurucokra szabadon tüzelhettek, magok meg a folyónak vetve hátukat, használhatták a karabélyokat. Rákóczi be akarta várni a gyalogokat, nem akarta legjobb katonáit küldeni az öldöklő tűzbe, midőn lovasai egyszerre zárkózott sorokban rohantak az ellenfélre s nagyrészt a Tiszába ugrasztották. Alkonyatkor a közeli Váriba vonult Rákóczi, hol kimerült csapata nyugodott, míg a vezérek gondokba merültek. Hátuk mögött a Borsova és a munkácsi vasasok, előttük a Tisza és Csáky serege: a helyzet nem volt kényelmes. Beresényi hátrálni akart, de Ocskay és Borbély lovassága addig sürgette az átkelést, míg Rákóczi részükre állott. E közben a kurucoktól egy német trombitás szökött az ellenfélhez, ott elszéleszté a nagy segédcapat hírét, mit megértvén Csáky, a hajókat elsüllyesztette és seregét szétküldé. Meglepetve vették ezt észre a kurucok július 16-a reggelén, s később összeszedett csónakokon kikötöttek túl a Tiszán. Így vívta ki Rákóczi első sikerét, mely ha kudarcra fordul, magába temeti a fölkelést, de így szerte föllobbant annak lángja a tiszai megyékben.

Láttuk, mekkora része volt ebben Ocskaynak, ki augusztus havában pihent, legalább vezérszerepet nem kapott. Ekkor ülhette menyekzőjét Tisza Ilonával, a szabolcsmegyei máriapócsi Tiszák udvarházában és

mivel ifjú nejét Ocskóra vinni vágyott, Rákóczi engedelmével egy lovas csapat élére állott, hogy Felső-Magyarországot a fejedelem pártjára hajlítsa. A káplárból ezredessé lett vezér csapatjában az ember és ló mivoltánál csak a fegyelem volt fogyatékosabb, melyet aligha szilárdított a sokféle kóborló, meg Olaszországba igyekező huszár, kik útja közben Ocskayhoz csapódtak. Elég az, hogy Ocskay gyorsan haladt, ellenállás nélkül hódított és szeptember vége felé Lévára ért, hol alkalma nyílt zajos mulatságokkal kipótolni a félbeszakított mézes heteket.¹⁸ De megálljunk, mert Thaly összehúzza cenzori szemöldökét, így pajzánkodik: „a hevesvérű Ocskayt az ifjú menyasszonya karjai között mohón élvezett gyönyörök tartóztatták oly sokáig Léván — a nemzeti ügy kárára“. Thaly, bár a fiatal Ocskayval zsémbeskedik, jól tud különbséget tenni. Mikor a hatvanhat éves Bottyán 1706-ban második nejével lakodalmát ülte Bátorkeszin, hiába hivatották a táborba, mit életrajzírója így beszél el: „ezúttal nem nagyon sietett — ami olyan új házasságnak megbocsátható“.¹⁹ Legyen hát csak Ocskaynak megbocsáthatatlan, lévai vesztéglése úgy sem szorul ily mentésre. Thaly azt hiszi, hogy „ha Ocskay a páni rette-

¹⁸ Ocskay házasságáról két egykorú szól, Kovács János egy szeptember 17-én és Pakay István egy október 18-án kelt levélben. Kovács azt mondja, hogy Ocskay a Nyírben házasodott, Pakay pedig, hogy most veszi el Léván Kovács István alispán özvegyét. Thaly ezt úgy egyezteteti, hogy a Nyírben történt az eljegyzés s Léván a házasság. De honnan tudja, hogy Tisza Ilona az alispán özvegye volt? Mi úgy sejtjük, Pakay nem Tisza Ilonára gondolt s általán Kovács János jól értesült egyebekben is Ocskayról.

¹⁹ Thaly: *Bottyán élete*. Pest, 1865. 135. l.

gést fölhasználja, akadály nélkül tolhatja előre táborát akár a bécsi hidakig“. Csodáljuk, hogy itt megállott Thaly hódító tolla, de Ocskay igen egyhuzamban Szabolcstól Barsig jöven, legalább két napi pihenés után úgy 20-án indulhatott volna útnak nem vaktában, hanem portyát előre küldvén. Valóban kiküldötte Berthóty Zsigmondot Nyitra felé, s ha föltesszük, hogy Berthóty már 22-én visszatért Lévára, vajon mit hozhatott hírül? Azt, hogy a pozsonyi és nyitrai nemes-ség királyi fölhívásra a Vág felé seregel, nem elég, még pórhad is gyülekszik, „visszaszegzett kaszákkal“, mint az egykorú vers írja. Semmi, mondja erre Thaly, mihelyt Ocskay megjelen Nyitrában, Pozsonyban, hozzá csatlakozik mindenki. Csakhogy az akkori köz-nemesek nem voltak annyira telítve a szabadság eszméjétől, mint Thaly hiszi, válság idején többnyire a túlerőhöz hajoltak s éppen a nyitraiak még azon év végén Károlyi előtt is egy várba zárkóztak, hogy állottak volna hát most egy alig serdült ifjú szavára Rákóczihoz, mikor a király zászlaját Forgách, Koháry, Esterházy és Bottyán emelték föl? Ocskay azért meghúzódott a mély s vízzel tölt árok által védett lévai várban, hol meghisszük dorbézolt is, de zsákmányoltatott és behódított, amennyit bírt, sőt Bozókából ágyúkat is hozatott, úgy hogy tizenkét ágyúja várta az ellenséget, bár tüzes szerszámot meg hozzá értő embert aligha kapott. Mindent mellőzve, ha Ocskaynak a tivornyánál nincs egyéb célja, mikép Thaly Rákóczi *Emlékiratai* nyomán föltünteti, miért fáradott Léváig is s ha nem volt oka Nyitrától tartani, miért nem ment inkább ősi birtokára a dáridót megülni? Sőt Thaly azt sem átallja mondani, hogy „Hiába érkezének hozzá a fejedelem sürgető rendeletei“. Ez nem való, nem is

lehet való, mert a fejedelem Ocskay hollétéről csak október végén értesült.²⁰

Ekkor már Pozsonyba érkezett gróf Schlick lovasági tábornok, hétezerkétszáz főnyi sereggel s tizenkét ágyúval. Október 27-én átkelt a Vágon Szerednél, itt egyesült Forgách hadával s az így talán kilencezerre szaporodott sereg 31-én közeledett Lévához. Ocskay nem mert a túlerő elől a várba zárkózni, elhátározta nyílt mezőn menteni a menthetőt. Délelőtti tíz órakor a Perec patak hídjá előtt előhada visszaverte a labanc előhadat, a derékseregek is csatába bonyolultak, de a két harevonalban fölvonuló királyi hadak ellen mit tehetett a kétezernél kevesebb kuruc? Ocskay serege egy részével Bakabánya felé menekült, az ötszáznyi maradék kuruc a városba szorult, a lóról leszállott dragonyosokkal keményen harcolt, míg kénytelen volt a várba futni, hová most Schlick ágyúgolyói hullottak. Az elhagyott kis csapat megadást ajánlott szabad költözködés kikötése mellett, de Schlick föltétlen megadást sürgetve, folyvást ágyúztatott. A nap leszállott és vele az őrség bátorsága, sötét volt már, mikor a kapukat megnyitották, labancokká lettek, némi összepredált jószágot és a tizenkét heverő ágyút Schlicknek hagyván. Így esett Léva császári kézhez és nem úgy, mint Thaly leírni jónak látta. „A királyi hadak — úgy mond — 31-én Léva alá csapván, a vigyázatlanul dőzsölő Ocskayt meglepik, néhány száz emberét levágva, megverik és elűzik — mire a nagy zavarodásban megrettent lévai őrség a könnyű szerrel elfoglalt

²⁰ „C'est à l'occasion de leurs mouvements (Schlick és Forgách október végén), que j'appris par Ocskay, qui était dans la petite ville de Léva à faire la débauche, ce qu'il avait fait jusque-là". Így idéz Szalay.

várat époly könnyű szerrel föladja“. E vádak igazolására Thaly mitsem hoz föl, pedig az egykorúak sem említik Ocskay vigyázatlan dőzsölését, azután Schlick serege számát, meg az ütközet valódi lefolyását Thaly megtudhatta volna a hadi *Archiv* kiadványából.²¹ Ocskay Nógrádba menekült, előbb balesetét megizenzén Bercsényinek, ki végre mindent megmozgatott a bányavárosok megmentésére. November 11-én már az Ipoly mellett táborozván a Szécsény körül tartózkodó Ocskay, Ebeczki Imre és Réthely Lászlónak írja, hogy „hajnal előtt itt legyetek lelkem barátim; egy a parancsolat: holtig a böcsület. Isten kegyelmelekkel“! Ott is voltak másnap Losoncon, hol Károlyi is egyesült Bercsényivel, mire Schlick már nem akkora reményekkel vonult a zólyomi várba, mint aminőkkel Lévából a bányavárosoknak indult. November 15-én Schlick a császár nevenapjának ünneplése végett háromszáz lovas élén kilovagolt Besztercebánya hódoltatására, de fele úton egy hírnöktől úgy értesült, hogy Bercsényi és Károlyi majdnem húszezer főnyi sereggel körülvették a várat. Vissza akart fordulni, de zárva látott min-

²¹ Az V. kötetet értjük, melyet 1878-ban adott ki Danzer Alfonz. Szalay, Horváth és Thaly Schlick seregét körülbelül kétezer főre teszik, míg az osztrák jelentés ötezerkétszázal többet mond, az ágyúkat nem is számítva. Bátorkodtunk az osztrák forrást követni, gondolván, hogy a győzők inkább az ellenség számát nagyítják, mintsem a magokét. Szalay a *Rerum Carponiensium Codexre* hivatkozva mondja, hogy Schlick a lakosok és az őrség tetemes részét hardra hányta, mit talán jó lesz a harcban elesett részre értenünk, mert mások nem szólnak ez öldöklésről; Ottlyk így szól: „némelyek a kurucokat elhagyták és németekhez állottak“, Stepney pedig azt jelenti, hogy Schlick ötszáz foglyot ejtett, mely szám éppen megegyezvén a Lévába szorult őrséggel, azért erre vonatkoztattuk Ottlyk értesítését.

den útat, elmenekülve Körmöcre ért 16-án hajnal-
kor s még aznap délután Bajmócnak indult. Nemsokára
erre törekedtek Zólyomból Koháry és Forgách is, kik
17-én éjszaka kiosontak a várból, megrohanván egy
kuruc őrszemet, mert ha seregök a várban elvész, nyitott
útja van a fölkelőknek az örökös tartományokba. Külö-
nös véletlen, hogy az ily módon leolvadt őrség vezérei
Ocskay által közvetve vagy közvetlenül kapott sebek-
től szenvedtek, mert Guethem alezredest Lévánál lőt-
ték combon, Bottyán pedig még 15-én, mikor a
Zólyom elé vonuló kurucok Forgáchot a várba szorí-
tották, párviadalra hívta ki Ocskayt. A vén vitéz a
török időkben többször lehetett tanúja, vagy hőse ily
homéri jelenetnek, de most pisztolya nem osztott oly
veszélyes sebet, mint ellenfeléé, mert még lábbadozott,
mikor Ocskay rég túl volt Zólyomon. Azzal a sereg-
gel indult, mely Forgách és Koháry üldözésére kül-
detve, nem bírta megakadályozni azoknak egyesülését
Schlickkel és Szent-Kereszten megállapodott. Ide érke-
zett 19-én Károlyi Sándor, hogy átvegye a fővezér-
letet, majd Privigyére indult Schlick után, de hiába
nógatta Beresényit, hogy egyesüljön vele. A főtábor-
nok igen jártas volt a hadi tudományokban, nem találta
seregét elég módszeresen fölkészültnek a támadásra,
míg az ellenség óvatos elszántságától minden telhetőt
föltételezett. Mikor végre megértette, hogy Schlick
Trencsénnek futott, így írt Károlyinak: „Az német
Bajmócról elment békével, el is mehetett, ha úgy
akarta“, mit Károlyi vádnak érthetett, de gondolhatta,
hogy önvádnak jobban beillik. Most már Károlyi sem
merte követni Schlicket „a trencségi szoros és szűk vár-
megyében“, a helyett jobbnak látta Bajmócot megszáll-
lani és november 24-én Ocskay Lászlót báró And-

rássi Miklóssal, a szerzetesből lett katonával, Lévának küldeni.²² Már november 27-én a vezérek jelenthették, hogy Léva megadta magát és a Schlicktől itt hagyott nem csekély őrséggel seregök gyarapodott. Imígy a kuruc erő három várra fecsérlődött, míg az ellenfél békében hátrált. Az év több sikerrel, mint dicsőséggel végződött. Végre odahagyta Bercsényi Zólyomot, Károlyi meg Bajmócot és Ocskay Bercsényi parancsa alá rendeltetett. Schlick gyorsan vitte roncsolt seregét Trencsénből Nyitrába, innen meg Pozsony városába, de Bercsényi nem egyesült Károlyival, minden új hírre tervet változtatott és hadait hasztalan fárasztotta. Károlyi sem értesült pontosan az ellenségről, azonban ő tettel kimutatta, mit Bercsényi elméletben hirdetett, hogy a hadakozásban attól nem riad a szerencse, ki benne bízni merész. Fölverte az ellenség egy részét Galgócánál, gyorsasága és merészsége hódolatra hajlították Nyitrát, Pozsonymegyét és a Csallóközt, sőt Alsó-Ausztriába törve Bécs tövéig éreztette a magyar fegyverek súlyát. Ocskay december első felében portyákat vezetett Bercsényi hadtestéből, egy próbáját szerencsésnek is híresztelték, majd Károlyihoz küldetett, kit Alsó-Ausztriába elkísért. Később maga állott ily betörések élére, melyek nevére dicsőséget és átkot gyűjtöttek, de 1703 december végén hírneve még kisebb volt Károlyi seregében a csallóközi téli szállásokon.

Kemény fagygal köszöntött be az újév. Károlyi Söprúsnél addig öntöztette a jeget, míg alkalmas

²² A Zólyom és Bajmóc körül történetekre nézve némiképp eltértünk Szalaytól, bár hivatkozhatunk Whitworth jelentéseire, Károlyi önéletrajza és a Bercsényitől hozzá intézett levelek összevetésére.

ösvényt erősített rajta. Január 10-én a Károlyihoz érkezett Bercesényi némely túl a dunai rendek hódolatát fogadván, átküldötte Ocskay Lászlót és Geneszy Zsigmondot, hogy a Duna jobb partján tért foglaljanak. Az ösvénytől jobbra, balra a ki nem próbált jégen baj érheti az átkelőket, ha meglepetnek és a tapasztalatlan vezérek nem küldöttek ki előhadat. Az időközben tisztjét vesztett Schlick helyett most a savoyai herceg vezérelte Pozsonyból az ellenfél mozdulatait. Neszt vette a kurucok igyekezetének és Viard ezredes a jobb parton vizsgálódott, mikor föltűnt Ocskay csapata. De a kurucok még idején észrevették Viard előhadát, és az ellenség tüzelése közben Károlyi ámulatára megmenekültek. Már késő este volt, Viard hajnalig a Duna szélét följegeltette Óvárnál s mivel az idő gyöngült, Eugén remélte, hogy túl a Dunáról elmúlt a vész.²³ Nem vette számba Károlyi gyorsaságát. Mi nem sikerült az óvári Dunán, megtette 12-én virradóra a györin s még aznap este Pápára ért. Könnyű volt a hódítás egész a Muraközig, de a nyugati határon több vár s legkivált Sopron ragaszkodott a királyi házhoz. Károlyi Sopron ellen küldötte Ocskay Lászlót és Török Istvánt, kik a közeli Kopházára január 17-én érkeztek. Nemcsak Thaly, hanem Szalay is Ocskay soproni esetének leírásában követi Károlyi fölfogását, mely szerint Ocskay dorbézolása és maga haszna keresése ütötték el Sopront Rákóczi kezétől. De gondoljuk meg, hogy Károlyi emlékei után ír le oly eseményt, melyet hallo másból ismert, olyat, melynek köszönhető, hogy több nap mulva maga is kudarcra hagyta hát mögött Sopron várfalait. Ocskay valóban dorbézolt, valóban nem

²³ Eugen levele a császárhoz, Pozsony, 1704. jan. 12. *Feldzüge*, VI.

volt ellenére önhasznának, de hogy vállalatát más okok hiúsították meg, kiderül, ha Szalay előadását a kihagyások pótlása által teljesebbé tesszük.

Ocskay Kopházára érkeztek Sopront megadásra szólította, de tagadó választ kapott. Erre három óra-kor délután a városba küldötte Talliánt többed magával, kikkel ez a városházához lovagolt, hol a polgári őrség fegyverben tisztelgett előtte. Jónak láttuk ezeket nem mellőzni, mint Szalay tevé, mert így jobban ki van emelve, először is mire volt Ocskaynak gondja. Későn lehetett, mikor Tallián a városházához ért, vezére pedig az éjtszakát Kopházán töltötte. Tizenharcadikán a külvárosba ment Ocskay néhány úrral, de beljebb úgy látszik, orvtámadástól féltében, nem merészkedett, hanem a tanácsnak izent, hogy feleljen igennel vagy nemmel a hódolatot illetve, neki mindegy, ő nem bánja, ha így, ha úgy felel. Erre Kaiserschicz, a „derék, becsületes úr, ki mindig híven viselte gondját a városnak“, mint a krónikás írja, szívére beszélt Ocskaynak mondván, hogy ily fontos dologgal nem lehet könnyedén bánni, várjon holnapig, gondolja meg, hogy ő fölsége ily ősi város vesztét el nem nézheti, gondolja meg, hogy ők még sok hasznára vagy ártalmára lehetnek a magyaroknak. Ocskay erre megígérte, hogy holnapig várni fog, de hozzátette, hogy ha bántása esik, úgy széthányatja a várost, hogy kőkövön nem marad. Mindennek Szalayban más színezete van: „Fölhívására: hogy hódoljon a város, hogy üzenjen ki igent, vagy nemet, neki bizony mindegy akár az egyiket, akár a másikat, 18-án táborába jött a tanács, huszonnégy órai időközt kérvén, hogy magát meggondolhassa; addig is alázza be magát hozzájuk lovas főkapitány úr, nem leszen bántása.“ Úgy hisz-

szük, minden attól függ, mily hangnyomattal ejtjük Ocskay izenetét a tanácshoz. Szalay úgy érteti, hogy Ocskay oly léha hangon mondotta, hogy nem törődik a tanács igenjével vagy nemjével, mintha általán nem érdekelné, akár behódol Sopron, akár nem s valóban Thaly így adja elő az izenetet.²⁴ E fölfogásra az által is késztet Szalay, hogy röviden kivonja s egy gúnyos fordulattal kibővíti Kaiserschiez komoly szónoklatát, melyet híven ismertettünk. De ha Ocskay csak úgy félvállról vette a város birtokát, volt-e szükség a tanácsos ékesszólására s vajon Ocskay fenyegetése illik-e berekesztésül oly párbeszédhez, melyet egyik fél sem vett komolyan? Hogy Ocskay egy napi haladékot adott, az csak annyit bizonyít, hogy vonakodott erőszakhoz nyúlni. A kitűzött nap reggelét nem várta be külvárosi szállásán. Éjjel szánkón hajtattott a belvárosba, bemenetkor borravalót adott a kapuőrnek, egy „bizonyos helyen derekasan táncolt“, kimenetre a másik kapuhoz szánkázott, hol megint bőkezűen jutalmazott. Így a krónikás és Szalay? „Ocskay engedett a kívánságnak, de feléje sem nézett a városháznak, hanem dorbézolással, táncolással és szánkázással töltötte a polgárság bámulatára az időt.“ Hogy feléje sem nézett a városházának, azt mondja krónikásunk, de nem ilyen kapcsolatban. 18-án — úgymond Csányi — a városba jött s nem ment a városházába, hanem izent a tanácsnak. Szalay összevonván a 18-án nappal s a rá következő éjjel történeteket, oly kapcsolatot hoz létre, mintha Ocskay a városháza helyett a koresháza ment volna, pedig valójában nappal nem ment a város-

²⁴ „Beüzent a tanácsnak: Hódolnak-e? mondjanak igent vagy nemet, ő neki ugyan mindegy (!!), nem sokat törődik velök (!)“ 36. l. A fölkiáltójelek is Thaly leleményei.

házába, mert a nélkül is teljes volt dolga és éjjel ment mulatni, mert a nélkül kedve nem volt teljes. Sokszor említik ilyen kedvét a kortársak, de azért ne képzeljük Ocskayt szibarita tüneménynek az anachoréták pusztájában, csakhogy kiki söpört a szomszéd háza előtt. Hogy a söprök háztájékán is volt mit rendbe szedni, azt történeti tanúságok nélkül csak elhiszi a tapasztalt utód, de hogy a vád ily okokból mily könnyen fordult még a legjobb emberek ellen is, arra nézve kapóra idézhetjük töredékét egy levélnek, melyet a fejedelem intézett Károlyihoz: „mégis nem tudom, mely okból? jobbnak ítélte kegyelmed az debreceni szüretet oltalmazni, mintsem az ellenség ellen ordere szerint operálni“.²⁵ Ocskaynak szüretőriző hajlamainál inkább emlegetik esengését más szenvedélyért, mit úgy magyarázunk, hogy ő lévén Rákóczi tisztjei közt a legifjabbak egyike, föltűnt mint oly örömhívő híve, melyek Bacchusnak csupán nyomában kelnek.

Ily vígasság közt virradt föl január 19-e, mikor is a soproni polgárok Ocskay előtt kinyilatkoztatták hódolatukat, azonban engedélyt kértek, hogy két követet küldhessenek Károlyihoz, kik vele a sarc nagyságáról alkudozzanak, mit Ocskay ráhagyott. A polgárok továbbá kültelki malmaikba kívánczván, menevédeknek kaptak Ocskaytól, kinek minden iratért négy forintot fizettek, valamint kértére katonáinak is adtak néhány vég posztót és száz pár csizmát. Másnap Ocskay tovább ment ezredével Kőszegnek, Török Istvánra bízván a további teendőket, de a soproniak titkon Bécsbe is küldöttek követeket, kiknek sürgetésére

²⁵ Arch. Rák. I. r. I. köt. 646. l.

báró Blumberg 400 emberrel érkezett a vár alá január 26-án és bevonulását a megolvadt kurucok akadályozni nem bírták, Szalay olybá tünteti föl a soproni polgárokat, mintha a menevédek árával és seregének kiruházásával mintegy megvesztegették Ocskayt, hogy a Károlyihoz küldött követek visszaérkezéséig elhalasztza a hódoltatást. Azonban a polgárok ily célzatáról Csányi szót sem tesz. És Ocskay a zsebelni vágyó, nem volt-e dőre, hogy beérte ennyivel, mikor a védtelen városon sokkal többet vehetett volna meg? Magaviselete egész elutazásáig nem érdemel vádat, mert bizonyára meg volt neki hagyva, hogy a város birtokánál többet ér a lakosok hajlandósága, azért halasztotta az erőszakot, azért adott ki szigorú rendeletet a zavargó katonák ellen, életüket a polgárok szabad bosszújára hagyván. Hogy félmeztelen seregét kiruháztatta, annak igen örülhetett Rákóczi, ki egyszer Hadadi Györgynek azt írta a kuruc hadról: „gyakorta hallottuk, micsoda istentelenségekkel torkon verve csalattatott a szegény katona, gazdagodott a tiszti“. Ocskayt rossz hiszemmél vádolni nem lehet, csupán könnyelműséggel, mivel be nem várva a követeket, elbarangolt Kőszegnek. Csakis erről vádolja Beresényi, ki később azt írta Károlyiról, hogy a soproni követektől 50.000 forintot kért és ez tette labanczá a várost, mi épp annyira nem való, mint valószínűtlen a föltevés, hogy Károlyi az Ocskay helyén a menevédek díját elégelte volna. Károlyi szerint Ocskay azzal is tetézte hibáját, hogy parancsa ellenére ment Kőszegnek. Elhisszük, de a Rákóczi hadseregének fegyelmi viszonyait ne mérjük a mai szemmértékkel. A fejedelem nem hiába mondotta *Emlékirataiban* tábornokairól, hogy egy sem volt köztök, ki büntetést nem érdemelt volna parancsok megszegése miatt s az

alvezéreket illetve, gondoljuk meg, hogy Eugén alatt is a huszártisztek portyái inkább kalandok voltak, mint szigorún elrendelt hadi vállalatok, Rákóczi tábornokai pedig akkor nem haragudtak, ha alvezérek parancs nélkül győztek.

Március végéig Ocskay Károlyi hadtestében harcolt, április már a Dunán innen érte, hol mindjobban magára vonja Bercsényi figyelmét. Május végén a Szakolcáról lefelé indult Ricsán tábornok, Heister rendeletéből, Pálffyval egyesülni igyekezett Szereden Bercsényi erejének megtörésére. Ricsán 25-én indult el több mint kétezer gyaloggal, kétszáz lovassal és néhány ágyúval s még az nap Nádas és Szomolyán közé érkezett. Pihenőt rendelt, nem is küldött kémszemlére portyát, csak az Élesköben állomásozó osztrák hadnagytól kért tudósítást, ki 27-én késő este tette hírévé, hogy Bercsényi és Károlyi három oldalról akarják megtámadni. Valóban Károlyi Sentén értesült Ricsán érkezéről, még 26-án izent Bercsényinek, ki másnap ötórai menet után éppen déltájon Nagyszombatba szállott. Károlyi nem bízott Bercsényi jövetelében, Szomolyánhoz közel húzódott és Ocskaynak meghagyta, hogy a fegyverre szólított földnépével állja el a hegyeket. Volt tehát alapja a Ricsánnal közlött hírnek, ki rögtön haditanácsot tartott, mely a legbölesebbnek ítélte a visszavonulást Szakolca felé, a sűrű erdőktől lepott hegyi utakon; pedig azt sem tudta, hol és mikor támad az ellenség. Esteli féltizenegykor Ricsán elindult Nádason át Jabloncára szándékában, de a sötétség, az utak, a poggyász és egyéb bajok miatt oly lassan haladt, hogy reggeli két órakor érkezett a Nádas fölötti erdő széléhez. Itt arcul Ocskay puskásainak tüze, hátul meg a lesből kirohant Károlyi lovassága fogadták. Már inga-

dozott az előcsapat, mikor az utócsapatból oda vágatató Ricsán ráparancsolt, hogy tovább menjen. Nyomban vissza kellett vonnia parancsát, mert az utócsapatnak meggyült a baja Károlyival. Az újra ide siető Ricsánnak sikerült Károlyit hátráltatni, de a kemény tusa közben jobb szárnyának — mert ez volt az utócsapat — vezére és ő maga megsebesültek. Most ismét a bal-szárnyhoz lovagolt, melyet Ocskay folyvást zaklatott. Reggeli négy órakor egész hadteste az erdőben volt, csakhogy a jobb szárny kissé elmaradt a baltól. Az ősz Ricsán, ki hősi elszánással pótolta, mit eddig mulasztott, már ekkor két sebtől vérezve, lováról leszállott és kocsiból osztott parancsokat. Most Károlyi a cserjéstől takarva, megrohanta az elmaradt jobb szárnyat, mely folytonos hátrálás és tüzelés közben véren vette minden lépését. Azonban a balszárny békében haladt tovább és kilenc órakor az erdőből kiérve, azon veszi észre magát, hogy a jobbszárnytól elszakadt. Pedig most szorult rá Ricsán, mert Beresényi a puskatüzet meghallván a szombati réteken, ügetve nyargalt két mérföldnyire, szétverte Ricsán poggyászörizőit, a Jabloncán túli magaslatokat ellepette lovasaival, míg Ocskay hátba fogta az ellenséget. Ricsán ezt látva, lemondott a menekülés reményéről, a jabloncai kastélyba húzódott, de minden készlete fogytán lévén, megadta magát számos főtisztjével és maradék katonáival, míg a jobb-szárny, mely az ő útjától jobbra csak déli tizenkét órakor vergődött ki az erdőből, a Nyitrából érkező Ottlyk lovasaitól is háborgatva, Detrekőnek futott, majd a határon kimenekült.²⁶ Így végződött a szomolyáni diadal,

²⁶ A fentiekben a hadi Archiv leírását igyekeztünk összeegyeztetni forrásaink adataival. Thaly úgy beszél, mintha Beresényi vezérelte volna a harcot, mely dicsőséget Beresényi

Rákóczi hadseregének egyik nevezetes fegyverténye, melynek dicsőségéből Ocskayra is estek sugarak.

Ez év eseményeivel Thaly nem foglalkozik oly bőven, mint a későbbiekkel, melyekre több új adatot talált. Így nem is említi a november 25-én történt jakabfalvi ütközetet. Itt verte vissza Ocskay Dillher ezredes nyolcszáz főnyi csapatát s ha ő maga meg nem sebesül, a császáriak aligha menekülnek bántatlanul, mint Stepney írja. Kiheverte sebét a szerencsétlen nagyszombati ütközet napjáig (december 26). Ekkor ama balszárny legszélén harcolt, mely Rákóczi szerint csodákat mívelt; majd a futamodó katonákat élete veszélyével tartóztatta és mikor mindennek vége volt, utat tört magának egy ellenséges csapaton, hogy Radosnyárol bosszúálló kardját ajánlhassa Rákóczinak. Azonban a részletek mindjobban bonyolulnak, összetetesebb szempontokat igyekszünk választani, hogy átnézhetőbb legyen Ocskay működése, mely ez évben úgyis határozott szerepkörre kezd alakulni.

Rákóczi hadserege a nyolcévi küzdelem alatt a legtöbb nyílt csatában legyőzetett, mégis az ellenfélt így hárít el magától: „Károli Uram, nem lévén bizonyos eljövetelemben, tett jó dispositiókat: az hegyeket elállatta a föld-népével“ s továbbá „mely puskázásra... rajta siettem... de mégis ráértem...“ mi úgy reggel lehetett, mikor a java elmúlt. Szalay is idézi Pálffy-t, ki rögtön az esemény után írja, hogy Károlyi verte meg Ricsánt. Ocskay részét a harcban szintén túlbecsüli Thaly, Rákóczi után indulva, ki az egész ütközetből egy főmozzanatot emel ki, melyben Ocskay Ricsán háta mögé volt rendelve, miből nem következik, hogy mindig itt harcolt, még pedig dandár élén, hisz akkor nem volt még dandárnok s ha lovasai nem is voltak Károlyi alá rendelve, néhány száz lovasra s ugyanannyi puskás parasztra nagyoljuk a dandár nevet. Túlzás a dícséretben és ócsárlásban egyaránt még nem pártatlanság.

majdnem a kétségbeesésig fárasztotta, mert némely gyöngéje egyszersmind erejének is forrása volt. Legjava részét számban és értékben a könnyű lovasság tette, tisztjei pedig akár a királyi hadseregben, akár Thököly alatt tanultak, leginkább e fegyvernem harcmódjához értettek. Azért a sereg inkább gyors volt a támadásban, mint szilárd és óvatos az ellenállásban, de nagy hasznát vette sajátosságainak a már említett kis háborúban, mely egyéb európai harctereken csak epizódja volt a drámának, míg a kuruc hadviselésben a kényszerűség főcselekvénnyé emelte. Hadd csípjük, ha nem marhatjuk, mondogatták akkor és a folytonos üldözés nyugtalanította a merészségre úgy sem hajló császári vezéreket, megghiúsította győzelmeik kihasználását, a katonákat meg-megfosztotta az élelemtől, a nyugalomtól, sőt Rabutin hadseregét majdnem megsemmisíté. E háborút Ocskay sok szerencsével intézte Nyitrában, Trencsénben és Pozsonyban, hol jól ismerte a vidéket, bálványa volt a tót lakosoknak, kik fegyverrel és biztos hírekkel voltak segítségére. Gyorsan támadott és menekült, megdöntötte a kisebb ellenállást, vitézségének hírével hatott, de bár annyira emelkedett tekintélye, hogy a haditanácsban egyszer Bercsényi is véleményéhez állott, sohasem bízták meg oly föladatokkal, melyek megoldására az erők és körülmények bonyolultabb mérlegelése volt szükséges. Mint dandárnok már kisebb ütközeteket s ostromokat vezetett, hanem mindig az ellenség főerejének háta mögött vagy oldalánál, hisz sokszor a tábornokok működése is ily vállalatok rendszeresebb vezetésére szorítkozott.

Ne higgyük, hogy a főintézők könnyű lélekkel állottak ily hadviselésre. Hadászati eszményeik és politikai becsvágyuk nagy győzelmeket kívántak, hogy

hadseregük az eszély és bátorság felsőbbbségében tűnjék föl Európa előtt. Bercsényi egyszer a fejedelem seregét a paradicsommadárhoz hasonlítja, annak úgymond, kicsiny a teste, csak az orrán függ a szegény kis madárka, míg nagy szárnyait a szél lógatja. Én egy jó korpuszt szeretnék, hadd röpdöznének a szárnyak oldalt két felől, sokszor sóhajtott így magában s Rákóczi azért szól kicsinyléssel a magyarok hadviseléséről, mivel szintén oly korpuszt szeretett volna, melyet két erős szárny csapása emel a magasba. De volt a kis háborúnak egy részlete, melynek politikai és hadászati súlyát egyaránt nagyra becsülték a fővezérek, értjük az örökös tartományok pusztítását.

E rendszabályról az osztrák történetírók keserű gyűlöléssel nyilatkoznak, köztük Arneth így szólván: „Szerencse, hogy az utókor nem oly híven emlékszik büntényekre, mint nagy tettekre, különben azoknak nevét, kik éveken át tűzzel és vassal pusztították Alsó-Ausztriát és Morvát, asszonyokat, gyermekeket és aggokat hideg vérrel legyilkoltak, a városokat és falvakat földúlták, a vetéseket eltiporták, még most is undorral emlegetnék ama vidékek lakói.“ Valóban ama táborban, melynek a tisztelt író föltétlen híve, oly tábornokok küzdöttek és bíraskodtak akkortájt, kiknek hidegvérrel véghezvitt nagy tetteit megőrzik a magyar emlékek, bármint felejtkeztek meg róluk azok, kik úgy dörögenek a kuruc betörések ellen, mintha háborítatlan békében történtek volna. De háborús rendszabályról van szó, melynek előbb célszerűségét kell néznünk s csak azután emberbaráti voltát. Diverziókul voltak elrendelve ama betörések és tudjuk, mily kedvelt fogása volt a diverzió az akkori hadászatnak. Már pedig az e célra rendelt hadosztálynak, mivel nem tüntetést

akart rendezni, kíméletlenül kellett támadnia, hogy az ellenfélt kimozdítsa helyéből. Ha a kuruc vezérek ártatlan sétalovaglást tesznek az örökös tartományokba, az ország belsejébe nyomuló ellenség nem sietett volna a határok védelmére. De midőn ez látta, hogy pusztulnak a császári erő segélyforrásai, hogy néha még a székváros is fenyegetve van, gyakran lemondva a támadásról, a védelemre szorítkozott. Mindamellett bajos volna hinnünk, hogy a kurucok pusztá számításból, hogy hidegvérrel ölték és dúltak. Vajon mi sem történt, mitől vérök fölforrhatott? Heister kegyetlenségét maga Arneth is helyteleníti, nem emberbaráti érzelméből, de mivel miatta a lakosság elriadt a császár ügyétől. Íme a célszerűségi szempont, melyet a kurucokról ítélvén, elfelejtett Arneth, hanem mi a ténynek elismerésével is megelégszünk. Említsük-e még a rációkat, kiknek hőstetteitől a császári tisztek is fáztak? Vajon az így ontott magyar vér nem volt-e olaj a tűzre, mely úgyis a rég elfojtott bosszúvágy parázsán gyulladt? És mindent mellőzve nem tegnap történekekről szólunk. A tizennyolcadik század elején a hadviselés még nem rázta le teljesen a kegyetlenséget, mely az előző századtól örökébe szállott. Nem sokkal az első kuruc dúlás előtt a francia seregek oly vadul pusztították a rajnai palotagróf tartományát, hogy vadabbul a kurucok sohasem dúltak. Ha azóta a zsoldosok erkölese meg-nemesült Európában, csak annyi marad ránk nemzeti szégyenül, hogy vagy tíz évvel elmaradtunk a világ legműveltebb nemzetétől. Annyival sem egészen, mert 1702-ben jelentik Vendôme seregéről, hogy Olaszországban nőket gyalázott és egyházakat kifosztott, sőt Eugén sarcoló és takarmányozó portyái is követtek el kisebb, nem vérengző kihágásokat, bár a hereceg bün-

tette őket, mivel a föld népét akarta édesgetni, mi a kurucoknak nem mindig volt szándékában. Látjuk, hogy a sarcolást és takarmányozást ellenséges területen Eugén sem vetette meg, pedig ugyanezt célozták néha a kuruc betörések is.

Azonban általános rendeltetésük inkább politikai természetű volt. Rákóczinak könnyebben esett végrehajtásuk, mint egy győzelem kivívása, pedig az a tény, hogy seregei — Saint-Simon szavai szerint — a tüzet és vasat néha Bécs kapujáig vitték, a külföldön tekintélyét éppúgy öregbíté, mint bármely győzelme. Ocskaynak, ki több éven át intézte e betöréseket, azért volt oly nagy híre külföldön, azért nevezgették grófnak s Rákóczi egyik legfőbb vezérének. Nevezték még Rákóczi villámjának is, mert hirtelen és keményen sujtott. Meghisszük, hogy buzgalmára főleg a zsákmány vágya lelkesíté, bár nem olvastuk, hogy Károlyi, Forgách, Petrőczy és Bezerédi, kik szintén vezettek ily betöréseket, a vállalat után végbement kótyavetyéken részükről lemondottak volna. Azonban a legnagyobb igaztalanság Ocskayt egyszerű rablóvezérnek nevezni, miként Thaly bírálója teszi, ki túlheródeskedik Heródesen. Nem lehet a vezért mindazért feleletre vonni, mit fegyelmetlen csapata elkövet, de bármit elnézett, bármit parancsolt Ocskay, előljárói helyeslésével, sőt egyenes meghagyására tevő. 1704-ben Rákóczi azt írja Bercsényinek, hogy Morvában „az igetist is ne kíméljék”. Két év múlva Rákóczi írja Esterházy Antalnak: „értem Bezerédinek szerencsés portázását, de hogy Kegyelmed az égetéseket megtiltotta, ki akaratjából történt? tudósítson, mivel kevés ösztönt adott az ellenség reá, hogy országát, annyira kíméljük — az mint is az következő porták aztat semmi úton s módon el ne mulas-

sák“. Újra egy év múlik s Esterházy Antal ily rendeletet küld a Morvába készülő Ocskayra: „néhutt az esöcsömösöket is kardra hányassa, jovaikat tűzzel, magokat vassal emészsze, rabolja“. S mind e bátorítások ellenére Ocskay mérsékelte magát, ha szükségesnek látta. 1706 július havában egy behódolt falu bírása hírévé tette, hogy a bajor választó Csehországba tört és a csehek szövetkeztek vele. „Sőt az morvai parasztság is“ — így írja le a kalandot Bercsényi Rákóczinak — „nem úgy szaladt, mint egyébkor előttök, hanem könyörögtek; ne bántsatok uraim, mert látjuk, nekünk is csak fegyvert kell már az német ellen fogni!“ S erre nézve semmi kárt sem engedett tenni Ocskay, csak egy marhát sem hajtatott, hadd édesedjenek! Ezt, azt tartja Ocskay, hogy ő jól cselekedett, hitelt adván az híreknek, kiknek én nehezen hihetek“. Így cselekedett Ocskay, a rablóvezér, a szörnyeteg, a kedvtelésből gyilkoló barbár.

III.

A nagyszombati csatánál elejtettük az életrajzi fonalat. 1705 augusztusában dandárnokká lett Ocskay. A nemesi rendből negyedikül érte őt e kitüntetés. Rá is szolgált rögtön Morvában, hol combján úgy megsebesült, hogy kocsin vitték haza. Mérges golyóról rebesgett a hír, mert több vitézen kívül Ocskayról is azt hitték akkor, hogy a golyó lepattan róla. Valóban szeptember végén már Detrekő előtt látjuk, melyet mint maga mondja „sézán mulatozva“ megvett. Bármekkora volt buzgalma, Thaly éber gyanakodása mégsem csillapul. Bercsényi 1705-nek végén írt leveleiből rendetlenül kiszakítván az idézeteket. Ocskay ellen vádak

kohol, melyeket össze akarunk hasonlítani az eseményekkel. Október végén Pálffy túl a Dunán Pozsony körül táborozott, Bercsényi pedig innen a folyón Nagyszombat tájékán. Pálffy ellenében túl a Dunán nem volt kuruc erő, Bottyán még Kecskeméten lévén, Bercsényinek pedig többször kellett volna áthidalnia a Dunát, hogy Pálffyhoz érjen. Nem volt kedve a vállalatra, mert általában nem könnyen vállalkozott, attól meg nem tartott, hogy Pálffy ellene jöjjön, tudván, hogy hajója nincs elegendő. Biztatta Ocskayt, úsztasson át a Dunán, de Ocskay ettől húzódozott s a túl a dunaiak is azt mondták, hogy jobb várni, mint a majdnem bizonyos veszélynek rohanni. Ennyiben maradt 24-én. Ekkor híre jött, hogy a Bottyántól előre küldött Bezerédi már Tolnában van és megverte Esterházy Gáspárt. Most azon lévén Bercsényi, hogy Bezerédit megerősítse, Ocskayt kétezer emberrel a nagymagyari hídon átküldötte a Csallóközbe, úgy látszik nem határozott rendelettel, mert 28-án így ír Nagyszombatból: „Ocskay mégsem kaphatott által, hanem, az mint értem, ma költöztek bizonyosan által, maga-e? Rétei János-e? még nem is tudom. Elég az, hogy megyen — akármelyik.“ Tehát 28-án nem tekinté fő dolognak, hogy Ocskay menjen által. Ekkor értésére esett, hogy Rétei ment át, hogy Bezerédi már Komárom körül, Pálffy meg Óvár mellett van. „Ha utánnok menne Pálffy“, írja november elsején, „hogy Ocskayt valami formában bocsáthassuk által“. Mint látjuk, mindeddig nem sürgette, csak szándékba vette Ocskay átmenetelét. November 3-án hírévé lett, hogy Pálffy átment a Rábán Bezerédiék után. Megjegyzi e napon írt levelében: „Ocskainak nincs kedve — látom utánna menni“. Itt kezdődött Thaly vádaskodása; ritkított betűkkel

szedeti e szavakat, mintha súlyos vád volna bennök. De láttuk, hogy Bercsényi mindeddig meg nem parancsolta az átkelést s ha föltesszük, hogy parancsának érvényt szerezni nem tudott, így beszélne akkor Ocskayról? Mi oka volt haragját tartóztatni Rákóczi előtt épp neki, kiről Thaly is elismeri, hogy féktelenül szokott kitörni haragja? Úgy hisszük, hogy Bercsényi szívesen látta a haderő egy részét a Dunán innen. Sejtelmünk szerint attól tartott, hogy Pálffy még Bottyán főerejének érkezete előtt megtalálja Bezerédiéket verni, elveszi hajóikat és ő ellene jön Nagyszombatra, hol éppen a nagyhatalmak követeivel alkudozott. Ez átkelés akadályozására kellett volna helyén maradnia Ocskaynak, mit ily nyíltan meg nem írhatott Rákóczinak, ki úgy sem látta jó végét Bercsényi alkudozásainak és nem szerette volna, ha ezek miatt kára esik a hadviselésnek. Akár hogy áll a dolog, az idézett szavak nem vonatkoznak egy engedetlen tisztre, azonban a levélben még egy észrevétel van Ocskayról, mely bármilyen kapcsolatban a tárgyalt kérdéssel, Thalynak igen kapóra jött. „Ocskayról, kegyelmesuram: rossz szél fúj, de nem hiszem, igaz ugyan, elkényesedett igen.“ Thaly ezt „szerfölött nevezetesnek“ tartja, mert íme: „a közvélemény az annyiszor zászlót cserélt férfiú állhatatosságában, még a hadi szerencse napjaiban sem bízott vala“. Pedig a rossz szélén nem épen a közvéleményt, elég, ha egy besúgót is értünk, de ha már a közvéleményt, miféle logikája volt neki, hogy az állhatatlan emberben épp a szerencse idején nem bízott?

S vajon nem volt-e ily gyanúsítás szokásos a hosszas pártviszályban? Vajon Pekry Lőrincet, a holtig hívet, mint Thaly mondja, nem vádolták-e áruló szándékkal még 1704-ben? S vajon nem föccsent-e a

rágalom mérge Bottyán hős alakjára, igaz, hogy a rossz napokban? De érdemes-e ügyelni oly dőre rágalomra, mely fölteszi, hogy egy Bottyán a süllyedő hajóról partra ugrik? Különben, bármily jól értesült helyről fújt a rossz szél, a fődolog az, hogy Beresényi nem törődött vele és a dunai átkelést november 3-án még meg nem parancsolta. November 7-ig nem ír levelet Rákóczinak, ekkor így szól: „Pálffy összeszedte kevés hadát. Én Ocskayt irányában tartom Samarjában — soha succurrálni nem mér Haisternek Pálffy, mert Ocskay Bécsnek megy“. Alább meg azt írja, hogy ha Pálffy elvonul, akkor küldi át Ocskayt Bezerédihez. Már most e levelet maga Thaly adta ki, belőle tudja, hogy Ocskay Somorján volt, de mellőzi az általunk idézett részt, sőt nem átallja kimondani, hogy „Ocskay ott hevert a Csallóközben“, hogy „egész november haván át, sőt december közepéig Somorjánál veszteglett — tán a dolgok menetét várva“, hogy csak Bottyán győzelmei hallatára költözött át s „Beresényi ama már érintett gyanús hír után azért nem sürgeti Ocskay átkelését, hogy őt azalatt tanulmányozhassa“, hogy csak „midőn a győzelem koczkája Dunántúl el volt vetve s az általános föllelkesülés közepette tántorodástól őt sem féltette, bocsátotta át“. „Közeli a föltevés“, — így végzi Thaly — „hogy Ocskayt a ravasz Pálffy már ekkor kezdte kísérteni“.

Szépen kigondolt csalárdkodás, mint Bánkban mondaná. De mi láttuk, hogy Beresényi nem hitt az Ocskayról keringő hírnek, nem volt hát oka a tanulmányozásra, láttuk, hogy Ocskay Beresényi egyenes rendeletéből maradt Samarján, nem kellett hát megvárnia Bottyán ragyogó győzelmeit és az ezeket rendesen követő általános föllelkesülést. Mégis jó iskolái a

történetírónak a költészet és pártpolitika. Az egyikről fantáziát tanul, a másiktól igazságérzetet.

1706 márciusában Rákóczi nejét és fiát Beresényi a bécsi fogságból kiragadni igyekezett, és a terv végrehajtására Ebeczky mellé Ocskayt szemeli ki, mit Rákóczi nem ellenez. Május elsején a férjéhez siető Rákóczinét Ocskay Pozsony előtt fogadja dandárja élén. Thaly erre azt mondja, hogy „a világ elfeledte, mi volt ez az ember azelőtt?” Bizony különös, hogy a dinasztiák sarja, a legkeresztyénibb király pártfogoltja, ily kényes és ünnepélyes föladatokat bízott egy hóhérolt kalandorra. A következő hó végén Bars vármegye túlkapásokkal vádolja Ocskayt Rákóczi előtt. A fejedelem Beresényire ír, ki Ocskaynak fogja pártját. A vármegye, úgymond, a reá rótt katonaságot nem akarja előállítani, azért panaszolkodik, hogy kibújjon kötelme alól, hanem Ocskay nem olyan ember, mint Bossányi, ki azelőtt sokat nézett el a megyének. Thaly ez esetet föl sem említi, úgy látszik, nem illett vádaskodó rendszerébe, de tőlünk nem veheti rossz néven, ha tanúságot vonunk belőle. Pártoskodás idején, mondja egy francia író, az emberek azt nem hiszik el, mi nem tetszik nekik. Most mindenki szereti Ocskayt s Bars hiába panaszolkodik jogtalanul szedett hadiadóról; 1708 után mindenki gyűlöli Ocskayt s mikor fölmerül a hír, hogy egykor két vármegyén húszezer forintot vett meg, miből a hadak semmit sem láttak, nem akadt, ki kételkedjék a hírben. Túlzott a szeretet, túlzott a gyűlölet s mi mindkettőnek fölfogását mérsékelve, elhisszük, hogy Ocskay sem volt ment kora egy mótelyétől. A nemes haza java egy természetes sophisma útján a nemes urak javának vétetett sokak lelkében, kiknek üzelmei a fejedelmet ily nyilatkozatra fakasztották: „mód nélkül is

fölháborítá elmémet ezen országban eddig mind nevedett zűrzavar és az hatalmasok kegyetlen uralkodása, saczczoltatása; úgy is látom, hogy csak azért fogtanak némelyek fegyvert, hogy magok azt el nem követhetnék az német idejében, az mit az német és nem azért, hogy köz legyen a szabadság“.²⁷

Ez év második felében Forgách lett a vágmelléki főparancsnok és Ocskay mellette küzdött. Thaly Ocskay ez idei magaviseletét nem bírván szembe támadni, a kuruc hadviselés módja szerint úgy csap Forgáchra, hogy Ocskaynak is kijusson. Forgách, úgy mond, dorbézolt, fosztogatott, hada pedig példája után indulva, széltére ugyanazt mívelte, miért is Bercsényi „szigorú inquisitiót rendelt e hadak kihágásai megtorolására“. Már pedig Forgáchnak sok hibája lehetett, de igyekezett fegyelmet tartani. Bizonyságul Ocskay nem jól értesült életrajzírója ellenében hivatkozunk a *Rákóczi levéltár* jobban értesült kiadójára, ki így nyilatkozik: „Forgách ugyanis, mint rendhez szokott, régi katona, a fegyelmetlen magyar hadakat respublicának szokta volt gúnyolni s nem akart velök hadakozni — jó disciplinát, föltétlen engedelmességet s német zsoldosokat követelvén. És sok részben igaza vala.“²⁸ Forgách a Thaly kedvéért 1706-ban sem változtatta meg természetét, mert mint önmaga mondja, mérgében csaknem megfakadott, hogy nem volt tekintélye összeszedni az átkozott szófogadatlan hadat. Az sem áll, hogy Bercsényi a kihágások miatt inkvizíciót rendelt, csak akart rendelni s nem tisztán a kihágások miatt. Novemberben ugyanis Rákóczi elfogatta Forgáchot, mivel egy utasítását nem jól teljesíté. Bercsényi nagy haragosa lévén

²⁷ *Arch. Rák.* I. r. II. köt. 61. l.

²⁸ *Arch. Rák.* I. r. IV. köt. 117. l.

a fogolynak, alighogy Zólyomból Nyitrába ért, azt híresztelte, hogy Forgách tisztjei így biztatták a katonákat: „ne kéméld, az rebellis kutyákat, csak meg ne öld“, s ez okból inkvizíciót ajánlott Rákóczinak, hanem az ajánlat abban maradt. Pedig Forgách nem tehetett a rendetlenségről, mert utódja, Esterházy Antal, csak úgy járt a féktelen haddal, melyről december végén így panaszkodik Beresényi Károlynak: „ez ex professo pusztít s kedvetlenít mindent, mintha regulamentuma tartaná. Én, hitemre, nem tudom, mit gondol az jó öcsém (Esterházy Antal); valóban sok opiniót okozott magának.“ Így adta ki a levelet a *Rákóczi-tárban* Thaly, a zárjelek közé Esterházy nevét szűrve, most könyvében idézve a levelet az Esterházy neve helyére a Forgáchét teszi. Szakasztott így vádaskodik Ocskay ellen is. Azt mondja, hogy Forgách példáján kívül az Ocskayé is buzdította kihágásra a hadakat, Rákóczi pedig a Forgách hadainak iszonyú kihágásaiért egyenesen Ocskayt teszi felelőssé. Szánakozzunk a kuruc bárányokon, kiket a rossz példa farkasokká változtatt, azonban Ocskay nem pásztorkodott a Forgách nyájában, őt tehát Rákóczi nem vádolhatta. Nem is tette. Hanem Ocskay november 9-én panaszolja konyhai táborából, hogy az ellenség szörnyen pusztít Pozsonyban, mire kilene nap múlva írja Rákóczi, hogy az a vidék a kuruc hadak felől is panaszkodik, tartsa hadát Ocskay szoros zabolában és a szegénységet kímélje. Ennyit mond s nem többet. Pedig ez nem oda vág, hova Thaly szeretné s Rákóczinak sokszor volt alkalma ilyet írni vezéreinek. A hadak kártételeinek egyik oka a pénzügyi zavar volt, mert a katona a Rákóczi-verte pénzben kapta zsoldját, hanem azt a lakosok nem akarták elfogadni, mire nézve így nyilat-

kozott egyszer Rákóczi: „mintsem az Dunán túl az rézpénz miatt confusió legyen: jobb ingyen elvenni azt, az mi eledelre való — necessitas non habet legem“. Hol a fejedelem ily nyilatkozatra kényszerül, képzelhetni a vezérek helyzetét és hangulatát. És másrészt kétségtelen, hogy Ocskay nem nyomorgatta a szegénységet. Folyvást a tót vármegyékben harcolt, pedig mint Beresényi s négy év története bizonyítja, bálványa volt a tót föld népének elhisszük azért, hogy magyar úr volt s nyelvükön tudott, de bizonynyal nem azért, hogy falatjaikat elragadta.

1707-ben Ocskay elég kíméletlenül egy adatot sem szolgáltatott életrajzírója kegyes célzatainak támogatására. Sőt Beresényi, ki eleinte nem jó szemmel nézett a szeles ifjúra, most igen megbecsülte, azt tartván, hogy „túl a Vágon oszlopa lehet Ocskay akármely tábornoknak“. És az oszlop szilárdnak ígérkezett. Hiába lépett hozzá a nagyszombati ferences gvardián kegyelemlevéllel, meg nem ingott. Sőt attól, hogy Starhemberg fölgyújtatta az ocskói kastélyt, a kastély ura csak új ösztönt kapott a serénységre. Augusztus elején szétriasztotta Steinville ezredét, győzelmi jelvényekül „négy német kék Standárt és egy pár nagy örög rézdobot“ küldött Esterháznak, ki azokat Rákóczihoz vitette, ajánlván maga részéről is Ocskayt, ki neje és gyermekei számára jószágot meg lakóhelyet kért, mivel úgymond „hazánk hűsége s szolgálatja mellett megromlottam“. Rákóczi neki adományozta a sztropkói várat, meg urodalmat s Ocskay, ha szerét tehette, szívesen rándult a gömöri Sztropkóra, hol mindent jó karba helyezett, szép ménest növelt, ritka tehenészetet rendezett, azontúl még két urodalmat bérelt, szóval igyekezett magának és családjának fészket jól meg-

vetni, mit azért szeretünk fölemlíteni, mert szörnyetegnek festik, pedig az ily lények inkább nomád életűek. Tekintélyének csúcsára ért augusztus végén, mikor Esterházy Bercsényihez hivatván, reá bízta a vágmelléki hadak fővezérletét. Egy hónapig viselte a tisztséget, hanem általán annyira kitűnt ez évben, hogy elhomályosítá tábornoka hírét, kinek is Rákóczi megírta, hogy egyedül „Ocskay nyerte el az idei hadjárat becsületét“.

Voltak nem szerencsés próbái is, azonban egész 1708 augusztusáig kardja híven szolgált.³⁹ Már ekkor ritkulni kezdettek Rákóczi sorai és Ocskayt is gyakran bántotta a kétség, vajon lesz-e kívánt vége a hosszú küzdelemnek? De várakozott; ily elhatározás nem is esik könnyen és a remény nem látszott még oktalannak. Azonban fölvirradt augusztus harmadika, a trencsényi gyász napja. Rákóczi sebesülten hagyta el a csatát és törhetetlen optimizmusa mélyen megrendült. Ekkor határozott Ocskay. A trencsényi csata napján Bánon táborozott. Nem messze van Bántól Szkaacsán, hol Pyber László püspök és nyitrai főispán szokott tartózkodni. Pyber mindig ingadozott a két párt között, nem szakította meg az összeköttetést a királyiakkal, különösen Pálffyval, de nyíltan Rákóczi hívének vállalta magát és igyekezett engesztelőn hatni. Bizonyos, hogy a trencsényi csata előtt érintkezett Ocskayval, kire, buzgó katolikus lévén, hatottak a püspök szavai

³⁹ Thaly föltevéskép említi, hogy Ocskaynak titkolt rossz szándéka ártott Rákóczi szerencséjének, több alkalommal. Látuk, minők Thaly állításai, gondolhatjuk, mily porhanyók föltevései. Folyvást Kolinovicsra hivatkozik, ki azt írja, hogy Ocskayt Bercsényi a trencsényi csata után rögtön gyanúba vette, mi hogy mennyire nem igaz, meglátjuk.

s mindkettőjökre hatott augusztus harmadika. Menekülniök kellett; Ocskay a lefelé vonuló németek elől Privigyének, Pyber a kuruc fosztogatók elől Velkápolának vette magát és útközben Pálffy tudósítja, hogy Ocskay elpártol, mihelyt ezredét összegyűjti. Beresényi e közben meghagyja Ocskaynak, hogy nyugtalanítsa az ellenséget, mire ez augusztus 5-én Privigyéről azt feleli, hogy hada el van szórva, maga is bajjal bírt ide menekülni családjával, tegnap vette magához Czelder és Winkler hajdúit, innen Zsolnára szándékozik, hogy hadat gyűjtsön és Morvába törhessen. Kéri is Beresényit, hogy tervének előmozdítására küldje utána ezredét Trencsénbe. Beresényi e levelet nem kapta meg rögtön, mert Nógrádba indult, hol Szécsénről meghagyja Ocskaynak, hogy Nyitrában Bottyánhoz csatlakozzék. Ocskay már ekkor Trencsénben volt, újra írt Beresényinek, hogy ott nagy szükség van rá, minek Beresényi hitelt adott egyszersmind megkapván a privigyei levelet, elküldötte az Ocskay ezredét, azontúl Ottlykra írt, hogy tót hadával csatlakozzék Ocskayhoz. Ottlyk augusztus 17-én úgy is tett. Beresényi mindezt megírta Rákóczinak, hanem a fejedelemnek kezébe akadt Ocskaynak egy levele Pyberhez, elküldi azt Beresényinek azon megjegyzéssel, hogy talán jó volna Ocskayt visszahívni. E közben Bottyán Érsekújvárott augusztus 10-én német foglyoktól hallotta, hogy minden órán várnak táborukba valakit, ki labanccá lesz ezredestől. Bottyán értekezik erről Berthóty Istvánnal, az érsekújvári parancsnokkal s mindketten abban állapodnak meg, hogy vagy Somogyira, vagy Baloghra kell gyanakodni, de inkább Baloghra s ezt Bottyán megírja Beresényinek, ki a foglyok valószínűségét s az Ocskay levelét Pyberhez ismerve, mégis

Baloghra gyanakszik, annyira bélyegzett vala Ocskay előélete minden kortárs előtt.³⁰ De Ottlyk Trencsénben átlátott Ocskayn, rögtön izent Beresényinek, elég valószínűséggel indokolván gyanúját. Ekkor megingott Beresényi hite, Ottlykra bízta a fővezérletet ama meghagyással, hogy siessen Ocskayval Nyitrába; azonban Ocskayt nem akarván nyilvánosan sérteni, megírta neki, hogy reá is bíz egy hadtestet, ha Nyitrába közelít. Mikor Ocskay e parancsot vette, már biztonságba helyezte nejét, gyermekeit, pénzét, sőt Sztropkóról marhákat hajtatott; minderről pontosan értesíti Ottlyk Beresényit, hanem a fővezér úgy látta, hogy Ocskay parancsa szerint Nyitrába indul s kételkedni kezdett Ottlyk szavában. Ocskay jól tudta, mit cselekszik, mert Pyber útján értesült Pálffy mozdulatairól; augusztus 20-án tehát Szkacsán szomszédságába szállott, Pyberrel megbeszélte mindent s oly leveleket küldött Bottyánnak s Beresényinek, hogy mindkettő megcsillapult. Beresényinek most minden kétélye eloszlott, tisztán látta, hogy a lutheránus Ottlyk, ki egyszer összezőrdült Ocskayval vallási ügyben, rágalmazta Ocskayt, mely véleményben Rákóczi is megnyugodott. Ottlyk azontúl a pusztába kiáltott s 25-én Pálffy megvevén Nyitrát, Ocskay háborítlanul találkozott Pyberrel és több eltántorított nyitrai nemessel; 28-án Pereszlényen bevárta Pálffyt, megérkeztekor elébe lovagolt és Pálffy megölelte a királyi hűségre térőt. „Ez már kegyelmes

³⁰ Berthóty Ocskay árulása után írt levelében azt mondja, hogy Ocskay rég megérdemelte volna az akasztófát. Berthóty régen a török ellen harcolván, Thaly úgy hiszi, hogy ismerte Ocskay délmagyarországi viselt dolgait, azért beszélt így. Ha azért, miért nem gyanakodott most Ocskayra?

uram, bizonyos“ írja Bercsényi augusztus 30-án, mert mindeddig el nem hitte.

Hitte, vagy nem hitte, nem kell-e átkoznunk Thalyval az árulót? Thaly mai érzések nyelvén szól régi viszonyokról, úgy beszél, mintha a mohácsi véstől a szatmári békéig egyedül Ocskay cserélt volna pártot, mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségre támaszkodva vívta volna. Nem a hazát árulta el Ocskay, csupán kétségbeesett azok szerencséjén, kiknek vezérlete alatt kellett volna megvédenie a pusztulástól jószágait, a földönfutástól családját. Példával jártak előtte többen, együtt pártolt el többekkel, példáját még többen követték. „Az úgynevezett politikai hittagadás nagy mennyisége“ — mondja Kemény — „soha sem jelenti csupán a megvesztegetések terjedését. Az egyszersmind az eszmék fokozatának hévmérője s oda mutat, hogy egy törekvés már a vezér egyének akaratanál hatalmasabb lett.“ A hangulat ily forduló pontján hagyta el Ocskay Rákóczi táborát.

A vágmelléki oszlop ledőltenek híre rémületet s elkeseredést keltett a kuruc táborokban s mindent, a mit ekkor a babonás kor képzelete kigondolt, a mit a táborokban, a kósza hírek e melegágyában, szájról szájra adtak, a mit szökevények vagy foglyok régi urukról beszéltek, hogy az újaknak kedvezzenek, mindent s még többet is tényekül hirdet Thaly. Állításait sorra venni nem szükséges, hanem ép ama vádakát nem mellőzzük, melyek akár valóban súlyosak, akár Thaly hiszi azoknak. Thaly maga is megvallja, hogy Ocskayt meg nem vesztegették, csak kegyelmet adtak neki, megerősítették ezredesi rangját, mert dandárnoki nem volt József hadseregében és kitüntetésül egy arany

láncot kapott. Kétnapos sem volt új méltósága, mikor Érsekújvár parancsnokához egy levelet írt, mely Thaly szerint a jellemsüllyedés netovábbja, oly ember műve, ki testét lelkét az ördögnek eladta. Az van e levélben, hogy ő a király hűségére tért négyezred magával, hogy Bottyán és Ebeczky három nap mulva követik példáját, hogy Esterházy Antal és Bezerédi már Bécsben udvarolnak, hogy Rákóczi és Beresényi a magok hasznát keresik s nem a szabadságot, jó lesz hát, ha föladatja a várat, mert ő a mondottak igazságára megesküszik. Szóval Ocskay hazudott és rágalmazott, mit nem ő tett először, vagy utólszor párttusa közben Cserei is így rágalmazta Rákóczit s ha Ocskay levelét vezércikknek, vagy választási programnak képzeljük, a látvány ha nem lélekemelőbb, legalább szokottabb lesz. Azután Ocskay tulajdonkép hadi eselt használt, olyat, minőknél különbekre képesek nálánál jobb emberek. De értjük Thaly logikáját; ha Ocskay honáruoló, minden lépése a lejtőn a bűn alantibb fokára vezet, azért Thaly más természetű vádjaira térünk. 1708 október 4-én Nagy-Tapolcsánon Pálffy, Ebergényi és Ocskay meglepték Bokros Pált, sok katonáját leölték, magát többedmagával elfogták. Ocskay egy hír szerint a már kezében lévő kurucokat levagdalta, miért is Pálffy megpirongatta. Erről Ottlyk értesíti levélben Beresényit. Mellőzzük, hogy más levelek ezt nem említik, hogy Ottlyk nem volt Tapolcsánon s hogy a fogolytársak, kik a jelenetnek szemtanui lehettek, még ki nem voltak váltva levele keltekor, hogy a bánnak nagyon kellett haragudnia, mikor az éppen hűségre tért főtisztet megpirongatta régi és új alattvalói előtt s mégis a tapolcsáni esetről írt levelében nem említi bosszúságát; mellőzzük, hogy a kurucoknak célzatuk volt olybá

tüntetni föl Ocskayt, mint a kit új urai megvetnek és üldöznek. Csak azt hozzuk föl, hogy a hadbírák, kik Ocskaytól számon kértek mindent, mit az elpártolás percétől elkövetett, a tapolcsáni fogolyölést szóba sem hozták. S mi üldözzük-e oly tettért, melyet azok sem hánytak szemére, kik minden áron életére törtek? Nem azt akarjuk bizonyítani, hogy ily tettekre képtelen volt. A hő vágy új urai előtt kimutatni buzgalmát, a gyűlölet, melyet azok iránt érzünk, kiket megbántottunk, mintha bosszuló karjokat folyvást fölemelve látók, indulatait a végletekre ragadhatták. Hanem azok, kiket tetteire nézve egyedüli tanukul kell meghallgatnunk, szenvedélyesen gyűlöltek. Mikor a hadbírák azzal vádolták, hogy rálőtt egy magyar fogolyra, kit a rácok elébe hurcoltak, úgy hogy a rácok is ellene támadtak, nines módunk a vádat alaptalannak mondani, mert Ocskay tagadása mit sem bizonyít. Pusztán a hadbírák szavára meg kell hát őriznünk emlékét ama nagylelkű rácoknak, kik az annyira féltett magyar vért megoltalmazták egy császári tiszt dühe ellen. Egyetlen ily tettét maga megvallotta. Ezredéből ugyanis sokan nem követték a királyi táborba és még többen szöktek vissza a kurucokhoz. Emőke táján egy volt katonájára akadt, kit a vád szerint mint foglyot vizsgálat után maga kezével megölt, Ocskay vallomása szerint akkor, midőn „lováról leverték, első dühében lőtte agyon a katonát“, mit úgy értünk, hogy a szerencsétlen védekezett az elfogatás ellen. Bajos itt kitudni az igazat és ha föltesszük a rosszabbat is, nem példátlan e jelenet a Rákóczi-korban. Nem egyedül Ónodra gondolunk, hol a politikai ellenzék a kard élével elnémíttatott, és mint Beniczky Gáspár oly nyugalmasan leírja „Rakovszky testét pedig egész nap ott heverni engedték“. De maga

Csajághi dandárnok, ki Ocskay fölött bíraskodott, ki elmarasztalta gyilkosságban, szintén gyilkolt és nem ellenségévé vált volt alattvalóját, hanem tisztársát, Váralljai őrnagyot, ki a hadi tanácsban ellenkezett vele. Másképp ítélünk s másképp cselekszünk, azért csalódás hinnünk, hogy a kortársak gyűlölködő vádjait pusztán a fölháborodott erkölcsi érzés szüli.

De Thalynek nem elég Ocskayt feketíteni, törpítene kell azért, hogy előbb igen fölemelte. Heister, úgy mond, nem szívesen látta Ocskayt császársa kegyelmében, a többi tisztek selmának hívták, huncutolták, őriztették minden lépését, csak Pálffy tartotta becsületét, feleségét pedig kezességül Vöröskőben tartóztatták. Mindezt többnyire szökevények vallomása után nagy komolyan beszéli el Thaly, pedig az egészszöl csak annyi lehet igaz, hogy Heister nem könnyű lélekkel kegyelmezett egy magyarnak és a hozzá hasonlókkal lehettek Ocskaynak ízetlenségei. Azonban Heisternek is volt oka örülni, hogy a morva betörések fő intézője meg van nyerve, később meg Ocskay megmentésére oly igyekvést fejtett ki, mely kizárja a föltevést, hogy az átpártolás után durva bánásmóddal akarta volna buzgalmát lankasztani. Különösen régi hívei édesgetésére vélték a tábornokok alkalmasnak Ocskayt, ki csábítgatta is levelekben a várak parancsnokait, Sándor öcsét, Rákóczinak a szatmári békéig hű tisztét, de jobban vált be katonának, mint cselszövőnek. Majdnem másfél évig harcolt többnyire Pálffy mellett s mondják, hogy I. József kegyesen fogadta Bécsben, de bizonyos, hogy régi hívei sokszor voltak nyomában, míg végre elfogták 1710-ben újév estéjén. Jávorka Ádám Verbón találta Ocskayt kevesed magával, kísé-

rőit szétugrasztotta s a már sebektől vérzöt elfogta.³¹ Ocskay belátta, hogy minden veszve van, igyekezett rávenni Jávorkát, hadd szökjenek együtt, de mindhiába. Másnap délután érkezett a menet Érsekújvárra, hol a fölgerjedt katonák kezéből alig lehetett kiragadni a foglyot, kit még aznap vallatásra fogtak. Csajághi és Szluha Ferenc vallatták nem többé a hajdani vitézt, mert Ocskay sebektől gyöngén, lélekben megtörve állott bírái előtt és kapott minden reménysugáron. Ő, úgy mond, rég megbánta tettét, vissza akart térni Rákóczi hűségére, most is olyan járatban volt, mikor elfogták, Jávorkával csak azért akart szökni, mivel előre biztosított kegyelem nélkül tudta, hogy vesztébe rohan. Vallatás után börtönébe kísérték. Elfogatását alighogy meghallotta neje, rögtön hajtatott Pozsonynak, Bécsnek, könyörgött Pálffynak, Heisternek és Eugénnek, kik minden jóval biztatták, hisz valóban megtettek mindent férje megmentésére. Mindegyikük írt a kuruc hatóságoknak, gondoljanak Fodor Lászlóra és elfogott társaira, kik halállal lakolnak, ha Ocskaynak bántása esik. A levelek későn érkeztek. Január 3-án kihírdették Érsekújváron, hogy Ocskay László karóba huzá-

³¹ Ennyi az egész történet, a hogy Bercsényi egy levele, a kuruc hírlap és Berényi naplójegyzete bizonyítják. De Thaly Kolinovics egy regényes történetét fogadja el, melyből kiemeljük, hogy Jávorka, ki hajdan Ocskay századosa volt, koldus ruhában ment a verbói kastélyba Ocskaynak boldog újévet kívánni és ez meg nem ismerte, hisz részeg volt, miként Thaly megfejtí. Úgy hisszük, Kolinovics egy keringő mondából merített, melyre az Ocskayról szerzett ballada adhatott alkalmat. Thaly akkor hisz Kolinovicsnak, mikor akar, több valótlanságát kimutatja s mégis ájtatos kedvveléssel kifesti, hogy Ocskay Verbón szüzeket gyalázott, kiknek átka fogott rajta, pedig a krónikás is ezt úgy beszéli, hogy „hiszik némelyek“.

tásra ítéltetett. Az elítélt öccse térden állva könyörgött Csajághinak, hogy kegyelmezze bátyját pallosra. Úgy is történt és egy ferences barát Ocskayhoz küldetett, ki börtönében végrendeletét írta. „Én, Ocskay László, halálnak fia lévén, lelkemet az én teremtménynek Istenemnek ajánlom, testemet pediglen a föld gyomrának“ így kezdődik az okirat, mely körülbelül tízezer forintnyi készpénzről, örökös és zálogos jószágokról és egyéb értékekről rendelkezik. Mindezt fiának Jánosnak, Örzse lányának és feleségének hagyja, kétszáz forintot kifizettetni rendel az érsekújvári ferenceseknek, ugyanannyit a beckói barátoknak, hogy lelkéért imádkozzanak. Özvegye és árvái gyámjává Pálffy Jánost hagyja, mivel „ebben ő nagysága miatt esett“ és nejének szívére köti, hogy málháit, paripáit pénzzé tévén „abbul fiamat s lányomat taníttassa, oktassa és nevelje Isten nevének dicséretére“. Azután még egyszer kérte környezőit, hogy fogadják vissza soraikba, de látva, hogy minden hasztalan, megerősödött a vallás vigaszán és

Mikor rézdobokat megütték az vártán,
Mikoron az sípot megfújták az bástyán,
Akkor az piareon álltak mind fegyverben, —
Kihozták Ocskayt, vasakkal terhelten.
Ott felzöndülének vitézek, hogy látták:
„Öld meg az árulót! Hozzá!“ — azt kiálták.

De a zaj már nem bántotta Ocskayt; magába szállott, csöndesen megkövette elhagyott társait, hűségre intett mindenkit és egyre imádkozott a hóhér első csapásáig. Kétszer csapott még a hóhér s úgy vált el feje testétől. Haláláért rettentő bosszúra készültek a királyiak, mit Beresényi és Szluha hiába igyekeztek megakadályozni, oly leveleket küldvén, melyekben Ocskayt

tények említése nélkül gyalázzák. E levelek szellemében van írva Thaly könyve, mely ellen azonban nem azért szólaltunk föl, hogy Ocskayból erényhőst csináljunk. Szerette a háborút, a kitüntetést, a nyereséget, bár tudott ragaszkodni és ragaszkodást kelteni. De kora gyermeksége óta egy zordon kor táboraiiban forogván, az emberiség nem mérsékelte rosszabb indulatait s nem adott nyájas fényt a jobbaknak. Ősi vérében ösztönül volt hazafisága, noha becsvágya nem tört magasabbra, mint gyarapítva utódaira hagyni, mi örökébe szállott és edzett izmai nem bocsátottak lelkiismeretéhez gyöngédebb kételyeket. Egykorúi közül többen fölülmúlták nagyobb elmével, szárnyalóbb lélekkel és tisztább indulatokkal, de nincs vonásaiban egy is, mely ne mutatná korának bélyegét, egy is, mely enyhébb erkölcsű, nyugalmasabb korban gátolta volna, hogy több sikerrel és jobb hírnévvel boldoguljon. Ha a trencséni csata előtt elhal, Thaly nemcsak szabadsághőssé avatja, hanem egész pályáját a legszebb színben tünteti föl, most erkölcsi szörnyetegnek festi, mintha Ocskay hibái az által nagyobbodtak volna, hogy miattuk még életében meglakolt.

II. RÁKÓCZI FERENC.¹

A kegyeletes visszaemlékezés ez ünnepén az igazság kereséséhez illő egyszerűséggel óhajtanám föltüntetni II. Rákóczi Ferenc pályájának főbb mozzanatait. Keresni kívánnám az igazságot, mert úgy gondolom, hogy a kegyelet, a lelki műveltség e legszebb virága, csak az igazság talajában verhet mély gyökeret.

I. Ifjúság.

Amikor Rákóczi 1676-ban a bodrogi Borsiban született, az idegen uralom ellen küzdő magyar katonákat még csak négy éve múlt, hogy kurucoknak nevezték. A magyar katolikus arisztokrácia előtt a kuruc név nem volt népszerű. A Rákóczi-ház tisztviselői el voltak keseredve a kurucok ellen, kik tűzzel-vassal pusztították a Rákóczi-birtokokat.² De amikor Rákóczi hatéves lett, a kuruc fölkelés országos, sőt európai mozgalommá fejlődött, és Thököly, a kurucok vezére, nőül vette I. Rákóczi Ferenc özvegyét, Zrinyi Ilonát.

A Rákóczi-ház kisebb-nagyobbrangú szolgálói nem jó szemmel nézték ezt a házasságot. Nem ok nélkül tar-

¹ Emlékbeszéd, M. T. Akadémia közülésén, 1935.

² Thaly K.: *Rákóczi Ferenc halála és temetése.* (Századok, 1873.)

tottak attól, hogy a mostoha apa politikája károsítani fogja a Rákóczi-árváknak, Ferenének és Juliannának anyagi érdekeit. Ezért e hű emberek körében leleményesen gyanakodó hírek keringtek arról, hogy a nekik már lutheránus vallása miatt sem kedves Thököly a kis Rákóczi életére tör. E mesék hatása alól Rákóczi még férfikorában sem bírt szabadulni. Pedig Thököly gyöngéden szerette nejét s annak gyermekeit is. A kis Rákóczit nem azért vitte magával a táborba 1683-ban, hogy elpusztítsa, hanem azért, hogy a fiú gyönyörködjék a tábori életben s a biztosra vett győzelem után apja oldalán vonuljon be a megalázott Bécs városába. Akkor Thököly magyar király lett volna s II. Rákóczi Ferenc elfoglalhatta volna apái trónját Erdélyben.³ De a kuruc remények szétfoslottak, Thököly a hanyatló török hatalom kegyeire szorult s a Rákóczi uradalom várai a császár kezébe kerültek. Egyedül Munkácsot védelmezte Zrinyi Ilona, hogy férjének hatalmából és gyermekei örökségéből megmentse azt, ami még menthető.

A majdnem harmadfélévi ostrom alatt ott voltak Zrinyi Ilona mellett gyermekei, akikről anyai szíve büszkeségével írja férjének: „Senki sem engemet, sem két gyermekimet megijedt állapottal bizony nem látá“. A meleg érzésnek és a hősieks elszántságnak az a kapcsolata, mely Zrinyi Ilonának oly előkelő helyet biztosított a történet kiváló asszonyai sorában, dús örökség gyanánt szállott át fiának lelkébe. A munkácsi ostrom jeles vitézi iskolája volt a testileg és szellemileg gyorsan fejlődő gyermeknek. Az 1683-i hadi tapasztalatok Munkács várában jelentékenyen gyarapod-

³ Mindezt bővebben kifejtettem *Thököly Imre Életrajzában*. (Budapest, 1889. II. k. 64, 145. s 146. II.)

tak. Mint kell megállani a veszedelmes ágyútűzben nyugodt idegekkel, miként kell mindenre kiterjedő figyelemmel és a pihenést alig ismerő munkával egy erősen ostromlott és sokáig körülzárt várat megvédeni, azt a gyermek kíváncsi szemmel és dobogó szívvel szemlélhette Munkácson. Tízéves korában már hadvezéri kötelességet is teljesített. Caprara elvonulása után az összes helyőrség arcélén végiglovagolt fényes díszben öltözve, drágakövekkel kirakott buzogánnyal kezében. A tiszteket külön rendelte maga elé s lóhátról elmondott szónoklatban megköszönte hű fáradozásukat.⁴ Így eltöltött gyermekkorában nemcsak a hadi szokásokhoz törődést s a katonai erények megbecsülését tanulta meg, hanem mindaz, amit akkor látott és hallott, vérébe oltotta a kurucoktól dícsőített magyar szabadság szeretetét és a rendkívül heves németgyűlöletet. Fel-fellobogott németgyűlölete, mikor hallotta nagyapjának, Zrinyi Péternek, anyja nagybátyjának, az utolsó Frangepánnak lefejeztetése történetét, végül anyja testvérének, Zrinyi Jánosnak sorsát. E kedves, fiatal nagybátyjával hétéves korában alkalma volt beszélgetni, de azután azt kellett hallania róla, hogy hitvány gyanú alapján egy tiroli börtönbe zárták, ahol a nyirkos falak közt, az örökös magányban, a nem érdemelt büntetés mardosó kínjai miatt is reménytelenül szenvedett.

Mikor Zrinyi Ilona kénytelen volt átadni Munkácsot 1688. elején, Bécsbe vitték gyermekeivel együtt. Az udvari körökben felmerült az a gondolat, hogy Rákóczi Juliannát apácának és Ferencet papnak neveljék. Nem bizonyos, hogy ez a terv Kollonicstól származ-

⁴ Thaly K.: *Rákóczi ifjúsága*. 68. l.

zott volna, akit I. Lipót az árvák gyámjának nevezett ki. Ha a bíbornok e tervnek komoly jelentőséget tulajdonít, valószínűen végre is hajtotta volna. De a terv felmerülése bizonyos. Csakhogy az árváknak hatalmas barátai is voltak a császár környezetében. Szinte hihetetlennek látszik, de igaz, hogy gróf Carafa Antal, az eperjesi bíraskodás szörnyűségei miatt oly gyászos emlékü tábornok, akit épp ez idő tájt a spanyol király az aranygyapjával tüntetett ki, lovagias készséggel pártolta Zrinyi Ilonának és gyermekeinek jogait. Ha mindenben az ő szava dönt, Zrinyi Ilona szabadon élhetett volna, ahol kívánta s két gyermekét ízlése szerint nevelhette volna. De Carafa jó barátja, herceg Dietrichstein Ferdinánd, I. Lipót főudvarmestere, legalább gondoskodott arról, hogy a nevelésnek az a terve, mely a Rákóczi-család mennél gyorsabb kihalását célozta, ne sikerüljön. Dietrichsteinnak különben is tetszett a 12 éves és vagy négy évvel idősebbnek látszó Rákóczi, aki midőn a császár színe elé került, egy latinnyelvű szónoklattal tüntette ki magát.⁵

I. Lipót azt hitte, hogy Kollonics kezére nyugodtan bízhatja a Rákóczi-árvák sorsát, mert ismeretes volt a bíbornok buzgalma az árva és elhagyott gyermekek megsegítésében. Kollonics valóban vigyázott is arra, hogy a Rákóczi-árvák ne szenvedjenek vagyoni kárt. De ha azt hitte, hogy a ratio status követeli tőle, kegyetlen ridegséggel taposta az anyai és gyermeki szív érzékenységét. Nem jezsuitának akarta Lipót császár Rákóczit neveltetni, hanem olyan főúrnak, aki „mint a császár hű vazallusa, egyaránt tisztelni tanulja az isteni és földi felséget.” Így hangzott szószerint a

⁵ Erre nézve l. Thallóczy: *Caraffa levelezése*. Tört. Tár. 1896. különösen 37, 38. ll.

bizonyára Kolloniestól sugalmazott császári utasítás a neuhausi jezsuiták számára. Ezért kellett a tizenkét-éves fiút elszakítani anyjától, akivel 1688 óta találkoznia többé nem volt szabad, ezért kellett a magyar nevelőt és szolgákat eltávolítani a kis Rákóczi környezetéből. A büszke fejedelmi nő, aki nyugodt méltósággal járkált Munkácsen a golyók süvítése közben, elvesztette önuralmát, midőn fiától örökre kellett búcsúznia. Sikoltozva tiltakozott az ártatlan gyermek elhurcoltatása ellen, hogy az utcán is hallották hangját. Fia pedig, mikor a csehországi jezsuita kollégiumban arra ébredt, hogy nincs körülötte anyja, nénje, nevelője, senki, akivel anyanyelvén beszélhetett volna, úgy érezte magát, mint a meleg fészekből kihullott madár fia. Jajgatva kiáltotta: „Öljenek meg inkább, ha vétettem valamit, de nem akarok nyomorultul élni“. Az erőszakos átplántálás e jeleneteinek keserűségét Rákóczi még hajlatabb férfikorában is érezte. Rákóczinak neuhausi tartózkodása kezdőidejéből két hiteles s jellemző nyilatkozata maradt ránk. Midőn Magyarország térképét meglátta, Munkácsot kereste azon, sűrűn hullatva könyveit. A tanárok vigasztalták, mire a gyermek letörölte könnyeit és mélyen sóhajtván, mondotta: Lehetetlen ily gyorsan felejteni. Máskor azt kérdezte az egyik pátértől, hogy miért szólítják őt gróf úrnak, hiszen ő fejedelem, neki grófi szolgálai voltak. Két lényegesen jellemző nyilatkozat. A hazai föld szeretete és a fejedelmi önérzet egész életén át hevítették lelkét. A neuhausi jezsuiták Kollonics utasítása szerint jól bántak a kis hontalannal. A szomszédos Slavata grófok a bíbornok kérésére kitüntető szívességgel fogadták Rákóczit és gondoskodtak szórakoztatásáról. A gyermek az idő haladtával hoz-

zászokott környezetéhez. A jezsuiták, a nagy lélek-
 idomítók, híven teljesítették Kollonics utasítását.
 Látszatra egészen császári érzelmű, a magyar élettől
 idegen főúrrá nevelték Rákóczit. Több idegen nyelvet
 tanult, de anyanyelvén már hibásan fogalmazta leve-
 leit. Ilyen fordulatokkal élt: haragud nekem, vagy
 hagyta kd. által köszönteni. Levetette a magyar ruhát
 is s az akkori francia divat szerint öltözködött és fésül-
 ködött. Mikor nénje Aspremont grófné lett, sógora a
 Kollonics-ellenes udvari párthoz tartozván, felszabadí-
 totta a 16 éves Rákóczit a bíbornok gyámsága alól.
 Ekkor a Neuhausban és Prágában töltött iskolai évek
 után az úri nevelés befejezése végett Olaszországba
 utazott 17 éves korában, majd a következő évben Lipót
 nagykorúnak nyilvánította Rákóczit, akit megkedvelt,
 mióta gyermekkori latin szónoklatát és császári érzelmű
 arisztokratává változása hírét hallotta.

Tizenkilencedik évében azzal a hírrel lepte meg
 Rákóczi az udvart, hogy nőül vette Hessen-Rheinfelsi
 Sarolta Amáliát. Az udvar most megharagudott reá,
 mert a császár engedelme nélkül házasodott s hozzá
 még olyan nőt vett el, akinek családja rokonságban
 volt a francia királyi házzal. Ezentúl élesebben gyna-
 kodtak reá, noha a látszat feleslegesnek mutatott min-
 den gyanút. Rákóczi ugyan mint örökös sárosi főispán
 tiltakozott a megyéjében elkövetett katonai kihágások
 ellen, de a mellett idegen köntösben járt, szeretett fran-
 ciául és olaszul beszélgetni, az idegen élethez símuló
 magyar arisztokratának akkor még ritka, de már föl-
 föltűnő típusához látszott tartozni. Növelte a látszatot
 a római birodalom fejedelme címének sürgetése.⁶ Ezt

⁶ L. mindezekre nézve Thaly: *Rákóczi ifjúsága*, továbbá
 Nilles: *Symbolae ad illustrandam Historiam* stb. Vol. II. 1053;

a címet már anyja is sürgette számára, mikor ő még csak ötéves volt. Miután fejedelmi házból nősült, szűkeségnek vélte a felfogása szerint öröklött birodalmi fejedelmi címének új diploma által való megerősítését. Az udvar nagy áldozatokat kívánt tőle e szolgálatért, nem is adományozta szívesen a nagy kitüntetést egy rebellióval többször megjegyzett család gyermekének. Azonban Rákóczi ipának közbenjárására 1697-ben végre elismerte az udvar a sárosi főispánt birodalmi fejedelemnek, noha nem terjesztette ki az új fejedelem gyermekeire is a cím viselési jogát. E korlátozás eltávolítása remélhető volt s így téves az egykorú idegen történetíróknak az a fölfogása, melytől még Szalay László sem idegenkedett, hogy Rákóczit a birodalmi fejedelem címének megtagadása sodorta a forradalomba.⁷ Bizonyára bántotta Rákóczit az udvarnak barátságtalan vonakodása és kiesinyeskedése, de ha egyedüli boldogságát a birodalmi fejedelem címének hiánytalan adományozásában találta volna, inkább a feltétlenül megalázkodó hűség kényelmes útját választja, semmint a fölkelés kockázatát.

Úgy látszott, hogy az 1697-i hegyaljai zendülés a 21 éves Rákóczit választani kényszeríti a két út közt. A német uralom ellen elkeseredett nép várakat foglalt el s agyonütötte a német kalapot viselő urakat, még ha magyarok voltak is, holott az idegen köntösben járó Rákóczit, aki földesura volt a zendülők többségének, nemcsak kímélte, hanem szerette volna vezérének választani. Rákóczi megérdemelte jobbágysai ragaszkod-

továbbá *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores* XXIV. II. k. 321. l. és Maurer: *Cardinal Graf Kollonitsch*. Innsbruck, 1887.

⁷ Ezt a kérdést Thaly tisztázta id. k-nek VIII. fejezetében.

dását, de Dózsa György sorsára nem vágyódott. Sietett az udvarhoz, nehogy gyanúba fogják jobbágysági lázadása miatt. Felajánlotta birtokait cserébe német birtokokért, sőt ajánlkozott, hogy a császár katonáival együtt fog harcolni Tokajiék és Szalontayék ellen. A császár kegyesen fogadta, de tanácsosai nem bíztak Rákócziban. Herceg Vaudemont tábornoknak meg volt hagyva, fogja szavánál Rákóczit, ha kell, s szólítsa fel, ha jónak látja, egy ezred vezetésére; vigyázzon rá, nehogy földije elcsábítsák az ifjút, s ha másképp nem lehet, fogja körül személyét, de csak szépszerével, mert az erőszak e percben veszedelmes.⁸

A lázadás nem volt oly nehezen leverhető, mint Bécsben eleintén hitték, Vaudemont tehát megkímélte Rákóczit. Az ifjú helyzete a XVII. század vége felé igen kényes volt. A magyarok közt az a hír volt elterjedve róla, hogy lenézi nemzetét, a bécsi udvarban pedig nagytekintélyű tanácsosok lázadásra készülő álarcosnak hitték.⁹ Az emberek felebarátaikról szélsőségekben szeretnek ítélkezni, mert az árnyalatok felfogására nincs elég jóindulatuk. Rákóczi nem színlelt hűséget az uralkodó iránt. Szeretett volna nyugodtan és boldogan élni, kivált házassága után az udvartól is elismert fejedelmi rangjának fényében, úgy, mint apja élt birtokain, miután kegyelmet kapott. Csakhogy apja otthonülő magyar volt, aki nem szeretett idegen szokásokat. Fiával a neuhausi és prágai nevelés, az idegen

⁸ *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, az 1697. év 98. l.

⁹ *Confessiones* 60. l. „qui (magyarok) omnia acta mea contemptui nationis adscribebant“ és Cserei is írja: „Mindnyájan úgy ítéltek fölöle, hogy már egészben a maga nemzetét megtagadja“. *Historia*, 315. l.

fejedelemnővel kötött házasság, az utazások nagyon megkedveltették az idegen társadalmi és szellemi műveltséget. Vigyáznia is kellett magára, nehogy oly katasztrófa érje, mint nagybátyját, Zrinyi Jánost. De amióta nagykorúsága kijelentése után újra hazalátogatott s mint főispán a magyar közéletben is részt vett, már-már halványuló ősi magyar érzése lassanként viszszyanyerte színét és erejét. Akik e belső vívódásokat nem látták, könnyen félreértették közéleti felfogását vagy az egyik, vagy a másik irányban. Azonban az udvar le nem csillapítható gyanakodása és kicsinyeskedése Rákóczi ellen az ifjú fejedelem lelkét mindjobban ősei hagyományának követésére és a korabeli közállapotok mélyebb vizsgálatára ingerelték. E közállapotokról sokat beszélgetett gróf Bercsényi Miklóssal, kivel az 1697—99-i eperjesi farsangokon szorosabb barátságot kötött. Bercsényi is helyeselte Rákóczinak azt a felfogását, hogy elérkezett a komoly elhatározás ideje.

A nép nyomoráról, a nagy adóteherről, az irgalmatlan exekúciókról, a katonai garázdálkodásokról elszomorító képeket rajzolnak az egykorú források. Kollonics leírván a jobbágyok sanyargatását a felszabadító háborúk idején, így folytatja: „A jobbágyok nem érzik, hogy könnyítette volna terhüket a török iga lerázása“. Ugyanezt mondja a hírneves *Recrudescent inclytæ gentis Hungaræ Vulnera*, midőn egy emlékiratból idézi azt a megállapítást, hogy a németek egy év alatt több pénzt esikarnak ki az országból, mint amennyit a törökök ötven év alatt megvettek rajta. Ezt határozatlan számokkal való hangulatkeltésnek is nevezhetjük, de amint látjuk, Kollonics és a *Recrudescent* nagyjában egyeznek abban, hogy a jobbágy a török kiűzését a német hadsereg és a német hadi biz-

tosok akkori garázdálkodásai miatt nem érezte felszabadításnak. Ez azonban mégis háború okozta nyomor volt. Nem látszott hiúnak az a remény, hogy a háború elmúltával a nép sorsa javulni fog. Azonban reménytelennek tűnt fel a magyar alkotmány és az ezzel szorosán összetartozó nemzetiség jövője, ha a szemlélődők az 1687 óta szervezkedő abszolutizmust vizsgálták. Az örökös királyság kimondása az 1687-i országgyűlésen az aranybulla záradékának eltörlésével együtt nyugtalanította a rendi szabadság lelkes híveit. Carafa vértörvényszéke, az újszerzeményi bizottság, mely a töröktől visszahódított magyar területet nem a régi földesurak, hanem idegen urak kezére igyekezett játszani, az országgyűlések mellőzése, az adókivetés törvénytelen módja, a karlócai békekötéskor a magyar tanácsosok mellőzése, a szent korona területi épségének semmibevevése és az erdélyi fejedelemség megszüntetése eléggé mutatták az örökös királyok jövőendő politikai irányát. Hozzá kell még vennünk az I. József koronázási esküjébe felvett új záradékot, a prout conventum fuerit-et, melynek értelmében a király úgy köteles tiszteletben tartani a törvényeket, ahogy megegyezett rájuk nézve a rendekkel. De mivel az országgyűlést nem hívták egybe, még ez a megegyezés is ígéret marad ¹⁰ — így aggódtak Rákóczi és Beresényi. Az új abszolutizmus hősei a büszke magyar dinasztából udvari főnemest akartak csinálni, a köznemesi kúriák szabadságát a katonatisztek garázda módon sértegették, a vármegye csak tiltakozott, de az idegen katonának nem igen parancsolhatott.

¹⁰ A prout conventumra nézve l. *Histoire des Révolutions*. T. I. 364, 365. II. és Beresényi levelét Károlyihoz 1708. jan. 27. (*Rákóczi-Tár* II. 225. I.)

Szóval a régi, szabadságára büszke Magyarország süllyedőben volt. Ezt az elfogulatlan idegenek is észrevették. Carlo Ruzzini, a velencei követ a XVIII. század utolsó évében ezt írja Bécsből Magyarországról: „El van temetve, bár nincs kioltva a keblek mélyén a fájdalom s él még emléke a nemrég elvesztett szabadságnak, de se kint, se bent nincsen segítség. A parázs még újra tűzre lobbanna, ha volna hatalmas kéz, mely éleszeni tudná.”¹¹ Ruzzini nem tudta, hogy Rákóczi keze már éleszeni próbálja a parazsat. Kinek a keze lett volna erre hivatottabb, mint a Rákóczié, akiben a Zrinyiek, a Báthoryak és a Rákócziak vére egyesült? Úgy érezte, hogy hazájának e sivár pusztaságába Isten hívta, feléleszteni a magyarok szívében a szabadság vágyát, mely már kihülőben volt.¹² Jól érezte, hogy a több mint másfélszázados fejlődésben elérkezett a sorsdöntő pillanat, melyben meg kell próbálnia, vajon lehetséges-e feltartóztatni az abszolutizmusnak minden gáttal dacolni látszó áramlatát, vagy le kell-e végleg mondania a régi Magyarországról? E harcot megharcolni még akkor is dicsőség, ha bukás lesz a vége, legalább nem hajtottuk nyakunkat gyáván az igába. A huszonötéves ifjú érezte történeti hivatását. Quo fata vocant, virtus secura sequetur, mondogatta szokott mondásával.¹³ A sors hivatását neki személyes okokból is követnie kellett. Születésénél fogva erdélyi fejedelem, mint atyja is volt. Neki kötelessége az erdélyi fejedelemséget helyreállítani, mert ez a fejedelemség önálló

¹¹ Arneth: *Die Relationen der Botschafter Venedigs*. Bd. II. 399.

¹² *Histoire des Révolutions* T. V. 99, 125. II.

¹³ *Arch. Rak.* Külügyi Osztály I. 505. — Belügyi Osztály I. 544. I.

létében táplálta a szabadság szeretetét és időnként felgyújtotta ezt az érzést a magyar földön is.¹⁴ Önálló Erdély nélkül a magyar szabadság meg nem védhető. Neki, akinek ősei a dei gratia princeps címét viselték, noha választott fejedelmek voltak, Isten iránt tartozó kötelessége az önálló Erdély trónjának megszerzésével tartalmat adni az öröklött címnek.

E gondolatok vezették Rákóczit, midőn elhatározta, hogy külföldi segítségért folyamodik a régi magyar alkotmány megmentése végett. Ha ez az elhatározás nem vesz erőt lelkén, a magyar alkotmány s vele együtt valószínűen a nemzetiség is, örökre elmerül az igen nagy hatalomra emelkedett abszolutizmusnak nyomása alatt. Nagyon természetes, hogy Rákóczi külföldi szövetségest keresve XIV. Lajosra gondolt. Szépapja s Bethlen Gábor is szövetségesei voltak a francia királyoknak, ez a hagyomány, továbbá nejének családi összeköttetése, XIV. Lajos nagy tekintélye és a Habsburg-Bourbon ellentét mind arra ösztönözték, hogy a francia királyhoz forduljon. 1700 november 1-én, tehát épp II. Károlynak, az utolsó spanyol Habsburgnak halála napján, írta meg Rákóczi végzetes levelét XIV. Lajosnak. A levelet hiába kereste Thaly Bécsben s Pillias Emil Párizsban. Az ismeretlen szövegű levélről azonban Francesco Loredan, a bécsi velencei követ jelentést küldött kormányának. E már kiadott jelentés szerint Rákóczi pénzbeli segítséget és csapatokat kért Franciaországtól, hogy elfoglalhassa őseinek erdélyi fejedelmi trónját.¹⁵

¹⁴ *Histoire des Révolutions* V. 100. l.

¹⁵ Loredan jelentését l. Hurmuzaki: *Documente*. Volumul IX, Partea I. Bucuresti. 1897. 361. l. Azt hisszük, hogy Loredan az első levelet ismerteti, a második ugyanis Pillias ismer-

Ezt a levelet, valamint a következőt Rákóczi egy Longueval nevű osztrák századosra bízta. Bercsényi ugyan figyelmeztette Rákóczit, hogy ilyen levelet ne bízson idegenre, de Rákóczi bízott a kedvét kereső Longuevalban, akivel ő és neje olyan kellemesen társalogtak franciául. Pedig Longueval kém volt, aki Rákóczinak két Párizsba küldött levelét átadta a bécsi udvarnak. Máskor is csalódott Rákóczi azokban, akiket bizalmával ajándékozott meg. Csodálatos, hogy oly kiváló szellemű férfiú, mint aminő Rákóczi, oly könnyű prédája volt a lelketlenül hitegető kémeknek, vagy diplomatáknak. Ennek okát a lausannei De Saussure Cézár, Rákóczinak nagy, Thaly szerint még Mikesnél is nagyobb tisztelője magyarázta meg. Rákóczi szerinte maga után ítélte meg az embereket s ezért kellett oly sokszor csalódnia bennök.¹⁶ Valóban a jó és nagylelkű emberek rendesen rossz diplomaták. Még tapasztalatok árán sem bírják elhinni az alattomos gonoszságot, lelkükből, a jó motívumok e tárházából mindig merítenek mentséget a bűnösök számára. Csak nagylelkű szenvedélyeik nyílt ellenfelei szokták őket néha kíméletlenségre ragadni.

Longueval árulása következtében Rákóczi a bécsi újhelyi börtönbe került, ahonnan nagyatyját a vérpadra vitték. Majdnem hathónapi szenvedés után ki menekült börtönéből és 1701 november 11-én apródjával, Berzeviczy Ádámmal együtt lengyel földön volt. „Az isteni jószág mint Dánielt kiragadott az éhes orosz-

tetése szerint a spanyol király jóindulatának megszerzéséről szól. (1701. febr. 11.) Pillias jeles tanulmánya: *Rákóczi Emlekkönyv*. Szerk. Lukinich Imre. 1935. 310. l.

¹⁶ Thaly: *De Saussure Czézárnak Törökországi levelei*. Budapest, 1909. 174. l.

lán torkából és a sötét börtönből csodálatos módon biztos kikötőbe vezetett“ — mondatta Rákóczival a Recrudescunt kiáltvány. Mint Beniczky Gáspár írja, „hétfőn mindenkor kemény és irtóztató német rabságából Isten erős keze által kiszabadulásának emlékezetire nézve Ő Felsége böjtölt egész nap“.¹⁷ Ez a böjt is mutatja, mennyire hatott Rákóczi lelkére a börtönből való csodálatos menekülés. Nemesak mint emlék, hanem mint a jövő küzdelmeire bátorító élmény. Leginkább menekülésére célozva írta Rákóczi 1705-ben: „Állandó szívemben senki se kételkedjék, mert mindazokat tapasztaltam, az mitől félnem kell és amelyekből kiszabadíta az isteni kegyelem“.¹⁸ Mivel az isteni kegyelemnek tulajdonította menekülését a börtönből, meg volt arról győződve, hogy e kegyelem küldetésének végrehajtását akarta lehetővé tenni. Ezért bármi történt, útjában meg nem állott, s noha látta az elébe meredő akadályokat, az isteni kegyelem szózatát hallva, tovább haladt meg nem alkuvó elszántsággal az 1687 előtti alkotmány helyreállításának célja felé.

II.

Hadviselés.

A fölkelés kezdetén még nem mutatkoztak az akadályok. A hazáért és a szabadságért kitűzött zászlók alá a lakosság minden osztálya sereglett. Eleintén a jobbágy, a kóbor katona, majd a kisnemes s végül a főnemes is a kurucokhoz csatlakozott felekezeti különbség nélkül. 1703 júniusában Rákóczi egy kicsiny

¹⁷ Thaly: *Rákóczi-Tár*. I. 6. l.

¹⁸ *Archivum Rakocianum*. I. oszt. I. köt. 451. l.

paraszthad élén vonult Lengyelországból Munkács felé, 1706-ban már százezernél is több volt a hadsereg létszáma. A spanyol örökösödési háborúval elfoglalt császár ily nagyszámú hadsereget nem bírt a kurucok ellen küldeni. És hozzá még Rákóczi volt e hadnak ura, az a Rákóczi, akiről egy francia diplomata ezt írta: „Ez a hősies és okos fejedelem, egy hozzáillő hadsereg élén a világ egyik legnagyobb hadvezére volna.”¹⁹ Markó Árpád, aki Rákócziról, mint hadvezérről kitűnő monografiát írt, összefoglaló ítéletében majdnem egyezik a francia diplomatával, ezt írván: „Ha valamennyi csatáját figyelemmel áttanulmányozzuk, akkor okvetlenül azt a képet nyerhetjük Rákóczi csatavezetői működéséről, hogy az szebb, dicsőségesebb eredményeket érdemelt volna”. Érdemelt volna a szerző szerint, ha Rákóczi erélyesen parancsol alvezéreinek s nem engedi, hogy azok őt vezessék.²⁰

Szóval a hozzáértők szerint Rákóczi hadvezéri tehetsége legyőzi ellenfeleit, ha alvezérei és jó részben hadserege méltók lettek volna hozzá. Mint tudjuk, Rákóczi nem volt megelégedve vezéreivel és magyar lovasságával. Önmagát is felületesen képzett hadvezérnek mondja szerény alázatosságával s az egész kuruc hadvezetés filozófiáját e mondatban foglalja össze: vak vezetett világtalanokat.

A lényeges ellentétet Rákóczi és két legelőkelőbb tábornoka közt abban látjuk, hogy Bercsényi és Károlyi a könnyű lovasságnak régi magyar haremódját jobban szerették, mint a nyugati hadviselést. Rákóczi az ő hű főgenerálisáról megírta, hogy gróf Bercsényi

¹⁹ Fiedler: (*Fontes Rerum Austriacarum* XVII. 459.)

²⁰ Markó Á.: *II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér*. Budapest, 1934. 215. l.

„jobban szeretett aranyhidat építeni a futó ellenségnek, semhogy megtámadjon harcedzett csapatokat gyakorlatlan és rosszul fegyelmezett katonáival.“²¹ Valóban Beresényi szarkasztikus kedvében lenézte ugyan a magyar, a „pusztai“ haremódot, de kénytelen volt elismerni, hogy mégis csak jobb úgy, ahogy az elődök csinálták. „Ez a voluntér lélektől származó magyar — írja Beresényi Rákóczinak 1704 szeptemberében — soha bizony nem szegezi a hópénzhez és az Edictumhoz az maga kedvit... Akármicsoda obedienciára fogjuk is rendre az magyart, de későn szokik az máskint harcolni, vagy űz, vagy szalad. Még Mátyás király ideiben sem magyar volt az fekete had. A magyar vitézséghez magahittség kell, az kapocánt nem szenved.“²² Az bizonyos, hogy Beresényi ismerve kapocánt nem szenvedő hadát, nem szívesen várta meg az ellenség támadását. „Nincs annyi lelkem“ — írja Rákóczinak 1705 április 27-én — „ellentállhassak ezen hadammal; megcsipkedem til-túl“. Azaz a könnyű lovasság módja szerint kifárasztja az ellenséget lesbe csalással, kisebb szakaszok váratlan megtámadásával s az élelemszerzés akadályozásával. Ezt hívta ő csipkedésnek és jól tudta, hogy az ő tisztjei csak a csipkedésre vállalkoznak örömet. „Ha nem csípheti, — úgymond — nem marja.“²³

Károlyi Sándorról pedig ezt írta Rákóczi: „Elve az, hogy a németekkel nem szabad nyílt ütközetbe bocsátkoznunk.“ Ezt az elvet a régi hagyományokban élő lovastisztjei hitették el vele — mondja a fejedelem.²⁴

²¹ *Histoire des Révolutions* V. 89, 127. ll.

²² *Archivum Rakoczianum*. I. oszt. IV. k. 124. l.

²³ U. o. 483, 529. ll.

²⁴ *Histoire des Révolutions*. T. V. 197.

Valóban ez az elv már régi hagyomány volt Rákóczi Ferenc korában, mert már Bethlen Gábor végrendeletében szívére kötötte utódjainak, hogy „a némettel szemben való viadalt elkerüljétek minden úton”.²⁵ Bethlen ugyanis büszke német hadseregeket alázott meg s űzött ki az országból, a nélkül, hogy szembe került volna velök. De Rákóczi gúnyos megvetéssel szólt az ilyen haremodorról. „A régi, még Thököly alatt szolgált tisztek — írja a fejedelem — azt vették a fejökbe, hogy az ellenségtől távol heverésznek, nem állítanak ki öröket, jól isznak és alszanak, s miután alaposan kipihentették magokat és lovaikat, három vagy négy napig lovagolnak, hogy hirtelen megeladják az ellenséget, azután üldözik, ha elfut, de ha ellenáll, ők futnak vissza.”²⁶

A fejedelem ezt igen régi, ázsiai divatú haremodornak tekintette, mely az európai nemzetek közt nem válik becsületünkre. Pedig ő európaibb nemzetté akarta átgyúrni a magyart. A magyar társadalommal nem volt megelégedve. A magyar sokat henyél és dorbézol, mert nem tanult eleget. El van hanyagolva az iskolák ügye. Nincs népoktatásunk, nincs elég közép- és felső iskolánk, ahol a tudományokat és művészeteket tanítanák. Ő maga szerette a tudományokat és a művészetet. Szépen rajzolt alakokat, tájékokat, hadi és építészeti rajzokhoz is értett. Órák hosszat elbeszélgetett Simándival, a sárospataki tudós matematika-tanárral tudományáról. Sokat olvasott, különösen történetírókat és teológusokat. Nagyon érdekelte Erdély története, melyet leginkább Bethlen Farkas művéből és szóbeli

²⁵ Kiadta Konez J. 24. l.

²⁶ *Histoire des Révolutions*. T. V. 154.

hagyományokból ismert. Bethlen Farkast igen nagyra becsülte, mert a Báthoryak történetével sokat foglalkozik és a maga egyéniségét elrejtve a forrásokat szóltatja meg.

Rákóczi a török háborúk után a sok helyütt elpusztult Magyarországot szerette volna benépesíteni. Ő alapította telepítések által Mezőtúr városát még a felkelés előtt. Már a felkelés idején francia telepeseket hívott az országba, vallási és polgári szabadságot ígérve nekik. Noha buzgó katolicizmusban kevesen voltak hozzá foghatók az országban, annyira türelmes volt a protestánsok iránt, hogy akatolikus irányzatot vetettek szemére, mert udvarának „ministerei“ akatolikusokból állottak; ott, ahol Vay Ádám, Ottlyk György, Jánoky Zsigmond, Rádai Pál és Gerhart György intézkednek, „ott a katolikusok sem maguknak, sem religiójuk dolgának promotiót nem várhatnak“, írja szemrehányóan Beresényi a fejedelemnek. Rákóczi rendkívüli türelmessége is bizonyítja, hogy a vallásosság és a türelem jól megférnek az igazán művelt lélekben. A magyar társadalom bajai közé sorolja Rákóczi az ügyvédek és jogtudósok szertelen számát. Ezek a magok érdekében szaporítják és hosszúra nyújtják a pöröket. Mennyire emelkednék a magyar társadalom értéke, ha a sok eszem-iszom és áldatlan pörösködés helyett az urak iparral és kereskedelemmel foglalkoznának. Még a szabad királyi városok polgárai sem igazi kereskedők, legfeljebb csak a danzigi és boroszlói kereskedők bizománysói.

Ilyen magyar lelkű és európai szellemű tervekkel készült Rákóczi az uralkodásra. Mivel harcolva kellett a nemzeti élet jogaiért küzdenie, először a katonai reformok végrehajtásához fogott. És amint udvartar-

tásában Ottlyk szavai szerint „a manéros rendtartáshoz szokott a fejedelem“, azaz az idegen udvarok szokásaihoz akart alkalmazkodni magyar módú udvartartásában, hasonlóan szerette volna a nyugati hadi szervezetet és taktikát meghonosítani a magyar hadseregben. Az ő hadseregében francia főtisztok és csapatok szolgáltak, néha nagy önfeláldozással, hiszen a maguk nemzete ügyét védelmezték a magyar földön. A kurucok közt voltak tatár, német, albán és svéd zsoldosok. Igyekezett Rákóczi a magyar kurucot is a hareban állhatatosabb, fegyelmezett katonává átalakítani. Nem is tagadhatjuk, hogy Rákóczi kuruc hadserege európaibb volt, mint a Thökölyé. Az ő vezérei a technikai hadimunkában, a várak ostromában, a kombinált fegyvernemek alkalmazásában felülmúlták Thököly tisztjét. Azonban a nyílt csatákban többnyire legyőzettek s nem az úgynevezett európai haremódnak köszönhette Rákóczi azt, hogy nyolc éven át magyarul vezérlett és magyar lelkű hadsereg élén küzdhetett a magyar önállóságért. Ez a siker mégis csak a kigúnyolt könnyű lovas ősi szokásának volt tulajdonítható. A kuruc portyák fárasztották az ellenséget, mely győzelmei után szomorúan tapasztalta, hogy a legyőzött kuruc újra talpraállott és nagy károkat okoz. A hihetetlenül gyors kuruc lovasság az ellenség háta mögött Ausztriába tört s tüzzel-vassal pusztítva mindent, akkor tért vissza, mikor a német hadvezér végre megtudta, hogy hol kellett volna keresnie. Ilyen kirohanások tették híressé Ocskaynak, Rákóczi villámának a nevét. Sokáig emlegették az 1704 június 4-i kalandot, mikor is Lipót császár születése napján Károlyi Sándor kurucái szélteben benyargalták Bécs környékét, még a császári vadaskert fenevadjait is leölték s a párducok és tigrisek bőréből

kacagányt csináltak. Leginkább az ilyen lovaskalandok ébresztették fel a császári udvarban a fogékonyságot a Rákóczival való alkudozás iránt.²⁷

III.

Diplomácia.

A régi magyar haremód teljes sikeréhez oly diplomáciai művészet szükséges, mint aminő a Bethlen Gáboré volt. Bethlen senkiben sem bízott s így nem csalódhatott az emberekben; ha eshetőségeket mérlegelt, mindig a szerencsétlen fordulatok ellen igyekezett magának menedéket biztosítani; azon igen ritka magyar államférfiak közé tartozott, akiket külpolitikai optimizmus nem csalt hínárba. Rákóczi felülmúlta Bethlent általános műveltségben, a külföldi államok és nemzetek ismeretében, de érzelmi élete sokkal gazdagabb volt, semhogy a kiábrándulás életművészetének hideg számításával kormányozhatta volna tetteit.

Amikor elhatározta, hogy XIV. Lajos segítségét kéri támadása érdekében, jól számított. XIV. Lajosról a spanyol örökösödési háború kezdetén általában azt hitték Európában, hogy hadserege le nem győzhető. A háborúban a bajor választó is a franciákkal szövet-

²⁷ *Histoire des Révolutions*. V. 84, 98, 99, 109, 113, 121, 124, 127, 154, 197. II. — *Rákóczi-Tár* II. k. 205. — *Archivum Rakocianum* I. oszt. IV. 124, 483, 491. II. — *Feldzüge des Pr. Eugens v. Savoyen*. 1706. év. 404. I. — Fiedler: *Actenstücke*. (Fontes Rerum Austriacarum) Bd. XVII. 458, 562. — Thaly K.: *Rákóczi ifjúsága* 354. — Mon. Hung. Hist. II. oszt. XXVII. 93. I.

kezve harcolt. Miksa Emanuel 1704 újév napján már Passauban volt, lovasai Linz környékén jártak s így alaposnak látszott a remény, hogy Rákóczi egyesülhet majd vele Bécs előtt, amikor is királlyá akarta választatni a franciaérzelmű bajort. Azonban Savoyai Jenő és Marlborough nagy höchstädti győzelme 1704 nyarán lehetetlenné tette a bajor-francia-magyar egyesülést. Rákóczi a höchstädti győzelem jelentőségét jól ismerte, hallotta a két nagy hadvezér későbbi sikereit is, de nem hitte, hogy XIV. Lajos hatalmát végleg megtörik, noha ez megtörtént volna, ha 1710-ben nem segíti meg Lajost egy *deus ex machina*, amikor Anna királyné a békevágyó torykat nevezte ki minisztereknek a harcias whigek helyére. Rákóczi tehát nem egészen ok nélkül hitte, hogy a balsors XIV. Lajost nem töri meg végképpen. És ha a francia hatalom el is veszti régi erejét, hová forduljon Rákóczi, mikor kijelentette, hogy „soha német uralkodása alatt lakni nem kíván“. Ezt írta Thökölynek 1705-ben, de már előbb is kihirdette egy proklamációjában.²⁸

Sőt máskor is, többször is kijelentette, hogy jobb elbukni, semmint a német iga alá önként hajtani a fejét. Ha a régi magyar alkotmány a különálló erdélyi fejedelemséggel együtt helyreáll, az alkotmánynak oly biztosítéka éled fel, mely megóvjá a német igától Magyarországot, gondolta Rákóczi.

I. Lipót szövetségesei, Anglia és Hollandia szereték volna a magyaroknak és Rákóczinak megszerezni az általuk kívánt biztosítékokat. Felajánlották közbenjáró szolgálatjaikat az udvarnak s nagy elégtétele volt

²⁸ Hurmuzaki: *Documente* Vol. IX. Part. 2. Bueuresci 1897. 13. 1. és M. H. H. *Scriptores* XXIV. 2. 632. 1.

az Rákóczinak, hogy az udvar hosszas vonakodás után a két hatalom közbenjárásával alkudozni akart vele a béke iránt. Ezzel elismerte hadviselő félnek a fejedelmet, akit lázadónak szeretett nevezni.

Stepney és Bruyninx éveken át fáradozva, nagy erőfeszítéssel igyekeztek áthidalni a mély szakadékot, mely az udvar és Rákóczi felfogása közt tátongott. Kormányaiuk ugyanis nagyon szerették volna a Magyarországon elfoglalt császári ezredeket ott látni, ahol Savoyai Jenő és Marlborough harcoltak a franciák ellen, továbbá az angol-hollandi közvélemény a magyarországi protestánsok miatt is óhajtotta Rákóczi követeléseinek teljesítését.

Azonban a közbenjárók majdnem három évi munkája kárbaveszett. A főoka az eredménytelenségnek az volt, hogy Rákóczi el nem állhatott az önálló erdélyi fejedelemség helyreállításának követelésétől.

A selmecbányai tárgyalások idején 1704-ben Rákóczi nem hivatalosan beszélgetve Lord Stepneyvel, az angol követtel, azt kérdezte tőle, vajon nem hiszi-e lehetségesnek, hogy a császár átengedné neki Erdélyt a béke kedvéért, hiszen bizonyára szeretne szabadulni az igen terhes magyarországi támadástól? Stepney, aki nagyon kedvelte a magyarokat és Erdélyt is szívesen átengedte volna Rákóczinak, erre azt felelte: a császár inkább lemond a spanyol örökségről, semmint hogy feladná Erdélyt, Magyarország bástyáját. Rákóczi erre elhagyta e kérdést s másról beszélt. Stepney kérte, hogy ne ragaszkodjék Erdélyhez, hiszen a császár adna neki elégséges kárpótlásul birtokokat a német területen. De Rákóczi azt válaszolta: nem fogadhat el kárpótlást, „Isten akarata őt Erdélyhez köti. A magyar nemzetnek többé nem lesz alkalma ilyen hareba bocsátkozni

régi alkotmányáért. A nemzet jövőndő élete ezen a harcon fordul meg“²⁹

Tehát nem személyes nagyravágyásról volt szó, midőn Rákóczi Erdélyt követelte, hanem arról a küldetésről, melyet Istentől kapott, s melyet csak Erdélyben teljesíthetett. Ő is azt hitte, amit a császár, hogy Erdély Magyarország bástyája. A császár felfogása szerint Erdélyből védhető meg legjobban Magyarország a török támadás ellen. Rákóczi pedig átérezve a mulat, érzelmének erejével a jövő sejtéséig emelkedett a nélkül, hogy a realitásokkal számolt volna. Mint és hogyan, nem tudta, de határozottan érezte, hogy a magyarságnak szüksége lesz egyszer az önálló magyar Erdélyre.

Mivel 1706 nyarán már kitűnt, hogy a tengeri hatalmak közbenjárása nem bírta kényszeríteni a császárt Erdély átengedésére, azóta XIV. Lajos pártfogása még értékesebbnek látszott. Marquis de Bonnac, XIV. Lajos lengyelországi követe, akinek része volt Rákóczi fölkelésének előkészítésében, azt írja, hogy erre a Franciaországra nézve oly igen hasznos diverzióra a francia király egy évben sem költött többet kétszáz-ezer tallérnél, de az első években jóval kevesebbet. Dícséri Rákóczi állhatatosságát, mert nyolc évben át harcolt a császár ellen a végső kimerülésig.³⁰

A francia politika nagyrabecsülte ezt az állhatatosságot, a selmeci és nagyszombati tárgyalások idején

²⁹ Hurmuzaki: *Documente id. k. az 1704. november 22-i velencei jelentés. A közbenjárók tárgyalásáról I. Századok* 1900. 873. l. s kk. *Arch. Rak.* Külügyi Osztály I. k. 505. l. és III. k. 75. l.

³⁰ *Mémoires de Saint-Simon*, nouvelle édition par A. de Boislisle T. XXIII. Paris, 1911. 501. l.

már attól tartott, hogy a tengeri hatalmak kibékítik Rákóczit a császárral. E békének meghiúsítása végett kapta Rákóczi azt az izenetet, hogy a francia király nem köthet szövetséget más uralkodó allattvalóival. Ezért kellett kimondani Ónodon az abrenunciatiót, hogy XIV. Lajos szövetséget köthessen a magyar rendekkel. A szövetség ugyan abbanmaradt, de Rákóczi és hívei az „eb ura fakó“ kiáltást nem vették nagyon komolyan, mert hiszen 1708 végén a fejedelem már a bécsi udvarral alkudozni próbált, mintha az ónodi felkiáltás el sem hangzott volna.³¹

Vajon mirevaló volt tehát az ónodi trónfosztás? Lehet, hogy a gyűlés csak XIV. Lajosra akart hatni, de mást nem ért el, mint azt, hogy a tengeri hatalmak jóindulatú felszólalásait a magyar ügyért az udvar Ónodra hivatkozva könnyen mellőzhette. Rákóczi mindjobban érezte, hogy a francia politika kifacsart narancsnek tekinti, melynek héját eldöbhatja.³²

Amióta ezt érezte, inkább az északi háború hőseitől várta a magyar ügy boldogulását. XII. Károly nem törődött a magyar fölkeléssel, őt legfeljebb a magyar protestánsok sorsa érdekelte. Nagy Péter cár ellenben, aki nagyon szerette Rákóczi tokaji borait, sok jóval biztatta a fejedelmet. 1707-ben formális szövetséget kötött vele s megígérte neki a lengyel trónt, csak azért, hogy a német császárt bosszanthassa. Megígérte e szövetséglevélben azt is, hogy szépszerével igyekezni fog

³¹ Thaly K.: *Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Ráth Mór 1889. 239. l.

³² Fiedler (*Fontes Rerum Austr.*) Bd. IX. 357. l. Rákóczi írja Fierville-nek. 1711. jún. 18.: Depuis quelques temps je me regarde comme une orange sucée dont on rejette l'escorce.

a római német császárt Magyarország és Erdély szabadságának helyreállítására rábeszélni.³³

Valóban 1710-ben jelentette Bécsben, hogy hajlandó volna közvetíteni a békét az udvar és Rákóczi közt. Rákóczit hitegette akkor, hogy az erdélyi szabad fejedelemválasztást is kieszközli az udvartól, de ugyanekkor megizente Bécsbe, hogy szolgálatait csak a jó szomszédság kedvéért ajánlotta fel, de nincs szándékában olyasmit tenni, ami az udvarnak visszatetsző volna. A bécsi udvar azt válaszolta, hogy a közvetítésre e béke ügyében még csak gondolni sem lehet.

Boldogtalan és tanácestalan magyarok, írja Palmes, a bécsi angol követ, midőn a cár viselkedéséről értesíti berlini hivataltársát, akik az ilyenféle ígéretekben bíznak.³⁴

Rákóczi már kezdettől fogva sem bízott annyira a cárbán, mint Beresényi, de mégis utánajárt, hogy „semmit el ne mulasson“, azonban 1711 végén már így ír róla: „minden cselekedetiből jól általláthattam: mely kevés igyekezeti és szándéka legyen, hogy érettem csak legkisebbet is cselekedjék“.³⁵

IV.

Belső állapotok.

A külpolitikai balsiker az államok belső állapotában is éreztetni szokta rossz hatását.

Rákóczi az idegen uralom nyomása alól felszabadított nagy területen a régóta áhított magyarnyelvű

³³ Fiedler (*Fontes Rerum Austr.*) Bd. IX. 310. l.

³⁴ Fiedler (*Fontes Rerum Austr.*) Bd. XVII. 124. l.

³⁵ *Arch. Rakocianum*, I. osztály, III. 698. l.

kormányzat népszerűségét a mostoha háborús viszonyok közt is állandósítani kívánta, még áldozatok árán is.

Az első években az igazgatás és háború költségeit a bányák, a vámok, az elfoglalt jószágok jövedelme, a mérsékelt természetbeli adók, a francia segélypénz, és a maga magánjövedelme fedezték. A pénzzadó kivetését elkerülte, hogy megkímélje a németvilágban kifosztott jobbágyot és polgárt. Noha a folytonos hadakozás nem engedte meg, hogy a mult és jelen összehasonlításából a zavartalan boldogság érzése terjedjen el, mégis a kurucoktól elfoglalt területen megkönnyebbülve emlékeztek vissza az emberek a német adóbehajtás és katonai garázdálkodás iszonyúságára.

Azonban minden változás új okokat teremt az elégtelenségre. A kuruc közember irígykedve nézte, hogy az insurrectio kihirdetésével táborba szőlított nemes valamely kósza hírre elhagyja a tábort és otthon hever; volt ezért szitok és átok a közlegények közt. Azt kiáltozták, „én az szabadságért nyomorgok — pedig nincs annyi jószágom, egy csizmát vennék rajta. Az urak otthon maradnak, pedig nekik fog a szabadság többet használni“.³⁶ Rákóczi ugyan nem igen szerette a „véresszájú, ezüstpénzt kívánó, németkerülő szégyenlegények“ kiáltozását a nemesség ellen, de a fegyverbe szőlított nemesség fegyelmetlenségét és közömösségét sem akarta elnézni.³⁷ A vármegyei nemességet a különböző ezredekbe kívánta beosztani, de ezen a nemesség felzúdult. Őket — így lármáztak — a nemesi szabadság rovására német vagy francia tisztok botja alá akarják kényszeríteni. Az elégtelenség oly

³⁶ *Arch. Rak.* I. oszt. IV. köt. 200. l.

³⁷ *Arch. Rak.* I. oszt. I. köt. 639. l.

erővel nyilatkozott, hogy Rákóczi az ezredekbe való beosztást nem akarta erőltetni.³⁸

Az ilyen félreértések és zsörtölődések ellenére is a Rákóczi kormánya alatt egyesült terület a közös cél felé törekvésnek lendületét mutatja a szécsényi gyűlésen (1705). Konföderációvá alakultak Rákóczi hívei lengyel mintára, de nem egy párt, hanem az összeség konföderációjává. Az alkotmányos életnek ideiglenes formája volt ez, a harc idejére szerencsésen kigondolva. A rendek esküvel kötelezik magukat örök hűsége Rákóczi iránt, kit vezérlő fejedelemnek választanak s Rákóczi is esküszik a konföderáció szolgálatára a régi szabadság törvényes helyreálltáig. A felekezeti viszályt, mely elválasztja a rendeket már majdnem két századja, Rákóczi bölesen eligazítja. Valóban olyan fejedelem, aki háborúban és békében vezérnek illik. Már külseje is fejedelmi tekintélyű volt. Magas termete, barnapiros arcának nemes vonásai s nagy barna szemének tüze az első pillantásra vonzalmat keltettek. Mikor kócsagtollas, gyémántforgós kalpagját fejére tette, bíbormentéjét nyakába akasztotta s drágaköves, gerezdes aranybuzogányát kezébe vette, láttára a nemzeti királyságra régóta vágyódó magyarok szíve feldobogott az örömtől. Erősen tudott sujtani, ha kellett, de érzékenysége nem csupán a maga személye sértődésén évdött, hanem a gyengék, a szerencsétlenek iránt is tevékeny részvételre adott ösztönt. Nagy szónok volt, már mint gyermek is szépen szónokolt, de bizonyos, hogy a jezsuita nevelés fejlesztette ezt a vele született s a magyar közéleti vezérnek nélkülözhetetlen tehetségét.

³⁸ U. o. 502, 527. ll.

Noha a nemzet Szécsényben szíve szerint választott vezért, az 1705-ben kötött szövetség már a következő évben szakadozni kezdett.

Amidőn 1706 júliusában a tengeri hatalmak közbenjárása miatt sokat ígérő békeértekezlet szétoszlott, a kedvetlenség és csüggedés mind szélesebb körben terjedtek. Bercsényi még a béketárgyalás közben kérlelte Rákóczit az engedékenységre. „A nagy Istenért kérem Nagyságodat” — írja Bercsényi — „ne várjuk az extremitást in his circumstantiis! Addig jobb, míg utánunk járnak, mint darabolt garádicson, állapodjunk meg, ha lehet, könnyen lehet s jobban lehet azután is följobb mennünk. Hazámat, nem magamat nézem”. És 1706 nyarán a konföderáció sok tagja nem értette, miért ne lehetett volna megállani Nagyszombatban a darabolt garádicson.³⁹

Növelte az elégtelenséget a libertas nevű rézpénz értékesökkenése. A libertast a fölkelés elején nagy tömegben verette Rákóczi, hogy a jobbagy kíméletével fizethesse a kuruc seregeket. De a rézpénz lassanként értékét veszítette, ami nagy drágaságot okozott. Visszatetszést keltett az is, hogy szabad volt rézpénzen adósságot törleszteni és elzálogosított jószágokat kiváltani. A békétlenkedők egyes főurakat vádoltak önzéssel a rézpénz e használata miatt, mert tudva volt, hogy a vezető főurak közt is akadt néhány, aki így szeretett szabadulni adósságaitól. Az ónodi gyűlés bevonatta a forgalomban levő rézpénz kétharmadát. Ez az intézkedés sem segített a bajokon, „1708-ban a rézpénzzel kifizetett újvári gyalogság szétszórta a zsoldot a piacon, mint a pelyvát”. Most már kénytelen volt Rákóczi

³⁹ *Hist. des Révolut. de Hongrie*, V. 352; Thaly: *A Bercsényi-család története*. III. 334. l.

pénzadót vetni ki az országra, ami a hadviselés egyéb terheivel járulva, a szegénységnek a német világ porcióját juttatta eszébe.⁴⁰

Rákóczi már 1706 tavaszán írja Bercsényinek: „Mindezeknél nagyobbnak tartom az veres pénznek (a rézpénzt így nevezték) annyira való megvetését, amely valóban akármely harc elvesztésénél is sokkal nagyobb“.⁴¹ De éppen mivel a rézpénz-okozta gazdasági bajok súlyát oly nagyon érezte, fájdalmasan értesült Túróc megyének izgatásáról a gazdasági sérelmek s a békealkú félbeszakítása ügyében. Rosszhiszeműség volt a túróciak részéről felizgatni a megyéket a fejedelem kormányzata ellen oly bajok miatt, melyeken nyugodt tanácskozás által talán jobban lehetett volna segíteni. De ha az ónodi gyűlés tárgyalásait figyelemmel kísérjük, nem tagadhatjuk, hogy az ellenzéki hangulat akkor már széles köröket fogott el. Azonban a fejedelem személyének varázsa erősebb volt minden más hangulatnál. Lehetetlen volt a fejedelem mélyen sértett érzékenységének fájdalmas kitörését közömbösen hallgatni! Bizonyos, hogy a túróci követek lekaszabolása a német abszolutizmus törvénytelen s véres üldözéseit méltán vádoló konföderációnak nem vált dicsőségére. De Rákóczit nem térheli a felelősség a vérengző jelenetért. Magára vette, amit a túróciak, inkább kormányzatáról, semmint személyéről mondtak. És mivel azt hitte, hogy önzéssel vádolják, őt, aki a nemzeti ügyért annyit áldozott, elkeseredése nagyon természetes volt s annak hatása is érthető. Mindamellett visszatekintve az ónodi

⁴⁰ L. különösen Thaly K.: *Irodalmi és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Budapest, 1889. 30—35. l.

⁴¹ *Archivum Rakocianum*. I. oszt. I. köt. 527. l.

vérengzés történetére, Rákóczi később lelkiismereti furdalást érzett, mert, úgymond, hevesebben szónokolt, mint kellett volna.⁴²

V.

Szatmári béke.

Az ónodi gyűlésen a dunántúli katonák és vármegyék bejelentették azt a panaszt, hogy hiába fizetik rézpénzzel a vitézlő rendet, mert a szegénység azt a pénzt el nem fogadja. De mivel a vitézlő rendnek vannak „némely szükséges állapotai“, kénytelen erővel is elvonni a szegénységtől azt, amire szüksége van — „melyért a vitézlő rend fejére elég átok is száll“.⁴³

Az ónodi gyűlés jelenetei és határozatai nem enyhítették a szegénység átkának súlyát. Beresényi írja Károlynak 1707 őszén, hogy oláh és tót puskáz már, t. i. lesből a kurucra, pedig a tót jó kuruc volt azelőtt és az oláhok egy része is harcolt a kurucok közt. „Ez az bökkenője“, — folytatta Beresényi — „hogy popularis periit amor“.⁴⁴ Vége volt már 1707-ben annak a lelkesedésnek, amely a népet fegyvert fogni készítette 1703-ban. Most már a nép szenvedése az adóbehajtás miatt némely vidéken nem volt kisebb, mint Lipót korában, Rákóczi támadása előtt. Máramaros megye

⁴² Az ónodi gyűlés történetét Szalay László igen tárgyilagosan és tanulságosan adja elő. (*Magyarország története*. VI. 409. l. és kk.) — *Histoire des Révolut.* T. V. 366. — Aldásy Antal: *Az ónodi országgyűlés*. (Jelentés a M. N. Múzeum 1906. évi állapotáról.)

⁴³ *Arch. Rak.* I. oszt. X. köt. 33. l.

⁴⁴ *Rákóczi-Tár* II. 218. l.

1708 nyarán írja Károlyi Sándornak: „Annyira jutottak már szegény lakosaink, hogy meg nem adhatván quantumikat, executióval mennek tiszteink és merő tirannusi formában füstre köttetvén az lakosokat, félholtan bocsátják el, mégis semmit nem vehetnek rajtok“.⁴⁵ Az ilyen eszközökre szorult szabadságharcot lehetetlen volt tovább folytatni. Lehetetlen volt ez már azért is, mert 1709 óta a pestis, azután a császár diadalmas fegyverei ritkították a kurucok sorait a szerencsétlen treneséni nap után. 1710 körül már oda szorult Rákóczi hatalma, ahonnan 1703-ban terjedni kezdett. Ha Károlyi nem köti meg a békét, a császár úgy bánt volna Magyarországgal, mint meghódított tartománnyal. Így azonban a szatmári békében a király kötelezte magát Magyarország és Erdély jogainak, szabadságainak és kiváltságainak sértetlen fenntartására.

Károlyi igyekezett kímélni Rákóczi érzékenységet és érdekeit. Lehetővé tette, hogy Rákóczi is kegyelmet kapjon, sőt hogy esetleg lengyelországi uradalmában élhessen meg nem háborítva magyarországi birtokainak jövedelmében.

De Rákóczit óriási birtokai visszaszerzésének reménye el nem tántorította. Az ő ideáljai a szatmári békében nem voltak elismerve és mit ért neki a fejedelmi vagyon, ha ideáljairól le kell mondania? Ismerte ő is az ország állapotát, az ő szívét is bántotta a magyarság nyomora⁴⁶ s ezért óhajtotta is a békét, de csak olyat, mely az ő álmainak megfelelt. Károlyi a jelen-

⁴⁵ Takáts Sándor: *Szalay Barkóczy Krisztina 1671—1724*. Budapest, 1910. 166. l. Takáts több ilyen panaszt idéz. L. még Zayzon Sándor: *Károlyi és a szatmári béke. Századok*, 1915.

⁴⁶ Ez magától éretődik, de jellemző erre nézve a *Hist. des Révolutions*. T. VI. 32. lapon olvasható leírás.

ben élt s ezért kötötte meg a szatmári békét, Rákóczit képzelete a multhoz csatolta s a jövő sejtelmes alakításával kápráztatta; félig ébren, félig álmodozva látta a jelent. Elítélte tehát Károlyit és a szatmári békét, de I. József hirtelen halála hírért hallva habozni kezdett. Esze és vágyai közt harc keletkezett. Esze azt súgta, hogy a béke hasznos a magyarságnak, vágyai ellenben azt a magyar világot varázsolták képzelete elé, melyet Bercsényivel együtt akart felidézni, midőn megírta első levelét XIV. Lajosnak. E belső küzdelem eredménye volt az a felfogás, hogy a béke tulajdonkép felesleges, mert I. József halálával megszűnt a háborús állapot az uralkodóház és Magyarország közt. Most csak az a kérdés, hogy az új uralkodó hogyan fogja fel a magyar szabadság kérdését. Vajon megválasztatja-e magát, helyreállítja-e az erdélyi önállóságot, vagy egyszerűen hatalmával él, azaz jobban mondva, visszaél-e azzal? Az ónodi „eb ura fakó“ már akkor egészen kiesett Rákóczi kombinációi köréből.

Mikor azután látta, hogy III. Károly kiadja majd a hitlevelet és ősi szokás szerint a koronáztatásra készül, felfogása a szatmári békéről megállapodásra jutott. Közölte e megállapodást 1712 május vége körül Vay Ádámmal egy levélben, mely már 1874 óta ki van adva, de történetírásunk nem ügyelt reá. A levél azt mondja, hogy a békekötésben „taliter qualiter — in generalibus szólván — az ország a Confoederatio végét quoad restitutionem libertatum elérte“. Azaz, a szatmári béke helyreállította az ország szabadságát, úgy, ahogy azt a szécsényi konföderáció kívánta.

Igaz, hogy csak úgy, ahogy; nagyon általánosan, mert mégis csak német a király s németül parancsol, azután egyelőre még nem tudni, minő lesz az új kor-

szak kormányzata, de így is megengedi Vay Ádámnak a hazatérést. Ezzel nem szegi meg hű embere konföderációs hitét; sőt ő maga sem volna köteles konföderációs hiténél fogva elbujdosni hazájából, de „Erdélyhez való hitem fenn lévén — ha koldulással köllenék is kenyeremet keresnem, azt meg nem szegem“.

Tehát nem a szatmári béke tartalma, melynek lényegét 1712 májusában Rákóczi már kielégítőnek vélte, hanem az a hit kényszerítette bujdosásra, hogy Istentől nyert hivatása ellen vét, ha elfogadja a szatmári békét, az erdélyi fejedelemség helyreállítása nélkül.

Nagyapja, II. Rákóczi György is azt hitte, hogy az erdélyi fejedelmi trón, melyet választás által ért el, jogos birtoka marad, még ha választói el is szakadtak tőle. II. Rákóczi György életét áldozta fel e hitéért, hasonló áldozatra szánta el magát unokája is, mikor a szatmári béke után elbujdosott, mert az ő jogos öröksége birtokbavétele nélkül, úgy hitte, hogy ingatag alapon nyugszik a magyar szabadság. El volt szánva a koldulásra is, hiszen Danzighból elhajózva jól tudta, hogy mások kegyelmére szorul. Azonban bízott Istenben, egyik szokott mondása volt: *Spes confisa deo nunquam confusa recedit*. Azaz, aki Istenben bíz, meg nem esalatozik. Ezt sokan csak úgy mondják szokásból, de Rákóczi szentül hitte, hogy Istenbe vetett bizalma meg nem esalhatja.⁴⁷

⁴⁷ A József halála utáni ingadozásra nézve l. Lukinich Imre: *A Szatmári béke története és okirattára*. 152. l. és kk., továbbá az *Archivum Rak.* I. oszt. III, kötetben az 1711—1712-ben kelt leveleket. — A Vay Ádámmal írt nevezetes levél ugyanott 743—745. ll. Hivatkoztam már reá Századok 1926. 524. l.

VI.

A bujdosás utolsó évei.

1712 novemberében Danzigból elindult és hosszú, zivataros tengeri út után kikötött Dieppe-ben 1713 január 13-án. Hová is menekülhetett volna máshová? Lengyelországban, Danzigban, politikai és pénzügyi viszonyok miatt már nem jól érezte magát. A porosz, a lengyel királyok s az angol kormány a III. Károlynak való behódolást tanácsolták neki „csak egyedül a francia király táplál reménységgel“ — írja 1711 végén Vay Ádámnak — „és assurement, hogy ezen tractának alkalmatosságával dolgaimat úgy mint saját dolgait kívánja kezére venni“.⁴⁸

Mikor Franciaországba érkezett, az utrechti béke még nem volt megkötve s a reá nézve fontosabb rastatti békekötés (1714 március) Franciaország és a német birodalom közt még elég távoli eshetőségnek látszott. XIV. Lajos megbízottja próbálta Rastattban védelmezni Rákóczi érdekeit, de Savoyai Jenő határozott ellenkezése miatt a kísérlet meghíúsult.⁴⁹

A rastatti békével a spanyol örökösödés háborúja be volt fejezve; mind az a remény, melyet Rákóczi e nagy háború eshetőségeihez fűzött tizenegy éven át, most el volt temetve.

A legutolsó és a legnagyobb halottja e sírhalomnak az a remény volt, hogy a francia király az általános békébe Rákóczi erdélyi fejedelemségét is fölveteti. A szép ábrándoknak e szomorú vége Rákóczit

⁴⁸ *Rákóczi-Tár* I. 262—266. ll. és *Arch. Rak.* I. oszt. III. köt. 698. l.

⁴⁹ *Arneth: Prinz Eugen von Savoyen* II. köt. 339. l.

mélyebben bántotta volna, ha nem Párizs környékén éri a rastatti hír; de itt, XIV. Lajos udvarában, hol boldog napokat töltött, a vidám benyomások eloszlatták szívéen a gyász ködét.

Mert XIV. Lajos környezete válogatott udvariasággal fogadta azt a távol vidékről kissé idegenszerű kísérettel érkezett fejedelmet, akit a hírlapok már régóta és sokszor emlegettek s aki a maga kárával jelentőkenyen elősegítette a francia érdekeket. Hozzá még a nehezen kiejthető néven ismeretes fejedelem megnyerő külsejű fiatal férfi, aki úgy öltözködik s úgy beszél franciául, mintha a Szajna partján nevelkedett volna. Mme Maintenon ezt írja róla 1713 nyarán: „Soha idegennek több sikere nem volt Franciaországban, mint Rákóczinak. Szeretik, keresik társaságát, becsülik; sohasem zavar másokat s maga sincs soha zavarban, ízlése sokoldalú, okos és jámbor, egyszerű minden mesterkéeltség nélkül“. Valamivel később így ír róla: „Ez a szegény fejedelem folyvást tetszik mindnyájunknak, egyszerű ember, keveset beszél, sokféle ismerete van, nagy vadász, szereti a zenét, a drámát, alaposan jártas a kertészetben, az építészetben, minden szép iránt melegen érdeklődik. Azt mondják, hogy nagyon fáj neki kíséretének szegénysége, de ő maga nem pompázó és sok mindenről le bír mondani“.⁵⁰ Hasonló melegséggel és tisztelettel beszéltek róla más előkelő franciák is, sőt még az élesszemű, de sötét pszichológiával ítélő herceg Saint-Simon is elismeri Rákóczi kiválóságát. Igaz, hogy XIV. Lajos környezete Rákóczit csak grófnak nevezte, noha ő nagyon szerette volna, ha a francia

⁵⁰ Saint-Simon: *Mémoires*. T. XXIII. (Les Grands Ecrivains.) 258. l.

udvar nyilvánosan elismeri fejedelmi címét. De belátta, hogy ez politikai okokból nem lehetséges és így megnyugodott abban, hogy őt sárosi grófnak nevezzék, akit nem kell fejedelemhez illő szertartásokkal fogadni. Ezt a sérelmet könnyű volt felejtenie, hiszen ott élt XIV. Lajos mellett, előkelő tagja lett az ő udvarának, az Európa-szerte sokat utánczolt udvarnak, ahol Rákóczi uralkodói eszményképe szabott törvényt. Messziről esodálta eddig a francia királyt s íme közel jutva hozzá, tisztelete melegségében fokozódott, árnyalatokban gazdagodott. Minő király, — úgymond — milyen kegyes, jótékony, igazságos, barátságos könnyelműség nélkül, komoly szenvedés nélkül, nagylelkű, inkább mélyenjáró ítélőtehetséggel és tapasztalattal ékes, semmint tudományokkal s legalább élete utolsó éveiben megúnta a hízélgést s a dicsőítést. Ilyennek látta Rákóczi XIV. Lajost. Milyen öröme volt abban, hogy Versailles-ban vagy Marlyban, résztvehet a király felkelése szertartásaiban s a királyi vadászatokban. Valóban nem hiúsága esábította az ilyen örömek megbeesülésére, hanem az a nemes érzés, hogy közelférhet ahhoz, aki hatalmát nem pusztán örökségének, hanem a maga szellemi erejének is köszönheti s akinek méltóságos viselete ritka önuralomnak s nem közönséges tapintatnak az eredménye. XIV. Lajos igazi tisztelőjével, Maréchal Tessével, továbbá a király törvényesített fiaival barátságot kötött a bujdosó magyar fejedelem. A későbbi regensherceg anyja, az orleansi hercegné s Marquis Dangeau családja szívesen látták Rákóczit, mint a hesseni ház rokonát, kit megbeesülni tanultak. Ily környezetben a szakadatlan vadászatokon, színelőadásokon, nagy ebédeken, vacsorákon, tánc, udvarlás s nagy betétű játékok közben szinte észrevétlenül

vonultak el az évek. Rákóczi ismerte a nagy udvarok életét a fiatal korában Bécsben töltött évek óta. De a francia és német udvari társaság közt nagy volt a különbség. A francia ízlés, szellem s a kimért szertartások keretében is bizonyos könnyedsége az udvariasság fordulatainak jobban tetszettek Rákóczinak, mint a német nehézkesség s pedáns körülményesség. Hozzá még Bécsben, bárhogy igyekezett is símulni az ifjú magyar a német környezethez, hideg gyanakodást érzett maga körül, ellenben XIV. Lajos udvarában ha nem is valódi szeretet, de részvét és rokonszenv vették körül. Ezért a francia udvari élet a lengyelországi és danzigi bujdosás után neki olyan üdítő ital volt, mellyel betelni alig bírt, úgyhogy szinte mámoros lett tőle.⁵¹

Azonban 1715 húsvétján oly esemény történt, mely visszarántotta Rákóczit az önfeledt örömek örvényének szélétől. Ekkor ugyanis Párizstól öt mérföldnyire a véletlen a grosboisi kamalduliak kolostorába vezette. Ez a bencés rend Szt. Romuald szabályait követve, az ájtatosság szigorában majdnem elérte a karthausiakat. Éjjél után fölkelve imádkoztak és sokszor böjtöltek. Mikor Rákóczi e szerzetesek életét látta, mintha egy túlvilági szózatot hallott volna. Olyan szózatot, mint aminőt Szt. Ágoston hallott, midőn érzékisége bilincseiből kiszabadította lelkét. Szt. Ágostont az a szózat, Pál levele a Rómabeliekhez e soraira figyelmeztette: „Mint nappal ékesen járjunk, ... s nem tobzódásokban, hanem öltözzétek fel az Úr Jézus Krisztust és a testet ne tápláljátok az ő kívánságaiban“.

Rákóczi az 1715-i nagyhét utolsó napjait Grosbois-

⁵¹ *Confessiones* 224—248. és *Rákóczi-Tár* II. Szatmári Király Ádám naplója.

ban töltötte egészen a szerzetesek életmódja szerint. Visszatért hozzájuk ugyanaz év pünkösdjén is.⁵²

A magabátérésre hívó szózatot megerősítette az a gyász, mely lesújtotta 1715 szeptemberében XIV. Lajos halála által. Mint fiú apjához, úgy ragaszkodott Rákóczi XIV. Lajoshoz. Annál rosszabbul hatott reá a király halála után az udvari környezet durva önzése és színlelése. A király betegsége idején a versailles-i palota hemzsegett a belsőleg örvendő, de külsőleg gyászos arcot öltő emberektől. Most, hogy a király a ravatalon volt, a tömeg levetette a gyász álarcát és alázatos mosollyal tolakodott a régensherceg ajtaja elé.⁵³

Rákóczi mélyen le volt verve. Az ő harmónikus lelkét az emberi alávalóságnak ez a tüntető színjátéka egészen feldúlta. Azután gondok is emésztették, hiszen árvaságra jutott és nem tudta, mikép fog a francia udvar gondoskodni róla és az ő hű kíséretéről. Fel-tűnően lesóványodott és rossz színben volt ekkor; világi kötelességeit teljesítette ugyan, de öröm nélkül és 1716 áprilisa óta a kolostorhoz tartozó helyiségeket kibérelve, ott élt 16 hónapig, egészen az ájtatosságba és olvasmányaiiba merülve.⁵⁴

Vallásos kötelességeit azelőtt is híven teljesítette, de amióta a kamalduliakhoz szokott, úgy érezte, hogy eddig vallásosságában csak a felületen maradt. Ön-

⁵² Emile Pillias: *Etudes sur François Rákóczi pendant son séjour en France.* (Revue des Etudes Hongroises. 1933 juillet-décembre.) 290. 1. — *Briefe der Prinzessin Elisabeth Charlotte.* Stuttgart. 1843. 331. 1.

⁵³ *Confessiones* 241, 244. II.

⁵⁴ Pillias id. tanulmánya és *Briefe der Prinzessin* stb. id. h.

bírálatát most szigorította, lelkét igyekezett eltávolítani, nem a világi életben reászakadt kötelességektől, hanem mindattól a nem tiszta vágytól és örömtől, mely a világi sikerek kívánásával és meghódításával együtt szokott járni.

Lelkiismeretének érzékenységet igyekezett tökéletesíteni, hogy mennél tisztábban jelenjék meg lelke a túlvilágon teremője előtt. Újjá született a grosboisi magányban. „Itt kezdődött — írja — a magánosság-nak azon igazi gyönyöre, amely által az ember az emberi dolgokat megvetve a jó életnek és az Isten színe elé járulásnak vágyától hevül“. Szent Ágoston vallo-másaiban páratlanul hatalmas leírását fedezte fel annak az átalakulásnak, melynek érezte már kezdeteit a maga lelkében és Isten kegyelmét áhítozva annak végső kifejlését is törekedett elérni, mennél mélyebben alázva meg lelkét. Annyira elragadta a szentnek önéletrajza, hogy mostoha apját, Thökölyt, és anyját, Zrínyi Ilonát, oly színben látta, mint Ágoston a maga pogány apját és keresztény anyját. Hozzáfogott vallomásai megírásához már Grosboisban, azután folytatta könyvét török-országi bujdosásában.⁵⁵

Önéletrajzának írása is eszköz volt a tökéletesedésre, mert nem azért írja meg életét, úgymond, hogy gyönyörködjék bűneiben, hanem hogy megsirassa hálátlanságát teremője iránt szívének keserűségével és sóhajaival.⁵⁶

Valóban ily szellemben írta meg önéletrajzát. Fraknoi írja a Confessionesről ezeket: „Hazai és külföldi szakférfiak véleményei megegyeznek abban, hogy

⁵⁵ *Confessiones* 237, 253. ll.

⁵⁶ U. o. 149. l.

a katolikus egyház története nem mutat fel világi férfit, ki a belső hitélet legfelsőbb irányának, az aszkézisnek irodalmi művelésében magasabb tökélyre emelkedett, mint Rákóczi Ferenc.⁵⁷

Igen természetes, hogy a Confessiones, a janzenizmus tanításait nem mellőzhette közömbösen, hiszen épp 1713-ban, vagyis Rákóczinak francia földre lépése idején, ítélte el XI. Kelemen a janzenisták hittételeit az Unigenitus bullában. Rákóczit is mélyen érdekelték a szabad akarat, az isteni kegyelem, vagy a predesztináció titokzatos kérdéseiről megújuló szenvedélyes viták. „Távol legyen tőlem — úgymond — ez annyira mélyenjáró s századunkban annyira vitatott kérdésekben mást hinni, mint Szt. Ágoston tanítását s amit az anyaszentegyház századokon át hirdetett“. De azért mégis akadtak teológusok, akik Rákóczi irataiban az egyház által elítélt tanításokat fedeztek fel, ami nem csodálatos. Hiszen Jansenius is hivatkozott Szt. Ágostonra és egy kitűnő egyháztörténeti író tanúsága szerint „nem mindig könnyű megállapítani, hogy egyes írók mennyiben részesek a Jansenizmus dogmaticusban, hiszen Bossuet, a janzenizmusnak nagy ellenfele, némi pontban közeledett ez irány dogmatikájához és erkölcstanához, a nélkül, hogy annak valódi tévelygéseiben része lett volna“. Rákóczinak több janzenista barátja volt Franciaországban, nagyra becsülté azoknak szigorú jámborságát s így nem bírt teljesen szabadulni felfogásuk, vagy kedvelt kifejezéseik hatása alól. De rosszul esett neki, ha az anyaszentegyház tanításával ellenkező irányt fedeztek fel irataiban.

Néha mégis úgy érezte, hogy ezek a heves viták

⁵⁷ *Katholikus Szemle* 1903. 322. l.

arról, vajon az üdvözülésben az embernek sok érde-
met, keveset vagy semmit sem tulajdonítsunk, elhide-
gítik a keresztény szeretetet. „Oh, szent egyszerűsége
a hitnek! — kiált fel ily hangulatában — leánya az
alázatosságnak, unokája a szeretetnek, aki a bölcsék
katedrájáról majdnem elűzve, Isten választottjainak
szívei rejtekébe menekültél, te vagy egyedül, aki az
ilyen homályos kérdéseket megfejteni bírod, midőn
kijelented, hogy semmit sem tudsz, hanem hinni
akarsz“.

Az egyszerű hitnek ez a szép dicsőítése Rákóczi
lelke mélységeibe világít. Mintha Pascalt hallanók, a
nagy keresztényt, mikor ezt mondja: „A tökéletes hit
nem egyéb, mint a szívünkben átérzett isten“.⁵⁸

Rákóczi munkái latin és francia nyelven lévén
írva, világirodalmi jelentőségűek, de nekünk a Con-
fessiones azért is becses, mert a teológiai elmélkedések
és önkínzó vallomások komor sorait élete külső törté-
netének elbeszélése élénkíti. Bármennyire gyönyör-
ködött ugyanis a kamalduli szerzetesek magános-
ságának lelki örömeiben, fejedelemnek született és
fejedelmi kötelességei teljesítésével is tartozott
Istennek.

Az 1716-ban kitört osztrák-török háború visszhan-
got keltett lelkében. Miután Temesvár is keresztény
kézre került, III. Ahmet szultán Törökországba hívta
Rákóczit. „Siess, mintha repülnél“ — írta a szultán
levelének végén. Rákóczinak jóakarói, köztük Ber-

⁵⁸ *Confessiones* 268, 318, 344. ll. — Kirsch: *Kirchen-
geschichte*. IV. Bd. 1. Hälfte 98. l. — Rákóczi irodalmi munkái
megérdemelnék az összegyűjtést egy mennél teljesebb kritikai
kiadásban. Zolnai Béla munkássága ez irányban igen hasz-
nos. (L. *A janzenista Rákóczi*. Szeged, 1927. és egyéb dol-
gozatait is.)

esényi is, ellenezték törökországi utazását. De a kalandor Alberonitól vezetett spanyol politikának meglepő támadása a német császár ellen sok jóval bízatta Rákóczit s noha 1717 szeptember 3-án értesült Savoyai Jenő belgrádi diadaláról, mégis elindult Törökországba. Honvágya és kötelességérzete sarkalták e végzetes útra, azok a nagy indulatok, melyek eszének kételyeit elnémították. De midőn Törökországba ért, a portának már nem volt ereje arra, hogy Rákóczit Erdélybe kísérje. Alberoni is cserben hagyta. A porta pedig sietett megkötni az 1718-i passarovici békét. Rákóczi most visszavágyódott Franciaországba, második hazájába, a régenshercegnek, az ő jó barátjának országába, de a régens azt izente a törökországi francia követnek, hogy a római császárral kötött szövetsége miatt többé nem adhat menedéket Rákóczinak. Spanyolország sem akarta befogadni. 1719 elején — írja Rákóczi — „a keresztény Európának egyetlen vidéke sem nyújtott már oltalmat a bécsi udvar üldözése ellen“. Különben a porta nem is bocsátotta volna el, mert politikai hasznát vehette a magyar emigrációnak. Nagylelkű vendégszeretettel fogadta Rákóczit s Jenikőben szállásolta el. De mivel a nagyvezér Rákóczi tanácsait szívesen fogadta, az osztrák követ sürgette Rákóczi eltávolítását a török főváros mellől. Így indult el Rákóczi 1720 április 16-án Rodostóba, bujdosása utolsó állomására. Ez a távolság azonban nem csökkentette politikai befolyását a portán.

Rákóczi azok közé az inkább érzéseiktől és fantáziájuktól vezetett emberek közé tartozott, akik a maguk érdekeit célszerűtlenül kormányozzák, de másoknak kitűnő tanácsokat adnak. Rákóczinak része van a törökországi orosz diplomáciai képviseletnek állandósításá-

ban. Az 1721-i török-velencei viszály alkalmával a nagyvezér Rákóczi írásbeli véleménye alapján elállott a háború szándékától. Az 1722-i orosz-perzsa háború alatt, mely a portát nagyon felizgatta, Rákóczi az orosz-török határ kijelöléséről tervet készített, mellyel elősegítette az orosz-török egyesség megkötését. Rákóczi folytonosan szerkesztett politikai terveket s emlékiratokat. Ez a munkásság hevítette lelkét, az ilyen munka közben nem fogta el a politikai halál érzésének iszonya. Különösen a francia kormányt ostromolta emlékirataival. Bizonyítgatta, hogy a német császár érdekeivel ellenkező európai államok jó hasznát vehetnék az ő közreműködésének. De Európa békét kívánt a nagy háborúk után, a régensherceg és Dubois bíbornok pedig nem is feleltek Rákóczi leveleire. Ez a lenézés nem bántotta Rákóczit, „végtelenül több az a vigasz, — írja egy rodostói levelében — melyet Istentől kap lelkem, mint az a bántódás, melyet a fejedelmek és bíbornokok lenézése okoz“. — „Isten kegyelméből úgy érzem, hogy Európa ügyei mint nagyszerű álmok lebegnek előttem“ írja máskor. Megelégedett azzal, hogy bölcsen igazgathatta a rodostói hű magyarok életét, akiknek sorait a halál egyre ritkította. 1733-ban azonban új korszak kezdődik az európai történetben. II. Ágoston lengyel király halála után vége volt a hosszú békének. A francia politika most szükségét érezte annak, hogy Törökországból támadás intéztessék Ausztria ellen. Rákóczi Bonneval pasával, a renegát franciával együtt kidolgozta a támadás tervét s azt Párizsba Bohn Páltól küldötték el, Rákóczinak egy dán származású titkárától.

Ez a Bohn osztrák kém lévén, természetes, hogy Párizsban is kémkedett a bécsi udvar javára s a reá-

bízott terv kárára. Rákóczi 1735 elején értesült Bohn árulásáról. Első politikai csalódását a Longuevalba vetett bizalom okozta s íme élete végén egy másik idegen származású kém okozta utolsó politikai csalódását. Ez a csalódás nagyon bántotta s egy hívének megfigyelése szerint elősegítette azt az epekiömlést, mely halálát okozta 1735 április 8-án.⁵⁹

Mint látjuk, a politikai csalódások hű kísérői voltak pályájának kezdettől az utolsó napokig. Csalódott volna tehát hívó lelke istenébe vetett bizalmában? Hacsak az arasznyi földi létet nézzük, csalódásai mélyen elszomorítók. De ha messzebb tekintünk, el kell hinnünk, hogy Rákóczi nem csalódott. Rákóczi mentette meg a magyar alkotmányt s ezáltal a magyar nemzetiséget az elsüllyedéstől, ez volt az ő nagy, Isten kegyelméből kivívott győzelme. Rákóczi, mint a spanyol monda Cid Campeadorja, még holtában is viaskodik nemzete és hite ellenségeivel. Nagy válságok idején lelke feltámadt a rodostói temetőből és végigbolyongott fejedelmi kísérettel azon a földön, ahonnan életében el kellett bujdosnia. Ott bolyongott, mint Arany János leírja, 1848-ban s serkentette magyarjait az általa megmentett s akkor veszélyben forgó magyar alkotmány védelmére. Mikor a nemzet kibékült királyával, a nagy uralkodó belátva elődei tévedéseit, hazahozatta Rákóczi hamvait Törökországból. Győzelme ekkor teljessé lett, mert az ő hagyományainak tisztelete többé nem ellenkezett a törvényesen koronázott és alkotmá-

⁵⁹ A fentiekre nézve l. *Saussure Czézár Törökországi leveleit.* 273. l. A fentiekben, valamint e munkának néhány más helyén is felhasználtuk, néha szó szerint. 1906-i előadásunkat Rákócziról. (*Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról.*)

nyosan uralkodó magyar királynak tartozó tisztelettel. Most, hogy Rákóczi sírja megint idegen területté lett, az elszakadt magyarság, ha teheti, sírjához zarándokol, és ott a nevéből kisugárzó erővel szilárdítja nemzeti hűségét.

Igaza volt tehát Rákóczinak. *Spes confisa deo nunquam confusa recedit.*

Isten az ő hű szolgájának bizalmát a legteljesebb diadallal jutalmazta.

GRÓF BATTHYÁNY LAJOS
FŐBENJÁRÓ PÖRE.^{1, 2}

Thukydides-szel szólva „örökké való szerzemény“ ez a munka, mely nem „pillanatnyi hatású pompázó beszéd által“ akar kitűnni. Szerzője páratlanul gondos, minden nyomot éles szemmel vizsgáló kutatás eredményét önti lebilincselő formába. Még a második kötet is, mely csupán periratok és államiratok gyűjteménye, a kellő kiválasztás, a kronológiai sorrend és a jegyzetek által oly érdekes olvasmány lett, mint egy hasonló szerkesztű carlylei életrajz.

A történeti szintézis kedvelői talán fennakadnak azon, hogy e két hatalmas kötetben alig tíz hónap politikai története s egy hasonló ideig húzódó pernek fejleményei vannak elbeszélve. De mikor e kritikusok átolvassák a két kötetet, ismétlik majd a régi igazságot, hogy a történeti szintézis gazdagsága nem az áttekintett évek számának hosszúságán fordul meg, hanem az alkotás erején, mely akár szűk körben is ki-meríti a tárgynak minden vonatkozását és a nehezen

¹ Századok 1933.

² Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Német-újvári gróf Batthyány Lajos első Magyar Miniszterelnök Főbenjáró pöre. Írta, az Adatokat összegyűjtötte és szerkesztette dr. Károlyi Árpád I., II. Budapest 1932. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.

hozzáférhető okokra is rávilágít. Nem okvetlenül szükséges hasonlítgatás által kiemelniünk Károlyi művének becsét. Az Isten házának sokféle kamarája van; nem az határoz, hogy milyen úton jutunk el egy kamarának küszöbéig; elég, ha megnyílik előttünk az ajtó, a végzett munka érdemének jutalmául. Károlyi tolla alatt a politikai kérdések körül forgó per mozgalomban és színekben gazdag képpé alakul. A vértanú fokozódó szenvedései az elfogatótól a kivégzésig egyre élénkebb részvétellel kötik le figyelmünket sorsának e mesteri rajzában. Valódi tragédia játszódik le szemünk előtt. A hős életéért gonosz hatalmak ellen kénytelen küzdeni. Még fiatal életkedve menekülni akar a halálos ölelésből, bámulatos lelkierővel védelmezi életét, de meg nem tagadja önmagát. Büszkén, ahogy élt, száll szembe a halállal. Küzdelme annál megindítóbb, mennél nagyobb igazságérzettel fejti ki Károlyi az ellenfelek motívumait. De ott, ahol a gonosz indulatnak nincsen mentsége, Károlyi felháborodásának nemes ékesszólásával letiporja a gonosztevéket. És nincs többé hatalom, mely levehetné őket az örökké égető szűgyennek arról a bitófájáról, ahová ők szánták Batthyány Lajost, de ahová őket szegezte a nagy történetíró véglegesen döntő ítélete.

I.

Balogh Jenő Károlyi könyvéről írt szép tanulmányában³ elvlasztja a munka általános történeti eredményeit magának a főbenjáró pernek történetétől. Követve ezt a példát mi is, kétfelé osztjuk ismerteté-

³ Budapesti Szemle 1932 október.

sünket s az első részben azzal foglalkozunk, hogy minő eredményekkel gazdagodott történetírásunk Károlyi megállapításai által. Először is az első magyar minisztérium kinevezésével akarunk foglalkozni. Friedjung a Bach-korszakról írt igen elterjedt könyvében azt állította, hogy az első magyar minisztérium kinevezése volt az első forradalmi cselekvény, mert Batthyány s az ő sugalmazására István nádor alkotmányos szempontból kifogásolható eszközökkel vívták ki a nagy engedményt. Mivel Friedjung levéltári forrásokra hivatkozott, vádjait a külföldi történetírás ismételte, mintha történeti igazságok volnának. Károlyi most teljes világosságot derített az első magyar minisztérium kinevezésének körülményeire.

Midőn az országgyűlés küldöttsége 1848 március 16-án átadta Bécsben az országgyűlés korszakalkotó felírását, Szögyény alkancellár és az udvari konferencia a független magyar minisztérium kinevezését elvben nem ellenezték, de szerették volna elhalasztani addig, amíg az új minisztérium hatásköre a *pragmatica sanctio* által teremtetett kötelék biztosításával törvényben nincs megállapítva. István nádor azonban rögtöni elintézést kívánt. Lázás türelmetlenséggel figyelmeztette az udvart és a konferenciát arra, hogy a magyar minisztérium felállításának elhalasztása oly következménnyel járhat, melyért felelősséget nem vállalhat. A konferencia és a főhercegek is féltek a halasztás következményeitől és így március 17-én megjelent az a nevezetes királyi kézirat, mely felhatalmazza a nádort, hogy a miniszteri tárcák iránt felterjesztést tegyen. István nádor ezzel a kézirattal sem volt megelégedve. Visszatérnie Pozsonyba gróf Batthyány miniszterelnöki kinevezése nélkül neki lehetetlenségnek

látszott. Az 1485-i törvény alapján kinevezhette volna a miniszterelnököt a maga hatáskörében, mivel a király külföldön lakott. Ez azonban igen kirívó sértése lett volna az udvarnak, a nádor tehát más utat választott. Szóbeli engedélyt kért V. Ferdinándtól s ez engedély alapján kinevezte még március 17-én Batthyányt. Másnap a király formálisan megerősítette a nádori kinevezést.

Az eljárás törvényessége egészen kétségtelen.

Más az, hogy politikai tekintetben nem volt szerencsés. A következmények megmutatták, hogy mennyire szükséges lett volna a később úgynevezett közös ügyek rendezése a minisztérium kinevezése előtt. De Batthyány remélte akkor, hogy a közös ügyeket majd elintézik az események a magyar nemzet javára.

Az udvar és a konferencia tagjai ellenben nem felejtették el a nádor és Batthyány kényszerítő sürgetését, igen elméjükbe nyomták azt a vészes hamarságot.

A Jellachich ellen kiadott június 10-i manifestum történetét a magyar nemzet és államiság ellenségei kiválóan jó alkalomnak hitték Batthyány megvádolására. Károlyi könyvéből tudjuk, hogy Gáj Lajos volt az első, aki azt állította, hogy a magyar kormány egyszerűen kicsalta a felségtől a júniusi iratokat Jellachich ellen. A horvát publicistának ez a mérges kifakadása alapmotívuma lett a centralista érzelmű történetírók fejtegetéseinek egészen Friedjungig, aki nem átalította ismételni Gájnak azt a bölcsességét, hogy Batthyány „kicsalta” az aláírást a gyöngye császártól. Károlyi a kíváncsós teljességgel tisztázta a június 10-i manifestum előzményeit. Minden a maga rendén történt, a 48-as törvények ellen fellázadt bánt Innsbruckba ren-

delték, hogy az ugyanakkor odarendelt Batthyányval netalán megköthetné a magyar-horvát egyességet. Batthyány a legnagyobb gyorsasággal engedelmeskedett a hívásnak, de Jellachichot nem találta Innsbruckban. A makacsul engedetlent meg kellett fenyeíteni: V. Ferdinánd csak azt írta alá, amit minisztertanácsi határozat Ferenc Károly főherceg formális beleegyezésével terjesztett elébe.

Különben a június 10-i manifesztumot fegyverül Batthyány egyeneslelkű politikája ellen lényegében nem is a királyi aláírás megszerzése, hanem a manifesztum közzététele miatt használják fel.

E közzétételt még Esterházy Pál és Zsedényi is elítélték, olyannyira, hogy azt nem is Batthyányinak, hanem Kossuthnak tulajdonították. Emlékezeti tévedésből azt hitték, hogy a manifesztum közzététele Batthyány ígérete szerint csak akkor lett volna megengedhető, ha a bán egyáltalán nem jelenik meg Innsbruckban. De ez a feltétel egy június 3-i parancsra s nem a 10-i manifesztumra vonatkozik. Ennek a közzététele nem volt feltételhez kötve. Csakhogy nem volt tanácsos a közzététele akkor, amikor már Jellachich megjelenése Innsbruckban a békés tárgyalások lehetősége iránt reményt keltett. De erről a megjelenésről Batthyány épp aznap értesült, amikor a manifesztumot már közölte a hivatalos lap. Ha Jellachich nem 16-án, hanem 15-én este érkezik Innsbruckba, Batthyány 17-én értesült volna arról és a másnapi közlés elmarad. Sok fordult meg ezen a véletlenen. Az udvari párt gyűlöletét Batthyány ellen a manifesztum közzététele rendkívül fokozta. A közérdekre is hasznos lett volna e fokozás kikerülése, noha a közzététele jogossága, mint Károlyi világosan kimutatta, meg nem támadható. De

még Károlyi is hozzáteszi, hogy „Batthyány talán várhatott volna vele még néhány napig“.

A summum jus summa injuria paradoxon ritkán volt oly kézzelfogható igazság, mint Batthyány pályáján. Senki sem szerette jobban a törvényességet, mint ő és mégis, ha a magyar államjegyek királyi szentesítés nélkül való kibocsátását meg nem engedi, vagy a honvédsereg felállításáról szóló törvényt, noha nem volt szentesítve, végre nem hajtatja, a magyar terület épségét, a nemzeti ellenállás erejét csorbította volna. Azok a viszonyok, melyek Batthyányt a pénzügyi és honvédelmi téren az alkotmányos formák elmellőzésére kényszerítették, teljesebb és szemléletesebb részletességgel vannak előadva Károlyi könyvében, mint bárhol másutt. Ugyanezt mondhatjuk Szalay László frankfurti küldetésének történetéről is.

Itt Károlynak nemzetközi kérdésekkel s köztük először is a Szalay és Radowitz érintkezése körül támadt félreértéssel kellett foglalkoznia.

Szalay László Frankfurtban a magyar származású Radowitz porosz tábornoknak jóindulatától igen sokat várt. Azt jelentette a magyar kormánynak, hogy Radowitz támogatni fogja őt abban a törekvésében, hogy a központi német kormány követséget állítson fel Budán Magyarország önállóságának elismerése jeléül. Radowitz később porosz külügyminiszter lett s mikor az osztrák kormány Szalay felfogott jelentését sértő szándékkal közölte vele, Radowitz tagadta, hogy Szalaynak megígérte volna a támogatást a magyar önállóság elismerése végett. Meinecke, Radowitz tagadására hivatkozva, nem akarja elhinni a Szalaynak adott ígéretet. De Károlyi meggyőző előadása szerint az ígéret tökéletesen illik Radowitznak ahhoz a 48 nyarán vallott

felfogásához, hogy az osztrák császár csak úgy lehet a német szövetség tagja, ha örökös tartományai a régi Bund kötelékébe azelőtt fel nem vett birtokaival a leglazább perszonális unió viszonyába jutnak. E felfogásból önként következik, hogy a német szövetség követet küldhet Budára. Lehet, hogy Radowitz a 48 nyarán még igen ábrándos Szalay levelének néhány fellengző fordulatában nem bírta a maga eszejárását felismerni, de a lényegre nézve nem kellett volna megtagadnia Szalayt.

Schmerlingnek felfogása 1849 márciusa előtt a német szövetség és Ausztria kapcsolatáról világosan emelkedik ki Károlyi előadásából, pedig erre nézve jelentékeny osztrák történetírók nem bírtak meg-egyezni. Schmerling akkor Ausztria német tartományainak egyesítését kívánta a nagy német állammal s nem akarta, mint Schwarzenberg, a Habsburgok egész birodalmát felvételni a német szövetségbe. Ennek a megállapításnak jelentősége van a Batthyány-per tárgyalásának megítélésére nézve is.

Szalay László frankfurti kiküldetésének törvényességében csak a rosszhiszeműség kételkedhetett. Hiszen abba az osztrák kormány és a nádor is beleegyeztek. Azonban gróf Teleki László párizsi kiküldetése nem felelt meg minden tekintetben a törvényes követelményeknek. Amikor Batthyány Bastide-ot, a francia külügyminisztert 1848 szeptember elején arra kérte, hogy a magyar kormányhoz küldendő követtel viszonozza Teleki misszióját, a kelleténél messzebbre ment. Ez „noha jóhiszemű és jószándékú, de mégis ballépés volt Batthyánytól“, írja Károlyi.

A nemeslelkű, de igen nyugtalan s a legkülönbözőbb benyomások iránt fogékony Telekit Párizsban

a nemzetközi forradalmi szellem csudálatos adeptusai vették körül. Ezeknek mozgolódásáról, tarka szálakból szőtt vágyaik bonyolódásáról igen eleven kép tárul elénk Károlyi könyvében.

Teleki küldetése formai tekintetben bizonyos elhajlást mutat a *pragmatica sanctio* kötelékétől. De már lényegében sértette a nevezetes törvényt a népképviselői országgyűlésnek az a vonakodása, hogy segédcsapatokat szavazzon meg a dinasztíának az olasz háború céljaira. Batthyány Innsbruckban 40.000 magyar katonát ígért Olaszországba küldetni, viszonzásul a június 10-i manifesztum aláírásáért. Nem teljesíthette az ígéretet, mivel a dinasztia sem bírta Jellachich ellenszegülését megtörni, már pedig e nélkül a június 10-i manifesztum elvesztette minden értékét. Mindamellett Batthyány az olasz segély kérdésében legalább előzékenységet akart tanúsítani a dinasztia iránt a *pragmatica sanctio*ra való tekintettel. Azonban a radikális ellenzék és Kossuth nem akartak a népszerű áramlattal ellentétbe kerülni a dinasztia kedvéért. Batthyány velök szemben nem bírta érvényesíteni felfogását, bármily őszintén törekedett arra. Az országgyűlés, bizonyos körülírások fedezéke alatt, megtagadta az olasz segélyt, pedig a királyi család Budára költözött volna, ha az országgyűlés az Innsbruckban adott ígéret értelmében határoz.

E sorsdöntő fordulatot Károlyi Batthyány egyéniségének értékelése szempontjából világítja meg és védelmezi őt Horváth Mihállyal szemben, aki az olasz segély kérdésében gyöngeséggel vádolja Batthyányt. Károlyi az akkori helyzetet erélyes vonásokkal rajzolva, kimutatja, hogy igen nehéz, majdnem lehetetlen volt az olasz segély kérdésében a *pragmatica sanctio* köve-

telését érvényesíteni. Valóban, Batthyány nem volt gyengébb minisztériumának mérsékletre hajló tagjainál, de reá, mint kormányelnökre, nagyobb felelősség nehezedett.

A politikai szenvedélyek akkor oly viharosak voltak, hogy a kormányon ülő gyakran lebocsátotta karját tanácstalanul és átengedte a gályát a hullámok játéka-nak. Az augusztus 3-i határozat, mely kimondotta, hogy Magyarország nem segít Ausztriának, ha az egységes Németbirodalommal összeütközik, tisztára vak szenvedély sugallata volt. Kossuth hírlapi cikkei annyira át-hevítették a kedélyeket, hogy Nyáry szavaitól felesap-tak a lángok és egyszerre elhamvadt minden megfon-tolás.

Batthyány ekkor nem volt a Házban; csak Károlyi előadásából tudjuk, hogy mennyire el volt keseredve a Ház határozata miatt. Szerette volna jóvátenni a *pragmatica sanctio* tekintélyén ejtett sértést, de sem ő, sem politikai elvtársai nem találták meg a jóvátétel módját. A *juste milieu* híveinek ideje ekkor már lejárt; akarva, nem akarva a meg nem alkuvók uralma alá kerültek.

Új történeti tanulságok tekintetében igen neve-zetes — talán a legnevezetesebb — fejezete Károlyi könyvének az, mely Jellachich betörésének előzményeit tárgyalja.

Gróf Kolowrat, a „fő cseh“, a nálunk akkor érde-metlenül népszerű miniszter, aki a Batthyány-kormány megalakulásától a Habsburg-birodalom szlávjainak érdekeit féltette, március 20-án figyelmeztette az ural-kodót, hogy sürgősen szükséges Jellachich Józsefnek horvát bánná kineveztetése ellensúlyul az „ultra ma-gyarok üzelmeivel szemben“. Két nap múlva az állami

konferencia már tárgyalta Kolowrat indítványát. A konferencia két magyar tagja, Szögyény és Jósika, nem ismerték Kolowrat felterjesztésének megokolását. De annyiban egyetértettek a nem magyar tagokkal, hogy a dinasztia érdekében szükséges a bán kinevezése, nehogy a forradalmi szellem a horvát részekre is kiterjedjen. Az ő magyar érzelmük és Kolowrat cseh érzése, bármily erős ellentéteknek voltak is gyökerei, annyiban találkoztak, hogy a dinasztia hatalmának gyengülésétől nemzeteik fejlődését is féltették. És így érthető, hogy Jósika ajánlotta Jellachichot a báni tisztségre. A konferencia örült, hogy magyar főúr teszi az indítványt. Egyhangú határozata értelmében másnap a király kinevezte Jellachichot.

Azonban, mint Károlyi megállapítja, április végéig az udvar részéről utasítást vagy biztatást nem kapott a bán a magyar kormány ellen intézendő cselekvésekre. Csak május elején biztatták a legfelsőbb katonai körök arra, hogy követelje a hadügyek centralizációját Bécsben. E hónap végén a bán már nyíltan hirdeti, hogy utasítva van Ferenc Károly főherceghez, akinek bejelenti mindazt, amit a magyar minisztérium ellen cselekszik. Lehetetlen volt vele a magyar kormánynak megegyeznie, mert nem a horvát nemzeti jogokat követelte, hanem az önálló magyar hadügy és pénzügy eltörlését. Batthyány azonban még a június 10-i manifestum közzététele után is alkudozott a bánnal. Sőt találkozott vele július végén Bécsben és mivel mindent megígért neki, amit horvát hazafi kívánhatott, valóban meghatotta a bánt és majdnem megegyezett vele. A magyar kormány még Horvátország teljes függetlenítése árán is hajlandó volt megbékülni a bánnal, de az osztrák kormány és a magyar konzervatív urak meg-

gátolták a horvát-magyar békét, biztatván Jellachichot a betörésre.

És Batthyánynak mégis egy haditörvényszék előtt kellett felelnie arra a halálosan komoly vádra, hogy ő okozta az összetűzést a horvátokkal.

Egy ismertetés keretében lehetetlen kimerítenünk mindazt, amit Károlyi könyvéből tanulhatunk 1848 politikai történetére nézve. Csak éppen reá mutatunk még Lamberg missziójának megvilágítására, vagy az október 3-i királyi rendelet előzményeinek és igazi értelmének kifejtésére, vagy a nádor távozása körülményeinek tisztázására. És a nagyobb fordulatokra vetett fényben mennyi új részlet tűnik fel, kiszedegetve a nehezen hozzáférhető forrásokból. És mindaz, amit a szerző a politikai történetről elmond, nem ad vocem van előrántva, hanem be van illesztve a per történetének szigorú szerkezetébe, úgyhogy az elbeszélés érdekességét fokozza és élénkíti részvétünket a hős iránt.

II.

„Ha rendes törvényszék elé állítanak, nem kételkedem a jog győzelmében“ — írta Batthyány nejének még Bicskéről, mikor már arról értesült, hogy vagyónát lefoglalták. Igen, de azok, akik 1849 eleje óta Batthyány sorsát intézték, nem akarták a jog győzelmét.

Jogsértés volt már az is, hogy haditörvényszék elé állították. A vádlott első kihallgatása alkalmával meggyőző erővel fejtette ki, hogy kifogása van a haditörvényszék bírói illetékessége ellen. Mert miniszterelnöki cselekvéseiért a törvények szerint csak az országgyűlés két háza bíraskodhatik fölötte. Ha netalán

lemondása után vétett valamit, az ország törvényei szerint kell ellene eljárni.

Később maga a vizsgáló hadbíró is erre az eredményre jutott, midőn június 13-án a katonai feljebbviteli törvényszékhez beadott felterjesztésében indítványozta, hogy Batthyány összes miniszterelnöki cselekvései vétessenek ki a katonai bíraskodás hatásköréből. Mert csak az október 3-i királyi leirat terjesztette ki Magyarországra a katonai törvények uralmát s így nincs törvényes jogeim arra, hogy az október 3-ika előtti politikai cselekvések a hadbíróság hatálya alá vonassanak. Különbén is az október 3-ig Batthányhoz intézett királyi kéziratokból kivehető, hogy a király bizalma és jóindulata miniszterelnöke iránt nem szűntek meg egészen lemondása elfogadásáig. Ezek a kéziratok tehát hallgatagon felmentik Batthyányt az október 3-át megelőző viselkedéséből formálható vádak alól. Csakis az október 3-ika után felmerülő vádak tartoznak a katonai törvényszék elé.

E cáfolhatatlan jogi érvek a katonai főtörvényszék előtt hatástalanul hangzottak el.

Az osztrák minisztertanács pedig hozzájárult a katonai főtörvényszék elutasító végzéséhez. „Nem azért“, — írja Károlyi — „mintha jogásztagejai nem tudták volna, hogy visszaható erővel semmi törvény, semmi büntető rendelkezés nem bírhat. Hanem azért, mert nem tartották érdemesnek a jogért, a jogeszmé sérthetlenségeért Batthyány miatt Schwarzenberggel és az e mögött álló fölfogással szembehelyezkedni.“

És ezt a ritka szabatossággal kifejezett ítéletet Károlyi nem kombinációkból következteti, hanem megállapítja, hogy ugyanaz a minisztertanács egy más, jelentéktlenebb esetben Schmerling igazságügyminisz-

ter előadása alapján „általános érvényű és megdönt-
hetetlen jogi elvnek“ jelentette ki, hogy a törvény
vizaható erővel nem bírhat és e szerint a hadi-
törvénszékek kompetenciája sem terjedhet ki a hadi-
törvénszékek felállítását megelőző bűncselekményekre.

Hűtlenül mérlegelt tehát a „szent igazság“
Schwarzenberg miniszterelnöksége és Schmerling igaz-
ságügyministersége alatt, kivált, ha Batthyányról
volt szó. Ki volt mondva, hogy a haditörvénszék Bat-
thyány egész nyilvános pályáját vegye vizsgálat alá
kezdetétől elfogatásáig. Ezt a rosszhiszemű, tudatos
jogsértést a kormány tetézte még azzal, hogy nem adott
ki a vizsgáló hadbírónak olyan okiratokat, melyek
menthették volna Batthyányt s nem engedte meg Ist-
ván nádor írásbeli tanúságtételének kikérését, noha a
nádor tanúságtétele nélkül lehetetlen volt Batthyány
védekezésének értékét megállapítani.

Ha Schwarzenbergék nem is engedték meg Bat-
thyány október 3-a előtti és utáni tetteinek szétválasz-
tását a bíróság előtt, a történeti vizsgálatnak ragasz-
kodnia kell e szétválasztáshoz. Az a nagy erőfeszítés,
melyet a vizsgáló hadbíró jobb ügyhöz méltó buzga-
lommal kifejtett, hogy Batthyányra, mint volt minisz-
terelnökre, rábizonyítsa a felségárulást, egészen feles-
leges volt. Batthyány sem tagadta, hogy kénytelen volt
olykor véteni a törvényes szabályosság ellen, de mivel
a törvényhozás két faktora, egyrészt az országgyűlés
szavazatával, másrészt a király bizalmának meg nem
vonásával, elismerte a szabálytalanságok szükséges-
ségét, a felségárulási vádak épülete összeomlik.

Az október 3-ika óta történtek más megítélés alá
esnek.

Schwarzenbergék felfogása szerint október 3-ika

után jog szerint a katonai törvényszékek hatósága alá tartozott minden gyanúsnek látszó közéleti cselekvés.

Már pedig Batthyány vádolva volt azzal, hogy szeptember 17-én 4000 forintot utalt ki Pulszky államtitkárnak Bécsbe, oly célból, hogy a bécsi sajtót a magyar ügy pártolására hangolja. Ez ugyan még miniszterelnöksége idejére eső cselekvés, de Schwarzenberg és Schmerling az október 6-i bécsi forradalmat és gróf Latour meggyilkoltatását úgy tüntették fel, mintha azok főleg Pulszky vesztegetéseinek volnának tulajdoníthatók. Már pedig e vesztegetések Batthyány utalványa nélkül nem lettek volna lehetségesek. Noha semmikép sem volt bizonyítható, hogy Batthyány a bécsi radikálisokat ösztökölte volna a forradalomra, akadt néhány gyászmagyar, akik arról tanúskodtak, hogy Batthyány előttük örömét fejezte ki a bécsi forradalom sikerén és Latour kivégeztetésén. Batthyány nyilatkozatai hivatalosan bebizonyítva nem voltak, de Schwarzenbergék a Pulszkynak kiutalt pénzben s a gyászmagyarok tanúságában elegendő jogi támaszt találtak arra nézve, hogy Batthyányt elmarasztalják az október 6-iki forradalom előidézésének részességében.

Aztán Batthyány október közepén belépett Vidos József vasmegyei nemzetőrségi csapatába, mint közhuszár, hogy segítsen megvédeni Vas megye területét a Jellachich táborától elzüllött horvát népfölkelők rablásai ellen.

Ezáltal vétett volna Batthyány, mint volt hadnagy, a szolgálatból való kilépésekor kiállított térítvénye ellen, amelyben kötelezte magát, hogy a cs. k. hadsereg ellen hadakozni nem fog. Továbbá a nemzetőrségbe való belépése által, noha egy balesete következtében tábori szolgálatot nem is teljesített, a forrada-

lomra buzdított és csábított volna másokat. Pedig Jellachich Magyarországba törő hadserege, még ha azoknak a fosztogató népfelkelők szabályszerű tagjai is lettek volna, nem volt tekinthető a magyar király jogos hadi céljait szolgáló fegyveres erőnek. Vas megye területének védelme pedig a királyi koronázó eskü szellemének hódoló jogos cselekvés volt, mely a Jellachich által felidézett forradalom ellen védelemnek volt szánva.

Harmadik nagy bűne lett volna Batthyáynak a lapokban október 15-e előtt megjelent levele, melyben a törvénytelen október 3-i rendelettel szemben az önvédelmet, az ellenszegülést hazafias kötelességnek hirdeti. Ez a levél tollba volt mondva, amikor Batthyány betegen feküdt, szövegét a leíró s a szerkesztő is változtatták, hiteles bírósági bizonyítéknak nem volt tekinthető. De még ha teljesen hiteles is a szöveg, Batthyány nem forradalmat hirdetett, hanem ellenállást a felülről hirdetett forradalommal szemben.

Végül bűnül rótták fel Batthyáynak, hogy az október 3-án felosztatott országgyűlésbe belépett, mint a sárvári kerület képviselője. Pedig a törvény ellenére felosztatott országgyűlésnek tagjait a kormány nem üldözte azért, hogy nem mondtak le megbízásukról. Másrészt Batthyány, mint egyszerű képviselő, az ellentétek békés kiegyenlítésére törekedett. E négy vádban Batthyány magyar jogi felfogás szerint ártatlan volt, de még a szigorúan császári érzelmű hadbírák felfogása szerint sem minősíthetők a négy vádba foglalt cselekvések felségárulásnak.

Ezek szerint sine ira et studio mondhatjuk, hogy a Batthyány ellen kimondott ítélet részben a bírói illetékesség tudatosan rosszhiszemű felfogása, részint a

bírói hatalom kegyetlenül igazságtalan alkalmazása által vált lehetségessé.

A per történetének elbeszélésében Károlyi az érdekes egyéniségek egész sorát vezeti szemünk elé. A legérdekesebb köztük lovag Leuzendorf, a századoshadbíró, aki az akkori katonai perrendtartás értelmében közvádoló, védőügyvéd és vizsgálóbíró volt egy személyben. Ez a groteszk halmozása az ellentétes feladatoknak egy személyben, szinte kényszeríti az illetőt a kétszínűségre. Leuzendorf viselete és motívumai valóban rejtélyesek. Először mint közvádoló és vizsgálóbíró szinte fanatikus buzgalommal kutatja fel a vádlottat terhelő mezzanatok, válogatott lelki kínokkal gyötri a gyakori kihallgatások és a hosszú fogság által néha egészen ellankadt foglyot, azután mesterségesen kieszelt motívumok és hatásosan idézett paragrafusok alapján halálra ítéli és ítélteti az ártatlant. Másrészt tagadhatatlan bátorsággal igyekszik enyhíteni a fogoly sorsát és előkészíteni igazságosabb megítélést. Midőn a halálos ítéletet kimondatta, egy finom lélektani érzékkel és igazi jogászai tehetséggel írt kérvényben kegyelmet kér az elítélt számára, sőt a hadbíróság összes tagjai hozzájárulnak a kegyelem kéréséhez, bizonyára Leuzendorf szavainak hatása alatt. Mikor azután meghallja Leuzendorf a halálos ítélet megerősítését, eszméletét veszti s felocsudva, ezt kiáltja: ez infámia volt. Hogy értsük mindezt? Úgy gondolom, hogy Leuzendorf katonai eszejárása és centralista politikai felfogása szerint vétkesnek hitte Batthyányt, de nem oly mértékben, hogy megérdemelné a halálos ítéletet. Bizonyos, hogy Batthyány Lajosné, vagy a család valamelyik bizalmasa közvetlenül, vagy közvetítő által érintkezett Leuzendorffal. Az is bizonyos, hogy a hadbíró jót ígért

Batthyányéknak, azaz megígérte: hogy a büntetés nem lesz főbenjáró. Hatott-e reá pénzadomány, vagy pénzigéret, az nem bizonyos, de nem lehetetlen. Elhihetjük azt is, hogy segíteni akart Batthyánnyn érzése sugallatából s hiúságának is jól esett volna, ha megmentője lesz a kiválóan előkelő családnak. Azonban előmenetelét a katonai ranglétrán nem akarta feláldozni. Sőt a Batthyány megrontására intézett eljárásában igen feltűnő és az előljáróktól jónéven vett buzgaimat tanúsított. Csalódott kegyelmi kérvényének hatásában. A csalódásnak villámszerű hirtelenséggel reá zuhant ereje s a pillanatnyi önvád keserősége a földre terítették a nagyerejű férfiút, de a válság hamar elmúlt és nyom nélkül maradt lelkében.

Nem az ifjú 19 éves uralkodót kell okolnunk azért, hogy Leuzendorf kegyelmi kérvényének nem volt hatása. Környezete elhitette az uralkodóval, hogy a monarchia jövője érdekében elrettentő példát kell mutatnia. Egy szomorú emlékü triumvirátus nyomta az uralkodó kezébe a tollat, mely a halálosítéletre felszabadító határozatot aláírta. Vezető tagja a triumvirátusnak Haynau volt, akinek érdemeit a kellő minőségben, csak nem a kellő mennyiségben, egyedül a londoni Barclay-cég dögönyöző gyári munkásai bírták méltányolni.

Haynau szomjas volt a rebellisek vérére s valóssággal kierőszakolta a gyöngé miniszterektől a korlátlan teljhatalmat halálos ítéletek elrendelésére. A rokonlelkű Schwarzenberg örömmel segített neki és Schmerling, a szolgállelkű igazságügyminiszter, elnémította jogászai lelkiismeretét, hogy a hatalmasok kegyét el ne veszítse.

Haynau győzött, csak az a nem csekély keserűség

gyötörte, hogy Kempen Batthyányt, aki nyakán, egy neje által kezébe csúsztatott törrel súlyos sebet szűrt, nem a hóhérnak szolgáltatta ki, hanem a katonák golyói elé állította.

Nagy volt a felháborodás Európa-szerte az iszonyú ítélet miatt. Még az öreg Metternichet is felizgatta Batthyány kivégeztetésének híre s még ő is hajlandó volt a hirlapok dühös kifakadásának igazat adni.⁴ Általánossá lett az a meggyőződés, hogy Batthyányt jog és igazság ellenére politikai bosszúból végezték ki. Károlyi ezt a felfogást nagyméretű kutatások és átható erejű okfejtések alapján a történeti bizonyosság pecsétjével látta el.

Kifejti, hogy az udvar körei már attól az időtől fogva haragudtak Batthyányra, amióta a főrendi ellenzék vezére lett. Kossuth megválasztása, a március 17-i kinevezés, a június 10-i manifestum közzététele s mindaz, ami ezekből és utánuk következett, fokozták a haragot Batthyány ellen. Őt tekintették a forradalom igazi okozójának, személyében a forradalmat gyűlölték és üldözték. Mindehhez hozzá kell még vennünk Batthyány oligarcha önérzetét, melyet a romantikus költőkből és liberális szellemű írókból merített demokratikus eszmék sem bírtak enyhíteni. „Százazon és dacosan“ beszélt a vezető főhercegekkel és osztrák urakkal, mint a nyugodtan tárgyilagos Szögyény-Marich írja. Nem érezte szükségét annak, hogy kímélje a birodalmi centralisták érzékenységét. Azt hitte, hogy az osztrák császárságnak halálos órája elérkezett 1848 tavaszán. Az olasz és a német egység más birodalmakba olvasztják majd Ausztria tartományainak nagy részét. A

⁴ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Bd. VIII., 71. l.

magyar királyságra pedig, mely egészen függetlenné lett, nagy jövő vár. Valószínűen hozzácsatlakoznak majd hajdani melléktartományai. Batthyány ragaszkodott a dinasztiahoz s a *pragmatica sanctio*hoz, de azt hitte, hogy az osztrák-magyar birodalom átalakulhat magyar-osztrák birodalommá. És a magyarság lesz leg-erősebb támasza a Habsburgoknak, akik a hajdani magyar melléktartományok konföderációján, mint Szent István koronájának örökösei fognak uralkodni. Ezeket az eszméket Blackwell, az angol ágens felkapta és terjesztette a magyar liberális ellenzék vezetőkörében, felébresztvén bennük az angol szövetség reményét. Szemere, Klauzál, Szalay László csak úgy bíztak a magyar birodalom nagy jövőjében, mint Batthyány. De ő ezt a bizalmat nem rejtegette s abból erőt merített bizonyos politikai óvatosságok elkerülésére. Illúzióinak is részük van tragédiája fejleményeiben.⁵

Minél többet szenvedett, annál több valódi méltóság jelentkezett beszédeiben és viseletében. Hivatkozott egyszer arra, hogy az utókor dönten fog perében. Döntött is, mikor a magyar közvélemény Batthyányt a hazafiság mártírjává avatta.

Martírsága történetét olvasnia kellene mindenkinek Károlyi könyvében. Ma úgyis nagy a divatja a történeti regénynek. Igazságában szebb, érdekesebb s meghatóbb regényt nem igen ajánlhatunk magyar olvasónak, mint Batthyány történetét Károlyi elbeszélésében. Még a nő sem hiányzik belőle. A gyöngédlelkű és

⁵ L. ezekre nézve Horváth Jenő tanulmányát Blackwellről. Budapesti Szemle 1929. évfolyam, továbbá Závodszy közleményét Századok 1915 255. l. és Károlyi könyvében Esterházy, Eötvös, Zsedényi nyilatkozatait. Ezeken kívül Blackwell jelenteit a londoni Public Record Office-ban.

hitvesi szerelmében hősies Batthyányné alakja úgy összefonódik a vértanú emlékével, mint ahogy karjai átfogták imádott férjét az utolsó találkozáskor. Nem a legcsekélyebb érdeme az Károlyi könyvének, hogy a magyar történet hőslelkű nőinek sorába a Zrinyi Ilonának és Lorántffy Zsuzsannának mellé odaállította Batthyány Lajosnét is.

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS.¹

Negyven éve múlt január 30-án, hogy szörnyű hír száguldott végig fővárosunkon ugyanakkor, amikor a véderővita miatt a politikai izgatottság egyre fokozódott. A trónörökös — mondotta a hír — hirtelen meghalt Bécs mellett, mayerlingi vadászkastélyában. Nemsokára, 1889 február 1-én, hivatalosan is megvalótlták, hogy a harmincéves főherceg, a nagy monarchia trónjának örököse, agyonlőtte magát. Kitudódott azután, hogy nem egyedül ment a halálba, hanem, mint egy külvárosi tragédia hőse, megölte fiatal kedvesét, báró Weesera Máriát, mielőtt a pisztolyt a maga fejének szegezte.

Mindez oly váratlan, oly hallatlan s oly titokzatos volt, hogy Európa-szerte csak úgy, mint nálunk, kíváncsian találgatták a kettős öngyilkosság okait és körülményeit. Komoly írók igyekeztek ugyan megcáfolni a szomorú eseménynek félig romantikus, félig rémregénybe illő magyarázatait, de a mítosz élete erősebb a történeti kritika hatásánál, kivált ha a történeti kritikát a források elégtelensége is gyengíti. Most azonban báró Mitis Oszkár, a bécsi állami levéltár volt igazgatója közzétette Rudolf főherceg teljes életrajzát.² Felhasználta az egész nagy nyomtatott anyagot, még ha

¹ Budapesti Szemle 1929.

² Oskar Freiherr von Mitis: *Das Leben des Kronprinzen*

magyar, cseh vagy román nyelven jelent is meg, s azonkívül fontos levéltári közleményekkel gyarapította ismereteinket.

Lélektani érzékét, szigorú történeti kritikáját, előkelő írói hangját csak dícséret illeti s elnézhetjük neki, ha a magyar politikáról nem beszél mindig a mi ízlésünk szerint. Könyvéből kivehető, hogy a Rudolfra vonatkozó iratok egy része eltűnt, vagy még hozzá nem férhető. De amit Mitis kikutatott, az a lényegbe vág; bátran indulhatunk elbeszélése után. Nekünk csak az a feladat jutott, hogy néhány vonás módosításával szűkebb keretekbe foglaljuk a Mitis által nagy méretekben festett történeti arcképet.

I.

Rudolf trónörökös élénk szellemét, jelentékeny értelmiségét, sőt írói tehetségét is méltán dícsérték azok, akik érintkeztek vele vagy megfigyelték munkásságát. Útirajzaiban, jobban mondva vadászati kirándulásainak leírásaiban, a tájakat, a népszokásokat itthon s a külföldön, a maga élményeit, az emberi élet tarkaságait vonzóan írja le. Nagyon szerette a Keletet, a „szent, az aranyos, a színekben pompázó Keletet.”³ de még jobban szerette szülőföldje erdeit. „Az erdő — írja von der Planitz — volt a trónörökös életeleme. Az erdő nélkül nem élhetett; odavonzódott mindig zöld varázsába. És ebbe a varázsba fonódva, hagyta el az életet.”⁴ Úgy

Rudolf mit Briefen u. Schriften aus dessen Nachlass. Im Insel-Verlag zu Leipzig. 1928.

³ *Orientreise*, 332. l.

⁴ Ernst Edler von Planitz: *Die volle Wahrheit über den Tod des Krpr Rudolf*. 54. Auflage. Bd. II. 463.

szerette az erdőt, mint költői lelkű anyja a tengert. „A tenger — mondotta Erzsébet királyné kísérlőjének, a hajófedélzeten sétálva — mindig kíván engem. Tudom, hogy hozzátartozom. Ha kiérünk a tengerre, egy székhez költetem magamat, mint Odysseus, mert a hullámok csábítanak.“⁵ Rudolfot is ily végzetes erővel vonzotta az erdő. A „bécsi erdő“ leírásában „zöld tengernek“ nevezi Bécs környékét.⁶ Ennek a tengernek rejtelsei őt is csábították, a nélkül, hogy odysseusi erővel védeni bírta volna magát. Vadászó szenvedélye is vonzotta az erdőbe, vagy a hegyek és ingoványok közé. Mértéktelenül sokat vadászott. Szemére is hányták, hogy ezt a mulatságot szinte életeélnak fogja fel.⁷ De őt állattani, különösen ornitológiai érdeklődése is hajszolta az örökös vadászásra. Ha egy állatfajtából már elegendő példányokat ejtett el, abbahagyta e fajtának üldözését, mert úgymond: „kár volna a hasztalan gyilkolás.“⁸ A szakkörök nagyrabecsülték a trónörökös ornitológiai tudományát. Egyes leírásait Brehm Alfréd is átvette az *Állatok életébe*,⁹ ami bizonyára jól esett a trónörökösnek, mert szerette és nagyrabecsülte Brehmt. „Megvan az a különös talentuma, — írja róla — hogy a természet jelenségeit és a maga megfigyeléseit csodálatosan tudja vázolni és másoknak érthetővé tenni.“¹⁰ Jól érezte magát a tudósok társaságában, sokszor jobban, mint a főrangúak körében. Élete vége felé, gráci

⁵ Tschudi: *Kaiserin Elisabeth*. 167. 1.

⁶ *Oszták-Magyar Monarchia*. (Bécsi erdő, Wienerwald.)

⁷ Plener: *Erinnerungen II*. 127.

⁸ *Jagden und Beobachtungen* 638.

⁹ Jókai: *Emlébeszéd Rudolf trónörököséről*. (*Magyar Könyvtár* 10. 1.)

¹⁰ Rudolf fhg.: *Tizenöt nap a Dunán*. 125.

látogatása alkalmával fáradt arca felderült, mikor a tudósok csoportja állt előtte.¹¹ Ennek a vonzalomnak is része van abban, hogy megindította az *Osztrák-Magyar Monarchia* című gyűjteményes munkát. Igen sokat várt e munkától, hiszen azt hitte, hogy általa birodalmi hazafiságra nevelheti országainak soknyelvű népeit.¹² Az etnográfiai sajátosságoknak, a monarchia faunája és tájai leírásának összegyűjtése is ingerelte érdeklődését. És a munka szervezése által egy kis írói köztársaságot kormányozhatott, amiben nagy öröme telt, mert mint Wekerle Sándor írta, a trónörökös a „szellemeken szeretett uralkodni”.¹³ Hódolatát az újkori szellemi élet és haladás iránt szép beszédekben is kifejezte ünnepélyes alkalmakkor. 1883-ban a bécsi vilamosági kiállítás megnyitásakor elmondott beszédének ez a fordulata: „a világosság tengere sugározzék ki e városhól” szállóigévé lett. Amint hogy sokszor idézték a közegészségügyi kiállításon mondott beszédéből e gondolatot: „Az állam és társadalom legbecsesebb tükéje az emberélet.”¹⁴

A társadalom és az állam sorsa, az akkor igen divatos spiritizmus leleplezése rendkívül érdekelték. Titkos munkatársa volt egy bécsi demokratikus napilapnak, a *Neues Wiener Tagblatt*-nak. E lap számára híreket adott át, vezércikkeket és másnemű közleményeket írt. Valójában jeles hírlapíró volt, mert sokfélét

¹¹ Gräfin Edith Salburg: *Erinnerungen einer Respectlosen* I. 140. l.

¹² L. A munka Bevezetését és Arneth: *Erinnerungen* II. 242.

¹³ Idézi v. d. Planitz id. m. I. 90. l.

¹⁴ Szeps: *Kronprinz Rudolf, Politische Briefe*. Wien 1922. 54. és Jókai id. h. 17. l.

tudott, nagy hévvel és igen ügyesen írt. Alkalmazkodott a bécsi hírlapírás különleges stílusához, melynek az a jellemző kelléke, hogy a tárcaírónak belletrisztikus modorát a vezércikkírónak is lehetően követnie kell, még ha tárgyának természete ellenkezik is ezzel a modorral.

Lehetséges azonban, hogy a bécsi hírlap szerkesztője átdolgozta ily irányban fenséges munkatársa cikkeket. Egészen hamisítatlanul került ki a trónörökös tolla alól I. Vilmos német császárnak 1885-ben írt jellemrajza. Ez a nekrológnak szánt jellemrajz irodalmi formája és éleselméjű lélektani megfigyelése miatt kis remekműnek volna nevezhető, ha a Hohenzollernek ellen érzett ellenszenv nem rontaná meg a munka hatását. Politikai jelentéseit és iratait általában érdekessé teszi a társadalmi viszonyok és az emberi sajátságok iránt korán kifejlődött kritikai érzéke. A trónörökös haditörténettel is foglalkozott. Kisebb, nagyobb politikai memorandumokat szerkesztett és Menger Károlylyal, az osztrák nemzetgazdasági iskola megalapítójával együtt röpiratot írt az osztrák arisztokráciáról. Politikai küldetéseit a Keleten vagy Berlinben diplomáciai tapintattal és sikerrel teljesítette.¹⁵

II.

Munkálkodásának ez átnézetéből azt kellene következtetnünk, hogy Rudolf trónörökös meglelt korától haláláig ép lélekkel és viruló szellemi erővel igyekezett

¹⁵ Mindezekre nézve Mitis alaposan tájékoztat könyvének szövegében és függelékében. Hozzá kell még vennünk Szeps id. kiadványát.

kötelességeit teljesíteni. S mégis, ha megfigyeljük eszméi hullámmását s érzéseinek csapongását aránylag egészséges korában, már ekkor is észrevehetjük viselkedésén a lelki zavarnak némi tüneteit. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a mohón tanulni vágyó trónörökös tizenötéves korában felveti az emberi rendeltetésnek legnagyobb kérdéseit és azokra határozott válaszokat ad. De az mégis feltűnő, hogy a Habsburgok fiatal utódjának felfogása a vallásról, a történetről s a társadalomról oly radikális, mint akár egy tizennyolcadik századbéli enciklopédistáé. Mintha egy minden tradíció nélküli családból származott volna. Bizonyos mértékig hatottak reá Menger Károly és Brehm tanításai, de ezek már felszántott talajba hintették a magot, mint Mitis megjegyzi. Mitis hajlandó azt hinni, hogy Rudolf radikalizmusa anyai örökség. Igaz is, hogy Erzsébet királyné nem tartozott a hagyományok feltétlen tisztelői közé. Rajongó Heine-kultusza tulajdonképp tiltakozásnak látszik mindenféle udvari értelemben vett konzervatív érzés ellen. De a királyné mégis katolikus maradt, Máriához jámbor lelkű versben is könyörgött.¹⁶ Rudolf azonban egészen nyíltan gúnyolta a vallást s a katolikus papságot, kivált amióta David Friedrich Straussnak „*A régi és az új hit*” című könyvéből azt tanulta, hogy a művelt emberre nézve a keresztény hit, úgy amint azt az egyház tanítja, lehetetlenség. Még nem volt húsz éves, amikor Straussnak akkor sokat olvasott és vitatott könyve mély hatást tett reá, noha kételkedünk abban, hogy Strauss absztraktabb fejtegetéseit vagy esztétikai elemzéseit igazi figyelemmel

¹⁶ Tschudi 135—139. II. Rudolf ifjúkori felfogásáról Mitis 21. l. és kk. Erzsébet Heine kultuszáról l. Borgese: *Die Tragoedie von Meierling* 26. l.

kísérte volna.¹⁷ Mindamellett Strauss megerősítette őt abban a gondolatában, hogy a „régí keresztény-vallásos világtól“ el kell szakadnia. Megnyugvást azonban nem talált ebben az elszakadásban, egy szavahihető bizalmasának értesítése szerint „minden felvilágosultsága és darwinizmusa mellett is jó katolikus maradt“. Tehát az elszakadás a hagyományoktól mégsem volt oly tökéletes, mint azt a trónörökös magával és ismerőseivel el akarta hitetni. Nem bírta felépíteni lelkében azt az új eikölesi és esztétikai világot, melyet Strauss a régi helyébe akart állítani. Kereste a megnyugvást panteisztikus érzésekben s néha ősei hitében.¹⁸ Gyökértelenné vált lelke nyugtalanul bolyongott az ürben; a meleg fészket, ahol megpihenhetett volna, többé nem bírta megtalálni. Radikalizmusának másik ága, a társadalmi és politikai sem volt oly erős gyökerű, mint aminőnek a külszín mutatta. Rudolf magát demokrata érzelműnek vallotta. Már említett röpiratában korholta az oszt-rák arisztokráciát léha életmódja miatt, különösen gyűlölte a gögös cseh arisztokratákat. Örült, ha a *Wiener Tagblatt*-ban megalázhatta őket valamely gyöngeségük, vagy vétkök kipellengérezése által. Ellenben egyszerű s hozzá még nem is indogermán származású hírlapírókkal örömet és igen meghitten érintkezett. Sőt megvolt az a demokratikus gyöngesége is, hogy szerette

¹⁷ Ed. von Wertheimer: *Erzh. Rudolf u. F. Bismarck. Archiv f. Politik u. Geschichte*. 1925. IV. 352. l. Mitis id. k. 254. és kk.

¹⁸ Mitis 101. és *Der Untergang des Kronprinzen Rudolf*. Wien. Buchladen der Stunde. 1923. 35. l. A *Denkschrift*, melyet a Stunde e könyvben közöl, eredetileg a berlini *Börsen Courier*ban jelent meg már 1889-ben. Mitis valószínűnek hiszi, hogy azt gróf Latour írta. A *Denkschrift* tehát jelentékeny forrás.

nevét emlegettetni a hírlapokban.¹⁹ Nem volt-e tehát igazi demokrata? Azt hisszük, hogy körülbelül olyan volt, mint aminőnek II. Józsefet festi egy elterjedt adoma. A császár előtt valaki megjegyezte, hogy a Felség nagyon szereti az alacsonyrangúak társaságát. A császár erre így válaszolt: „Ha meg akarnék elégedni a velem egyenlőrangúak társaságával, életemet a Kapucinusok sírboltjában kellene eltöltenem“. A cézári önérzet jobban szereti a plebejusok föltétlen hódolatát, mint a nagy dinaszták önérzetét. Madách Ūristenével mondogatja: Csak hódolat illet meg, nem bírálát. Az arisztokratikus büszkeségből kieri a bírálát hajlamát és szereti ezt a büszkeséget megaláztatni a plebejus által, kit a fejedelmi leereszkedés mondhatatlanul boldoggá tesz. Erzsébet királyné is szeretett alacsonyrangúakkal érintkezni, noha neki a királyokat is lenéző és az embereket mélyen megvető Achilles volt az ideálja. Rudolf önérzete nem volt ily epikai méretű, sőt jobb óráiban igazán örült a szellemi kiválóságok társaságának, de baráti modora néhány ügyes zszurnaliszta iránt csak visszás módon jellemzi túlesigázott önérzetét, noha látszatra demokratának tünteti fel.²⁰ Ez csak társadalmi felfogására vonatkozik.

Politikai tekintetben liberalizmusa következetesebb. Elméletileg meg volt győződve a liberális eszmék államot fejlesztő és népeket boldogító erejéről. Sokféle pótlásra szoruló államtudományi tanulmányaiból, taná-

¹⁹ Szepe: *Kronprinz Rudolf, Politische Briefe.*

²⁰ Plener mondja Rudolfról: Er hatte wie alle Erzherzöge das Gefühl seiner eximierten Stellung (*Erinnerungen* II. 127.) Erzsébetről l. Gottfried Böhm: *Ludwig II.* 1924. 421. l. A József adomát l. *Mémoires de la Baronne D'Oberkirch.* II. 1854. 81. l.

rainak előadásából s a kor irányából merítette ezt a hitét, melyet fantázia nélküli racionalizmusa megvédelmezett különféle kísértés ellen. Csak egy kísértés ellen nem. Autokrata természete ellenkezett elveivel. Igen nagyra becsülte a parlamentárizmust, de nagyon idegessé tette, ha a parlament a monarchia hatalma terjeszkedésének gondolatát, vagy éppen a hadsereg viselkedését bírálta. Élesen elítélte 1878-ban a Bosznia okkupációja ellen küzdő magyar ellenzéket. Szerette volna akkor Magyarországgal a hadsereg hatalmát éreztetni. Haragja még jobban felforrt, mikor 1886-ban Tisza Kálmán, akit liberalizmusa miatt sokszor dícsért, a Hentzi sírját koszorúzó Janski tábornok ellen hevesen kikelt a parlament ülésén. A trónörökös felszólította akkor Albrecht főherceget, hogy a hadsereg élén nyilvános elégtételt követeljen. Jellemző, hogy a parlamentárizmusért hevült trónörököst Albrecht főhercegnek kellett csillapítania.²¹ Rudolf főherceg tulajdonkép a felvilágosult abszolutizmus rendszerét szerette volna valahogyan egyesíteni a parlamentáris kormányformával. Indulatai és azokkal egybe nem forrott elméletei ki nem bonyolítható ellentétek elé állították. A liberalizmus és konzervativizmus ellentétének a kelletnél nagyobb jelentőséget tulajdonított a monarchia jövőjére nézve. A monarchiát alkotó nemzetek össze nem egyező törekvéseit eleintén kevésbé vette tekintetbe. Huszonhárom éves korában még azt hitte, hogy a nemzeti érzés visszafejlés az ősi barbárság felé és hogy a kozmopolitizmus lesz a jövő fejlődés iránya.²² Ekkor még igen mélyen volt elmerülve a XVIII. században. Nemsokára a politikai harcok szemlélete s hajlama a

²¹ Mitis 87., 352. ll. és Borgese id. m. 32. l.

²² Szeps 14. l.

fajok jellemének vizsgálata iránt, át-áttörték kozmopolitizmusát és igyekezett általánosító liberalizmusát a nemzeti szenvedélyek politikai értékének megbecsülésével összekapcsolni. Ez igyekezetében a jelszavakhoz való ragaszkodása által következetesnek s objektívnek látszik, de mégis inkább szubjektivitása magyarázza meg rokonszenvének és ellenszenvének változásait. Önállóságának első éveiben lelkesedik a csehekért, hiszen őt oly nagyon szerette ott Csehországban mindenki, nemzeti különbség nélkül, a főnemességtől a munkásig. Megfogadja, hogy hű barátja és szószólója lesz a szép országnak.²³

De csakhamar különbséget kell tennie a cseh főurak és a cseh liberálisok közt. Azokat gögös viseletük miatt meggyűlöli, ezekről elméleti elfogultságában felteszi, hogy egykor a konzervatív főurak ellen fordulnak s a német liberálisokkal egyesíthetők lesznek a nagy osztrák eszme szolgálatában. De már 1884-ben igen hűvösen beszél a csehekről általában s gúnyosan jegyzi meg róluk, hogy bőségesen kihasználják a politikai helyzetet. Ekkor már gróf Taaffe ellen érzett gyűlölete is elidegeníti a csehektől. Pedig gróf Taaffe ki akarja egyenlíteni a cseh-német ellentétet osztrák érdekekben csakúgy, mint Rudolf, azonban antiliberális irányban s hozzá még vérig sérti urának fiát azért, hogy nem akarja beavatni politikája titkaiba.²⁴

Rudolf oly nagy veszedelemnek tekinti Taaffe kormányzatát, hogy szeretné, ha Tisza Kálmán, a hatal-

²³ Mitis 259. l.

²⁴ Mitis 54., 276. ll. Plener: *Erinnerungen* (II. 370) írja: „Taaffe ihn von jeder Mitteilung über innere Politik fernhielt.“ Ez a mellékesen odavetett megjegyzés lényegesnek vehető.

mas magyar miniszterelnök, beavatkozván Ausztria belügyeibe, megszabadítaná a császárságot gróf Taaffe kormányától, mert hiszen a decentralizált és szlávizált Ausztria Magyarország veszedelmét jelenti.²⁵ A magyarság szeretetére már anyja buzdította. Erzsébet királyné állandóan magyarul levelezett fiával. Rónay Jácint, a kiváló bencés tanár, tanította Rudolfot a magyar történetre Horváth Mihály nemzeti és liberális szellemében.²⁶ Rudolf ragaszkodni akart nevelése e hagyományához. Oly jó magyarnak ismerték, hogy Tisza Kálmán 1882 nyarán szerette volna magyar királlyá koronáztatni. Nem szólhatunk elég határozottan e tervről, mert idevonatkozó adataink igen hézagosak. Valószínűnek látszik, hogy Tisza gróf Taaffenak a föderalizmusra hajló irányával szemben szilárdítani akarta a dualizmus jövőjét Rudolf koronáztatása által. Közjogi akadályja nem volt a tervnek, hiszen hogy a régibb példákat mellőzzük, V. Ferdinándot is apja életében koronázták meg. Rudolfnak a terv nagyon tetszett, de Albrecht főherceg figyelmeztette, hogy ne siessen a koronáztatással, mert jöhet idő, amikor a magyar koronázó eskü mint szörnyű tilalom meredne reá a szükséges államesíny útján. Rudolf megdöbbsent azon, hogy a főherceg ily eshetőségekre is gondol. A koronázó terv csakhamar letűnt a felszínről, alighanem a király kézlegyintése miatt.²⁷ De Tisza csalódott, ha azt hitte, hogy Rudolf

²⁵ Mitis 277—278. ll.

²⁶ L. Eckhart Ferenc cikkét Rudolf neveltetéséről *Napkelet* 1925. Megjegyezzük, hogy az a Spatz néni, akit Rudolf leveleiben említ, nem volt zürichi intézettulajdonos. Spatznak hívták családi körben Erzsébet királyné húgát, gróf Trani nejét, Mathildát. (Marie v. Redwitz: *Hofchronik*, München 1924. 19. l.)

²⁷ Mitis 270.

biztos támasza volna a magyar államiságnak. Maga Rudolf is csalódott önmagában, midőn a magyarok számára feleslegesen Rezsőre magyarosítván nevét, magát jó magyarnak hitte. Rudolf igen nagyrabecsülte a magyar államférfiak politikai művészetét, különösen gróf Andrássy Gyuláét, bámulta Budapestnek és a magyar államnak fellendülését 1867 óta. Óhajtott volna, hogy minél több igazi magyar alattvalón uralkodhatnék az osztrák ház feje. De a magyar viszonyokat, bár nem egészen igazságtalanul, mégis szeretetlenül bírálta. Igen is nagy szigorral ítéli el a magyar nemzetiségi politikát, a magyar közigazgatást, a törököt a magyarhoz nagyon is hasonlónak mondja, a magyar közép- és felsőoktatást félművelt tanárok szédelgésének és hümbujának jellemzi. Mindez azt mutatja, hogy a magyarságot a nagyosztrák párt liberális tagjainak, különösen e tagok írói vagy tudós csoportjának szemüvegén át nézte. A dualizmust is csak átmeneti formának tekintette. Ha majd Oroszország leveretése után — így hüvelyezte politikai álmait — az összes románok egyesültek Ausztria kormánya alatt, a monarchia belső szerkezetének át kell alakulnia. Ez az átalakulás csakis a magyarok rovására mehetett volna végbe. Ilyen fölszínes és zilált volt a trónörökös magyar érzése.²⁸

Érzéseinek és politikai eszméinek jellemvonásai leginkább külpolitikai terveiből ötlenek szemünkbe. Külpolitikájának alapgondolata az volt, hogy a monarchia számos belső gyöngeségéből csak nagy missziója teljesítése által gyógyulhat ki. A Nyugat műveltségét kell a Keleten elterjesztenie. Világosabban szólva, Ausztriá-

²⁸ Mitis 341. és kk.

jeleit mutatja. És mégis alapjában véve igaza volt Reuss hercegnek, a bécsi német nagykövetnek, midőn Rudolfnak külpolitikai nézeteiről azt írja 1886-ban: „A trónörökös igen könnyen enged a benyomásoknak, azokat élénken veszi fel és ugyanígy fejezi ki, de éppoly gyorsan felejtí is, mint ahogy befogadja. Azért a miniszterek nem is félnek tüntető ellenzéki érzületétől.“

Szóval, tehetségében már kezdettől fogva volt valami töredékesség és szakadozottság. Ez a tehetség oly szépen induló növényhez hasonlított, mely kedvezőtlen talajából nem szívhatja fel zavartalanul az élet erejét.²⁹

III.

A trónörökös apai és anyai részről vérrokona volt II. Lajos bajor királynak, akinek örültsége már öngyilkossága előtt hivatalosan el volt ismerve. A király betegsége trónfosztása előtt is eléggé szembetűnő volt s mégis sokan kételkedtek abban. Oly tüneményes emberismerő, mint Bismarck, II. Lajost majdnem élete végéig komolyan vette és vonakodott elhinni szellemi zavartságát.³⁰ Rudolf betegsége sokkal nehezebben volt felismerhető, mint a II. Lajosé. Ne csodáljuk tehát, hogy sokan még ma is vonakodnak kételkedni szellemi épségében. Pedig ma már elég adatunk van arra, hogy

²⁹ Mitis 271. és kk. Wertheimer id. m. Szeps id. m. 37., 164. II. A F. Pribram: *Zwei Gespräche des F. Bismarck mit dem Kronprinz Rudolf.* (Österreichische Rundschau 1921.) I. Bismarck beszéde a birodalmi gyűlésen. (Schulthes Geschichtskalender 1887. 14. l.)

³⁰ Gottfried Böhm: *Ludwig II.* Berlin 1929. II. Auflage 311.

nyomón követhessük betegsége fejlődését. A trónörökös rendkívül tehetséges, de igen ingerlékeny idegzetű, dacos és hirtelen haragra hajló gyermek volt. Gyakran s minden ok nélkül heveskedett, mély levertség féktelen jókedvvel váltakoztak viseletében. Környezete már ekkor aggódott, mert észrevett bizonyos hasonlóságot Rudolf és a bajor király szokásai közt.³¹

Rudolf már mint gyermekifjú többször találkozott királyi rokonával. II. Lajos nagyon megszerette Rudolfot, tehetségéről szokásos lelkesedésével beszélt, szerette volna a bajor trón örökösének kinevezni. Rudolf mérsékelt hangon, de melegen viszonzta a rokonszenvet.³² Ez a szóbeli és levélbeli érintkezés bizonyára izgatón hatott Rudolf zaklatott idegeire. Mikor huszadik évében járt, egyik nevelője, Walterskirchen kapitány jövője iránt aggódva intő levelet ír hozzá. Kéri arra, hogy űzze el azt a komor vonást, mely arcára ült. Kötelessége volna szellemi frissességét megőriznie nehéz feladata megoldására. És éljen mértékletesebben az élet örömeivel.³³ Az ifjú főherceg nem bírta megfogadni a szép szavakat, még ha akarta volna is.

Már igen korán melancholikus gondolatok foglalkoztatják, ami itt-ott kitűnik ifjúkori útirajzaiból is, de leginkább abból, hogy húszéves korában végrendeletet ír, mielőtt útnak indul, mert ki tudja, — úgy mond — hogy nem hagyja-e ott életét a veszélyes vadászaton.³⁴ Valóban, amint Jókai elmondja *Emlékbeszédé-*

³¹ L. *Untergang des Kronprinzen Rudolf*. Wien. 1923. 27—28. Szó szerint vesszük át az igen jól értesült író megfigyeléseit Rudolf gyermekkoráról. Elhagytuk a nevelésre vonatkozó részt, mert azt nem hisszük lényegesnek.

³² Mitis 253., 256., 406.

³³ U. o. 30. l.

³⁴ U. o. 256. l.

ben, Rudolf a vadászatokon halálmegvető vakmerőséggel járt veszélyes utakon. Folyvást emlegette, hogy a csatatéren szeretne meghalni.³⁵ Ez a vágy némi kapcsolatban van háborúkat sürgető külpolitikájával. Kedve volt néha felgyújtani a világot, hogy kínzó gondolatai elől a nagy tűzbe meneküljön. A heroikus gondolatok mellett félelmi érzetek fogják el. Midőn Oberdank kivégzése után, 1882 végén, az irredentisták halállal fenyegetik a trónörököst, azt mondván, hogy az ő halála által állnak bosszút apján, a trónörökös nagyon idegessé lesz félelmében.³⁶ Londonban, a kocsik tolongásában, vagy éjjel, mikor másodmagával sétál a Green-park mellett s kísérője arra figyelmezteti, hogy a parkban veszélyes emberek szoktak ólálkodni, Rudolfot ideges félelem fogja el.³⁷ Idegességében egy vadászon önmagát sebesíti meg, egy 1885-i medvevadászon céltalan lövöldözése által oly helyzetbe kerül, hogy csak kísérőjének bátorsága menti meg a medve halálos ölelésétől s ugyanez időtájt más vadászon majdnem édesatyját találja egy rosszul választott percben eldőrdülő lövése.³⁸ A mellett üldözésektől fél; van ugyan némi alapja annak, hogy a rendőrség megfigyelte, de az a mód, ahogy ő magát a kémek vagy politikai ellenfelek üldözöttjének hiszi, az üldözési mánia jeleit mutatja.³⁹ Így Walterskirchen intése, hogy őrizze meg szellemi frissességét, kárbaveszett. És ugyane sorsra jutott az intésnek az a része is, hogy ne

³⁵ Jókai: *Emlékbeszéd Rudolf trónörököséről.* (Magyar Könyvtár 46. sz.)

³⁶ Mitis 265. l.

³⁷ U. o. 374. l.

³⁸ U. o. 47—49. ll.

³⁹ Szeps 29., Mitis 269.

siessen kiüríteni az élet örömeinek poharát. Ezzel a trónörökös nagyon sietett, kicsapongó életmódját sajnálkozva látták jóakarói. Az udvar azt hitte, hogy korai házasság által megmenti Rudolfot életmódja veszedelmeitől. Valóban a házasság az első években igen boldog volt, de néhány év múlva megzavarta a boldogságot Rudolfnak visszatérése régibb életmódjához. Nem éppen ritkán olvasható az a felfogás, hogy a tetekre vágyó Rudolf mellőzve és háttérbe szorítva látván magát, fájdalmát akarta felejtetni kicsapongásai által. Igaz, hogy Ferenc József nem akarta a főhercegeket miniszterei fölé helyezni. Maga akart elvégezni mindent miniszterei segítségével s az uralkodóház tagjainak békétlen ambíciói iránt nem mutatott kíméletet. Miksa főherceg azért ment Mexikóba, mert nevetségesnek érezte a dologtalan és apanázs után élő főherceg életét. János Salvator főherceget is ki nem elégíthető nagyra-vágyása űzte vesztébe. Ferenc József attól tartott, hogyha az uralkodóház tagjait nem szoktatja a monarchikus elv feltétlen tiszteletére, a rossz példa hamar elterjed.

Rudolf is elégületlen volt hatáskörével. Folyvást panaszkodott, hogy nincs politikai információja, hogy nem hallgatnak reá, a császár teljesen el van szigetelve, nem ismeri a közvéleményt, csak miniszterekre hallgat s a lapokból csak azt olvassa, amit elébe terjesztenek. De Ferenc József azt hitte, hogy Rudolfnak a katonai szolgálat elég munkát ad, fiatalon előléptette, már 1882-ben altábornagy, később gyalogsági főfelügyelő lett; olyan hatáskört kapott, melynek betöltése módot adott neki jövőendő politikája fő eszközének, a hadseregnek fejlesztésére. A politikában az uralkodó nem hallgatott fiára, mert excentrikus rajongónak hitte,

akinek még meg kell állapodnia. Külpolitikai küldetéseket már elég korán bízott reá, 1886 óta rendszeresen informáltatta a külpolitikáról. Rudolf belé is szólt a külpolitikába, de úgy, hogy apjának el kellett simítania a beavatkozás következményeit. Társadalmi súlya oly nagy volt, hogy módjában lett volna információkat szereznie Szeps, Frischauer és Futtaki közbenjárása nélkül is. De neki ennek a körnek a barátsága még a hivatalos informáltatás évei után is becses maradt. Nem volt tehát objektív oka a kétségbeesésre politikai elszigeteltsége miatt, nem is ez a kétségbeesés sarkalta a könnyelmű életre. Egy démon hívta folyvást az örvény felé, ezt a hívást kellett elnémítania. Néha erőltette a szellemi munkát, de mikor érdeklődése megszakadt, mikor a vadászatra szánt idő is elmúlt, következtek az egyre durvább és alacsonyabb természetű kábítószeresek.⁴⁰ De a démon nem akart hallgatni, Rudolf már 1883-ban mondotta Görgényben Pausinger festőnek, hogy nem ő, hanem Ferenc Ferdinánd lesz a jövőendő császár.⁴¹ Salvator János főherceg is tudta, hogy Rudolf már a nyolevanas évek közepén gondolt az öngyilkosságra.⁴² Nagyon valószínű, hogy II. Lajos öngyilkossága 1886 június 13-án leverte a trónörököszt. A következő év márciusában igen szomorú hangulatú végrendeletet írt.⁴³ Utolsó éveiben öngyilkosságokról szóló leírásokat szeretett olvasni.⁴⁴ Nem

⁴⁰ Corti: *Maximilian und Charlotte von Mexiko*. Amalthea Verlag I. 130. Mitis 263., Szeps különböző helyeken, Wertheimer id. h. 351.

⁴¹ Mitis 395.

⁴² U. o. 226.

⁴³ Borgese 205.

⁴⁴ Mitis 226.

sokkal a katasztrófa előtt gróf Traun Hugó ebédre volt híva a trónörökösnél. Ebéd felett a házigazda csakis az öngyilkosságról beszélt, noha neje igyekezett a beszélgetést más kérdésekre terelni.⁴⁵ A tudományos foglalkozás a nyolevanas évek vége felé egyre jobban untatta, csak az Osztrák-Magyar Monarchia szerkesztése érdekelte mindvégig. Máskülönben tömérdek ujságot vagy szenzációs regényeket olvasott, vagy kedvelt bécsi kocsisának (Bratfisch) fütyürésző művészetében és hasonló mulatságokban gyönyörködött.⁴⁶ Az azelőtt oly szeretetreméltó főherceg körülbelül 1887 óta alantasával igen kíméletlenül bánt, éppúgy, mint II. Lajos élete vége felé szolgálival.⁴⁷ A kicsapongások, a sok alkohol, az álmatlanság ellen szedett morfium, a gyakori izületi lobbok összeroppantották már 1888 vége felé Rudolfnak hajdan daliás termetét.⁴⁸ Ez év októberében egy szellemes grófné látta a trónörököst Grácban s így írja le: A fiatal, fonnyadt areból két élettelen szem meredt ki, minden vonása kimerültségre mutatott.⁴⁹ Egy hónappal később, november 5-én ismerkedett meg báró Wecsera Máriával, gróf Larischénak, Rudolf unokatestvérének közvetítésével.⁵⁰ A leány apja Pozsony vidékéről származó diplomata, akkor már özvegyé lett anyja egy levantei jó módú görög kereskedő leánya

⁴⁵ Plener: *Erinnerungen* II. 371.

⁴⁶ *Untergang* 37., 51., 52.

⁴⁷ Lajosról Gottfr. Böhm: 425. Rudolfról *Untergang* 33. E sorok írója 1889 januárjában Bécsben egy műrzségi vadásztól hallotta, hogy Rudolf rendkívül goromba volt szolgálai iránt körülbelül 1887 óta.

⁴⁸ Plener id. h. *Untergang* 37., 38. 11.

⁴⁹ Gräfin Edith Salburg id. h.

⁵⁰ Mitis 394. l.

volt. A hivatali arisztokráciához tartozó család szeretett volna az úgynevezett „első társaság“ egyenlőrangú tagjának elismertetni. A 17 éves Wecsera Mária keleti típusú, feltűnő szépség volt, szenvedélyes, babonás, kissé kacér, társadalmi kitűnésre vágyó, néha féktelenül vidám, máskor melanchóliára és rajongásra hajló leány. A trónörökösért rajongott már akkor, amikor még csak látásból ismerte. Rudolf szívét nem hatotta meg a feléje hajló ártatlanság. Neki Wecsera csak egy volt a sok közül. Kedvéért sem alakult át Romeóvá, hiszen a tizenhét napig tartó szerelmi viszony alatt hűtlen volt hozzá. Az ismeretség kezdetén Rudolf agyvelején már úrrá lett az öngyilkosság rögeszméje. 1888 december táján magyarázta a fiatal leánynak, aki akkor még csak ismerőse volt, hogy tükörbe nézve el nem tévesztené a célt fejének szegzett pisztolyával. A leány nem ütközött meg ezen a beszéden, sőt azt igen érdekesnek találta, hiszen ő maga is foglalkozott öngyilkosságok leírásával.

Rudolf agyvelejében pedig az öngyilkosság rögeszméje ekkortájt új formában fejlődött ki, kettős öngyilkosságot kívánt. Ajánlatot tett egy másik leányismerősének igen érzelmes levélben, hogy kísérje el a halálba, de az nem vágyódott e dicsőségre. Ellenben Wecsera Mária vállalkozott erre. Neki Rudolfnak szava szinte isteni parancs volt. Mint egy új Käthchen von Heilbronn, úgy követte lovagját akár a halálba is. Próbálta ugyan Rudolfot megmenteni az életnek, de mikor a főherceg elszántságát látta, meghajolt akarata előtt. Rudolf a nejétől való elválásra már akkor gondolt, mikor a bárókisasszonyt még nem is látta. Emlgette többször, hogy a házasság felbonthatatlanságát nem bírja helyeselni. Vajon írt-e a pápa számára

memorandumot ez ügyben s elküldötte-e, az nem bizonyos. Valószínű, hogy 1889 januárjában kérte apjától az engedélyt az elválásra. Ha kérte, természetes, hogy tagadó választ kapott. Az bizonyos, hogy nem neheztelt atyjára, midőn elbúcsúzott tőle. Az is igen valószínű, hogy Weesera Máriával nem akart morganatikus házasságot kötni. Igen érzelmes szavakat váltottak, hiszen Rudolfra sem volt hatás nélkül a leány ártatlansága és föltétlen odaadása, de a házasságról köztük csak oly formában lehetett szó, hogy az lehetetlen.

Rudolf január 26-án meghívta sógorát, Koburg Fülöpöt és gróf Hoyos Józsefet a 29-ére kitűzött mayerlingi vadászatra. A bécsi erdőben, a „zöld tengernek” egy szigetén akart meghalni. Még a halála előtti esti ebédkor is így kiáltott fel: A bécsi erdő szép, igen szép. A vadászat csak ürügy volt szándéka leplezésére. Az öngyilkosságra készülők igen ravasz leleménnyel szokták rejtegetni szándékukat. Rudolfnak január 28-án déltáján kellett kiindulnia Mayerlingbe. Levelet és sürgönyt várt, addig nem akart elindulni. Már fél-órája állott ablaka előtt Ferenc császár szobrát nézve s óráját igazítva, mikor a sürgönyt a szolga átadta neki. Átolvasta, letette a sürgönyt az asztalra e szavakkal: Igen, meg kell lennie. Azután még vagy félóráig nézte mozdulatlanul a szobrot, óráját kezében tartva. Életösztöne ekkor küzdött utoljára a szörnyű elhatározással. Mayerlingben betegséget színlelve, nem vett részt a vadászon. Vendégei nem is sejtették, hogy a leány is ott van a kastélyban. Rudolf nyugodtnak és szinte boldognak érezte magát. Idegei többé nem bántották, a kényszer, mely ellen küzdött, mint mondotta, most már nem nyomja többé. Január 30-án reggel fél hétkor még beszélt szolgájával, megparancsolta neki,

hogy költse fel fél nyolckor, azután füttyörészve ment vissza hálósobájába, hol a feketébe öltözött és virágokkal koszorúzott áldozat már alighanem elvérzett.⁵¹

IV.

Jókai igen helyesen mondotta Rudolf gyászos végéről, hogy „tettéről nem volt öntudata már“.⁵² De mintha megbánta volna, hogy kimondotta az igazat, beszédje végén nagy emfázissal hirdeti, „hogy az örökké felejtethetetlen Rudolf trónörökös balvégzete a világbékének hozott önáldozat vala“. Érthetetlen, hogy mikép lehet egy öntudatlan tett a sztoikus önáldozat rúgója, és azt is nehéz megérteni, hogy a külpolitikát nem vezető trónörökös halála mennyiben biztosította a világbékét. S mégis Jókainak e retorikai fordulata szinte iskolát alapított. Azóta az írók egész sora nagyobb méltóságot igyekszik adni Rudolf történetének azáltal, hogy a katasztrófának politikai okokat is tulajdonít.

Borgese, a Redlich József által is megdícsért *Mayerlingi tragédia* című könyv szerzője írja, hogy Rudolfot többen Don Carloshoz hasonlítják, s hogy ez a hasonlat, noha légbőlkapott idealizálás, lényegében igen közel járt az igazsághoz, s hogy Rudolf nem úgy halt meg, mint egy szabólegény, ahogy apja elkesere-

⁵¹ A fentiekben felhasználtuk Hoyos jelentéseit Mitisnél, azután az *Untergangot*, Weesera anyjának *Denkschriftjét*, (*Kr. Rudolfs Tragödie*, 1923. Wien. Stunde.) s egyesekben még Mitis előadását, csekély részben Borgese és von der Planitz könyveit.

⁵² Jókai id. h. 31., 32. ll.

désében és lelkiismerete csitítására mondotta, hanem mint egy magános lázadó, aki a tradíciók várát hiában ostromolta.⁵³

Pedig Don Carlos története nagyon messze esik a Rudolfétól. Don Carlos, mint Büdinger könyvéből és Károlyi Árpád gyönyörű essay-jéből tudjuk, egy gyöngye szervezetű, fejletlen elméjű, másokra és önmagára nézve veszélyes örült volt, aki csalódott nagyra-vágyásból lázadni akart s apja életére is tört. Az állam érdeke kívánta elzáratását és II. Fülöp irgalom nélkül járt el az államérdek szolgálatában.⁵⁴

A nagytehetségű, bár beteglelkű Rudolf gyökereiben különbözött Don Carlostól. Nem is volt lázadó, csak zsörtölődött neki nem eléggé nagy hatásköre miatt. Apja gyöngéden szerette fiát s nem vette komolyan Rudolf demokrata mozgolódásait. Nyugodt humorral várta, amíg a „fecsegő“ megéri. Rudolf pedig oly kevésbé gondolt a tradíciók várának ostromára, hogy Albrecht főhercegnek kellett őt mérsékletre intenie, mikor azt a várát nagyon is heves kirohanással akarta védeni. Nem igaz, hogy Rudolf apja ellen haraggal vált meg az élettől. Bárhoggy bírálta is apja minisztereinek politikáját, egyik legállhatatosabb érzése volt apja iránt érzett tisztelete. Nem írt ugyan búcsúzólevelet apjának Mayerlingből, de ezt nem dacos haragja magyarázza meg, hanem ugyanaz az érzés, mely Cordéliát elnémítja. Mikor január 29-én délben Koburg Fülöp elindulni készült Mayerlingből Bécsbe, az udvari ebédre,

⁵³ Borgese: *Die Tragödie von Mayerling*, Heidelberg 1927. 6. és 14. ll. Az olasz eredetit nem láthattuk.

⁵⁴ Károlyi Árpád: *Don Carlos*. (*Történeti Szemle*. VII. évf. 1918. 209. l.) Nagyon kíváncsú volna Károlyi tanulmányainak összegyűjtése.

Rudolf megállította, hogy szeretne valamit közölni vele, azután kezeit dörzsölte és elfogódva hallgatott. A herceg figyelmeztette, hogy neki indulnia kell, mit akar hát mondani? Ekkor Rudolf így szólt: „Mondja meg apámnak, hogy sokszor csókolom a kezét.“ Csak ennyit bírt mondani némi habozás után. Nem merte elmondani, ami elgyötört lelkében forrott. Nem merte elmondani, hogy végtelenül tiszteli atyját, hogy utolsó óráiban is gondol reá és fáj neki, hogy kénytelen megsebezni az apai szívet. Ilyen lázadozó Don Carlos volt Rudolf és ilyen irgalmatlan apa volt Ferenc József!

Egy osztrák író⁵⁵ azt állítja, hogy Rudolfot más okok közt az állam sorsán érzett kétségbeesés is hajszolta az öngyilkosságba. De hiszen láttuk, hogy 1886-ban Rudolf a fekete-sárga zászlót Bizáncig akarta vinni, ami nem a kétségbeesés jele. Az azután következő két évben semmi sem történt, ami a kétségbeesést igazolná. S ha Rudolf mégis egészen sötétnek látta a helyzetet, ezt csak idegei fásultságának tulajdoníthatjuk s így megint csak visszatértünk idegei állapotára, azaz katasztrófájának valódi okára. Azonban van egy politikai ok, melyet még az óvatos Mitis is kapcsolatba hoz a katasztrófával s ezzel a politikai okkal foglalkoznunk kell már csak azért is, mert az a magyar történetből van merítve. Tudjuk, hogy 1889 januárjában a magyar képviselőház a véderőtörvényjavaslatot tárgyalta. Ez a javaslat a hadsereg szaporítását kívánta. A német szövetséges és Ferenc József igen alapos okokból óhajtották a javaslat elfogadását. Azonban a magyar ellenzék a törvényjavaslat két cikkelyében az alkotmány és a nemzetiség veszedelmét fedezte fel. A régi

⁵⁵ Srbik. Mitis idézi.

magyar királyság utolsó félszázadának boldog történetében az alkotmány és nemzetiség mindig veszélyben forogtak, valahányszor miniszterelnököt kellett buktatni. És mivel 1889 elején Tisza Kálmán már majdnem tizennégy éve kormányzott, a véderőjavaslat alkotmányos és nemzeti sérelmei oly fantasztikus méreteket öltöttek, hogy a lelkes ifjúság és az utcának nem kevésbé lelkes népe a szikár, pápaszemes és kissé bicegő Tisza Kálmánban a sátánnak magyar földre tévedt megtestesítését üldözték. A Tisza-gyűlölet sportjának előkelő kedvelői között kitűnt gróf Károlyi István, akitől mindenki tudta, hogy államférfiúi gondoktól üres éráiban Rudolf vadászatainak és multságainak szívesen látott vendége volt. A nemes gróf január 25-én elmondott szenzációs beszédében, merőben hazafias aggodalomból, élesen támadta a szerinte tapintatlan miniszterelnököt és természetesen a törvényjavaslat sérelmes pontjait is. Az ellenzéki magyar sajtó az üres szónoklatnak azáltal akart nagy súlyt adni, hogy hivatkozott a trónörökösre, aki szerintük nemrég levelet írt gróf Károlynak. A trónörököst bántotta ez a hivatkozás. Január 29-én este gróf Hoyossal ebédelvén, megmutatta vendégének gróf Károlyi három sürgönyét. Ezek — így szólt a trónörökös — a rossz lelkiismeret intésének eredményei, mert az ellenzéki lapok engem a levélre hivatkozással kompromittáltak. Ez a dolog igen fatális, de nem kell azt rossz néven venni az uraktól, akiknek nagyon különös a természete. Gróf Károlyi először a törvényjavaslat ellen beszélt s azután sürgönyileg gratulál nekem a törvényjavaslat elfogadása alkalmából.

Ennyit mondott a főherceg. Tudnunk kell, hogy a magyar képviselőház január 29-én 126 szótöbbséggel

fogadta el a javaslatot a részletes vita alapjául. Már most Mitis figyelemre méltónak találja a következő körülményeket. Ez a Károlyi-ügy volt az egyetlen politikai esemény, melyet a trónörökös vendége előtt utolsó estebédjén szóbahozott és enyhén ítélte el Károlyit. Azután emlékeznünk kell arra, hogy 28-án a trónörökös a Burgban egy várt sürgönyt elolvasva így kiáltott föl: „Igen, meg kell lennie.“ Továbbá figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a közös külügyminisztérium titkos iratai közt volt egy iratesomó ilyen felírással: Gróf Károlyi Pista utazása a trónörökös Rudolf főherceghez a magyar parlament előtt lévő véderőjavaslat ügyében. Ezt az iratesomót 1899 májusában kivették az iratok közül és azóta eltűnt. Azután még megemlíthető az a kósza hír, hogy Rudolf írásban megígérte az önálló magyar hadsereg felállítását s mivel ez ígétét be nem válthatta, a pisztolyhoz nyúlt. Végül ismeretes, hogy gróf Larischné emlékirataiban oly titkos iratokra céloz, melyek azt bizonyítanák, hogy Rudolf valamely lázadásra, a magyar szent korona elnyerésére gondolt. Mindezek után Mitis nem tartja teljesen visszautasíthatónak azt a feltevést, hogy Rudolf valamiképpen a törvényjavaslat ellenzői iránt rokonszenvet mutatott, hiszen sértve érezhette magát azért, hogy nem hívták meg az előkészítő bizottsági tárgyalásokra, és az is bántotta, hogy az egész javaslat „porosz“ követelésre keletkezett.

És így nem utasíthatja el teljesen — bár nem állítja — azt a lehetőséget, hogy ez a véderőjavaslati bonyodalom érlelte tetté Rudolf öngyilkos szándékát.

Mi ellenben kénytelenek vagyunk kimondani, hogy ezt a „lehetőséget“ egészen határozottan áttehetjük a lehetetlenségek sorába. Rudolf idézett szavaiból világos,

hogy óhajtotta a véderőjavaslat elfogadását. Ha nem óhajtja, vagy ha csak közömbös lett volna is a javaslat sorsa iránt, Károlyi István nem küldött volna neki gratuláló sürgönyt. Lehet, hogy levélben érintkezett Károlyival a javaslat sorsa iránt, lehet, hogy kedvetlenülül célozott arra a mellőzésre, melyet a katonai köröktől el kell szenvednie, az is lehet, hogy a porosz prepotencia ellen is kifakadt s hogy Károlyi látogatását várta, aki talán a részletes vita hathatós vezetése végett oly koncessziókat akart kieszközölni fenséges barátja által, melyek nemzetiszínű tartalmuk miatt sarokba szoríthatnák Tisza Kálmánt. Az sem lehetetlen, hogy Károlyi személyesen akarta mentegetni magát a magyar ellenzéki lapok indiszkréciója miatt. Mindez lehetséges, csak az bizonyos, hogy Rudolf kívánta a törvényjavaslat elfogadását s így nem adhatott kötelezvényt egy önálló hadsereg elfogadása iránt s annál kevésbbé gondolhatott támadásra apja ellen. 29-én este már a másvilágra vezető folyó partjáról ellágyult hangulatban tekintett a világ dolgaira. Lelke már ekkor el volt borulva, de elméje még elég világos volt arra, hogy szelíd iróniájával a porba sújtsa azokat a különös természetű magyar urakat, akik otthon kurucok, de Bécsben labaneparókat vesznek fel. Ez az irónikus hang is mutatja, hogy a véderővitának nem volt végzetes hatása komor szándékaira.⁵⁶

A trónörökös halálát gyakran hozzák okozati kapcsolatba a monarchia bukásával. Pedig az ő politikája a katasztrófát nem háríthatta volna el. Tulajdonkép halála után az ő politikája érvényesült. Ferenc József a liberalizmusban elment egészen az általános választói

⁵⁶ Mitis 241. és kk., és 389. l.

jogig. Külpolitikánk pedig cserbenhagyta Kálnoky aggodalmasan óvatos módszerét. Van mégis egy nem döntő jelentőségű, de nem is egészen jelentéktelen kapcsolat Rudolf tragédiája és a nagy állami katasztrófa közt. Rudolf nagybátyja, Károly bajor herceg, a trónörökös halála után ezeket írta: „Rohadt az államgépben valami — mondjuk Dániában. És ez a romlottság a legnagyobb mértékben azokban a körökben látható, melyek leginkább volnának hivatva nemesítőleg hatni embertársaikra.”⁵⁷ A herceg sorai visszatükröztetik azt a hatást, melyet Rudolf halálának körülményei okoztak. A közönség előtt az élet könnyelmű felfogásának, a ledérségnek, az ártatlanság elesábításának s a családi boldogság feldúlásának olyan képe tárult fel, mely a dinasztia iránt érzett tisztelet gyökerét támadta meg. Az erkölcsi felelősségérzet hiánya a trónörökösben betegségének volt következménye. De a közönség nem hitte el a tehetséges trónörökös betegségét. Csak a romlottság jeleneit vette észre Mayerlingben és annak kerítésén túl is. A műveltebbek észrevették a Rudolf-drámában a dekadens költészet motívumait, az élet tagadását, a gyönyörök hajhászását és az erkölcsi nihilizmust, melyből e motívumok fakadnak.⁵⁸ Ezek a benyomások hallgatagon szunynyadtak a jó szerencse idejében. De amikor a bíborpalástot megtépte a sors, feléledtek és éreztették bosszuló erejüket. Ennyiben van némi politikai vonatkozása Rudolf katasztrófájának. De az okok közül a

⁵⁷ Bedwitz: *Hofchronik* 46. l.

⁵⁸ Karl Tschuppik: *Franz Joseph I.* 383. l. Tschuppik írja, hogy Rudolf olyan volt, mint a nyolevanes évek ifjú nemzedéke „stets in Liebeshandel verstrickt und jede Stunde bereit in süßer Wonne Abschied zu nehmen“.

szerelmi romantikát és a politikát ki kell zárnunk. Csupán egy beteg elmében keletkezett rögeszmének végrehajtását kell abban látnunk. Az öröklés e sors-tragédiája fájdalmas emberi szempontból; végtelenül szomorú, ha arra gondolunk, hogy megtörte a magyarság nemes pártfogójának, Erzsébetnek szívét. Végtelenül szomorú még azért is, mert homályt vetett arra a dinasztiára, melynek ledőltségével a régi Magyarország is romokba dőlt.

6. AZ IMPERIALISTA ÁBRÁNDOK KORÁBÓL.

Beksics Gusztáv könyve alkalmából.¹

Magyarország multja, jelene és jövője: mind együtt van e sajátságos könyvben. Szerzője a mult mélységeit kutató történetfilozóf, boldog önérzettel büszkélkedő reformer és mellékesen próféta is Isten és néhány filozófiai jelszó kegyelméből. Beksics tanult s tehetséges író, ez tagadhatatlan. Érdeklődik a történet, a nemzetgazdaság, a politika s az irodalom iránt. Élénken író publicista; lelkesedéssel tárgyalja a nemzeti fejlődés nagy problémáit s van más érdeme is, de ebben a könyvében hibái feltűnőbbek, mint érdemei.

Mindíg valami nagyot akar mondani, valami igen jelentőset s mélyrehatót. Ez igen szép igyekezet, de szembetűnő. Azonkívül a szerző kompozíciója nem a legegyszerűbb, előadása nem szabatos, sokat beszél, gyakran ismétli önmagát s logikájának gyöngesége miatt ellentmondásokba is bonyolódik. Ezt a jellemzést nem akarjuk a szerző egész munkásságára vonatkoztatni, de erről a könyvről nem mondhatunk jobbat.

Főbb gondolatait vizsgálatából eléggé ki fog tűnni, hogy nem vagyunk igazságtalanok. Nézzük először a

¹ *Budapesti Szemle*, 1905 szeptember. (Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Írta: Beksics Gusztáv. 1905.)

multra vonatkozó gondolatait. A 11. lapon olvassuk, hogy „ha a török invázió elmarad, a magyar állam egészen másképp alakul. A magyar nemzet vérvesztései megszűnnek, s faji expanzitása szükségkép a Kelet és az Adria felé viszik... Magyarország a török pusztítás nélkül ma egyik legnagyobb, legerősebb állam, a magyar nemzet egyike volna a legnagyobb nemzeteknek Európában. Valószínű, hogy hatalma kiterjedne má is a Fekete-tengerig s messze le az Adria vonalán.“ Így alkotja a szerző történetfilozófiáját köz-helyekből s nagyításokból. Hogy a török vész meg-akasztotta a magyar állam fejlődését, elég régen tudjuk. De mi történt volna a török vész nélkül? Azt ilyen könnyen nem szabad eldöntenünk. Mert hiszen a török vész éppen arra a korra esik, amikor a középkori államokból modern államok fejlődnek. A mohácsi vész nemcsak azt jelenti, hogy a török erősebb volt, mint a magyar, hanem azt is, hogy a magyar állam nem bírta eléggé korán kibontakozni a középkorból. Szolimán azt az államot győzte le, melynek pénzügyei rendezetlenek voltak s mely az ő tüzérségével s gyalogságával szemben a régi nemesi fölkelésre támaszkodott. Az ily elmaradottság megbosszulta volna magát Szolimán nélkül is. Azután mivel bizonyítható az, hogy a magyar nemzetnek nagy faji „expanzitása“ volt? A középkorban egyes hatalmas egyéniségek kiterjesztették a magyar állam határait, de a magyar faj még a szorosán vett magyar határon belül sem hódított a kellő mértékben. Ha Boszniában, Szerbiában, Bulgáriában, Ausztriában stb. vége volt a magyar uralomnak, vége volt ott a magyar életnek is. Mély nyomokat legalább nem hagyott azokon a vidékeken. És a történetíró vigyázzon a föltételes mondatokkal való következtetésekre.

Vajon a magyar faj centrifugális természetével megmaradhatott volna-e keleti nagyhatalomnak a mind erősebben központosított államok szomszédságában, még ha a török nem tör is be Európába?

Szintén ily délibábos világtörténeti merészséget követ el a szerző, midőn azt állítja, hogy a cinquecento csak Magyarország vérének árán jöhetett létre. Veleence ugyanis nem merte a törököt Róma ellen segíteni s így a török csak Magyarországon keresztül jutott céljához — Itália és Németország elfoglalásához. Tehát a cinquecentót ily módon Magyarországnak köszöni a világ. A török megpróbálkozott az olasz hódítással is a XV. században, az igaz, de hogy a cinquecento hazájában meggyökerezék, annak két akadálya volt. Az egyik az, hogy a vállalat nehezebb volt, mint aminőnek látszott s a másik az, hogy a XV. és XVI. század fordulóján Ázsiában és Afrikában is sok dolga akadt a török hatalomnak; Szolimán pedig egyenesen Magyarország felé tört, Olaszország felé nem igen irányult törekvése. A mohácsi vésztől Buda elfoglalásáig elég ideje lett volna Szolimánnak a cinquecentót megakadályozni, mert ekkor mit sem kellett tartania Magyarországtól.

Sokat köszönhet Európa a magyar vitézségnek s a magyar ellenállásnak a török vész idején, de erőszkoljuk a történeti kapcsolatot, ha a cinquecento megmentését is Magyarországnak tulajdonítjuk, nem is tekintve azt, hogy a török fegyverek aligha bírták volna elfojtani az olasz népnek akkor már hatalmasan fejlődő művészetét és irodalmát.

A történetkutató szigorú módszere s óvatos következtetései nem tetszenek a szerzőnek. Sokkal kényelmesebb dolognak tartja a nagy szavak vesszőparipáján

való lovaglást. A mohácsi vészről azt mondja, hogy „a magyar tölgyet, mielőtt elérte volna naggyá növése-
nek határát, s mielőtt teljes pompájában fejthette volna ki koronáját, a korai zivatar derékban ketté törte“. Eddig úgy tudtuk, hogy szegény Magyarország Mátyás halála után nem annyira fejlődő tölgyhöz, hanem odvasodó fához hasonlított. Nem, úgymond szerzőnk, „teljes politikai, társadalmi és katonai züllés volt ez, de még sem népdecadentia!“

Már most azt kérjük, képzelhető-e társadalmi, politikai és katonai züllés népdekadencia nélkül? De a mi szerzőnk mindent bebizonyít. Szerinte Massaro velencei titkár jelentése legfényesebb bizonyíték arra, hogy a magyar nemzet a mohácsi vész előtt nem mutatta a dekadencia, hanem csakis a politikai anarchia képét, Magyarország a velencei titkár szerint „népes, gazdag és hatalmas ország volt a mohácsi vész előtt s a magyar nemzet képes lett volna minden ellenségén diadalmaskodni, ha összetart és a közjó iránt érdeklődik“. Hiszen épp abban van a baj, hogy nem bírt összetartani, nem bírt a közjó iránt érdeklődni. Különben itt szerzőnk igen furesán használja föl Massarót. Massaro rettentő képet fest a magyar nemzetről. Csak egy pár sort idézünk jellemrajzából: „A magyarok egyáltalán a világ legrosszabb nemzetsége, nem szeretnek s becsülnek egy népet sem, egymást sem szeretik, mindenki a maga hasznát nézi, s kifosztja a közjövedelmet, hihetetlenül nagy a gyűlölködés és a versengés köztök... Hogy mindent összefoglaljak, a magyarok a világ söpredéke; és ha Isten nem nézné a király jóságát és ártatlanságát, bosszúálló keze már szétzúzta volna a magyarokat.“ Már most akármit gondolunk az igen elfogult, de nem értelmetlen Massaro e jellem-

rajzáról, hivatkozhatunk-e reá annak bizonyításául, hogy a magyar a mohácsi vész előtt nem mutatta a dekadencia képét? S ha meggondoljuk, hogy Massaro 1523-ban írva épp a nemzet romlottsága miatt gondolt egy nemsokára következő katasztrófára, azt hisszük, hogy másképp kellene fölhasználnunk jelentését. Mert a hazafiság nem követeli tőlünk, hogy eltakarjuk az igazságot. Pedig a szerző a történeti tények komoly vizsgálata helyett folyton arra törekszik, hogy minél szebb dolgokat mondjon a multról. Noha úgy sejtjük, hogy ismeri az igazságot, de mintha félne kimondani azt. „Mohácsra nem azért jutottunk, — úgymond — mert nem szerettük a hazát, hanem azért, mert ki voltunk fáradva s nem volt fegyelmünk.“ Úgy van, nem volt fegyelmünk. Már pedig az igazi hazaszeretet magába foglalja a fegyelem fogalmát; csak az szereti a hazát, aki alá tudja rendelni e szeretetnek gögjét, önző kapzsiságát s irígységét. Kifáradva pedig nem voltunk. A mohácsi mezőn a magyar nemesség bámulatos volt személyes vitézség s harci kedv dolgában, sőt éppen az volt a baj, hogy nagyon is türelmetlen volt. Ha lett volna annyi fegyelem az országban, mint amennyi harci kedv a csatamezőn, többen lettek volna Mohácsnál a magyarok s hamarább és jobb helyen szállhattak volna szembe a törökkel. Nagyon sokat kellene írunk, ha a szerző minden történeti okoskodásának hibáját ki akarnók mutatni, eléggé jellemzik a már idézettek a szerző módszerét és írói célját. Főtémája történeti elmélkedéseinek az, hogy Mátyás Magyarország-hoz akarta kapcsolni az osztrák tartományokat. Szerinte Mátyás e politikájában ősi ok és ható törvény nyilatkozik. És ez a ható ok nem szűnik meg működni. Fejlődésünk törvénye kívánja, hogy Mátyás birodal-

mát följújítsuk, vagyis hogy Ausztria, ha nem is a miénk lesz, legalább érezze fönnhatóságunkat.

Mátyás politikáját új tényekkel, vagy új fölfogással nem világítja meg a szerző. Ha csak azt nem vesszük egészen újnak, hogy Mátyásnak meg kellett volna elégednie az osztrák tartományokkal s nem kellett volna a német császárságot kívánnia. De hiszen Mátyás különösen azért akart úrrá lenni Ausztriában, hogy könnyebben elérhesse a császári méltóságot.

Császári méltóság nélkül nem hitte állandónak s utódjára átszállíthatónak a nyugati hódítást.

Nem választhatjuk szét céljait, a cseh és osztrák föld birtoka Mátyás vágyaiban összeforrott a császári méltóság birtokával. Bírálhatjuk e vágyakat együttvéve, de ha egy részüket dicsőítjük, más részüket hibáztatjuk, a helyes történeti módszer ellen vétünk. Vagy hihetjük-e azt, hogy a német birodalom fejlődemei megnyugodnak a magyarok ausztriai uralmában, ha Mátyás nem törekedett volna a császári méltóságra? Azt meg éppen nem mondhatjuk, hogy Mátyás nyugati hódításában fejlődésünknek törvényét kell látnunk. Különös törvény az, mely egy ezredéves történetben alig egy évtizeden át érvényesült. Inkább azt kellene mondanunk, hogy a középkori és az újkori magyar történet tanúsága szerint a tulajdonképpeni Magyarország egymagában meg nem állhat. Reászorul hódításra, vagy ha erre nem képes: szövetségesre. A középkorban nemcsak Ausztriában kereste e szövetségest. Ha nagyon erős volt a magyar, ő volt a szövetség ura. De ez nem mindig volt így, több századon át legigázott fél volt a szövetségben. Azonban az Isten különös kegyelméből támadt Magyarországnak egy államférfia a XIX. században, aki oly kiegyezést kötött

Ausztriával, mely fölújította Mátyás ideálját. A magyar faj 1867-ben a Habsburgok monarchiájában hegemóniát szerzett. Befolyása a külügyi politikára döntő volt; az egységes hadsereg, melynek költségét még csak felében sem fizette, az ő érdekeit szolgálta a határon belül s kívül is. Tág tere nyílt a számbeli s kulturái gyarapodásra, még tágabb s még kedvezőbb, mint Mátyás idejében. Azt vártuk volna, hogy a szerző Mátyás korának e fölújítását dicsőíteni fogja szokott lelkesedésével. De nem így végződik könyve. Nem tagadja ugyan meg Deákot, hanem mégis váratlan következtetésekre jut kaeskringós utakon!

Vizsgálja a magyar nép lelkét s állapotát s azután különböző javaslatok alapján nagy jövőjéről elmélkedik. Körülbelül oly ábrándosan elmélkedik a magyar nép lelkéről s állapotáról, mint ahogy történetéről elmélkedett. Csak egy-két példát. „A ma élő európai nézetek közül csak a magyarról bizonyítható be, hogy soha egy pillanatig sem nyugodott bele, akár az idegen hódításba, akár saját királyának erőszakos rendszerébe.“ Szabad-e így beszélnünk? Szabad-e ennyire nagyítanunk a magyar szabadságszeretetét s ennyire kicsinyítenünk a többi nemzetét? Bizony Mátyás király alatt megnyugodott a magyar nemzet nagy része a király erőszakos rendszerében. Sőt néha a király méltatlanságát is alázatos hízelgéssel fogadták magyar hívei. A francia s az angol szabadságszeretet eléggé ismeretes a világtörténetben. A németekről sem mondhatjuk, hogy a népek szabadságáért „soha vért nem ontottak“. Nem hallotta volna a szerző Arminius nevét, az I. Napoleon ellen kitört mozgalmat s az 1848-i év történetét?

Hasonlóan ábrándos néppszichológia az, mikor azt

mondja a szerző, hogy Ausztria nem áll fölöttünk „culturailag“. Az osztrák németiség bizony fölöttünk áll. Tudományos és művészeti élete sokkal jelentékenyebb; hírlapjai, iskolái s közigazgatása sokkal jobbak, mint a mieink. Azt mondja szerzőnk, hogy a hajdan sárba fúló magyar alföldi városok „egynémelyikéből a cultura és gazdagság fényes központja keletkezett“. Bár úgy volna! De hasonlítsa csak össze a szerző Szabadkát s Vásárhelyt a nem oly nagy Innsbruckkal, vagy Salzburggal s kénytelen lesz elismerni, hogy messze elmaradtak a magyar kultúra és gazdagság fényes központjai az osztrák városok mögött. Ily sovén frázisokkal nem rakhatjuk le a szebb jövő alapját, mert minden igazi haladásnak szükségképi kelléke az önismeret, egyéneknél éppen úgy, mint nemzeteknél.

Már pedig Beksies sokat foglalkozik a magyar jövőjével s ez igen szimpatikus vonása munkásságának. Elismerésre méltó szorgalommal vizsgálja azt a kérdést, hogy mikép lehetne gyarapítani a magyar számbeli erejét. Figyelemreméltó, amit a birtok elaprózásáról, az erdők ápolásáról, a kerti gazdaságról s az iparfejlesztésről mond. Elhisszük, hogy ha minden ajánlata s reménye megvalósulna, a 20 millió magyarság nem volna ábránd. De két kérdést nem vizsgál eléggé. Az egyik az, hogy vajon az intenzívebb gazdaság és számbeli gyarapodás elérhetők-e egyedül a kormány, vagy egyes vállalatok intézkedései útján? Nem kell-e tekintetbe vennünk a magyar faj sajátosságait is? Nem kell-e gondolkodnunk azon, hogy miért nem használta föl a magyar nép ezt az áldott földet, „Isten maga telkét“, jobban, mint ahogy fölhasználta? S ha itt megtaláltuk a hibát, nem kellene-e azt vizsgálnunk, hogy a magyar nép munkakedve, élelmessége,

takarékossága s családi erényei miképpen volnának fejleszthetők?

A másik kérdés, amit a szerző nem eléggé vizsgált, az, hogy vajon az a politikai áramlat, mely magával ragadta a magyar népet, biztosíthatja-e jövőjét? Erről a súlyos kérdésről aránylag röviden és elég különösen szól szerzőnk. Ezeket mondja: „A decentralistikus iránynak... két módja van az érvényesülésre. Az egyik a Deák-féle personál unió, a Deák-féle paritás a nemzeti jelleg érvényrejuttatása által a közösügyekben. Ennek a personál uniónak alapján állanak közjogi munkáim, a melyekben bizonyítom a nemzet souverain jogait. És bizonyítom, hogy e jogokat a közös ügyek nem rombolták le. A másik a tiszta personál unió... A tények a Deák-féle personál uniót helyezik homlok-térbe. Gróf Andrássy Gyula missiója megbukott ugyan, s további ellentétek következhetnek. A napi események hullámozása azonban nem érintheti azon törvényeket, a melyek döntenek a népek és államok alakulása fölött. Az evolutio törvénye tovább fog működni, mert csak fejlődés és visszafejlődés létezik. És így Magyarország előreláthatólag el fog jutni, ha nem is Mohács előtti nagyságának formájához, de ami fő, annak lényegéhez.“

Így végzi szerzőnk. És ez a vég meglepő. Már a munka olvasása közben föltűnt, hogy a szerző többször s nagy tisztelettel idézi a koalíció vezéreit. Már ekkor sejtettük, hogy a konzervatív 67-esek nem számíthatnak többé kiváló publicistánk támogatására, de ha voltak kételyeink eziránt, a befejező sorok végleg eloszlatták azokat. Csakhogy e sorokban igen különös eszméket találunk. Beksics közjogi munkáiban azt bizonyítja, hogy Deák kiegyezése nem rombolta le a nemzet szuverén

jogait. Fölösleges volt ezt bizonyítani. Éppoly kevésbé rombolta le, mint akár a bécsi béke, vagy az 1848-i törvények. Sőt Deák kiegyezése szilárdabb biztosítóka a nemzeti jogoknak, mint az 1848-i törvények. De különös az, hogy Deák-féle perszonál únióról beszél a szerző. Deák nem akart perszonál úniót 1867-ben, veszedelemnek tartotta az ily úniót s azért nem kell ezt a nevet használnunk művének jellemzésére.

S mi az a Deák-féle paritás és nemzeti jelleg érvényrejutása? Talán ezt akarta fölújítani gróf Andrássy Gyula missziója? Ma már tudjuk, hogy a gróf, Deák kiegyezésének hajdan oly lelkes híve, a magyar vezényszót követelte a királytól. Ha a gróf ekkor azt hitte, hogy missziója egyezik Deák kiegyezésének szellemével, végzetesen tévedett. Tévedett, mert midőn Deák a vezényszó meghatározását a királyra bízta, nem azért tette, hogy egy-két évtized múlva a nemzet elvitassa a királynak e jogát. Jól tudta Deák, hogy a nemzet e régi kívánalmának megújítása megzavarná azt, ami egyik legértékesebb sajátsága a kiegyezésnek, megzavarná a nemzet és a király egyetértését. Azért mondták Deák és az idősebb Andrássy, hogy az 1867-i kiegyezés kiszámíthatatlan nemzedékek számára van megkötve. Jól tudták a kiegyezés alkotói azt is, hogy a magyar vezényszót kicsikarni a királytól nem szabad, mert az ily kicsikart eredmény a nemzet jövőjén megbosszulja magát. Azt is számba vették, hogy a hadsereg egységét a különböző vezényszavak kockáztatják s hogy az egész monarchiában senkinek sincs nagyobb szüksége a hadsereg egységére, mint a magyar nemzetnek. Szüksége van erre belső s külső ellenségeivel szemben. Számbavették még azt is a kiegyezés alkotói, hogy a magyar vezényszó föladása árán óriási

előnyöket szerzünk. Megerősödtünk számban, műveltségben s jöhet még idő, ha jól használjuk föl helyzetünket, amikor a király önként megadja azt a maga dinasztíája s monarchiája érdekében a kipróbált hűségű és hatalmas magyar nemzetnek, amit most erővel akarnak kicsikarni tőle.

Ezért bátran mondhatjuk, hogy az ifjabb Andrassy missziója tökéletesen ellenkezik az 1867-i kiegyezés betűjével és szellemével. Ha sikerül e misszió, bonyodalmak következnek trón és nemzet, Magyarország és Ausztria, a magyar faj s a nemzetiségek közt. Ezek a bonyodalmak javunkra nem válhatnak. Ha nem sikerül a misszió s ha a 67-es kiegyezés hívei meghódolva a népszerű áramlatnak, tovább is ragaszkodnak követelésükhöz, mi más következhetik ebből, mint 1867 tökéletes bukása, mint a provizórium meghosszabbítása s a magyar állam züllése? Mindezen az evolúció törvénye sem segíthet.

Attól tehát távol vagyunk, hogy az Andrassy missziója megvalósítsa a húszmillió magyar ábrándját. Épp ellenkezőleg, veszélyezteti a magyar államot. Pedig Deák műve újra életre varázsolta Mátyás király birodalmát. Azért stílszerű lett volna, ha szerzőnk Deák művének hű értelmezésével és dicsőítésével fejezi be munkáját.

A BOSZNIAI VÁLSÁG TÖRTÉNETE.

(1908, 1909.)¹

Évről-évre gyarapodik a világháború történetének kiadott anyaga és irodalma. Úgy látszik, hogy Európa és Amerika tudósai nem fogják egyhamar megunni az előzményekkel kapcsolatos kérdések tárgyalását. A rettentő békeszerződések történeti ítéleteit az elfogulatlan kutatás erős, sőt már-már diadalmas ostrom alá fogta.

Az osztrák *Kommission für Neuere Geschichte* vállalkozott a feladatra, hogy fontos adatok közlésével elősegíti az előzmények történetének szigorúan tudományos átvizsgálását. Ezért kiadta a volt osztrák-magyar külügyminisztériumnak 1908 március 13-tól 1914 augusztus 1-ig terjedő okiratait nyolc kötetben.² Az anyagot Ludwig Bittner, Hans Uebersberger, Heinrich Srbik és Alfred Francis Pribram válogatták össze. A nem csekély munkával és történeti érzékkel

¹ A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, I., II. k. 1931—2.

² Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äusseren. Ausgewählt von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger. Bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger. Österreichischer Bundesverlag. Wien und Leipzig. 1930.

összeválogatott anyagot Bittner és Uebersberger dolgozták fel a kiadás céljaira. E kitűnő tudósok munkáját a bécsi állami levéltár hivatalnoki kara szabadidejét feláldozó készséggel és általánosan elismert szakértelmével támogatta. A kiadói munka nagyságát és célszerűségét hatásosan jellemzik azok az adatok, melyeket O. H. Wedel, az arizonai egyetem tanára, a *The Journal of Modern History* 1931 márciusi számában (84. l.) a következő mondatban foglalt össze: „A kiadás szokatlanul teljes a tárgyalt időszakra nézve, nyole kötetben több mint 8000 lapon nem kevesebb, mint 11.200 okiratot közöl, körülbelül csak 4000-rel kevesebbet, mint a *Grosse Politik* negyven kötete.” Az ilyen gazdag tartalmú, jelesül szerkesztett és becses jegyzetekkel ellátott okiratgyűjteményt kellően úgy méltányolhatjuk, ha tanulmányok keretében használjuk fel tanulságait. Ezúttal a boszniai válság történetét próbáljuk elbeszélni abban a reményben, hogy lesz még alkalmunk a későbbi hónapok történetének feldolgozásában is hivatkoznunk az osztrák kiadvány kötetekre. Vállalkozásunktól nem riaszt el bennünket az a körülmény, hogy a boszniai válság történetét magyar, német és angol írók már többször feldolgozták az előttünk fekvő gyűjtemény tekintetbe vételével is.³ A boszniai válság mintegy első felhőtörő lódása volt a világháború szörnyű zivatarának. Akkor a felhők elhúzódtak, de öt év múlva visszatértek hasonló tömeg-

³ Valószínűen van ilyenmű francia, olasz stb. feldolgozás is, de azokat nem ismerem. Az osztrák aktákat is felhasználó magyar írók közül felemlítjük Balla Antalt, aki röviden, de okosan írt tanulmányban foglalkozott a kérdéssel. (*Magyar Szemle*, IX., 1930.) Beható és igen érdemes tanulmányt írt e tárgyról Lutter János (*Külügyi Szemle*, 1931 április).

ben és csoportosulásban. A boszniai válság ártatlanul végződő főpróbája volt a nagy tragédiába torkolló diplomáciai bonyodalmaknak. Azért érdemes azzal újra meg újra foglalkoznunk.

I.

A szandzsák vasút.

A szandzsák vasút története anyagának legnagyobb része külső okokból kimaradt az osztrák okirat-gyűjteményből. Kénytelenek voltunk ezt a történetet más forrásokból meríteni, de el nem mellőzhettük, midőn a boszniai válság fejleményeit akartuk előadni. A két diplomáciai bonyodalom ugyanis egy államférfiú kezdeményezéséből indult ki, aminthogy eléggé feltűnő hasonlóságuk és belső kapcsolatuk.

Szandzsák vasútnak nevezték azt a vasutat, melyet Uvactól, Boszniának keleti határállomásától a novibazári szandzsákon át Mitrovicáig akartak építeni. Mitrovicán az építendő vasút a régi, Szalonikiig terjedő török vasúthoz kapcsolódott volna. És így, ha kiépül az uvac—mitrovicai vonal, Bécestől az Aegei-tengerig, olyan vasút bonyolította volna le a forgalmat, mely a szerb terület kikerülésével az osztrák-magyar területen vonul végig és ott is, ahol török területet von be hálózatába, az osztrák-magyar tőkének befektetése által az osztrák-magyar kormány befolyása alá jut.

Hogy az uvac—mitrovicai vonalnak nagy a politikai és gazdasági jelentősége a kettős monarchiára nézve, azt nem báró Aehrenthal fedezte fel. Már az

1878-i berlini szerződés 25. §-ában ki van kötve a monarchiának az a joga, hogy a szandzsákban, mely Mitrovicán túl terjed, kereskedelmi és katonai utakat is építhet.

1900-ban híre járt, hogy a monarchia szeretné kiépíteni az uvac—mitrovicai vonalat, de a bécsi orosz követ ekkor kijelentette, hogy a mitrovicai vonal kiépítése a balkáni status quo megzavarását jelentené, pedig annak fenntartása volt alapelve az 1897-ben kötött orosz-osztrák-magyar ententenak. Gróf Goluchowski, Aehrenthal hivatali elődje, 1902-ben a német kormányt kérte, hogy támogassa a portán az osztrák-magyar kérelmet a nevezett vasút engedélyezése iránt. A német kormány nem szívesen fogadta a kérést, mivel ismerte a Balkán-államok és az orosz kormány idegenkedését attól a vasúttól. Azt a böles tanácsot adta Goluchowskinak, hogy igyekezzék az orosz külügyminisztert megnyerni a tervnek. Azonban az orosz kormány azt válaszolta Goluchowskinak, hogy nem térhet el az 1900-ban elfoglalt állásponttól. Goluchowski tehát 1903 elején elállott a portai engedély megszerzésének gondolatától.⁴

1906 végén egy francia-angol-olasz konzorcium élénken érdeklődött oly balkán vasutak építése iránt, melyek Szerbiát egyrészt az Adriával kötötték volna össze, másrészt új utakat nyitottak volna a szerbeknek az Aegei-tengerig. E vasutaknak kiépítése az osztrák-magyar katonai és kereskedelmi érdekek határozott károsításával járt volna. Azért mondotta herceg Rati-bor, a belgrádi német követ 1906-ban, hogy ha a nevezett vonalak meg nem akadályozhatók, az osztrák-

⁴ Grosse Politik, Bd. 18. 213. 1. Bittner—Uebersberger I. No: 9.

magyar monarchiának az ellensúlyt a szandzsák vasútban kellene keresnie.

Körülbelül akkor lett báró Aehrenthal Goluchowski utódja, mikor a német herceg az idézett sorokat írta. 1907 elején az új külügyminiszter még nem ismerte elég behatóan a szóbanforgó vasúti tervek igazi jelentőségét.⁵

De már 1907 tavaszán Aehrenthal is jónak látta, csak úgy, mint Goluchowski, a szandzsák vasutat engedélyező szultáni irádé kiszerezésére kérni a német kormány támogatását. E támogatást szükségesnek hitte, mivel jól sejtette, hogy a porta gyanakodott az osztrák-magyar politikára Bosznia és Heregovina 1878-i okkupációja, továbbá az 1903-i mürzstegi egyesség óta, melyet az orosz és osztrák kormányok a szultáni tekintély rovására kötöttek a makedóniai reformok ügyében.

A német kormány a maga politikája szempontjából is helyeselte a szandzsák vasút tervét, melyet a kettősmonarchia életbevágó kérdésének tekintett. 1902-ben még elhárította magától azt a gondolatot, hogy a portán latbavesse nagy tekintélyét az osztrák-magyar kérelemért. Tekintettel volt ekkor Oroszországra. De amióta Iswolski külügyminisztersége alatt Oroszország egyre jobban közeledett Angliához, Németország nem érezte magát kötelezve arra, hogy kímélje a Balkánon azt, amit Oroszország a maga érdekkörének hitt. Ezért von Marschall, a német nagykövet, akinek Konstantinápolyban a szultánra és kormányára oly nagy volt a befolyása századunk elején, mint Stratford Canningnek a mult század ötvenes éveiben, 1908 január 10-i

⁵ Grosse Politik, XXV. 283. és 289. l. (Gróf Wedel 1907 január 21-i jelentése.)

kihallgatásán nyomós szavakkal ajánlotta a szultán kegyeibe az osztrák-magyar nagykövetnek az előző év végén beadott felterjesztését. 1908 január 31-én már megjelent az irádé az uvac—mitrovicai vonal építésének előkészítése érdekében.⁶

Feltűnő, hogy Aehrenthal csak 1907 december végén utasította gróf Pallavicini Jánost az irádé ki-szerzésére, noha már a tavasszal kopogtatott a német kormány ajtaján pártfogásáért oly ügyben, melyet csak nyole hónap múlva indított útnak. Tulajdonkép e késedelemnek adja okát gróf Metternich, a londoni német követ, mikor kifejti, hogy minő motívumok vezették Aehrenthalt a szandzsák vasút kérdésében. Valószínű, írja Metternich, hogy Aehrenthal így gondolkodott: a mürzstegi program egyre természetlenebbnek bizonyul, nem akarom nevetségessé tenni magamat, próbáljunk meg egyszer egy osztrák-magyar sikert elérni a magunk erejéből a Balkánon a régóta óhajtott szandzsák vasút kiépítésével.⁷

Azt hisszük, hogy Metternich nem járt messze az igazságtól.

Aehrenthal 1907-ben azon volt, hogy Oroszországgal karöltve vigye dűlőre a makedóniai igazságszolgáltatási reformot. Ez év augusztusában kijelentette a bécsi német követ helyettese előtt, hogy noha kímélni szeretné a szultánt, — a német császár barátját — mégis el van szánva az igazságszolgáltatási reformjavaslat elfogadásának erélyes követelésére.⁸ E politika által Aehrenthal szorosabban kívánt csatlakozni Oroszországhoz, hogy lazítsa ezáltal az orosz-angol barátko-

⁶ U. o., 285—300. ll.

⁷ Gr. Pol. XXV. 306. l.

⁸ Grosse Politik, XXII. 414. l.

zást.⁹ És amíg szokott makaesságával ragaszkodott oroszbarát makedóniai politikájához, éreznie kellett, hogy akár a mürzstegi egyezmény által megindított végeláthatatlan reformmozgalom terén, akár az orosz-angol szövetkezés szétbontása irányában babérok nem intenek felé. Ebben a ki nem elégitett ambíciók által keletkezett bosszús hangulatban újra feltűnt a külügy-miniszter képzeletében 1907 végén a tavasz óta bolygatót szandzsák vasút, mint a csattanós diplomáciai sikernek könnyen elérhető, biztos útja. Nem csupán Metternich tulajdonította a hírhedtté vált vasúti tervet egyéni ambícióknak. A bécsi orosz követ, Urussow is azt mondta, hogy Aehrenthal valószínűen megingott helyzetét akarta megerősíteni egy mindenáron elérendő siker által, midőn vasúti programját kihirdette.¹⁰

Volt abban igazság, amit a miniszter ellenfelei cselekvése önös motívumairól mondtak. De igazságtalanok volnánk, ha meg nem hallgatnók Aehrenthal tisztelőinek véleményét az ő cselekvése ideális rúgóiról. „A monarchiát” — írja egy osztrák-magyar diplomata igen érdekes emlékirataiban — politikailag senilisnek hitték akkor, fel nem tették róla, hogy önállóságra képes a politikában. — 1907 telén fellepett Aehrenthal a szandzsák vasút tervével és ezzel első jelét adta annak, hogy a monarchia megint tevékenyen akar résztvenni a világ ügyes-bajos dolgaiban és keresi a maga helyét a napos oldalon. Aehrenthal hitt a monarchia életerejében, hitt a monarchia jövőjében.”¹¹

Ez őszinte hitének, hazafias nagyravágásának sok

⁹ U. o., 458—9. l.

¹⁰ Grosse Politik, XXV. 311. l.

¹¹ Freiherr von Musulin: Das Haus am Ballplatz. München. 1924. 81., 148., 158, 11,

része van tetteiben. Nem érdemli meg a „Kalandor“ jelzöt, amellyel gyakran ajándékozták meg ellenfelei. Sőt egy kitűnő amerikai történetíró, akinek igazság-érzete sok tekintetben tiszteletreméltó, történetírói ítélszékéből szentesíti a szenvedélyesen gyűlölködő kortársak ítéletét, midőn Aehrenthalt „politikai kalandornak“ nevezi.¹² Pedig a felelősségérzetet nem szabad megtagadnunk Aehrenthaltól, csak hogy önérzete volt olyan erős, mint a monarchia erejébe és jövőjébe vetett hite.

Hogy e két érzés közül melyik hatott erősebben a másikra, azt bajos volna megállapítani. De bizonyos, hogy a kettős forrásból táplálkozó önérzet a tanult és tapasztalt diplomatában kedvet ébresztett a vakmerő vállalkozásra.

Ezt a merészséget tisztelői erélynek nevezték, ellenfelei kalandori könnyelműségnek bélyegezték. Meglepte a világot kezdeményeivel, melyek oly helyzetekbe sodorták, ahonnan a maga és a monarchia erejéből nem bírt kilábolni.

Nicolson Arthur, aki Szent-Pétervárott volt angol követ, amikor Aehrenthal is ott szolgált, azt írja oszt-rák kollegájáról, hogy „szeretetreméltó, élénkbeszédű ember, de nincs nagy intelligenciája“.¹³

Nicolson valószínűen azt akarta mondani, hogy Aehrenthalnak nem volt elég érzéke az erők ama játéka iránt, mely az európai hatalmak érdekeinek találkozásából vagy összeütközéséből keletkezik.

Valóban nem sok bölcseségre vall az a mit sem

¹² Sydney Bradshaw Fay: Der Ursprung des Weltkrieges, I. Berlin, 1930. (Schüler fordítása.) 255 l.

¹³ Harold Nicolson: Die Verschwörung der Diplomaten. Frankfurt am Main, 1930. 233. l.

sejtő modor, ahogy Aehrenthal a szandzsák vasútra kisserzett engedélyt érvényesíteni akarta. A viszonyokat jól ismerő diplomaták mondták, hogy Aehrenthalnak egyszerűen hozzá kellett volna fognia minden tüntető beszéd nélkül az építési munkálatokhoz és akkor a politikai világ megnyugodott volna a tényekben.¹⁴

De Aehrenthalnak nem kellettek a csendesen elérhető sikerek. Jobban szerette a nagy szavak hatását.

Még az irádé kiadása előtt 1909 január 27-én bejelentette a delegációkban a nemsokára várható sikert egy hangzatos beszédben.

Ha a vasút elkészül, — mondotta — monarchiánk kereskedelme az Aegei- és a Közép-tenger felé irányul majd. Mert a kiépítendő vasutakhoz nemsokára esatlakozni fognak a török és görög vonalak Szalonikitól Larissáig, ily módon előáll ez a közvetlen összeköttetés: Bécs—Budapest—Serajevo—Athén—Pireneus. Ez volna a legrövidebb út Európából Egyiptom és India felé.

Indiánál tovább nem száguldozott Aehrenthal vasútépítő fantáziája. De beszédének merész szárnyalása így is nagy feltűnést keltett az európai fővárosokban. A feltűnés megértése végett tudnunk kell, hogy a németellenes propaganda már a XIX. század vége felé Ausztria-Magyarországot a Szalonikira való áhítózással vádolta. Ez a propaganda az osztrák-magyar hatalmi törekvés mögött hallani vélte a birodalmi németek ösztönző szavát.¹⁵ Az osztrák politikai irodalom

¹⁴ Muraviev és Tittoni egyező véleménye. Gr. Pol., XXV. 327., 335. ll.

¹⁵ Das Werk des Untersuchungsausschusses. Erste Reihe: Die Vorgeschichte des Weltkrieges. Bd. X. Roderich Gooss: Das österreichisch-serbische Problem. 29. 1.

nem is titkolta a „nagyosztrákok“ politikájának szívbeli vágyát. „Bizonyos körülmények közt“ — írja az Oesterreichische Rundschau egy dolgozó társa — „követelnünk kell Szalonikit és környezetét. Ezt a területet, mint tengerparti enklavét egyesítenünk kell Ausztriával.“¹⁶ Ugyanez időtájt (1906) mondotta Simics, a szófiai szerb követ angol kollegájának, hogy Németország midőn Ausztria-Magyarországot támogatja, csak annak a pángermán ideálnak hódol, mely a Közép-tengerhez hajtja, Szaloniki felé.¹⁷

Aehrenthal ugyan kijelentette egy februári delegációs beszédében, hogy az uvac—mitrovicai vasútnak nincs köze a politikához, hogy itt csak gazdasági kérdésről van szó.¹⁸ Azután Pallavicini, a konstantinápolyi osztrák követ is bolondságnak nevezte a kormányára fogott szaloniki mesét,¹⁹ de a hírhedt januári delegációs beszédnek hangja annyira fellengős volt, hogy a szaloniki „mesének“ a politikai valószínűség színét kölcsönözte.

Az angol kormánykörök azt mondták, hogy nem voltak elkészülve a Szaloniki felé való előnyomulásnak ily leplezetlen és ünnepélyes kihirdetésére. Nagyon meg voltak lepelve. De a legkevésbé sem voltak hajlandók a Balkáni-félszigetet az Aehrenthal által kihirdetett módon Ausztria-Magyarország kizárólagos, vagy csak uralkodó befolyásának is alávetni. Csodálkoztak azon, hogy a félénk osztrák politika egyszerre nagy bátran fölfedi kártyáit. Arról meg voltak győződve,

¹⁶ Oest. Rundschau, Bd. VIII. 1906.

¹⁷ British Documents on the origin of the War. Vol. v. London 1928. 153. l. Buchanan jelentése.

¹⁸ U. u., 327. l.

¹⁹ Gr. Politik, XXV. 294. l.

hogy Németország hajszolja a kettős monarchiát a delegációs beszédben kijelölt útra. A német világpolitika koncepcióinak útját egyengetné ily módon Ausztria-Magyarország, mondták az angol államférfiak. De vigasztalták magukat azzal, hogy Oroszország és az egész szlávság ellenállása miatt a bécsi külügyminisztérium pium desideriuma soha sem fog megvalósulni. Ellenben megjósolták, hogy Aehrenthal beszédének oly komoly és nagy következése lesz, aminőt sugalmazói — ahogy ők mondták — nem is sejtettek. Mivel az angol politikai körök felfogása szerint a beszéd egész fogalmazása német kézre mutat, általa London és Szent-Pétervár kapcsolata még erősebb lesz, az entente ki fog alakulni formális szövetséggé.²⁰

Az angol politikának e motívumait ily kapcsolatban és ily nyíltsággal a londoni államférfiak és publicisták csak hírlapokban, vagy bizalmas társaságokban fejtegették.

Az angol kormány azonban másképp indokolta a szandzsák vasút ellen érzett aggodalmait. Hivatalos nyilatkozatokban nem említette, hogy terhére van az osztrák-magyar kereskedelem versenye a Balkánon,²¹ vagy hogy a szaloniki kikötőre való befolyást nem akarja átengedni a kettős monarchiának.²²

Hivatalos nyilatkozatokban csak a makedóniai igazságügyi reform érdekeit emlegette. Midőn Aehren-

²⁰ Gr. Pol. Bd. XXV. 308. l. Tschirschky jelenti ezeket a Wesselitzkytől szerzett értesítések alapján. Wesselitzky, az orosz hírlapíró, jól volt értesülve, mint más adatok bizonyítják.

²¹ British Documents, V. 461. l.

²² Schwertfeger: Unveröffentlichte Dokumente, Bd. III. 1908—1911. bearbeitet von Alfred Doren. Berlin. 1919. 68. l. (Num. 8.)

thal arra kérte Greyt, hogy támogassa a szandzsák vasút tervét, azt a választ kapta, hogy az angol kormány elvben helyesli a vasutak építését Törökországban, de a vasúti engedély sürgetése abban a pillanatban, midőn a makedóniai reformok fennakadtak, azt a benyomást keltené fel, hogy a hatalmak cserbenhagyták a reformokat és a maguk érdekeit akarják kielégíteni.²³

Ezt a szemrehányást sokszor ismételte az angol kormány Aehrenthal politikájával szemben. A humánus rokonérzés a törökországi keresztények iránt az angol politikát kedvező színben tüntette fel. Az angol kormány valóban óhajtotta a törökországi keresztények sorsának javítását; azután a reformok sürgetése győngítette a német barátságra támaszkodó Abdul Hamid rendszerét és így a humanizmus mutogatása az angol politikai érdeknek is javára vált.

Aehrenthal is óhajtotta a makedóniai igazságszolgáltatás rendezését — és tulajdonkép nem volt igaz, hogy a szandzsák vasút kedvéért elengedett volna valamit az orosz-osztrák együttes követelések szigorúságából.

Sőt Marschallnak éles bírálatát e követelések igazságügyi részéről Bécsben rossz néven vették.²⁴

De Aehrenthalnak kímélnie kellett a szultánt és hozzá még Pallavicini az igazságügyi reformjavaslatról bizalmasan éppoly megvetően nyilatkozott, mint Marschall. Aehrenthal nem volt mindig megelégedve Pallavicini viselkedésével.²⁵

Ezek a körülmények O'Connorban, a konstanti-

²³ Brit. Documents, V. 350. l.

²⁴ Gr. Pol., XXV. 395. és 313. l.

²⁵ Gr. Pol., XXII. 503., 510. ll.

nápolyi angol követben, azt a meggyőződést keltették, hogy a szultán engedékenysége a vasút dolgában és az osztrák-magyar diplomáciának vonakodása attól, hogy a reformokat rákényszerítse a portára, belső kapcsolatban vannak. „A Boszporus egész víztömege sem moshatja le ezt a foltot“ — írja O'Connor bizalmas levélben Greynek Lady Macbeth panaszára emlékezve.²⁶

És így Greynek nem volt szüksége arra, hogy elárulja politikájának leglényegesebb motívumait, hanem az osztrák-magyar politikának O'Connor által kijelölt foltjára jóhiszeműen hivatkozhatott a szandzsák vasút tervével szemben.²⁷

Iswolski, az orosz külügyminiszter is sokat emlegette azt „a foltot“. Az orosz diplomácia, sőt az orosz sajtó is meg voltak győződve arról, hogy Aehrenthal a vasúti irádé kiszerezésével elárulta a makedón igazságszolgáltatás reformját.²⁸ Iswolski ezt a felfogást diplomáciája céljából igen jól használhatta ürügynek is. Az orosz politika ugyanis amióta 1907 augusztus 30-án meg volt kötve az orosz-angol egyesség, szabadulni kívánt szép szerével a Münchbergben kötött szövetségtől. Az említett nap óta az osztrák-orosz entente névleg élt csak; Iswolski a látszat kedvéért ragaszkodott hozzá egy ideig, de Aehrenthal delegációs beszéde óta egyre nyitabban szakította szét a müncheni kötelékeket és az osztrák-orosz entente-ből angol-orosz entente lett.²⁹

²⁶ Brit. Documents, V. 230. l.

²⁷ I. Ferenc József nagyon el volt keseredve azon, hogy Anglia kétszínűséggel vádolja az ő kormánya politikáját.

²⁸ British Documents, V. 230., 328. ll. Gr. Pol. Bd. XVII. 519. l.

²⁹ Friedjung: Geschichte des Imperialismus, II. 148. skk.

Már három héttel a delegációs beszéd után Iswolski nyíltan megmondotta gróf Pourtalès-nak, a szentpétervári német követnek, hogy ezentúl valószínűen inkább az angol kormánnyal keresi majd az egyetértést a keleti reform kérdésében. Szívesebben ragaszkodott volna a régi osztrák-magyar entente-hoz, úgy mond, de Aehrenthal a vasúti irádéval bombát dobott a lába elé.³⁰ Senki sem volt jobban megelégedve Aehrenthal diplomáciájának e hatásával, mint Nicolson Arthur. A szentpétervári diplomáciai körökben nyíltan hirdette, hogy „igen örül Aehrenthal súlyos hibájának”.³¹ Iswolski azt a bombát nem pusztán diplomáciai ravaszságból említette, nem pusztán hogy a Mürrsteg-től való elpártolást igazolhassa. Iswolskit a delegációs beszéd valóban mélyen sértette. Hiúsága fájó sebet kapott. Bántotta az, hogy Aehrenthal nem beszélt meg vele a vasúti kérdést. 1907 októberében találkoztak s alaposan átvették a makedóniai reformokat, de a vasútról az osztrák-magyar külügyminiszter semmit sem szólt. Csak körülbelül 14 nappal a delegációs beszéd előtt említette gróf Berchtold, az akkori szentpétervári osztrák-magyar követ Iswolski előtt minisztere tervét. Iswolski nem a legjobb kedvvel fogadta a tervet, de nem tiltakozott ellene.

Még akkor nem tudhatta, hogy Aehrenthal minő emfázissal akarja világgá kürtölni tervét.

Itt is látszik, hogy mennyire különbözött Aehrenthal rendszere a Goluchowskiétól.

Goluchowski 1903-ban Lambsdorff megjegyzései után, mint láttuk, elállott a szandzsák vasút tervétől, de Aehrenthal nem törődött Iswolski hangulatával. Az

³⁰ Gr. Pol., XXV. 322. l.

³¹ U. o., 336. l.

orosz miniszter azt állította, hogy bizonyos mértékben megcsalta őt osztrák-magyar kollégája, az „alattomos miniszter“, mint már akkor nevezték a cári fővárosban.³²

Sértve volt Iswolski hiúsága azáltal is, hogy épp amikor az oroszoktól leginkább sürgetett makedón reformterv az igazságügyi javaslat fogyatékoságai miatt zátonyra jutott, Aehrenthal önérzetes szavakkal a szandzsák vasút kérdésében diplomáciai sikerre hivatkozik.³³ Iswolski ellenfelei szemére is hányták ezt a körülményt.

Miljukov a дума ülésén megállapította, hogy az orosz diplomácia nem bírta megelőzni Aehrenthal legutóbbi fényes diplomáciai sikerét.³⁴

Mert az orosz közvélemény igen komolyan vette a delegációs beszéd vasúti fantáziáit. Úgy hitte, hogy a központi hatalmak előre akarnak törni a Balkánon és el akarják foglalni azt a helyet, mely történeti jogánál fogva Oroszországot illeti meg. Az oroszok hangulata oly izgatott volt Aehrenthal beszéde nyomán, hogy az okos I. Károly román király egészen meg volt lepette és nagyon aggódott, hogy háború fog kitörni Oroszország és Ausztria-Magyarország közt.³⁵ Iswolski is gondolt eleintén a fegyveres összeütközés lehetőségére.

Az orosz minisztertanács 1908 február 2-i ülésén felvetette azt a kérdést, hogy vajon minő eszközökkel volna módjában védelmezni a birodalom jogos érde-

³² British Documents, V. 336., 345. ll., Gr. Pol., 313., 344. és Schwertfeger id. K., 71. l.

³³ Gr. Pol., XXV. 332., t. i. a delegációs beszédben.

³⁴ Berthold Molden: Graf Aehrenthal. Stuttgart u. Berlin, 1917, 38. l.

³⁵ Gr. Pol., XXV. 358., 359. ll.

keit? Stolypin miniszterelnök erre azt válaszolta, hogy Oroszország állapota józan eszű államférfiúnak tökéletesen lehetetlenné teszi a háborús politika gondolatát.³⁶

Iswolski kénytelen volt Stolypin felfogásához igazítani politikáját. Nem tiltakozott a szandzsák vasút ellen, igyekezett csillapítani az orosz nemzeti érzés háborgását és diplomáciai hírnevének helyreállítása végett felvetette a szandzsák vasút ellensúlyául a Duna-Adria vonal tervét, melynek érdekében a központi hatalmak támogatását is kikérte. Aehrenthal ezt a vonalat, mely a szerb Duna partját Nisen át San Giovanni di Meduával kötötte volna össze, az osztrák-magyar monarchia érdekeire nézve károsnak hitte, de nem utasította vissza Iswolski kérését, mivel az eljátszott orosz barátságot szeretne volna visszaszerezni és mivel ellenkezésével elárulta volna, hogy a balkáni vasútépítéseknek nem csupán gazdasági jelentőséget tulajdonít. Így azután Iswolski kijelentette a dumának 1908 április 17-i ülésén, hogy a szandzsák vasút kérdésének metsző elei egészen eltompultak.

Aehrenthal a Duna—Adria vonalat azért sem szerette, mert azt hitte, hogy az leginkább az olasz érdekeket szolgálja és rossznéven vette Tittonitól, hogy épp a szandzsák vasúti hajsza idején oly vonalat pártolt, mely a monarchiát károsítani volt hivatva. Szóval a két szövetséges közt az ügyis gyöngye barátságot a szandzsák vasút gondolata még jobban megzavarta.³⁷

A francia politika nyugodtan fogadta a balkáni vasúti terveket.

³⁶ Frh. von Taube: Der grossen Katastrophe entgegen. Berlin u. Leipzig, 1929, 160. l.

³⁷ Gr. Pol., XXV. 363., 367—8. ll.

A francia külügyminiszter állítólag támogatta is Aehrenthalt a portán. Lehet, hogy a francia anyagi érdekek kíváncsossá tették a balkáni vasutak kiépítését. Még valószínűbb, hogy a francia kormány be akarta várni a fejleményeket. De a sajtóban megnyilatkozott az igazi francia felfogás. Nem sokkal a delegációs beszéd után a *Temps*, a kormány lapja, a szandzsák vasutat az osztrák-német bevonulás útjának nevezte.³⁸

És így Aehrenthal diplomáciai módszere mélyítette a szakadást Oroszország és a monarchia közt, Róma és Bécs közt növelte a bizalmatlanságot, erősítette Anglia gazdasági féltékenységét a monarchia ellen, Londonban, Párizsban és a szláv központokban felkeltette azt a gyanút, hogy Aehrenthal útját egyengeti a német imperializmusnak Kelet felé egészen Indiáig. Egyes szerb katonai körök a szandzsák vasút terve miatt fegyveres támadást javasoltak Ausztria-Magyarország ellen. És mi lett a nagy gárral hirdetett vasutakból? Föl sem épültek. Megkezdődött ugyan 1908 elején némi előmunkálat a szandzsák vonalon, de félben maradt és az őszkor kitört annexiós válság eltemette az egész tervet. A Duna—Adria-vasutat pedig a nagy technikai és pénzügyi akadályok miatt a mai Jugoszlávia sem építette fel.³⁹

E szerint az a diplomáciai színjáték, melyet Aehrenthal delegációs beszéde indított meg, kiérdemelte a „sok hűhó semmiért” bohózati címet. De a bohózat nem volt vidám, kigondolója sem érezte annak. A re-

³⁸ U. o., 309., 316. ll.

³⁹ Joseph M. Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches*, 77. l.; Boghitschevitch: *Die auswärtige Politik Serbiens*, Bd. III. Berlin, 1931, 79., 80. ll.; A szerb katonai körökről. Bittner u. Uebersberger, I., 966. l.

vali találkozásról (1908 június 9., 10.), mely az orosz-angol egyetértést oly szép kifejlésben mutatta. Aehrenthal kesernyés megvetéssel nyilatkozott. Tschirschky, a bécsi német nagykövet, e nyilatkozat kapcsán június 23-i kiváló jelentésében érdekesen jellemzi Aehrenthal lelkiállapotát és a monarchia akkori külpolitikai helyzetét: „A miniszterre igen kellemetlenül hat a dolgok fejlődése az ő szandzsák vasúttervével való fellépése és különösen Oroszországnak a keleti kérdésben Ausztria mellől történt elkanyarodása óta. Erősen kifejlett önérzetére súlyos csapás gyanánt hatott az a csalódás, mely orosz részről érte, pedig azt hitte, hogy Oroszországot alaposan ismeri. Ezért törekszik az angol-orosz közeledés jelentőségét lehetően kibővíteni. Egy idő óta bizonyos ingerlékenység ismerhető fel a miniszteren, néhány kollégám és a külügyminisztérium néhány tagja panaszkodnak, hogy a hivatali érintkezés a miniszterrel újabb időben nehezzé lett. Nem is tagadható, hogy az osztrák politikai körökben bizonyos elégtelenség és kényelmetlen érzés vehető észre az osztrák-magyar politika miatt. Szemére hányják a miniszternek, hogy Iswolski félrevezette s még nemrég egy politikai ítélete miatt tekintélyes egyéniség kijelentette, hogy sikerült Aehrenthalnak a monarchiát majdnem minden nagyhatalommal összeveszíteni. Régóta hozzászoktak itt Angliával barátságban élni és így az ellentét, melybe Angliával szemben jutott a monarchia, a bécsi és a budapesti arisztokrácia erősen anglofil köreit kínosan érinti. Ez a körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy Aehrenthalban rossz érzések keletkezzenek a politikai helyzet fejlődése miatt.“⁴⁰

⁴⁰ Gr. Polit., XXV. 471., 472. ll.

Feltűnő e jelentésben, hogy a bécsi politikai körök vádjai értelmében Iswolski szedte rá Aehrenthalt, pedig Iswolski panaszkodott azon, hogy Aehrenthal bánt így vele. A bécsiek valószínűen a Duna—Adria-vasút tervének felvetésére gondoltak, mert az valóban bántotta Aehrenthalt és némileg oka is volt annak, hogy a szandzsák vasút munkálatai nem igen haladtak előre.⁴¹ Másrészt Iswolski nagy eredményre hivatkozhatott. Reval végtelenül többet nyomott, mint a még ki nem próbált értékű és később füstbement vasúti tervek. Érezte ezt Aehrenthal is, de nem akarta magának megvallani. Rendületlenül bízott szellemi felsőbbségében és így csalódásaiból mit sem tanult.

II.

Buchlau.

Már csillapodott a szandzsák vasút által felkeltett izgalom, midőn Aehrenthalnak újabb kezdeménye, Bosznia és Hercegovina annexiója, (1908 október 5) fölverte Európa esendjét. A világ figyelme most

⁴¹ Aehrenthal augusztus 9-én kelt memorandumában azt fejtegeti, hogy neki az irádé kiszerezésében az volt a fontos, hogy a porta elismerje Ausztria-Magyarország jogát a vasútépítésre. Hogy mikor épül a vasút valóban, az neki csak másodszorban volt értékes. (Bittner u. Uebersberger, I. No. 32.). Egész nyakatekert okoskodása, úgy látszik, post festa volt kigondolva a maga mentségére. A vasútépítés jogát a szandzsákban a berlini szerződés már elismerte. Aehrenthal hivatkozott is erre az elismerésre. Miért kellett volna a portától újabb elméleti elismerést kiszereznie és ezt a kiszérést nagy siker gyanánt cégéreznie?

Buchlau felé fordult, mert itt gr. Berchtoldnak, akkori szentpétervári követünknek morvaországi birtokán tárgyalt Aehrenthal Iswolskival a közhit szerint az annexió előkészítése végett. Mivel a két miniszter az annexió kihirdetése után a buchlaui tárgyalások lényegéről szenvedélyes polémiákba bocsátkozott, bizonyos felhomály vette körül a köztudatban Buchlaut elég sokáig. Harold Nicolson, Arthurnak, az ismeretes angol diplomatának fia, atyja életrajzában még 1929-ben is ezt írja: „A buchlaui probléma a legmelegebben ajánlható azoknak, akik diplomáciai titkokat akarnak tanulmányozni.“⁴² Ez a titokzatosság kedvezett Iswolskinak, aki a maga hírneve érdekében jónak látta terjeszteni, hogy Aehrenthal megcsalta őt Buchlauban. Sassonoff, Iswolski bizalmasa és hivatali utódja, a buchlaui találkozásra célozva, Aehrenthalnak közönséges csalóhoz illő furfangjáról beszél.⁴³

De ma már, annyi új forrás feltárása után, elég világosan tudjuk, hogy miről és mit beszélgetett a két miniszter, hogy minő szándékok lappangottak szavaik mögött. Nem volna helyes úgy jellemeznünk a buchlaui találkozást, hogy Aehrenthal reászedte Iswolskit, sőt ha fontolóra vesszük az összes számbavehető körülményeket, arra a különös eredményre jutunk, hogy mind a két miniszter túl akart járni kollégája eszén, de mind a ketten tulajdonképp önmagukat csalták meg.

Egyikük sem lephette meg a másikat 1908 szeptember 16-án, a buchlaui találkozás napján, mert az ekkor megbeszélt kérdésekről, azaz Bosznia és Hercegovina annexiójáról, meg a Dardanellák megnyitásá-

⁴² Harold Nicolson id. m. 301. l.

⁴³ S. D. Sassonoff: Sechs schwere Jahre. Berlin, 1927. 17. l.
„Der Gaunerkniff, zu dem Aehrenthal seine Zuflucht nahm.“

ról már azelőtt is alkudoztak. Iswolski már 1907 szeptember végén Bécsben járván, felemlítette Aehrenthalnak, hogy Mandzsuriának és Port Arthurnak elvesztése után az orosz tengeri hatalom súlypontja a Fekete-tengerre esik, onnan kell keresnie Oroszországnak a kijárást a Földközi-tengerre. A nemzetközi megállapodások változtatásával — mondotta Iswolski — szeretné Oroszország megszerezni azt a jogot, hogy hadihajói szabadon jár hassanak a Földközi-tengerre s minden más nagyhatalom számára a Fekete-tenger *mare clausum* maradjon. Aehrenthal jól tudta, hogy a párizsi szerződés ily értelmű változtatása kiszolgáltatná esetleg Konstantinápolyt az oroszoknak és lehetővé tenné azt, hogy orosz hadihajók az adriai partokon tünnének fel, de nem ellenkezett Iswolskival, mert megjegyezte magának azt a tanácsot, melyet Bismarck adott 1887-ben Ferenc Józsefnek, mondván, hogy ne zavarja Oroszországot a tengerszorosok megnyitásának tervezésében, hanem várja meg nyugodtan a pillanatot, amikor a szándék a végrehajtásig érlelődik. Aehrenthal e böles tanács értelmében minden izgalom nélkül arra kérte Iswolskit, hogy a valósítás idejéről előre értesítse őt, valaminthogy ő is idején fogja értesíteni az orosz kormányt Bosznia és Hercegovina esetleges annexiójáról.⁴⁴

E párbeszédben feltűnő Iswolskinak az a ki nem mondott feltevése, mintha Anglia, az a hatalom, melyet a tengerszorosok megnyitása vagy elzárása oly kíválónan érdekelt, már nem volna ellensége az orosz terveknek és így az orosz miniszter még csak a központi hatalmak hozzájárulására szorulna. Iswolski valóban

⁴⁴ Grosse Politik Bd. XXII. 80—84. II.

bízott ekkor Angliában, mert az angol politika gondoskodott arról, hogy Iswolskiban reményeket ébresszen. 1906 őszén ugyanis a perzsiai angol és orosz hatalmi szférák határainak megállapítása körül komoly nézeteltérés támadt a két hatalom közt. Nicolson Arthur jelentette Szent-Pétervárról kormányának, hogy az orosz-angol egyetértés szekere fennakadt, szükséges volna megkenni a kerekeket engedményekkel, hogy könnyebben forogjanak. De mivel ily engedmények az ázsiai politika terén az angol felfogás szerint nem voltak lehetségesek, Sir Charles Hardinge, Grey államtitkára, közölte Poklewsky londoni orosz követségi tanácsossal 1906 november 28-án, hogy kormánya hajlandó volna fontolóra venni a Dardanellákra vonatkozó orosz javaslatokat. Mikor ezt Poklewsky megizente Szent-Pétervárra, Iswolski az örömtől ragyogó arccal az angol kormány közlését „történeti eseménynek” mondomta.⁴⁵

Ifjú korában azt a hitet szívta magába, hogy az orosz lélek Konstantinápoly birtokát áhítozza. Azután sok időt töltött a külföldön és hazatérve, nem igen vette észre, hogy az orosz közvélemény megváltozott, hogy már nem rajongott olyan hévvel a bizánci birodalom feltámasztásának eszméjéért, mint az ő ifjú korában, hanem pozitívebb lett s noha a régi álmokból nem ábrándult ki teljesen, a balkáni testvérek sorsa mégis jobban izgatja, mint a Dardanellák megnyitása. Mivel Iswolski ezt a változást nem gondolta át kellően s mivel a Dardanellák megnyitása által grófi címet és nagy rendjelt is remélt elérhetni, nagyon fogékony

⁴⁵ Harold Nicolson id. m. 264, 265. ll. Nicolson adatait a történetírók nem igen vették figyelembe, noha azok szükségesek Iswolski buchlaui magatartásának megértéséhez.

lett az angol diplomácia biztatása iránt. Ezért igyekezett Aehrenthal hozzájárulását megnyerni, tudván azt, hogy e kérdésben Bécsen át vezet az út Berlinbe.⁴⁶

Következett nemsokára a szandzsák vasút válsága. A szentpétervári és a bécsi kabinetnek miniszterei megharagudtak egymásra. Az orosz udvar Aehrenthalt szentpétervári követsége idején 1906 előtt igen kedvelte, de a szandzsák vasúti válság lezajlása után a cár és Iswolski azt mondták, hogy Aehrenthal nem bánt velük tisztességesen. Aehrenthal pedig, aki külügyminiszerségét annak a hírnek köszönhette, hogy alaposan ismeri Oroszországot, Iswolskit okolta saját szégyenéért, midőn hírhedt delegációs beszédének hatása kimutatta, hogy félreismerte Oroszországot.⁴⁷

De Iswolski, bár igen érzékeny és ingerlékeny ember volt, céljai érdekében uralkodni is tudott érzésein. Újra közeledett a gyűlölt Aehrenthalhoz, miután az 1908 júniusi revali találkozás alkalmával Sir Charles Hardinge körülbelül azt mondotta neki, hogy az angol kormány nem ellenez barátságos tárgyalásokat a Dardanellákról.⁴⁸ Iswolski nem igen kérdezte Hardinge-től, hogy mikép értelmezi a Dardanellák kinyitását; vajon elzárná-e a Fekete-tengert a nem-orosz hajók előtt, vagy megnyitná-e oda az utat előttük? Iswolskinak

⁴⁶ Nicolson 284—237. II. Bülow is említi a grófi címet (Denkwürdigkeiten II. 334. I.) és hozzáadja még az András rendet.

⁴⁷ British Documents V. No 264. és Grosse Politik XXVI. 25. I.

⁴⁸ Hardinge tagadta, hogy Iswolski előtte említette volna a Dardanellákat Revalban (Bittner—Uebersberger I. No 8). Azonban Nicolson előtt maga Hardinge is elismerte, hogy „valószínűen“ úgy beszélt Iswolskival, amint itt előadtuk. (Harold Nicolson id. m. 295. I.)

elég volt Hardinge néhány elejtett szava, melyet az általa „történeti eseménynek“ nevezett 1906-i ígéret ismétlésének fogott fel.⁴⁹ Ez az ismétlés a siker reményét keltette fel az orosz miniszternek a mély csüggedés és a végletes optimizmus közt ingadozó lelkében.⁵⁰

A reményekhez a félelem is járult. Iswolski emlékezve Aehrenthallal való 1907-i beszélgetésére, s látva azt a szandzsák vasút válsága idején, hogy az ő osztrák-magyar kollégája nem az óvatosságot, hanem a huszáros merészséget hiszi a diplomáciai siker biztos zálogának, attól tartott, hogy az annexió valósággá lesz, mielőtt Oroszország eladta volna beleegyezését a kellő ellenértékekért.⁵¹ Ez okokból küldötte el Aehrenthalnak 1908 július 2-án azt az emlékiratot, mely az annexiós tárgyalások bevezetésének tekinthető. Az emlékirat azon van, hogy végleg eltemesse a szandzsák vasút viszályait és arra a sírdombra, amelyet a viszály fölé hantol, egy zászlót tűz ki ily felirattal: legyünk megint jó barátok úgy, mint 1897-ben lettünk, amikor Ferenc József és Miklós cárr Goluchowski és Muravieff miniszterek segítségével szövetséget kötöttek a szentpétervári téli palotában. Iswolski július 2-i emlékiratában kijelenti, hogy a tengerszorosokra nézve

⁴⁹ Taube id. m. 169—70. lapjain erős okokkal bizonyítja, hogy Iswolski Revalból „mit dem sehr bestimmten Eindruck einer Ermutigung u. einer eventuellen Unterstützung seitens Grossbritannien für seine neue Politik zurückgekehrt war, das Problem der Meerengen zugunsten der besonderen Wünsche der russischen Regierung einer Revision zu unterziehen.“

⁵⁰ British Documents V. 336. l. Nicolson írja Greynek: „he has moments of great depression followed by a sudden rebound into cheerful optimism“.

⁵¹ Berthold Molden: Alois Graf Aehrenthal 44. l. — Molden kombinációját megerősíti Taube id. m. 101. l.

egyetért az 1897-i miniszterekkel, akik ezt a kérdést európai ügynek nyilvánították, melyet a szövetező felek nem intézhetnek el külön egyezményben. Az annexióra nézve Iswolski magáévá teszi Muravieff nézetét, aki Goluchowskival szemben hangoztatta, hogy a berlini szerződés 25. §-ának megváltoztatása, vagyis az okkupációnak annexióvá átalakítása nem hajtható végre a dualisztikus monarchia kormányának egyszerű kijelentésével, mert az messze kiható kérdés, mely a maga idején és helyén különös vizsgálatot érdemel.

Szóval Iswolski, éppúgy mint Muravieff, az annexiót és a tengerszorosok ügyét nemzetközi döntés alá esőnek tekintette. De itt megszűnik a hasonlóság a két miniszter felfogása között. Muravieff nem kívánta módosítani a párizsi és londoni szerződéseket, megelégedett azzal, hogy a Fekete-tenger mare clausum maradjon és nem kérte a tengerszorosok megnyitását. Azt gondolta, hogy így szolgálhatja a legjobban országa biztonságának érdekeit. De Iswolski, nyugtalan ambíciótól hajtva, a tengerszorosok megnyitását is kívánta, nem gondolván meg azt, hogy ennek a kívánságnak orosz szempontból nem nagy az értéke, hiszen a Fekete-tengeren a cárnak alig volt hajóraja.

Az annexió méreteiben is eltér Iswolski 1897-i elődjétől. Midőn Muravieff az annexióról beszél, csak Boszniát és Hercegovinát említi, Iswolski ellenben odaesatolja még a novibazári szandzsákot is, noha e területen a berlini szerződés a dualisztikus monarchiának csak a katonai megszállás jogát biztosította. Iswolskinak ez a bőkezűsége is mutatja, hogy nem az 1897-i entente-nak felújítása és állandósítása volt a célja, hanem Aehrenthal lekötöztetése bizonyos gyorsan elérhető haszon reményében. A július 2-i emlékirat különben

elég világosan céloz az Aehrenthalnak szánt haszonmivoltára. Miután ugyanis Iswolski kijelentette, hogy Muravieff felfogását teszi magáévá az annexióra és a tengerszorosokra nézve, így folytatja: „Mindamellett tekintetbe véve azt, hogy mind a két államnak nagyon fontos volna, ha a két említett kérdést szabályozhatnák kölcsönös érdekeik kielégítésével, a császári kormány hajlandó volna a kérdéseknek a barátságos viszonyosság szellemében való megbeszélésébe bocsátkozni.“

Iswolski tehát sürgősnek találta az 1907-i beszélgetésnek komoly alku formájában való megújítását. Bele akart bocsátkozni Aehrenthallal oly alkuba, amelyről hangoztatta, hogy megkötése nem két hatalmon múlik, hanem nemzetközi fórumok döntésén. Ennek az előzékenységnek és rávasz kettősségnek igazi értelme kiviláglott Buchlauban néhány hónap múlva.⁵²

Most tehát Aehrenthalnak egy orosz külügyminiszter kínálta az annexiót. Friedjung, a hírneves osztrák történetíró, azt írja erről: „Aehrenthal politikai kon-tár lett volna, ha meg nem ragadja az alkalmat.“⁵³ De mi azt hisszük, hogy Aehrenthal államférfíúi hírnevének nem ártott volna, ha fülébe cseng akkor a „Timeo Danaos et dona ferentes“ féle intés. Abban nem volt semmi különös, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter Oroszországgal alkudozik az okkupált tartományok annexiója végett. Hiszen már az 1877 január 15-i budapesti titkos egyezményben kötelezte magát az orosz kormány arra, hogy bizonyos eshetőség beálltával elismeri a kettős monarchia jogát Bosz-

⁵² Bittner és Uebersberger I. No 9., A. F. Pribram: Die Politischen Geheimverträge Oestr.-Ungarns. Bd. I. 78—82. 1. A feketetengeri hajórajról 1. Grosse Politik XXVI. 1. 381. 1.

⁵³ Geschichte des Imperialismus II. 222. 1.

nia és Hercegovina annektálására. A következő évben a berlini kongresszus alkalmából egy titkos jegyzőkönyvben az orosz kormány ugyanilyen kötelezettséget vállalt. Az 1881-i három császár szövetség okiratában is fenntartja magának Ausztria-Magyarország az említett két titkos egyezményben biztosított jogot.⁵⁴ Másrészt politikai okok bizonyos mértékben kívánatossá tették a monarchiára nézve az annexiót. A nagyszerb izgatás 1908 tavaszán igen megerősödött Boszniában. Egy vezető magyarországi lap ekkor azt írta, hogy a nagyszerb propaganda Boszniában a legerősebb.⁵⁵ A boszniai közigazgatás vezető köreiben azt hitték, hogy az annexió által a szerb izgatás elveszíti talaját.⁵⁶ Burián, a közös pénzügyminiszter, a boszniai közigazgatás vezetője már 1908 áprilisában az uralkodónak átadott emlékiratában fejtegette, hogy szükséges az annexió, mert az okkupált tartományok lakossága alkotmányt kíván s amíg Ferenc Józsefet Boszniában uradalmi intézőnek nevezik, lehetetlen az alkotmány szervezése. A júliusi török forradalom után a boszniai alkotmánykérdés égetőbbé vált. Burián attól tartott, hogy a boszniai mohamedánok a török parlamentbe kívánnak majd követeket küldeni s hogy a török parlament, mihelyt összeül, nyilatkozatot fog kiadni az okkupáció ellen, a hatalmakat arra kérve, hogy vonják vissza az okkupációra adott megbízást. Ezért meg kell előzni az ifjú törököket a boszniai alkotmány, illetve az annexió által. Ez a „nagy tett“, amint Burián

⁵⁴ Taube id. m. 180. l. Bittner és Uebersberger I. 108. l. Pribram id. m. I. 11. l.

⁵⁵ Schwertfeger: Zur europäischen Politik (Alfr. Doren) 1919. 79. l. A Péster Lloyd cikke.

⁵⁶ Baernreither: Fragmente 61. l.

nevezte az annexiót, rendet, nyugalmat fog teremteni az okkupált tartományokban. Aehrenthal nagyon fogékony volt Burián reményei és aggodalmai iránt, kivált amióta a július 2-i orosz memorandumot olvasta.⁵⁷

Bár ezek a tárgyi okok nem voltak megvetendők, könnyű volt súlyuk a külpolitikai helyzetből felmerülő aggodalmakhoz mérve. A szandzsák vasúti válság elég nagy betűkkel hirdette, hogy az osztrák-magyar monarchia agresszivitásának még a gyanúja is mennyi féltékenységet és gyűlölséget idéz fel az európai hatalmak egy számra és erőre jelentékeny csoportjában. Aehrenthal e tapasztalaton túltette magát. Előrelátó államférfiak csodálkoztak az osztrák-magyar miniszter eljárásán. Midőn VII. Eduardnak 1908 augusztusában hírül adták az annexió tervét, így kiáltott fel: „Nem bírom elhinni. Hiszen ez fejetetejére állítaná egész Európát. Nem, nem bírom elhinni.“ Ugyanekkor Milovanovics szerb külügyminiszter kijelentette, hogy nem akarja elhinni a hírt, mert lehetetlennek tartja, hogy a monarchia annyira kritikus politikai helyzetében ily veszélyes és bonyolult kérdés bolygatásához fogjon. Gróf Lützow, a monarchia római követe, mondotta ekkor egy bizalmasának, hogy az annexió elkészeríténé az olaszokat és a délszlávokat s hogy elrontaná gyökeresen a nemzetközi helyzetet. Bár ő — úgymond — megbeszélte ezt az ügyet Aehrenthallal, egy percig sem hiheti, hogy ily lépést komolyan venne fontolóra.⁵⁸ Gróf Andrassy Gyula, az akkori magyar belügyminiszter, határozottan

⁵⁷ Baernreither 61. és 66. ll. Bittner-Uebersberger I. 47. skk.

⁵⁸ Sydney Lee: Eduard VII. (Bd. II.) 611. l. British Documents V. No 265.

ellenezte az annexiót, kimutatta annak feleslegességét és a jövőbelátó éles szemmel figyelmeztette a külügyminisztert az annexiónak várható rossz következményeire. De Andrásst már bevégzett tény elé állították; bírálata tehát nem jutott nyilvánosságra, mert a monarchia külpolitikájának ártott volna az elkésett ellenkezés.⁵⁹

Az osztrák-magyar monarchiának szerencsétlensége volt az ekkor s talán máskor is, hogy legjobb diplomatái nem voltak azon a vezető helyen, amely megillette volna őket. Gróf Pallavicini János, a konstantinápolyi követ nem azt érdekelte, hogy utasításokat hajtson végre, hanem azt, hogy másokat utasítson. Midőn 1908 augusztusában már a lapokban is olvasta, hogy a kormány az annexió gondolatával foglalkozik, ismételten figyelmeztette Aehrenhalt, hogy ez a pillanat nem alkalmas az ilyen gondolat fölvetésére. A nemzeti érzések e megsértése által, mondotta a gróf, a Balkán államok szövetségének eshetőségével kell majd számolnunk. A legjobb lesz e tekintetben a *quieta non movere* elvéhez ragaszkodnunk.⁶⁰ De Aehrenthalnak a *quieta non movere* elvében rejlő bölcsesség iránt nem volt érzéke. Ezért haragudott reá herceg Lichtenstein Ferenc, a volt szentpétervári követ, aki az 1897-i orosz-osztrák-magyar entente-nak egyik megalkotója. A herceg nagy elkeseredéssel „könnyelműnek és személyes hiúság által vezéreltnek“ nevezte Aehrenthal politikáját egy német birodalmi diplomata előtt, épp a

⁵⁹ Andrassy a boszniai annexió ellen. *Magyarság*, 1924 november 16. E közleményre Pethő Sándor hívta fel figyelmet, amiért is köszönettel tartozom neki.

⁶⁰ Bittner-Uebersberger I. No 33, 34.

buchlaui találkozás napján.⁶¹ Volt is személyes hiúság abban a feltűnő sikert kereső módban, ahogy a miniszter a szandzsák vasút után az annexióra vetette magát. Paprikoff, a bolgár külügyminiszter, nem alaptalanul jegyezte meg Sir G. Buchanan angol agens előtt az annexió hírére, hogy Aehrenthal a csorbát, melyet a szerencsétlen vasútügy államférfíúi hírnevéen ejtett, most egy másirányú diplomáciai siker által akarja kiköszörölni.⁶² De nem szabad felejtenünk, hogy Aehrenthalban a személyes hiúsággal a nemes hűség érzése is vegyült; kedveskedni akart szeretett öreg uralkodójának, aki a két tartománynak birodalmába való kebelezésében kárpótlást talált a német- és olaszországi veszteségekért.⁶³

Az aug. 19-i minisztertanácson, melyben a két miniszterelnök, Hötzendorfi Conrad és a közös miniszterek vettek részt, Aehrenthal bejelentette, hogy az annexió végett a július 2-i memorandum alapján akar megegyezni Oroszországgal. A többi hatalommal ez ügyben nem szükséges tárgyalni — azok vagy elvannak foglalva, vagy nem akarnak ellenszegülni — fejtegette a külügyminiszter oly csodálatos naívsággal, melyet csupán a politikai siker vágyának minden kételetyt elfojtó ereje tesz érthetővé. A minisztertanács tagjai közül csak báró Beck, az osztrák miniszterelnök hangoztatott külpolitikai aggodalmakat, ami az ő államférfíúi hírnevének becsületére válik. Wekerle, a törhetetlen optimista tökéletesen megnyugodott az elnöklő miniszter könnyűvérű politikai elmefuttatásaiban és fellelékzett, hogy Aehrenthal nem jósolt hábo-

⁶¹ Grosse Politik XXVI. No 8931.

⁶² Brit. Doc. V. No 266.

⁶³ Grosse Politik XXVI. 46. 1.

rút, mert a háború bizony ártani szokott a pénzügynek. Burián adminisztratív szempontból lelkesedett az annexióért; Conrad örült, hogy puskaporszagot érez s így Becknek aggodalmai éppoly hatástalanok voltak, mint Pallavicini, Lützow, Lichtenstein és Andrássy intelmei, kételyei vagy bírálatai.⁶⁴

Miután így a monarchia két országa meg volt nyerve az annexió gondolatának, Aehrenthal augusztus 27-én felelt a július 2-i memorandumra. Felajánlotta e válaszában az orosz kormánynak az egyességet ily alapon: Ha a kettős monarchiát parancsoló körülmények kényszerítik a két okkupált tartomány végleges birtokba vételére, az orosz kormány e rendszabály iránt jóakaró és barátságos magatartást tanúsít. Ausztria-Magyarország az annexió kihirdetése után kivonja csapatait a szandzsákból és végleg lemond e terület megszállásáról. Ha az orosz kormány fölveti a konstantinápolyi kérdést és a tengerszorosokét, Ausztria-Magyarország hajlandó vele bizalmasan és barátságosan eszméket cserélni azokról. Ez a válaszirat nem terjed ki a július 2-i memorandum minden szempontjára. A két főkérdés nemzetközi természetét Aehrenthal meg sem említi. Ez azonban jellemző módon Iswolski szemében nem volt akadálya az alku megindításának. A szandzsákról való lemondást örömmel fogadta. Érezte, hogy ennek az engedménynek még hasznát veheti. Aehrenthalt a szandzsák feladására oly katonai és politikai okok késztették, melyek Pallavicinit nem tudták meggyőzni. A későbbi események valóban kimutatták, hogy a szandzsák cserbenhagyása ártott a monarchia érdekeinek.⁶⁵

⁶⁴ Bittner és Uebersberger I. No 40.

⁶⁵ Bittner és Uebersberger I. No 48. A szandzsákra nézve

A jegyzékváltás után már csak a miniszterek találkozása volt hátra, hogy a nagyjában megállapított alkut meg is köthessék. Iswolski éppoly sokat várt a buchlaui találkozástól, mint Aehrenthal. Mind a ketten országaik számára feltűnő eredményt akartak elérni, amely által egyszersmind a maguk előmenetelét is biztosíthatták. Egyik sem becsülte sokra a másikat. Aehrenthal lenézte Iswolskit társadalmi tekintetben, az orosz miniszter pedig azt hitte Aehrenthalról, hogy veszedelmesen merész, igen ravasz, de nem nagy tehetségű diplomata.⁶⁶ Mindegyikök a maga kedvelt eszméjét akarta elfogadtatni a másikkal, a nélkül, hogy igazi politikai érdekkapcsolatra törekedtek volna tartósságot biztosító áldozatokkal.

Az annexióra nézve Iswolski a július 2-i memorandumban hangoztatott elv értelmében szeretne volna Aehrenthal beleegyezésével kimondatni, hogy a berlini szerződés e megváltoztatását egy új európai konferenciának kellene szentesítenie. De Aehrenthal ragaszkodott ahhoz a felfogásához, hogy nem szükséges a konferencia szentesítése és ekkor Iswolski is egyszerűen kijelentette, hogy az annexió iránt barátságos és jóakaró magatartást fog tanúsítani. Mindamellett szíve mélyén nem mondott le a konferenciáról, úgy gondolkozván, hogy a barátságot az európai konferencián is kimutathatja, ha kell és kimutathatja az ellenkezőt is, ha úgy látja jónak. Különben is azt hitte, hogy az annexióval a monarchia rosszul jár. Jól tudta, — és

1. Molden: Gf. Aehrenthal 48. l. és különösen Hermann Lutz: Lord Grey u. der Weltkrieg 116. l.

⁶⁶ Bülow: Denkwürdigkeiten II. 335. l. Iswolski véleményéről l. Taube id m. 177. l. és az orosz miniszter nyilatkozatait, Boghitchewich I. No 13.

ebben messzebb látott Aehrenthalnál — hogy az annexió nem gyarapítja a monarchia hatalmát, de megrontja európai helyzetét. Ezért adta meg oly könnyen az Aehrenthaltól kívánt nyilatkozatot. Neki amúgy is fontosabb volt az a másik kérdés, mely gondolatait folyton foglalkoztatta az 1906-ban Poklewski-től Londonból küldött izenet és a revali találkozás óta. Aehrenthal elé terjesztett egy formulát, melyben az orosz hajóknak a tengerszorosokon való átjárása oly módon volt biztosítva, hogy a török főváros nem forgott volna veszélyben. Aehrenthal ezt a formulát elfogadta azzal a hozzátétellel, hogy igenis pártolja, ha Oroszország az annexió pillanatában jó barátnak fog mutatkozni. Aehrenthal ígérete nem volt csalárd fogás. Lehetségesnek hitte, noha biztosra nem vette, hogy Anglia elfogadja Iswolski formuláját. Ha elfogadja is, — gondolta Aehrenthal — sok idő múlik el a kérdés megoldásáig és addig Iswolski kötelezve lesz barátságos viseletre az annexió iránt. Iswolski ellenben meg volt győződve, hogy ha hivatkozik a központi hatalmak beleegyezésére, az angol hozzájárulás el nem maradhat. Csakis ez a hite magyarázza meg buchlaui engedékenységét.

Iswolski művelt és értelmes ember volt, de igenis finom és körmönfont kombinációi miatt gyakran nem látta a fáktól az erdőt és gyakran tévedett egyszerű dolgokban. Heves kitörésekre hajló, ideges érzékenysége és hiúsága is akadályozták terveinek következetes átgondolásában.⁶⁷

Az ily szellemi és lelki alkatba könnyen férkőzik egy kedvelt gondolat és ott megrögződve, megrongálja

⁶⁷ Iswolskiról l. Muraview jellemrajzi vázlatát. Grosse Politik, XXVI. No 9076. és Harold Nicolson id. m. 239.

az érzéket a valóság iránt. Így vált Iswolski elméjében szinte rögeszmévé az az ötlet, hogy a tengerszorosok megnyitását elérheti az annexió iránt adott ígérete által. Boldoggá tette Aehrenthal beleegyezése, de mégis zavarta nyugalmát az a gyanú, hogy az orosz közvélemény és a délszláv testvérek aligha fognak megelégedni az ő nagy vívmányával. Azért odavetette azt a gondolatot, hogy jó volna Szerbiát és Montenegrót egy Boszniából és Hercegovinából kivágott kis területtel kielégíteni. Aehrenthal méltatlankodva utasította vissza ezt a kívánságot. Barátságosabban fogadta Iswolskinak másik javaslatát, hogy meg kellene szabaddítani Montenegrót szuverénitásának attól a korlátozásától, melyet a berlini szerződés XXIX. paragrafusa rótt reá. Aehrenthal engedékeny volt e pontban, mert a Szerbia letörésére vonatkozó határozatlan és következtelen terveiben Montenegró támogatására is számított. Hogy mind e kérdések nemzetközi szentesítés nélkül el nem intézhetők, azt Aehrenthal is elismerte, de ő a kabinetek jegyzékváltását elegendőnek tartotta s a közös megegyezés után csak egy regisztráló konferenciát akart megengedni, melyet akár a Konstantinápolyban székelő nagykövetekből lehetne alakítani. Ez nem tetszett Iswolskinak, neki nagy európai konferencia kellett volna. De amint a július 2-i memorandumban az európai elintézés kívánsága mellett a két hatalom külön alkujának gondolata is megfért, Iswolski Buchlauban is mind a két úton járt. És amikor Aehrenthal ellenezte a nagy konferenciát, Iswolski nem tiltakozott, nem szakította félbe az alkut, mert titokban azt remélte, hogy a konferenciához más úton is eljut.

Vajon mikor szándékozik a monarchia az annexiót

kimondani? kérdezte Iswolski. Lehetséges, hogy október első napjaiban, válaszolt Aehrenthal, de biztosat nem mondhat. Iswolski vagy kétheti haladékot kért, mert remélte, hogy ezidő alatt a nagy tengeri vívmányt már kiküzdí s akkor már nem kell félnie az annexió kihirdetésének kellemetlen hatásától. Ezt ő úgy fejezte ki Aehrenthal előtt, hogy a két hétre szüksége van az orosz közvélemény előkészítése végett. Aehrenthal erre azt válaszolta, hogy ezt az előkészítést ő is szeretné, de kényszerhelyzetben lévén, nem várhat, azonban Iswolskit idején fogja értesíteni az esemény napjáról.

Ennek a bizonytalan időmeghatározásnak oka az volt, hogy Aehrenthal meg akarta döbbsenteni a világot az annexió kihirdetésével. Iswolskit tehát bizonytalan-ságban kellett hagynia az időpont iránt, nehogy világgá kürtölje. Azt hitte Aehrenthal, hogy a meglepetéstől elkábult hatalmak meghajolnak majd a bevégzett tény előtt. Ezt a titkolódzást mélyértelmű diplomáciai számításnak gondolta, pedig az üres és nem jó hatású fontoskodásnál egyébnek nem tekinthető. Jegyzőkönyvet e hosszas, hat óra hosszát elhúzódó beszélgetésről nem vettek fel a felek. Azonban abban egyeztek meg, hogy Iswolski a megállapodásokat majd papírra veti és elküldi Aehrenthalnak. Azt a kérdést, hogy vajon elküldik-e Iswolski jegyzőkönyvét a két uralkodónak megerősítés végett, úgy látszik, egyik miniszter sem vetette fel, pedig e megerősítés nélkül a megállapodások nem voltak formális egyességeknek tekinthetők. Az a másik fontos kérdés, hogy vajon a jegyzőkönyvnek illő formákban való aláírása előtt lehetséges-e az annexiót kimondani és lehetséges-e Iswolskinak a tengerszorosokra vonatkozó formulát úgy tüntetnie fel,

hogy ahhoz az osztrák-magyar monarchia is hozzájárult, egyáltalán szóba sem került.

Ez a határozatlanság Iswolskit nem bántotta. Neki elég volt az a tudat, hogy a tengerszorosok most már megnyílnak, hogy Ausztria-Magyarország oly kalandba ugrik, amelyből megtépázva fog kikerülni és hogy az európai konferencia, melyen a nagyhatalmak meg fogják szégyeníteni a középponti hatalmakat, most már ki nem kerülhető. Ezért a diadalérzettől sugárzó sürgönyt küldött a buchlaui napról II. Miklós cárnak, aki a sürgöny szélére e jegyzetet írta: „Ezt a napot sohasem felejttem el.“ A szegény cár nem is sejtette, hogy még nehezebben felelhető napok is várnak reá.⁶⁸

Aehrenthalt sem bántotta ez a határozatlanság, sőt jól érezte magát a félhomályban. Úgy hitte, hogy Iswolskit lekötötte a nélkül, hogy adott volna neki valamit. De nem gondolta meg, hogy tulajdonképpen céljától, Oroszország barátságos magatartásának biztosításától, a buchlaui megegyezés félszegeése könnyen elútheti.

Iswolski boldogsága hamar elpárolgott. Buchlauból tovább utazott német földre, majd Olaszországba, Párizsba, Londonba és Berlinbe, hogy a buchlaui zsákmanyt, a nagy tengeri vívmányt az európai politikának

⁶⁸ A buchlaui találkozás irodalma igen nagy. Aehrenthal jelentéséből méríthetjük a találkozás hiteles történetét. (Bittner-Uebersberger I. No. 79.) Fontos még Berchtold jelentése, u. o. No 326, továbbá Berchtold közleménye Steinitz: Rings um Sassanov. Berlin, 1928. című könyvében. Iswolski igazi véleményét az annexióról megmondotta Gruitsch londoni szerb követnek. (Boghitschevitsch I. No 13.) — Hogy a buchlaui tárgyalás 6 óráig tartott, azt Aehrenthal írta vagy íratta Fortnighthy Review 1909. 787. l. Iswolski sürgönyéről és a cárról l. Taube id. m. 173. l.

oly tényezőjévé emelje, mely az annexió kérdésével kapcsolatban kényszerítse a nagyhatalmakat a berlini szerződés revíziója végett összehívandó konferenciára. E konferencián azután az orosz hazafiaknak mind a két vágya, a Konstantinápoly felé vezető víziút megnyitása és a balkáni szlávok hatalmának terjesztése, nagy lépéssel közelednék a valóság felé Iswolski dicsőségére és Aehrenthal szégyenére. Ezek a remények izgatták az orosz minisztert közvetlenül a buchlaui találkozás után, még szeptember vége felé is, midőn meglátogatta Schoen német külügyi államtitkárt Berchtesgadenben.⁶⁹

Innen szeptember 29-én Desióba érkezett Milano mellé, ahol Tittoni, az olasz külügyminiszter várta. Tittoni közvetlenül Iswolski megérkezése előtt értesült arról, hogy az annexió igen közeli eshetőség. Iswolski elbeszéléséből azt következtette, hogy az angolok és oroszok megegyeztek a tengerszorosok megnyitására nézve s hogy Aehrenthal Montenegró javára hajlandó a berlini szerződés 29. §-át gyökeresen megváltoztatni. Ez az utóbbi terv nagyon érdekelte Tittonit, mert ez az olasz dinasztia rokonszenvére számíthatott s az olaszok adriai érdekeinek is javára vált. Azért szerette volna ezt a tervet megvalósítani, noha a vele kapcsolatos annexiót nem szerette. Iswolskival abban egyeztek meg, hogy egy új hármas szövetséget kötnek, azaz hogy felajánlják Aehrenthalnak az osztrák-magyar-olasz és orosz megegyezést a tengerszorosok, a 29. § és az annexió kérdéseinek az európai konferencia napirendjére való kitűzésére nézve. Aehrenthal kapott az ajánlaton, s azt hirdette, hogy az olasz és orosz hatal-

⁶⁹ Grosse Politik, XXVI. No 8935.

mak, ha nem is formálisan, de lényegében hozzájárultak az annexió gondolatához. Pedig nem járultak hozzá. Tittoni és Iswolski csak azt akarták elérni, hogy a három hatalom egyetértésének látszata Aehrenthalt az annexió elhalasztására bírja és fogékonyabbá tegye a konferencia gondolata iránt. Aehrenthal talán szándékosan félreértette két kollegáját, — oly végből, hogy az európai diplomácia szemét kápráztassa az annexió érdekében kötött szövetségekkel. De az egész osztrák-magyar, olasz, orosz szövetségzés szappanbuborék volt, melyből semmi sem maradt a három diplomata kezében.⁷⁰

Iswolski Desióból Párizsba utazott, ahová október 4-én reggel érkezett meg.⁷¹ Itt tudta meg, hogy gróf Khevenhüller, a párizsi osztrák-magyar követ már október 3-án bejelentette a francia köztársaság elnökének az annexiót azzal a hozzátétellel, hogy Oroszország, Németország és Olaszország egyetértenek ebben a monarchiával. Egyszersmind átadták Iswolskinak Aehrenthal szeptember 30-án kelt levelét, melyben bizalmasan tudatja vele a buchlaui ígérethez képest, hogy uralkodója október 5-én kiterjeszti szuverénitását a két okkupált tartományra.⁷²

Iswolski nagyon fel volt izgatva, midőn Aehrenthal levelét olvasta és Khevenhüller kijelentését hallotta. Izgatottságának okát különfélekép magyarázzák.

⁷⁰ Itt mi lényegesen eltérünk Molden előadásától id. m. 170. 1. Forrásunk Bittner és Uebersberger I. No 111., 132., 230., 281., 293., 338. II.

⁷¹ Nem jelentéktelen dátum. Sosnosky szerint (Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns II. 169.) október 2-án értesült Párizsban az annexió kihirdetéséről. A Párizsba érkezés napjára nézve I. British Documents V. No 292

⁷² Bittner-Uebersberger I. No 103., 118., 146.

Némelyek azt hiszik, hogy Iswolskit meglepte Aehrenthalnak ez a gyors cselekvése.⁷³ Az igaz, hogy Aehrenthal Buchlauban nem határozta meg pontosan az annexió napját, de szavaiból kivehető volt, hogy október első napjaiban a delegációk ülősszaka idején akarja végrehajtani szándékát. Eziránt a dátum iránt Iswolski tisztában volt, amint Schoen államtitkárnak meg is mondotta még szeptember végén. Wesnitsch, a párizsi szerb követ előtt október 5-én kijelentette Párizsban, hogy ő előre látta Ausztria-Magyarország e lépését s hogy őt ez nem lepte meg.⁷⁴

Másrészt remélte Iswolski, hogy Aehrenthal október 5-e körül nem a bevégzett tényt fogja bejelenteni, hanem a berlini szerződést aláíró hatalmak hozzájárulását fogja kikérni.⁷⁵ Ez iránt ugyan Buchlauban ígéretet nem kapott, de mégsem bírta magában elfojtani azt a reményt, hogy Aehrenthal azt a természetes utat választván, neki mintegy kezére fog dolgozni a nagy európai konferencia előkészítésében. Ennek a reménynek felkeltéséért, vagy ébrentartásáért nem Aehrenthal volt felelős, hanem Iswolskinak illúzióra hajló természete. Iswolskinak egy másik illúzióját

⁷³ Fay id. m. I. 260. l.

⁷⁴ Schoen Goschennek mondotta 1909 január elején „Monsieur Iswolski had been under no misapprehension, and had told him in the course of September that he knew from Baron Aehrenthal that measures were going to be taken at once.” (British Documents V. No 507.) Wesnitsch jelentése Boghitchevitch I. No 6.

⁷⁵ Ezért mondotta Schoennek, hogy Aehrenthal a delegációknak az annexió *tervét* fogja előterjeszteni. (Gr. Politik, XXVI. No 8935.) Kivehető ez a reménye gróf Berchtold 1908 nov. 6-iki jelentéséből (Bittner—Uebersberger I. No 518.) és a desiói tárgyalásokból is.

Aehrenthal szándékosan táplálta. Buchlauban a két miniszter megegyezett abban, hogy Iswolski elkészíti a tanácskozás jegyzőkönyvét. És Aehrenthal nem áttallotta hat nappal a buchlaui beszélgetés után megírni Iswolskinak, hogy várja minél hamarább azt a jegyzőkönyvet.⁷⁶ A levél ravaszul van szerkesztve; Aehrenthal csak a Balkán-félszigetre vonatkozó egység írásbeli fogalmazását kéri s mintegy különválasztja attól az annexiós megállapodást. De nagyon természetes volt a levél következtében Iswolskinak az a reménye, hogy Aehrenthal megvárja majd a cártól aláírandó jegyzőkönyv elküldését, amire már október 5-e körül nem is kellett volna sokáig várnia. Aehrenthal ezt a jegyzőkönyvet már csak azért sem akarta megvárni, mert sejtette, hogy abban Iswolski az annexiónak nemzetközi szentesítésére veti majd a súlyt, mint Buchlauban is tette, a nélkül, hogy a felfogásához való hozzájárulást követelte volna Aehrenthal-tól.⁷⁷

Ezek a remények csak átfutottak Iswolski lelkén; nem a bennök való csalódás volt főoka az izgalomnak, mely Párizsba érkeztekor elfogta. Más okok erősebben izgatták. Az orosz közvélemény és a szláv testvéreké sokkal hevesebben nyilatkoztak az annexió ellen, semmint hitte volna, amikor az annexiót felkínálta Aehrenthalnak. Hiába magyarázta a testvéreknek, hogy az annexió által semmit sem vesztenek, ellenben a vállalat politikai következménye által csak nyerhetnek. Erősen hatott továbbá Iswolskira Khevenhüllernek elharmarkodott nyilatkozata, hogy Oroszország hozzájárult

⁷⁶ Bittner—Uebersberger I. No 82.

⁷⁷ Erre nézve igen tanulságos gr. Berchtold jelentése. (Bittner—Uebersberger I. No 517.)

az annexióhoz, ami még Aehrenthalt is kényes helyzetbe hozta. Kénytelen volt ő is elismerni, hogy Oroszország és Olaszország hozzájárulása nem tekinthető formálisnak. Iswolski pedig azt hajtotta, hogy ő az annexió nemzetközi jellemét kiemelte Buchlauban is, hogy ott nem történt megegyezés, csak akadémikus beszélgetés volt az egész. Remegett attól a gondolattól, hogy nyilvánosságra kerül memoranduma, melyben felajánlotta a kettős monarchiának nemcsak a két tartomány, hanem a szandzsák annexióját is. Zavarában vakmerően hazudozott. Wesnitsch előtt fejtegette, hogy a szandzsákból való kivonulást ő követelte Aehrenthal-tól. Hazudozásainak sikerét előmozdította a buchlaui alku formátlansága.⁷⁸

Párizsban még éltette Iswolskit a remény, hogy az angol politika gyógyító írt tapaszt államférfiúi hírnevének sebére. Londonban azonban Grey igen udvariasan, de állhatatosan azt hangoztatta, hogy a Dardanel-lák kérdésének szabályozása nem időszerű.⁷⁹ Most az a keserű érzés gyötörte Iswolskit, hogy botorul járt el, midőn Aehrenthalt az annexióra csalogatta. Pórus járt ravaszkodása a megbántott ártatlanság színében tűnt fel előtte, míg Aehrenthal fogásai ellen mértéktelen gyűlöletet érzett. Féktelenül szidalmazta az alattomos Aehrenthalt, midőn Londonból Berlinbe érkezett egészen megtörve.⁸⁰ Szidalmait Berlinben mosolyogva fogadták; megalázott önérzettel érkezett vissza Szent-Pétervárra. Egyedüli reményét abba a konferenciába vetette, melyen bosszút akart állani politikai ellenfelén

⁷⁸ Boghitchevitch id. h., Bittner-Uebersberger I. No. 281.

⁷⁹ Grey: Fünfundzwanzig Jahre Politik. München, 1926 Bd. I. 176. s. kk.

⁸⁰ Bülow: Denkwürdigkeiten II. 393. skk.

és versenytársán. A személyes versenyben tehát Aehrenthal győzött, de felette drága áron. Aehrenthal valamennyi nagyhatalmat mellőzve egyedül Oroszországgal alkudozott az annexió érdekében, mivel úgy hitte, hogy Oroszország beleegyezése biztosítja a sikert, sőt azt is remélte, hogy az alku által elszakítja Oroszországot Angliától.⁸¹

Ezekről a szép céloktól ugyancsak messze esett azáltal, hogy meg akarta döbbszteni a világot az annexió kihirdetésével. Aehrenthal e szerencsétlen gondolatból kiindulva mesterkedett Buchlauban szeptember 16-án s még azután is, mikor Iswolskiban azt a hitet akarta felébreszteni, hogy várja az ő általa szerkesztett jegyzőkönyvet. Fogásai felbőszítették az orosz minisztert s különösen a cárt, de az orosz közvéleményt is, s így az orosz politika még hevesebben támadta az annexiót, semmint Buchlau nélkül támadta volna.⁸² Az orosz-angol szövetséget pedig Aehrenthal eljárása még szorosabbra fűzte. Aehrenthal tehát önmagát szedte rá Buchlauban éppúgy, mint ellenfele.

III.

Török-bolgár politika.

Közvetlenül a buchlaui találkozás után Aehrenthal kijelentette, hogy vállalatának diplomáciai előkészítése rendben van s így a török kormánnyal már nem szük-

⁸¹ Bittner-Uebersberger I. No 40., 89.

⁸² L. Berchtold idézett jelentéseit és II. Miklós levelét Vilmos császárhoz 1908. dec. 15. (Gr. Polit., XXVI. No 187.)

séges alkudoznia az annexió iránt.⁸³ Pedig igen közel-
eső és egyszerű volt az a gondolat, hogy a szuverént,
kinek ideiglenesen elfoglalt tartományai végleges bir-
tokká voltak átalakítandók, meg kellene kérdezni, hogy
mit gondol e változás felől? Goschen, a bécsi angol kö-
vet, az annexió első hírére azt kérdezte Aehrenthaltól,
hogy miért nem próbált megegyezni Törökországgal,
mikor maga sem tagadja, hogy a töröknek joga van
tiltakoznia az annexió ellen? Aehrenthal erre azt vá-
laszolta, hogy ha megpróbálja előre az egyezést, a tö-
rök kormány azt nem fogadja el, hanem elkeseredett
volna a nélkül, hogy valami változott volna az esemé-
nyek fejlődésében.⁸⁴

Ez a logika nem győzte meg az angol diplomatát.
Bizonyára azt hitte, hogy nem szabad megfosztanunk
jogától azt, akit nem akarunk elkeseríteni, vagy leg-
alább ne fesszük meg attól előzetes ígéret, alku és kér-
lelés nélkül. Bülow kancellár és az angol diplomaták
egyetértettek abban, hogy az annexiónak jogi és poli-
tikai tekintetben legegyszerűbb módja lett volna a szép-
szerével való előzetes megegyezés a török kormány-
nyal.⁸⁵

De az ilyen természetesen egyszerű megoldás nem
tetszett Aehrenthalnak, a bonyolultabb kombinációk
kedvelőjének. A meglepetés, a megdöbbenés politiká-
jára úgy látszik az általa követendő mintának válasz-
tott Bismarck módszereinek félreértése miatt határozta
el magát és határozatához makacs önteltséggel ragasz-
kodott.

⁸³ Bittner és Uebersberger I. No 81.

⁸⁴ British Documents V. No 318.

⁸⁵ British Documents V. 608.; Bittner és Uebersberger
I. No 287.

Ha legalább jól választotta volna meg az időt a meglepetésre. De amikor az ifjú török forradalom fellanyozta a nemzeti érzést Törökországban s amikor a szultán birodalmában a nemzeti közvélemény lett hatalommá, a török szuverénítás jogtalan és váratlan megeseonkítása nem kábultságot, hanem hangosan nyilatkozó felháborodást idézett fel.

És mintha Aehrenthal szándékosan akarta volna gyarapítani az annexió végrehajtásának akadályait, azon volt, hogy Bulgária is elszakadjon Törökországtól, egyidejűleg az annexió kimondásával.

Vajon mondhatjuk-e, hogy Aehrenthal biztatta Ferdinándot a bolgár függetlenség kimondására és a szuverént megillető cím felvételére? Mondhatjuk-e, hogy felelősség illeti őt a bolgár függetlenségnek és az annexiónak majdnem egyidejű kihirdetéséért?

Ma már igennel felelhetünk e kérdésekre, noha annakidején a miniszter azokra kitérő, inkább tagadó válaszokat adott. Pedig Bulgária neki nagyon sokat jelentett; Balkán-politikája végső, nagy céljának tekintette Szerbiának megsemmisítését, vagy legalább megtörését. Úgy gondolta, hogy ennek a munkának elvégzésére Bulgáriát kellene felhasználnia.⁸⁶ Beszélgetett e tervről a bolgár fejedelemmel már 1908 márciusában. Ferdinándnak annyira tetszett ez a gondolat, hogy ajánlgatni próbálta Szerbia beolvasztását a kettős monarchia birtoktestébe.⁸⁷ Aehrenthal Ferdinánd fejedelemhez írt augusztus 5-i levelében jónak látja kijelenteni, hogy a világért sem akadályozná Bulgáriát, ha azt érdekei cselekvésre ingerelnék.⁸⁸ A miniszter

⁸⁶ Gr. Pol., XXVI. No 8927.

⁸⁷ Bittner—Uebersberger I. No 1.

⁸⁸ U. o., No 27.

újra hangoztatta ezt a gondolatot, midőn Ferdinánddal beszélgetett Budapesten szeptember 23. és 24-én. Egyebek közt azt mondotta neki a saját hivatalos jelentése szerint, hogy a fejedelem vigyázzon, nehogy elmulaszson egy kedvező alkalmat a legitim bolgár kívánságok teljesítésére. Nem titkolta el a miniszter azt, hogy a kettős monarchia helyzete Boszniában és a Szandzsákban a török forradalom által súlyosbodott s így el kell magát valamire határoznia.⁸⁹

Aehrenthal hivatalosan óvatos szavaiból is kivehető, hogy Ferdinándot leplezett, de mégis átlátszó fordulatokkal biztatta a függetlenség kimondására és az annexió tervre is célozgatott előtte, mintha a török szuverénitás ellen intézett két támadásnak egyidejűségében a kettős siker biztosítékát látta volna.

Egy héttel a budapesti beszélgetés után a konstantinápolyi diplomáciai körök már jól tudták, hogy mi készül. Pallavicini szeptember 30-án figyelmeztette miniszterét, hogy nem kívánatos az annexió és a bolgár függetlenség egyidejűsége, mert a törökök sejteni fogják a kapcsolatot a két vállalat közt és általában a török kormány a kettős csapás által igen súlyos helyzetbe kerülne.⁹⁰ II. Vilmos hallatlan ostobaságnak nevezte a két támadás egyidejűségét.⁹¹ Marschall, a konstantinápolyi német követ annyira fel volt háborodva az osztrák-magyar és a bolgár kezdemények együttességén, hogy azt ajánlotta kormányának, ne ismerje el az annexiót.⁹²

Aehrenthal is restelte, hogy nem igen bírja elhá-

⁸⁹ U. o., No 87.

⁹⁰ U. o., No 100.

⁹¹ Gr. Pol. XXVI. No 8968.

⁹² U. o., No 8970.

rítani magától annak az együtteségnek ódiumát; sőt amikor a Pallavicini által előrelátott következmények terhét éreznie kellett, az a vallomás röppent el ajkairól, hogy a bolgár függetlenség és az annexió egyidejű kihirdetése a „rendezés hibája“ volt.⁹³

Az önbírálatnak ez a játszi kísérlete akkor még nem fenyegette a miniszter önérzetének nyugalma, amikor megbízásából Pallavicini felolvasta Kiamil nagyvezér előtt az annexióról értesítő jegyzéket október 6-án.

Kiamil ki-kitörő ingerültséggel hallgatta végig a felolvasást. Pallavicini kénytelen volt őt mérsékletre inteni. A nagyvezér megjósolta, hogy a kettős monarchia meg fogja banni bolgár politikáját. „Igen, — mondotta — ha csupán Boszniáról volna szó és ha a monarchia erről velünk előzetesen alkudozott volna, hamar megegyezhetnénk. De a baj az, hogy Bosznia ügye össze van kapcsolva a bolgár függetlenséggel. Ez a mi közvéleményünkre rosszul fog hatni.“⁹⁴

Háborúval a porta nem válaszolhatott az annexióra, amit a nagyvezér őszintén megvallott, de az a tiltakozás, melyet a bécsi török követ már október 7-én bejelentett az ottani külügyi hivatalnak, súlyosbította a kettős monarchia diplomáciai helyzetét. Pallavicini igen ügyes szóbeli tárgyalások által arra akarta bírni a török kormányt, hogy ha nem is vonja vissza tiltakozását, legalább jelentse ki szóval megnyugvását a helyzetben s álljon el a további ellentmondástól.

⁹³ Gr. Pol. XXVI. No 9088. 1908. nov. 7. „Aehrenthal hat zugeben müssen, dass die Gleichzeitigkeit der oest.-ungar. und der bulgarischen Aktion ein Regiefehler gewesen sei und die Lage erschwert habe.“

⁹⁴ Bittner—Uebersberger I. No 211.

Pallavicini és Marschall, úgylátszik már bíztak e tárgyalások sikerében, amikor Aehrenthal október 21-én utasította Pallavicinit, hogy szólítsa fel a portát az annexiónak jegyzékben való elismerésére. Ennek fejében a miniszter megígérte, hogy a monarchia lemond minden jogáról a szandzsákra. Azonkívül még azt is kijelenti, hogy őszintén óhajtja a török birodalom épségét és ez épség ellen eddig semmiféle kötelezettséget sem vállalt.

A nagyvezért ezek az ígéretek nem hatották meg. A szandzsákról már úgysis lemondott az osztrák-magyar kormány, az integritásra vonatkozó kijelentése pedig jámbor óhajtás volt, mely szinte gúnynak hangzott a két török tartománynak végleges elvesztése és a bolgár elszakadás után. A török minisztertanács visszatartotta a javasolt jegyzékváltás gondolatát s így Aehrenthal október 21-i utasításának csak az volt az eredménye, hogy Törökországban növekedett az elkeseredés Ausztria-Magyarország ellen. A vezérlő török államférfiak a könnyelműen kimondott annexióért nem hangzatos ígéretek bírságát akarták a kettős monarchiára róni. Önérzetük Aehrenthal vergődésének láttára növekedett. Kiamil novemberben már azt ajánlotta Pallavicininnek, hogy Bosznia és Hercegovina alkíttassanak át autonóm tartományokká egy a hatalmaktól kinevezett és a szultántól megerősített váli kormányzata alatt. Pallavicini kijelentette, hogy ilyen ajánlatról beszélni sem lehet. De Kiamil indítványa mutatta, hogy a felháborodott török közvélemény nem fogad el üres szavakat engesztelő áldozatul.⁹⁵

Mert, mint Kibar Zadé, a török nacionalista izgató

⁹⁵ Ezekre nézve l. Bittner—Uebersberger I. No 174., 363., 398. Grosse Politik Bd. XXVI. No 9206., 9209., 9210., 9232.

mondotta, az annexió megsértette az új Törökországot önérzetében és akadályozta szilárdulását. A török mohamedánokat erősen izgatta az a körülmény, hogy az annexió által 600.000 mohamedán a szultán-khalifa szuverénitása alól örökre kí volt véve. Hogy ez nem új állapot, hogy már harminc év óta nem a kalifa parancsolt az okkupált tartományokban, azt még műveltebb törökök sem vették tekintetbe.⁹⁶

Az annexió kijelentése után rögtön kezdődtek a törökországi tüntetések a monarchia ellen. Október 10-étől kezdve a török sajtó felszólítására a közönség nem vásárolt osztrák árucikkeket. Naponként növekedett a bojkottmozgalom. A hamalok, vagyis teherhordók, többnyire fanatikus kurdok a világért sem vállalkoztak osztrák áruk elszállítására; hozzájuk csatlakoztak a kikötők munkásai, úgy hogy a Lloyd-hajók szállítmányainak kirakodása lehetetlenné vált. Érdekes, hogy az ifjútörök sajtó, sőt a kormány is kímélni akarta a magyar közvéleményt. Csupán az osztrák árukra terjesztették ki a bojkottot. Emlékeztek a nagy véderő vitára, számítottak az osztrák-magyar ellentétre és a magyar-török szimpátiára. Ellenben az osztrák ipart érzékenyen sujtotta a bojkott, melyet az ifjú török komité vezetett és a kormány titkolt örömmel szemlélt.⁹⁷

Aehrenthalt idegessé tette a mások meglepetésére számító politikájának ez a reá nézve meglepő következménye. A bojkott kezdete után néhány nappal arra gondolt, hogy bosszúból Bulgáriát fogja háborúra ingerelni Törökország ellen. E szerencsétlen ötlet által

⁹⁶ Bittner—Uebersberger I. 680., 930.

⁹⁷ U. o., No 224., 253., 354., 659., 688. és Gr. Pol. XXVI. No 9232.

Németországot akarta arra bírni, hogy sürgesse a portán a bojkott elfojtását és az annexió ellen beadott tiltakozás visszavonását.⁹⁸

Tevfik külügyminiszter valóban hajlandónak nyilatkozott október 15-én a tiltakozás visszavonására, de csak oly feltétellel, ha Ausztria-Magyarország elvállalja a török államadósság egy részét. Wekerle miniszterelnök kijelentette novemberben a magyar képviselőházban, hogy a monarchia nem vállalhat anyagi terheket Bosznia és Hercegovina miatt, amiért az ifjú törököket kiábrándította a magyarokba vetett reményükből. Az akkor hazájában mindenható szervezetnek, az „egység és haladás“ nevű komiténak lapja azt jegyezte meg Wekerle beszédére, hogy ha ez így van, sohasem egyezünk meg, mert az államadósság egy részének átvétele *conditio sine qua non*ja mindenféle egységnek.⁹⁹ Hiába követelte Pallavicini a török kormánytól a bojkott megszüntetését, a nagyvezér tehetetlen volt a nép szenvedélyeitől hajtott mozgalom ellen. A török közvélemény hazaárulónak nevezett mindenkit, aki a bojkott ellen szólni mert; Kiamil nagyvezérnek már csak azért sem volt kedve magára venni a hazaáruló címét, mert úgy látta, hogy a bojkott kitűnő eszköznek bizonyult az annektáló monarchia puhítására.¹⁰⁰

Aehrenthal megvallotta a bécsi német követ előtt, hogy a bojkott gondokat okoz neki. A legjobb akarat mellett sem tárgyalhat a portával az annexió elismerésének feltételei iránt, amíg a bojkott meg nem szűnik. Hiszen tudja, hogy a török kormány nem kényszerít

⁹⁸ Bittner-Uebersberger I. 296.

⁹⁹ U. o., No 570.

¹⁰⁰ U. o., No 570., 600.

heti alattvalóit az osztrák-magyar áruk vásárlására, de annyit mégis megtehetne, hogy hivatalnokait a kikötőkben és a vámhelyeken az osztrák-magyar szállítmányok igazságos kezelésére bírja. Az osztrák kereskedők, nagyiparosok és bankok zúgolódtak és nem éppen enyhén bírálgatták Aehrenthal politikáját. Aehrenthal zavarában november vége felé a francia kormányt akarta megnyerni közvetítésre a bojkott megszüntetése végett. Sokat várt e kísérlettől, de csalódnia kellett. A kudarecal végződő kísérletet az előkelő osztrák politikai körökben a miniszter gyöngesége és tanácstalan kapkodása jelének vették. Ezek a körök a miniszter rövidlátását és merev makaességát okolták különösen azért, hogy Törökországgal a monarchia nem tud egyességre jutni.¹⁰¹

Aehrenthal november végén különböző kedvezményeket ajánlott fel a portának, úgy mint a 15 százalékig terjedő vámemelésnek s a monopóliumok gyarapításának megengedését, azután engedményeket az extritóriális postahivatalok és az albániai katolicizmusra vonatkozó protektorátus kérdéseiben.¹⁰² Az ajánlatok hatástalanok voltak, mert a vámemelés és a monopóliumok kedvezményét csupán a nagyhatalmak összesége adhatta meg. Hogy a monarchiának joga volna a protektorátusra az albániai keresztények felett, azt a porta tagadta s így az ajánlatok közül csak a törökországi osztrák postahivatalok eltörlése maradt meg valódi kedvezménynek, de ez ki nem elégíthette a török kormányt.¹⁰³

A német birodalmi kormány Marschall tanácsára

¹⁰¹ Grosse Politik, XXVI. No. 9231., 9234.

¹⁰² U. o., 9235.

¹⁰³ U. o., No. 9247.

december elején azt ajánlotta Aehrenthalnak, hogy ne ragaszkodjék a „semmi tárgyalás a bojkott megszüntése előtt”-féle elvhez s adjon pénzbeli kárpótlást a török kormánynak, hiszen a bojkott ügyis nagy kárt okoz a monarchiának.¹⁰⁴ Aehrenthal nem akart lemondani arról az elvről és a török államadósság egy részét sem akarta elvállalni, mivel, úgymond, az okkupáció óta nagy összegeket költött a monarchia a két provincia javára. Aehrenthal ekkor még, körülbelül december első napjaiban, lealázásnak érezte a kárpótlás fizetését.¹⁰⁵

Sőt arra határozta el magát, hogy ő kéri a portától a bojkott által okozott károk megtérítését. Pallavicini igen kedvetlenül fogadta ezt a megbízatást, sőt Marschall tanácsának értelmében izente miniszterének, hogy csak a fizetés elvállalása szünteti meg a bojkottot és oldja meg az annexió kérdését.¹⁰⁶

Most már a kételyek erősen ostromolták Aehrenthal makaesságát. December 10-én utasította Pallavicinit, hogy a bojkott kárainak megtérítését követelnie kell ugyan, de az alkut az annexió elismerése iránt tovább folytathatja a bojkott alatt is.¹⁰⁷

Ezzel a hajó elindulhatott a zátonyról, de lassan haladt tovább. A bojkottért járó kárpótlás követelését a nagyvezér gúnyosan mellőzte. Ausztria-Magyarország ellenséges cselekedete — mondotta — okozta a bojkottot, melyet mi el nem fojthattunk. Az felelős a

¹⁰⁴ U. o., No 9239., 9240.

¹⁰⁵ U. o., No 9247, Metternich december 18-i londoni jelentése.

¹⁰⁶ Bittner-Uebersberger I. No 704., 709.

¹⁰⁷ U. o., No 718.

kárért, aki okozta.¹⁰⁸ A nagyvezér mégis örült, hogy a bojkott kárpótlása kikapcsolásával folytathatja az alkudozást Pallavicinival. De az örgróf egyre a gazdasági kedvezményeket kínálta, a nagyvezér pedig egyre csak a készpénzt követelte. Karácsony felé Aehrenthal tanácskozott Wekerlével, Bienerttel és Buriánnal a teendők felől. A két miniszterelnök és a közös pénzügyminiszter egyetértettek abban a külügyminiszterrel, hogy a monarchia méltóságával ellenkeznek az, ha pénzen vásárolná meg a törökök jóindulatát. De mivel mindenfelől ajánlották a monarchiának, hogy elégítse ki pénzzel a törököt, a miniszterek elhatározták, hogy a már említett gazdasági kedvezményeken felül a monarchia kezességet vállal a többi hatalommal együtt egy nagy török kölcsönért, sőt ha ez sem volna elég, Ausztria-Magyarország 50 vagy 60 millió frank erejéig külön kezességet is vállal.¹⁰⁹

Aehrenthal ekkor már tudta, hogy minden ilyen ajánlgatás kárbaveszett fáradság és bárhogymemlegette a monarchia méltóságát, 1908 végén szerette volna pénzadománnyal jóvá tenni elhamarkodását. De a két miniszterelnök s különösen Wekerle ellenkeztek Aehrenthallal. Wekerle restelte volna a magyar parlament előtt megvallani, hogy az annexiós politika módszeréért, melyet ő könnyű szívvel helyeselt, a monarchiának sarcot kell fizetnie. De végre engedett, amikor formulát találtak a sarc érdességének eltakarására. Nem az annexióért akarunk fizetni, hanem az okkupált tartományok állami erdőbirtokáért — izente Aehrenthal Konstantinápolyba. Kétmillió hektár er-

¹⁰⁸ Bittner-Uebersberger I. 766.

¹⁰⁹ Gr. Pol. XXVI. No 9249; Bittner-Uebersberger I. No 823.

dőért két és fél millió török fontot, azaz 54 millió aranykoronát kínált Pallavicini Kiamilnak 1909 január 9-én.¹¹⁰

Ez már olyan beszéd volt, melyet Kiamil méltányolni tudott. Ha Pallavicini az annexió kihirdetése előtt ilyen érvekkel igyekszik hatni a török kormányra, azt kell hinnünk, hogy a monarchia anyagi vesztesége kisebb lett volna. Elég az, hogy a január 9-i ajánlat után helyreállott a barátság a két kormány között, de a formális egyesség megkötésének akadályai még sem símultak el.

A bojkott nem szűnt meg. Sőt katonák és vámhivatalnokok is segítettek a fanatikus hamaloknak és kikötői munkásoknak néha igen komoly zavarok előidézésében. Nem a nagyvezér parancsolt nekik, hanem a komité, mely ekkor még nem akarta, vagy nem merte csillapítani a hullámokat.¹¹¹ Azután a novibazari szandzsák kérdése okozott bonyodalmakat. Aehrenthal azt hitte, hogy a szandzsák teljes átengedése kibékíti majd a portát az annexió gondolatával. Ebben is alaposan csalódott. Kitűnt, hogy igaza volt gróf Andrássy Gyulának, a Wekerle-kabinet tagjának, midőn határozottan ellenezte a szandzsáknak cserbenhagyását.¹¹²

¹¹⁰ Bittner-Uebersberger I. No 850, 862, 865. Aehrenthal írja Szögyénynek 1909 január 7-én, hogy a két miniszterelnök egyideig ellenezte a pénzbeli kárpótlást. (Gr. Polit. XXVI. No 9259.) Marschall január 11-i jelentésében (u. o., No 9261.) csak Magyarország ellenállását említi. Ugyanezt mondja Cartwright, a bécsi angol követ, január 11-i jelentésében. (British Documents V. No 512.) L. még Molden: Graf Aehrenthal. 80. l.

¹¹¹ Bittner-Uebersberger I. 930, 941, 974, 993.

¹¹² Friedjung id. m. II. 233. és a *Magyarság* fent idézett száma.

Hiszen a megszállott szandzsák akadályozta Montenegro és Szerbia egyesülését. Mihelyt a török-osztrák egyezésnek híre terjedt, a szerbek megizenték Konstantinápolyba, hogy követelik a szandzsákot, ha a két hatalom megkötí az egyességet.¹¹³ Az albán mohamedánok nyugtalanok lettek a fenyegetések miatt és azt kívánták, hogy az annektáló monarchia vállaljon kötelezettséget a szandzsák katonai védelmére. A nagyvezér is szerette volna, ha a szerződő monarchia kezességet vállal a szandzsákért vagy öt évre, amíg a török birodalom felkészül területeinek védelmére. Aehrenthal méltányolta ugyan a nagyvezér aggodalmát, de a védelmi kötelezettség elvállalásától húzódozott, mert valóban nehéz is volt azt elvállalnia oly veszély ellen, amelyet maga idézett fel, a szandzsákból való kivonulás által.¹¹⁴

Végül a gazdasági kérdések is fennakadást okoztak. A porta nem elégedett meg azokkal az inkább látszatra értékes gazdasági kedvezményekkel, melyeket a bécsi külügyi hivatal kínált neki még a pénzbeli kárpótlás felajánlása előtt. Szerették volna a törökök a kettős monarchia helyeslésével előkészíteni birodalmuk teljes politikai és kereskedelmi önállóságát, ami károsította volna az osztrák-magyar gazdasági érdekeket. Ezért Aehrenthal nem akarta teljesíteni a kívánságot.¹¹⁵ E különböző körülmények miatt húzódott el az egyesség megkötése 1909 január 9-től február 26-ig. Az e napon aláírt török-osztrák-magyar egyezményben az egyik fél elismeri az annexiót, a másik kötelezi magát, hogy az egyezmény ratifikálása után két hétre

¹¹³ Gr. Pol. XXVI. No 9262.

¹¹⁴ Bittner-Uebersberger I. 907., 921., 948.

¹¹⁵ U. o., No 1022.

harmadfél millió török fontot fizet aranyban a két tartománynak különböző természetű ingatlanaiért.¹¹⁶

A szandzsák védelmére vonatkozó tárgyalásoknak nines nyoma az egyezményben. A szerződő felek az egyezmény aláírása után is váltottak jegyzékeket e kérdésben. Aehrenthal csupán a diplomáciai védelemre akarta kötelezni a monarchiát, de a nagyvezér a katonai védelmet kívánta. A német kormány is támogatta a török felfogást s így Aehrenthal 1909 március 22-én megnyugodott abban, hogy a diplomáciai jegyzékben, ahol a monarchia „minden támogatást” ígér a szandzsák védelmezésében, a nagyon általános értelmű szavak mellé odatéessék e kifejezés: „hathatós segítséget” is ígéri. Ezt a nagyvezér katonai értelemben vehette a nélkül, hogy határozottan arra lett volna érthető.¹¹⁷

Ez a körmönfont diplomáciai fogás talán megnyugtatta Aehrenthal önérzetét, hanem a szandzsáknak azt a rendeltetését, hogy elválassza Szerbiát Montenegrótól, nem állította helyre.

A február 26-i egyezmény megkötése után a komité megszűntette a bojkottot, a nélkül, hogy a monarchia kereskedelmének kára megtérült volna.

Ilyen kevésbé örvendetes eredményei voltak a meglepetés politikájának a török birodalomban.

És vajon az a politika, mely a bolgároknak a török rovására is kedvezett, meghozta-e a kívánt eredményt? Annyit elért Aehrenthal, hogy egyideig a függetlennek nyilvánított Bulgária protektorának te-

¹¹⁶ A február 26-i „accordot” l. Pierre Albini: *Les Grands Traités Politiques*. Paris, 1923. 237. l.

¹¹⁷ Bittner-Uebersberger II. No 1292., 1320. Gr. Pol. XXVI. No 9273.

kintették. Oroszország nem jó szemmel nézte Aehrenthal előretörését oly hatáskör felé, melyet a maga természetes és hagyományos jogának tekintett.¹¹⁸ Ez nem zavarta Aehrenthalt protektori szerepében. Mivel Bulgária elszakadása jelentékenyen sértette a török uralom körét és a török kincstár érdekeit, Szófia és Konstantinápoly közt vihart jelezni látszó feszültség keletkezett. Aehrenthal megizente Szófiába, hogy ne féljenek, a monarchiára biztosan támaszkodhatnak.¹¹⁹

Ez azt jelentette, hogy egy török-bolgár háborúban Ausztria-Magyarország lekötne Szerbiát, nehogy hátba támadja Bulgáriát. Erre azonban most nem került a sor, mert a török nem volt elég erős a tőle elszakadt vazallus letörésére, örülnie kellett, ha anyagi kárpótlást kap a bolgár adóért, a keletruméliai jövedelmekért és a bolgárok által már szeptember végén elfoglalt keletruméliai vasútvonalért.

A különböző kárpótlási címek közül Aehrenthalt leginkább a vasúti érdekelte, mert a keleti vasút egy osztrák társaságnak volt bérbe adva. A miniszter tartozott tehát az osztrák s részben német tőke érdekeit védelmezni. Azért izente november végén Szófiába, hogy ha Bulgária a vasúti kárpótlás és esetleg még a keletruméliai jövedelmekre nézve megegyezett Törökországgal, meg fogja indítani a mozgalmat a bolgár királyság európai elismerése iránt s oda is fog hatni, hogy a bolgár évi adó megtérítése és a török államadósság egy részének Bulgáriára való áthárítása ki hagyassanak a tárgyalásokból.¹²⁰

Ez igen szép ajánlat volt, de hatása mégis elma-

¹¹⁸ Bittner-Uebersberger I. No 328.

¹¹⁹ U. o., No 319.

¹²⁰ U. o., No 655.

radt, mert Szófiában érezték, hogy a monarchia az annexió következtében igen nehéz és meglehetősen elszigetelt helyzetbe jutott. Az olyan pártfogó, aki maga is pártfogásra szorul, hiába ajánlgatja szolgálatait. Október első napjaiban a monarchia tekintélye még fénylő csillagnak látszott a bolgárok előtt, december elején már igen halványnak tetszett nekik az a fény. Figyelmük most Oroszország felé fordult.¹²¹ Pedig ez a hatalom egy bolgár-szerb-montenegrói szövetség mellett izgatott már 1908 december első felében.¹²² Aehrenthal még mindig nem látta világosan a helyzetet. Épp az orosz izgatás hírének hatása alatt szólította fel a bolgár kormányt a formális szövetség megkötésére, mindig abból a feltevésből indulva ki, hogy Szerbia közös ellensége Bulgáriának és a kettős monarchiának, ami bizonyos körülmények közt igaz is volt, de épp 1909 elején a helyzet lényegét nem jellemezte. Az akkori helyzetet sokkal jobban jellemezte Sinoviewnek, a konstantinápolyi orosz követnek az a mondása, hogy a bolgárok a döntő pillanatban az orosz és nem az osztrák-magyar jelszónak fognak engedelmesskedni.¹²³ Ezt még január vége felé sem akarta Aehrenthal elhinni, sőt ekkor a bolgár és osztrák-magyar egyetértést a katonai konvenció formájában akarta a párturalom változó irányai ellen biztosítani.¹²⁴

Valóban, 1909 január végén olyan hírek keringtek, mintha Bulgária és Törökország összeütközésre készülnének. Bulgária a háromféle követelés kielégíté-

¹²¹ U. o., No 702.

¹²² U. o., No 736.

¹²³ U. o., No 835. és Grosse Politik XXVI. No 9299.

¹²⁴ Bittner-Uebersberger I. No 923.

sére csak 82 millió frankot akart fizetni, a török közvélemény pedig 100 millió frankot is keveslett. A felek alkuja fennakadt. Aehrenthal ajánlata a titkos katonai konvenció iránt időszerűnek látszott. Bulgária azonban akkor, amidőn a szláv egyesülés eszméje uralkodóvá lett a Balkánon, nem akart oly hírbe jutni, hogy szövetkezik egy nem-szláv hatalommal a szláv testvériség érdekei rovására. Annál szívesebben fogadták Szófiában Iswolski január 30-i ajánlatát, mely a bolgárnak és a töröknek egyaránt kedvezett. Ez ajánlat értelmében Törökország 125 millió frankot kapott olyformán, hogy Oroszország elengedett a neki még 74 évig fizetendő török hadisarcból negyven évi járandóságot, a Bulgáriától követelt kárpótlások fejében. Bulgária ezért csak 82 millióval tartozott Oroszországnak s így 43 millió franknyi ajándékot kapott a szláv nagyhatalomtól. Törökország kötelezte magát, hogy a negyven évi hadisarc elengedése fejében elismeri Bulgária teljes függetlenségét.

Aehrenthalt igen kellemetlenül érintette Iswolskinak meglepő ajánlata. Szerette volna azt megghiúsítani. De Bulgária kapott rajta és Törökország miután belátta, hogy nem érhet el többet, szintén belenyugodott. Iswolskinak ez államférfíui sikerét dicsőítették Oroszországban azok, akik a buchlaui hibákért hevesen támadták. Aehrenthal pedig azt hitte, hogy Bulgáriával megköthette volna a titkos egyezményt, ha Iswolski pénzügyi terve nem vonja el az új államot Ausztria-Magyarországtól. Pedig azt a tervet alighanem Szófiából ajánlották Iswolskinak és amidőn 1909 februárjában Ferdinánd cárt az orosz udvar Pétervározt új címéhez illő szertartással fogadta, világossá lett, hogy Bulgária orosz intésre nem hadakozni, hanem egye-

sülni kívánt Szerbiával. Aehrenhalt csak az a remény vigasztalta, hogy a bolgárok a reálpolitika hívei lévén, nem felejtetik el érdekeik ellentétét a szerbekéivel s így egykor még felhasználhatók lesznek az alkalmatlan déli szomszéd megtörésére. Sovány kárpótlás volt ez a remény azért a politikáért, mely a középponti hatalmak érdekeinek rovására Törökország helyzetét a bolgárok időszerűtlen biztatásával és pártolásával súlyosbította. A szófiai titkos alku megghiúsulta után Aehrenthal ily töredelmes vallomást tehetett volna: igaza volt Kiamilnak, midőn 1908 októberében megjósolta, hogy a monarchia meg fogja bánni bolgár politikáját.¹²⁵

IV.

A konferencia tervének kimúlása.

Kétségtelen, hogy Aehrenthal, mint már említettük, a február 26-i török-osztrák-magyar jegyzőkönyvet olesóbban és hamarább is elérhette volna, ha október 5-e előtt pénzt kínál a nagyvezérnek.¹²⁶ A török hozzájárulás az annexió gondolatához lényegesen könnyítette volna a kettős monarchia diplomáciai helyzetét, mely a meglepetésszerűen kihirdetett annexió után igen borússá lett. Az optimizmus, mellyel Aehrenthal az annexiót előkészítő közös miniszteri

¹²⁵ A fentiekre nézve l. Grosse Politik XXVI. No 9314., 9316., 9326., 9338., 9347. Bittner-Uebersberger I. No 943., 945., 946., 960., 1019., 1022., 1139. British Documents V. 689. l. No 359., 540., 542., 562.

¹²⁶ Ez a véleménye gróf Metternichnek, a londoni német követnek, Gr. Pol. XXVI. No 9190.

konferencián tervét ajánlotta, ugyancsak felületesnek bizonyult október 5-e után. Nem csupán Konstantinápolyban keltett megütközést a berlini szerződésnek váratlan megszegése.

Eleintén még a német udvar és diplomácia is idegenkedett Aehrenthal módszereitől. II. Vilmos élesen és igen találóan bírálta a miniszter huszáresínyjét.¹²⁷ Gróf Metternich, a londoni német követ arra intette a német külügyi hivatalt, hogy nem szükséges Aehrenthal minden „bohóságára“ igent és Ament mondania.¹²⁸ Ennek az intelemnek épp az ellenkezőjét fogadta meg a német kormány, mert azt hitte, hogy nem szabad egyetlen megbízható szövetségesét cserbenhagynia még a diplomáciai hadjáratban sem, noha a hűség nem szenvedett volna csorbát, ha a német birodalmi kormány, kivált az annexió kimondása előtt, fékezni próbálja Aehrenthal könnyelmű merészségét.

Aehrenthal maga is kénytelen volt megvallani már október végén, hogy politikai számításaiban csalódott Oroszországra és Angliára nézve. Az ő ellenálásuk az annexióval szemben hevesebb volt, semmint hitte volna.¹²⁹ Hogy ez az önvallomás híven fejezi ki az igazságot Oroszországra nézve, azt már láttuk, de Anglia semmiféle okot nem adott arra, hogy Aehrenthalban az annexióhoz való hozzájárulása reményét ébressze fel. Grey, az angol külügyminiszter igen korán világosította fel bécsi kollégáját arról, hogy tőle jót nem várhat. Már október 5-én, még mielőtt a londoni külügyminisztérium hivatalosan tudomást szer-

¹²⁷ Gr. Polit. XXVI, No 9026. „Fährnrichstreich“-nak nevezi.

¹²⁸ U. o., No 9027.

¹²⁹ U. o., No 9080.

zett volna az annexiót bejelentő osztrák-magyar jegyzékről, Grey igen nyomatékosan figyelmeztette Aehrenthal, hogy fontolja meg újra a két tartomány bekebelezésének tervét, mert az angol kormány sohasem fogja elismerni a berlini szerződésnek oly változtatását, melyet az egyik szerződő fél a többi szerződő hatalom hozzájárulása nélkül hajt végre. Aehrenthal erre azt felelte, hogy most már lehetetlen újra megfontolnia az annexiót, mert uralkodója épp 5-én aláírta az okiratot, mely által szuverénitása kiterjedt a két tartományra. Greyt ez a válasz aligha lepte meg. Bizonyára tudta már 5-én, hogy a völgynek rohanó követ meg nem állíthatja. De mosolyognia kellett Aehrenthal jogászi erőmutatványain, melyekkel az egyoldalú szerződésszegés vádját cáfolni próbálta.

A berlini szerződés 25. §-a — így okoskodott Aehrenthal — csak annyit mond, hogy az osztrák-magyar monarchia elfoglalja és igazgatja majd Boszniát és Hercegovinát. Ez a § nem korlátozza az okkupáció idejét és egy szóval sem említi a szultán szuverénitását. Erről a szuverénitásról a monarchiának Törökországgal kötött külön konvenciója intézkedik s így az annexiót a kettős monarchiának Törökországgal és nem a berlini szerződést aláíró hatalmakkal kell tisztázni.

Ezt az okfejtést Aehrenthal szerette volna elhittetni önmagával akkor, mikor a szerződésszegés vádja váratlan erővel zavarta ki bizakodó nyugalmaiból. De azt bizonyára maga sem hitte, hogy az okkupáció idejének meg nem határozása a berlini szerződésben jogot adott a monarchiának az annexió kimondására a hatalmak megkérdezése nélkül. Ha ezt Aehrenthal komolyan hiszi, nem ment volna Buchlauba, hogy meg-

nyerje annak a nagyhatalomnak jóakarátát, melyet az annexió kérdése a Berlinben szerződő felek közül majdnem a legjobban érdekelt. Ha ezt a kérdést valóban tisztán a törökkel kötött alku útján vélte elintézhetőnek, legalább október 5-e után jobban sietett volna véglegesíteni a török alkut. Hiszen érvényben volt még az 1878 július 13-án Berlinben kötött titkos egyesség, melyben Andrássy, Károlyi és Haymerle uralkodójuk nevében kinyilatkoztatták, hogy az okkupáció a szultán szuverén jogait a két tartomány felett sértetlenül hagyja.

Ezt az egyességet Grey ismerte és így hiába akarta előtte Aehrenthal álokokkal leplezni azt a tényt, hogy az annexió által megszegte a berlini szerződést és egyszersmind az uralkodója nevében adott ígéretet.

Ez a kettős szerződésszegés felháborította az angol közvéleményt, mivel az nemcsak jogérzetét, hanem Anglia politikai érdekeit is sértette. Az új török forradalom, az alkotmányos országgá átalakult szultáni birodalom nagyon népszerűek voltak Angliában, annál is inkább, mert a reformált Törökország készséggel szolgálta az angol politikát. Grey és pártja az annexiót a liberális török kormányzatra mért súlyos csapásnak nézték. Az angol kormány ösztönözte a portát arra, hogy pénzbeli kárpótlást követeljen az annektáló hatalomtól. Továbbá mindenki érezte Angliában, hogy az annexió az orosz érdekeket is károsítja és a germán hatalom előretörésének jele. Mindez elég ok volt arra, hogy Anglia ne nyugodjék meg I. Ferenc József proklamációjában, hanem követelje az annexiónak nemzetközi elismerését.

Természetes volt az a gondolat, hogy az ilyen elis-

merésnek egy nagy európai konferencián kellene végbemennie. E gondolatnak lidércfénye csábította Iswolskit Buchlauba, onnan a német és olasz államférfiakhoz, majd Párizsba. Itt Clémenceau kedvetlenül fogadta Iswolskit, mivel részesnek hitte az annexió előidézésében, már pedig a francia miniszterelnök attól tartott, hogy a török fegyverrel válaszol az annexiós jegyzékre és a bolgár függetlenségi nyilatkozatra. A háború egyáltalán nem kellett akkor Franciaországnak, de különösen a törökországi zavart akarta kikerülni, hiszen a török államadósság hatvan százaléka francia kézben volt. Clémenceau ezért igen szívesen pártolta Iswolski konferencia-tervét. De Grey hidegen fogadta a tervet. Jól tudta, hogy Iswolski a tengerszorosok kérdését akarja a konferencia programjába felvételni. Addig tehát igen ridegen bánt Iswolskinak szívéen melengetett tervével, amíg nem sikerült egy üres formulával elnémítania az orosz miniszter kívánságát a tengerszorosok megnyitásának napi-rendre tűzése iránt a várható konferencián. Mikor Iswolski ettől a kívánságtól el volt ütve, Grey megbékölt a konferencia gondolatával. Ettől kezdve (október közepe) az angol politika törekvése odairányult, hogy a válság az orosz és török érdekek győzelmével, továbbá a központi hatalmak diplomáciájának vereségével végződjék. Háborúra Grey nem gondolt, mivel ismerte az orosz és francia kormányok békevágyát. De ha a válság folyamán a két hatalom az ultima rációhoz kíván folyamodni, Grey talált volna tetszetős okot a hozzájuk való csatlakozásra. Egyelőre ő is a konferencia előkészítésén fáradozott Iswolski kedvéért, aki nek a konferencia a tengerszorosokra vonatkozó pont nélkül olyan volt, mint a veszett fejszének a nyele.

Csakhogyan e nyél is becses volt előtte, mert ütni akart azzal a kettős monarchia tekintélyén, melyet az európai tribunal előtt le akart alázni, hogy megmentse diplomáciai hírnevét a szláv világ előtt.

Szüksége volt e mentésre, mert Szerbiában kitört a vihar az annexió hírére. A szerbek érezték, hogy Aehrenthal halálos csapást akar mérni nemzeti vágyaikra. Szerbia és Montenegro szövetséget kötöttek, eltemetvén azt az ellentétet, melyet Aehrenthal mélyíteni szeretett volna, midőn Buchlauban kedvezményeket ígért Montenegrónak a berlini szerződés 29. §-ának megváltoztatása által. E megváltoztatás eltörölte azt a tilalmat, hogy hadihajók jelenjenek meg Antivari kikötőjében s hogy Montenegro hadihajókat szerezzen. Felszabadult e változás által Montenegrónak az a joga, hogy területén bárhol is erődöket építsen és hogy ne legyen kénytelen Ausztria-Magyarországnak átengedni a partvidékek tengeri és egészségügyi felügyeletét és ne legyen kénytelen reábizni kereskedelmi hajórajának védelmét. Nem kellett volna Montenegrónak a változás után területének délnyugati részén az utak és vasutak építésére nézve a szomszéd monarchiával egyezkednie. Szuverénitása e jelentékeny gyarapítását Montenegro most csekélységnek tekintette, mert neki csakúgy, mint Szerbiának területi engedmény kellett a két annektált tartomány rovására, vagy legalább e tartományok autonómiája, hogy így megkönnyítsék az utat azok elfoglalására.

Mind a két szerb állam háborúra készült; kerestek szövetségest mindenütt, Konstantinápolyban és Szent Pétervárott egyaránt. Voltak előkelő szerbek, akik azt hirdették, hogy a két szerb állam magukra hagyatva is megtámadhatja a kettős monarchiát, mert

számíthat a nemzet erejére, a monarchia szláv alattvalóinak rokonérzésére és a legrosszabb esetben a nagyhatalmak közbelépésére.

Iswolski a szerbeket vigasztalta és csillapította a konferencián történendőkkel. Az angol és francia kormányokkal egyetértésben állapítva meg a konferencia programját kilenc pontban, felvette azok közé az annexió elismerésének kérdésén kívül Szerbia területi kárpótlását is (7. pont). Grey megvallotta, hogy ez a pont csak a karzat számára van felvéve, azaz a szerbek vigasztalására. Biztos volt abban, hogy e pontot a központi hatalmak visszautasítják. Iswolski azonban gondoskodott arról, hogy „a területi kárpótlás” ki ne maradjon a programpontok egy hivatalos kiadásából. De különösen a francia kormány sürgetésére „a területi kárpótlás” átváltozott a „Szerbiának adandó kedvezményekre” a pontok végleges formulázásában. Olaszország szívesen fogadta a hármass entente kormánya által szerkesztett pontokat. Tittoni igen óhajtott a konferenciát, mert azon a Montenegrónak ígért kedvezmények szentesítése volt várható és mert az osztrákellenes olasz közvélemény a konferencia által az osztrák gőgöt megalázni és a germán előretörést az Adria felé korlátozni remélte.

Törökország is kívánta a konferenciát, leginkább a független Bulgáriától követelt kárpótlás biztosítása végett. Így tehát csak a központi hatalmak hozzájárulása hiányzott még a konferencia egybehívásához.

De ezt a hozzájárulást csakis az entente programjának lényeges megváltoztatása, jobban mondva annak minden jelentőségéből való kivetköztetése tette volna lehetővé. II. Vilmos el volt határozva a konferencia meghíúsítására. Valóban, a német politikának semmi

szüksége sem volt egy új Algecirasra. Azért a német politika a konferencia tervének lassú elaltatásában szívesen segített Aehrenthalnak, aki a konvencionális diplomáciai fogásokban otthonosnak érezte magát. Először is kijelentette, hogy a 7. pont, a Szerbiának adandó kedvezményekről, el nem fogadható, mivel Szerbia nem írta alá a berlini szerződést s mivel érdekeit az annexió nem bántja. Különben a miniszter nem ellenzi a konferenciát elvben, de annak összehívása előtt általános elismerését kívánja az annexiónak, úgyhogy a konferencia mellékes ügyek tárgyalásán kívül csakis a berlini szerződés 25. §-a eltörlésére volna hivatva.¹³⁰

Időbe telt, amíg Aehrenthal hivatalosan tudatta az orosz kormánnyal felfogását a konferenciáról. A halasztásra elég jó okot talált, különben egyik hatalom sem sürgette a bécsi kabinet határozatát. Amióta Iswolski Berlinben október végén meggyőződött arról, hogy a német kormány nem akarja szövetségesét rábeszélni a konferencia tartaléktalan elfogadására, türelmesen várta Aehrenthal válaszát a hivatalosan átküldött programmpontokra. Grey azt mondta, hogy ő nines eljegyezve a konferencia eszméjével, várhat reá, amíg Oroszország nem vesztí el türelmét. Csakis Olaszország szerette volna minél hamarább fővárosában fogadni az európai diplomácia fényes gyülekezetét. Iswolski szerette volna Tittóni olasz külügyminiszternek, az ő legmegbízhatóbb politikai barátjának, megszerezni ezt az örömet, de amikor Aehren-

¹³⁰ L. mindezekre nézve Bittner-Uebersberger I. az októberi anyagot; Grey: Fünfundzwanzig Jahre I. 172. és kk. Boghitchevitch I. az októberi jelentéseket. British Documents V. No 276. skk. Grosse Politik XXVI. No 8941—9219.

thal november 14-én elküldött válaszát elolvasta, bizalma a konferencia összehívásának lehetőségében erősen megrendült.

Aehrenthal ugyanis abból indult ki, hogy a mindenre kiterjedő előzetes megegyezés nélkül a konferencia nem lehetséges. Az annexióról Törökországgal tárgyal és a törökkel kötendő egyességet majd szentesíthetik az illetékes kormányok a 25. § eltörlése által.

Mire való akkor a konferencia? kérdezte Iswolski, de néhány nap múlva (november 22) mégis válaszolt az osztrák-magyar jegyzékre. Az előzetes megegyezés — úgymond — csakis a programm pontjaira vonatkozhatik, nem korlátozhatja a tanácskozás szabadságát. Hardinge, Greynek titkára, Iswolskival egyetértve így nyilatkozott Aehrenthal felfogásáról: Igen súlyos eset azt kívánni, hogy öt nagyhatalom, melyek az annexiót a berlini szerződés megsértésének tekintik és Törökország, mely azáltal károsítva érzi magát, konferenciára gyűljenek és egy szót se szólhassanak a konferenciára alkalmat adó cselekvésről. Ez valóban groteszk gondolat volt, melyet Aehrenthal minden diplomáciai finomság nélkül csak azért mert fölvetni, mivel tudta, hogy a hatalmak a konferenciáért nem fognak fegyvert, legfeljebb csak szócsatákat vívni. Azokat sem igen nagy hévvel. Pasics, az ismert szerb államférfiú azt a gondolatot terjesztette az orosz vezető körökben, hogy jobb ha a konferencia elmarad, mert az mégis elismeri majd az annexiót. Ellenben, ha Aehrenthal akcióját nem szentesíti nemzetközi egyesség, nyitva marad az út a kettős monarchia katonai és diplomáciai helyzetének minél gyökeresebb megrontására. November végén már Iswolski is hajlott Pasics nézete felé.

Nem is a konferencia körül forgó vitákban rejtett

intette a folyton fegyverkező Szerbiát, sőt tudatta vele, hogy a szomszéd nagyhatalom csak védeni akarja magát a meglepetés ellen s hogy Aehrenthal épp decemberben egy kis lépéssel közeledett a konferenciát kívánó hatalmak felfogásához.

Aehrenthal ugyanis érezte, hogy ahhoz a Har-dinge által kigúnyolt groteszk gondolathoz nem ragaszkodhatik mereven a kérdés elposványosodásának veszélye nélkül. Pedig Aehrenthal sem szeretne volna a kibonyolítás elmaradását.

Ezért Greynek egy gondolatán kapva, kiragadta a konferencia kérdését vesztegléséből. Grey ugyanis azt fejtegette gróf Mensdorff, az osztrák-magyar nagykövet előtt, hogy Aehrenthalnak nem kellene elvben kizárnia az annexióról szóló vita lehetőségét. Hanem előzetes tárgyalások által úgy előkészítenie a kérdést, hogy feleslegessé váljék a vita a konferencián. Ez a gondolat tetszett Aehrenthalnak, mért engedménynek látszott és alapjában őt semmire sem kötelezte. Közölte tehát Iswolskival, hogy ő is szükségesnek látja a berlini szerződést aláírt hatalmakkal megindítani a tárgyalást a programm s különösen az annexióra nézve a konferencia előkészítése végett. Iswolski készséggel fogadta a gondolatot, hogy Aehrenthal lehetővé teszi a vita megindítását, noha a kabinetközi tárgyalások formáját nehézkesnek és időrablónak hitte. Azonban örült, hogy a közvetlen alku Szentpétervár és Bécs között be van fejezve és hogy mind a két fél a hatalmakra bízhatja a megoldás keresését.

Iswolski nem remélte, hogy az ő ideálja, a konferencia ezen az úton megvalósítható lesz, inkább abban bízott, hogy a nagy távolság, mely a kabinetek felfogását elválasztja az Aehrenthalétól, lehetetlenné teszi

majd a megegyezést és így elmarad az annexió nemzetközi elismerése.

Valóban a jegyzékváltások már kezdetben sem biztattak jó eredménnyel. Kitűnt ugyanis, hogy Ausztria-Magyarország a 25. §-t egyszerűen el akarja törölni, mivel az megdőlt az annexió ténye által; Oroszország ellenben új intézkedést kíván a régi helyett. Iswolski nem titkolta, hogy a két okkupált tartomány autonómiáját akarja kimondatni a berlini szerződés módosításában, sőt a területi kárpótlást is szívesen belecsempészné.

Ezt a nagy elvi különbséget a két miniszter személyes ellentéte igen elmérgesítette. Aehrenthal ugyanis szükségét érezte annak, hogy a hatalmakhoz intézett egyik decemberi jegyzékéhez a konferenciára vonatkozó osztrák-magyar-orosz tárgyalások okiratárát is mellékelje. Az egyik mellékletben Aehrenthal célzott Iswolskinak buchlaui ígéretére, mely szerint az annexió iránt barátságosan fog viselkedni az ellenszolgálat fejében. Iswolski e közlés miatt nagyon idegessé lett. Nem akarta, hogy szélesebb körökben ismeretessé váljék az ő júliusi memorandumának tartalma, melyből kitűnt volna, hogy mintegy ösztönözte Aehrenthalt az általa most oly gyűlöletes színben feltüntetett annexióra. Iswolski felháborodva vádolta most osztrák-magyar kollegáját, hogy a bizalmas tárgyalások ismertetése által a cárra személyét is sértette. Ez nem volt igaz, mert Aehrenthal tulajdonkép nem közölt felségáruló titkokat, csak könnyelmű göggel feleslegesen ingerelte Iswolskit, midőn előzetes tudomása nélkül közölt a hatalmakkal egy az orosz minisztert kínosan érintő célzást Buchlaura. Iswolski idegességét fokozta az aggodalom, hogy Aehrenthal folytatja majd in-

diszkrécióit és esetleg közzé teszi a júliusi memorandumot.

Hogy ez eshetőségnek elejét vegye, december 30-án tudatta Iswolski herceg Fürstenberggel, a pétervári nagykövet helyettesével, hogy ezentúl a két hatalom érintkezése csak a hivatalos formákra, azaz írásbeli jegyzékekre szorítkozhatik. Így végződött az 1908-i év, melynek utolsó hónapjában többfelől hallatszott morajlás, a monarchiát rombadöntő földrengés jeléül. Az olasz képviselőházban Fortis, a volt miniszterelnök, lelkesedéssel fogadott beszédében hangoztatta, hogy Olaszország csak egy háborút viselhet s ezt szövetségese fogja neki megizenni. Iswolski december 25-én a dumában elmondott beszédében intette Bulgáriát, Szerbiát és Montenegrót, hogy hassa őket át az erkölcsi és politikai egyetértés szükségének érzete. December közepén szerbiai újságok tudósításokat közölve a prágai és laibachi szerbbarát tüntetésekről, azt írták, hogy Szerbia most már nemcsak a külföldön, hanem a monarchia területén is oly tüzet gyújtott, amely annak korhadt épületét okvetlenül elhamvasztja.¹³²

Különös játéka az a történeti fejleményeknek, hogy épp amidőn e véstjósító nyilatkozatok elhangzottak, úgy látszott, hogy a kettős monarchia külpolitikai helyzete a lehető legszerencsésebb.

Iswolski várta, amíg homokba vész az annexió tárgyalások folyama, várta ezt szinte tanácstalanul. Grey kérdezte tőle, hogy mennyiben segíthetne neki a szerbek területi kárpótlása kivívásában. Iswolski

¹³² L. ezekre nézve: Bittner-Uebersberger decemberi anyag, Boghitchevitch I. 43. l. British Documents V. No. 475—493. Belgische Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges Bd. IV. Berlin 1925. No. 31. Gr. Pol., XXVI No. 9124—9168.

lemondóan válaszolta, hogy nem tudja, mit tegyen; ebből az útvesztőből nem ismeri a kivezető utat.

Érthető így, hogy a konferencia iránt közömbösnek mutatkozott. Angol és francia szövetségesei legalább a nemzetközi jogon ejtett sérelem orvoslása végett kívánták volna a hatalmak összehívását, de ők sem fejtettek ki erélyt a kívánt célért.

Ellenben a szerbek lázas türelmetlenséggel várták a reményeiket valósítandó konferenciát. Milovanović külügyminiszter, a legmérsékeltebb szerb államférfiú olyan beszédet mondott a szkupstinában a kettős monarchia ellen, hogy Aehrenthal elégtételt kívánt s a szerb kormány kénytelen volt egy engesztelő sajtóközleményt kibocsátani. Whitehead, a belgrádi angol követ arra figyelmeztette a szerb államférfiakat 1909 elején, hogy keressék az annexióért járó kárpótlást gazdasági téren. E tekintetben a bécsi kabinetből sokat várhatnak. Ez a kabinet a bécsi sajtó útján figyelmeztette is a belgrádi köröket a gazdasági haszon megszerzésének jó alkalmára. Az egész szerb sajtó visszautasította ezt az alkalmat. Novaković, a volt szerb miniszterelnök azt mondotta, hogy az Ausztria-Magyarország részéről kínálandó gazdasági ajánlatokat a szerbek visszadobnák a monarchia arcába. Újabb bizonyítéka e nyilatkozat annak, hogy nem gazdasági okok keserítették el a szerbeket a világháború előtt a kettős monarchia ellen.¹³³

A válság ötödik hónapjában, 1909 februárjában

¹³³ L. ezekre nézve Bittner-Uebersberger I. 1909 januári anyag. Siebert: *Diplomatische Aktenstücke* Berlin u. Leipzig 1921. No. 75. British Documents V. No 500—544. Gr. Politik, XXVI. No. 9176—9370.

Aehrenthalnak eddigi büszke nyugalját bosszús izgalom váltotta fel. Ausztria-Magyarország helyzete egyre különösebb, majdnem komikussá lett. A nagyhatalom hónapok óta tűrte, hogy egy kis szomszédja fenyegeti biztosságát és egészen jogtalanul tisztán érzelmi okokra hivatkozva területének egy részét követeli tőle. Hozzá még felizgatja ellene követelései erősítéseül az európai nagyhatalmak többségét. Az erősnek méltóságát nem sérti, ha eltűri a gyöngének packázását bizonyos mértékig. De e mértéken túl a türelem nevetségessé lesz, mert a méltóság színével gyöngeséget takar. Aehrenthal is érezte februárban, hogy tovább nem tűrhet. Híre terjedt e hónap közepén, hogy ultimátumot küld Szerbiának és támadásra készül. Ezt a miniszter valóban kijelentette illetékes körökben és igen elhatározottan látszott, de azt hisszük, hogy beszéde határozottabb volt, mint akarata. Azonban méltán remélte, hogy fenyegető mozdulata, hamarább bonyolítja ki a válságot, semmint diplomáciájának furfangja.

Az ultimátummal való fenyegetés elérte a kívánt hatást. A világháború képe villant fel hirtelen az európai miniszterek és pénzemberek szeme előtt. Az orosz, a francia, az angol és olasz kabinetek nagy buzgalommal tanácskoztak azon, hogy mikép kellene megelőzni a katasztrófát. Először arra gondoltak, hogy a bécsi kabinetre igyekeznek hatni és felszólítják mindazon engedmények felsorolására, melyek által Szerbiát lecsillapíthatnák. Szerették volna a közös eljárásra Németországot is megnyerni, de a német kormány visszautasította a gondolatot, hogy részt vegyen szövetségesének ily megbántásában. A közös akciónak ezt a formáját, mely azt jelentette, hogy a hatalmak két egyenlőrangú fél között akarnak közvetíteni, Iswolski

találta ki. Azután ő is, a hatalmak is a békéltetés más formájára gondoltak.¹³⁴

Rendkívül élénk diplomáciai munka indult meg 1909 márciusában az osztrák-magyar-szerb háború kikerülése végett. Ennek a sürgős-forgásnak főjelmvonása az, hogy három hatalom, a német, az orosz és az angol versengett a világ békéje igazi megmentőjének hírnevéért. A német kormány a következő eljárást ajánlotta: A német, angol, francia, olasz és orosz hatalmak hivatkozzanak Belgrádban az 1909 február 26-án aláírt török-osztrák-magyar jegyzőkönyvre. Ez a jegyzőkönyv törvényesítette az annexiót. Szerbiának tehát le kell mondania a területi gyarapodás vágyáról s oly békésen kell viselkednie a szomszédos nagyhatalom iránt, hogy ez indíttatva érezhesse magát a konferencia programjának 7-ik pontja szerint a közvetlen alku útján neki gazdasági kedvezményeket biztosítani.

Iswolski azt hitte, hogy ez a Berlinből ajánlott terv tulajdonkép Bécsben készült, mert el nem tagadható hűséggel tükrözte vissza Aehrenthal felfogását. Az orosz és az angol külügyi hivataloknak komoly kifogásaik voltak a terv ellen. A hivatkozást a február 26-i török jegyzőkönyvre nem tartották helyénvalónak, mert úgy hitték, hogy e jegyzőkönyv nemzetközi érvényesítésre szorul. A jegyzőkönyv tulajdonkép elkészett, ha október 5-e előtt szerkesztik, döntő lett volna hatása, februárban már csak szűk körben hatott és legfőbb értéke abból állott, hogy célszerűen egyszerűsítette Aehrenthal diplomáciai frazeológiáját. Már most

¹³⁴ Ezekre nézve l. Bittner és Uebersberger februári anyagát. Boghitchevitch I. No 48—60. Siebert: Dipl. Act. No 73—79. British Documents, V. No 545—624. Baernreither: Fragmente 106. l. Gr. Pol., XXVI. No 9376—9409.

a németellenes hatalmak úgy okoskodtak, hogy lehetetlen Szerbiától kívánni az említett jegyzőkönyvben való megnyugvást, amikor még a nagyhatalmak sem tekintik azt a 25. §-on ejtett sérelem teljes orvoslásának. Továbbá azon ütköztek meg, hogy Ausztria-Magyarország visszautasítja a hatalmak jó szolgálatait és közvetlenül akar tárgyalni Szerbiával. Az orosz-angol felfogás szerint a hatalmak kirekesztése ez alkuból ellenkezik Aehrenthalnak azzal a decemberi fogadkozásával, hogy a konferencia programmpontjaira nézve érdemben akar tárgyalni a hatalmakkal. Már pedig a Szerbiának adandó gazdasági kedvezmények a program 7-ik pontjába vannak foglalva. E logikailag helyes okoskodás nem győzte meg Aehrenthalt, aki úgy gondolta, hogy minden állam szuverén jogai közé tartozik szomszédjával a gazdasági kérdéseket idegen államok közbenjárása nélkül elintézni. Különben is jutalmul akart adni némely gazdasági kedvezményt Szerbiának, a politikai jóviseletért. Iswolski a közvetlen tárgyalást Szerbiával azért is ellenezte, mert a kis, békés és támadni nem készülő állam ezáltal ki volna szolgáltatva az állig fölfegyverzett hatalmas szomszédnak. Az orosz miniszter a diplomaták rendes szokásainál nagyobb mértékben szerette eltorzítani az igazságot. Szinte ártatlannak tüntette fel a kis Szerbiát, mely épp akkor egyebek közt Boszniába betörni készülő bandák alakításával volt elfoglalva.

Iswolski nem elégedett meg a német javaslat cáfolásával, hanem a javaslatban ajánlott belgrádi felszólalást egyszerűen megelőzte. Megbízásából ugyanis a belgrádi orosz követ március 2-án hivatalosan kérte a szerb külügyminisztert, hogy Szerbia viselkedjék békésen és mondjon le a területi követelésről. Az orosz

követ kérését a francia, olasz és angol követek is támogatták. A német kormány nem akart az orosz hatalom uszályhordozójaként résztvenni a démarche-ban.

Amit Aehrenthal a szerb kabinet válaszáról hallott, az igen kedvezett politikai céljának, de a válasz az orosz követnek volt adva. Ez bántotta, mert neki a bécsi kabinetnek közvetlenül átadott hódoló szerb nyilatkozat kellett, hogy politikája teljes diadalával végződjék a válság. A közvetlen hódoló nyilatkozatot ki akarta csikarni a szerb kormánytól egy március 5-én Belgrádba küldött leiratával, amikor még a szerb kabinetnek az orosz felszólalásra adott válaszát hivatalosan nem ismerte. Ebben a március 5-i leiratban a miniszter kifejtette, hogy az 1908-i Szerbiával kötött kereskedelmi szerződést a szerbek viselkedése miatt nem terjesztheti a bécsi és budapesti parlamentek elé. A szerződés ratifikálásának határideje úgyis elmúlt. Reméli, hogy Szerbia megváltoztatja politikai viseletét az annexióval szemben s egyszersmind kijelenti majd szándékát, hogy Ausztria-Magyarország jó szomszédja akar lenni. Ha ezt megizeni Bécsbe, a miniszter megindítja a tárgyalást Szerbiával az új kereskedelmi szerződés iránt. Ha Szerbia az orosz démarche-ra valóban oly kedvezően válaszolt, miért ne ismételhétné nyilatkozatát Bécsben?

Valóban kevés bölcseséggel szerkesztett leirat. A miniszternek tudnia kellett volna, hogy az új kereskedelmi szerződés reménye nem csábíthatja Szerbiát a behódolásra az ő politikája iránt. Éreznie kellett volna a miniszternek azt is, hogy a jó viseletre hívó, részben korholó, részben mézesszavú intelmek várható visszatartása csakis vérrel torolható meg, pedig ez a hívogatás épp a fegyveres döntést akarta feleslegessé tenni.

Aehrenthal körsürgönyben ismertette leiratát Európa-szerte, mivel a hatalmak emlékezetébe akarta vésni, hogy ő csak közvetlen érintkezés útján adhat kedvezményt Szerbiának. E szempontból is felesleges volt a leirat, mert a hatalmak ezt már elégszer hallották.

Aehrenthalt bizonyára ideges türelmetlenség készítette a leirat szerkesztésére. Ugyanez a lelki állapot teszi érthetővé azt az utasítást, melyet március 8-án gróf Berchtoldnak küldött Szent-Pétervárra. Mivel, úgymond, Szerbia az annexióban való megnyugvást a hatalmak határozatától teszi függővé, tegyen Iswolski Szerbiának szolgálatot és magyarázza meg a belgrádi kormánynak, hogy a február 26-i török jegyzőkönyv az annexiót érdemileg elintézte, ebben tehát Szerbiának is meg kell nyugodnia. Ami a formális elismerést illeti, ahhoz Szerbiának nincs semmi köze, mivel nem tartozik a berlini szerződés aláírói közé. Ha Iswolski ezt a felfogást nem akarná érvényre juttatni Belgrádban, fenyegetse meg Berchtold azzal, hogy Aehrenthal elküldi a Buchlaura vonatkozó iratokat Belgrádba, Londonba és Párizsba.

Ez a fenyegetés, mely a két állam közt tátongó szakadékot még nehezebben áthidalhatóvá tette — szükségtelen volt.

Iswolski úgyis eléggé leintette Szerbiát a március 2-i démarche által. Szerette volna megmenteni tekintélyét, mikor Ausztria-Magyarország és Szerbia közé állott, mint békéltető, de ez utolsó pozíciójából már nem lett volna nehéz kivenni személyének fenyegetése nélkül is. A fenyegetés nagyon elkeserítette, de erősebben hatott reá a félelem a monarchia és Szerbia háborújától, mert ez a háború Oroszországot közbelépésre kényszeríthette volna: hadseregét, pénzügyeit s a cári

hatalmat a végromlásba sodorván. Ennek a félelemnek hatását még fokozni Iswolski személyének s ezáltal a cáár érzéseinek súlyos megbántásával oly eljárás volt, mely a kitöltött bosszú érzetért országos érdeket kockáztatott.

Iswolski tanácsolta a szerbeknek, hogy a március 2-i orosz démarche-ra adott választ közöljék körsürgönyben az összes nagyhatalmakkal, tehát Ausztria-Magyarországgal is. Simics, a bécsi szerb követ, március 11-én olvasta fel Aehrenthal előtt Milovanovič sürgönyét. A szerb külügyminiszter hivatkozott a bevezetésben az orosz kormány tanácsaira, melyekhez alkalmazkodni kíván. Kifejti azután, hogy az annexió nem változtatta meg Szerbia viszonyát a monarchiához, s hogy Szerbia békében akar élni szomszédjával. Az annexiót európai kérdésnek tekinti. Szerinte a berlini szerződés aláíróinak hatáskörébe tartozik dönteni e kérdésről és a 25. § új szövegéről. Szerbia bízik a hatalmak bölcsességében és méltányosságában. Reájok bízza, mint illetékes ítélőszékre, a maga ügyét a nélkül, hogy Ausztria-Magyarországtól ezért akár területi, akár politikai, akár gazdasági kárpótlást kívánna.

Aehrenthal is elismerte, hogy Milovanovič sürgönyében vannak elfogadható részletek. Szerbia fogadkozása, hogy békében akar maradni s hogy lemond a drinamenti területről, az autonómia gondolatáról s még a gazdasági kárpótlásról is igen megnyugtató kijelentések voltak. De a szerb miniszter mégis nemzete ügyét a hatalmak ítélőszékére bízta, tehát lemondása nem határozott, nem reménytelen. Az annexió kérdését még le nem zárt, egészen nyílt kérdésnek tekinti s hozzá még a bevezetésben nem is a hatalmakra, hanem Oroszország tanácsaira hivatkozik. Ért-

hető, hogy Aehrenthal ezekkel a kibúvókkal nem volt megelégedve. De abban igazat kell adnunk Greynek, hogy beérhette volna Milovanovič 10-i sürgönyével abban a tudatban, hogy az annexiónak várható elismerése a hatalmak által a szerbeket úgysis megfosztja kibúvóiktól. De Aehrenthal nem akarta túrni a hatalmak ítélőszékére és az orosz tanácsokra való hivatkozást. Keze úgysis kötve volt a március 5-én gróf Forgách Jánosnak, a belgrádi követnek küldött leirata által.

Ezért csak szóval felelt Milovanovič körsürgönyére és várta a szerb kormány válaszát 5-i leiratára. A várakozás közben Aehrenthal majdnem átment a konferenciát kívánók táborába. Tittoninak ugyanis annyira tetszett a szerb körsürgönybe foglalt lemondás, hogy azt hitte, megvan a lehetősége a konferenciának, mert a szerb kérdés ki van kapcsolva a programból. Maradna tárgyul három pont: a török jegyzőkönyv, a török-bolgár vita eldöntése és a 29. §-nak módosítása. Ez a gondolat tetszett Aehrenthalnak, mert a török jegyzőkönyv elfogadása által úgy vélte, hogy minden bonyodalomtól megszabadul és azután nem csekély politikai nyereségnek gondolta a hármasszövetség jelentőségének ezt a hathatós kiemelését. Azonban a német kormány idegenkedését a konferenciától Tittoni indítványa sem bírta legyőzni. Bülow attól tartott, hogy a konferenciának szűkre szabott program-pontjai sem nyujtanának elég védelmet a központi hatalmakra nézve kellemetlen vitapontok beszivárgása ellen. Különben a március 5-i leiratra 15-én elküldött szerb válasz lehetetlenné tett olyan konferenciát, mely a szerb kérdést ne tárgyalná. A 15-i szerb jegyzék az Aehrenthaltól kívánt politikai ígéretekre alig válaszol, ellenben a kereskedelmi szerződés tárgyalása tekinte-

tében szárazon, szinte metsző éllel leckézteti a monarchia miniszterét. Iswolski, Grey, Pichon, Tissoni egyaránt elítélték a válasz hangját. Szerbia március 2-án meghajolt a hatalmak akarata előtt, de Ausztria-Magyarország előtt nehezebbre esett a hajlongás, noha a most reménytelen harcot szerette volna jobb időkre hagyni.

A március 15-i szerb jegyzékre Aehrenthal csak ultimátummal válaszolhatott volna.

Egyelőre nem válaszolt, hanem arról gondoskodott, hogy a határszéleket a szokottnál jelentékenyebb számú csapatok szállják meg.

Most két nagyhatalom különböző irányban különböző okoktól ösztönöztetve diplomáciai mozgalmat indított meg a szövvényes helyzet kibonyolítására.

Grey azon volt, hogy a szerb kormánnyal egy Aehrenthalt teljesen kielégítő nyilatkozatot fogadtasson el. Ezzel az orosz kormánynak akart szolgálatot tenni és Iswolski szavát meghallgatta, miközben Aehrenthallal izeneteket váltva szerkesztette a nyilatkozatot. Grey tudta, hogy a szerb kormány elfogad bármiféle nyilatkozatot, ha Anglia és a hatalmak ajánlják ezt neki. Aehrenthal pedig, aki eddig oly hevesen tiltakozott a hatalmak közbenjárása ellen, az angol kormánnyal nyolc napon át alkudozott a szerb nyilatkozat szövegének megállapításáról. Az alkut azzal indokolta, hogy ki akarja húzni az időt március végéig, amikor Szerbia megfenyítésére kerül a sor. De örült, amikor Grey március 27-én megizente Bécsbe, hogy elfogadja az Aehrenthal és a bécsi angol követ közt megállapított szöveget. Mert noha csörtetett a karddal, nem akarta a fegyveres mérkőzést. Ebben a tekintetben ellentétbe jutott Conráddal, a vezérkar főnökével,

aki azt vitatta, hogy az annexió után az osztrák-magyar hadseregnek rögtön be kellett volna vonulnia a két szerb államba, mert azokat lehetetlen békés szomszédságra bírni és ha majd kitör a nagy háború, a monarchia a két állam területe birtokában egy jelentékeny számú ellenséges hadsereg megalakítását akadályozhatná meg. Conrad felfogása igen logikus volt. Csak nagyon is könnyűnek képzelte a két szerb állam letörését. Aehrenthal pedig érezte, hogy Szerbia és Montenegro elfoglalása annyi vér és pénzáldozatba kerül s az orosz és francia békevágy ellenére is oly bizonyodalmakkal fenyeget, hogy az annexió ily veszélyek árán szerfelett drágán volna megvásárolva.

De mindezt nem gondolta át, mikor az annexióval meglepte a világot. Azért a külvilág előtt makacsul következetesnek látszó államférfiú lelke a célok és eszközök tekintetében ingadozott. Félt a háborús beavatkozástól, de mégis óhajtotta. Politikai végső céljául a szerb önállóság megsemmisítését tűzte ki s arról álmodozott, hogy a Habsburgok, mint horvát királyok uralkodjanak Szerbián. Ezt sokkal kívánatosabb állapotnak hitte, semmint a szerbeknek Grey által kiesikart meghódolását.

De mivel nem mert végső célja felé következetesen haladni, kénytelen volt megelégedni azzal, hogy a belgrádi német, angol, francia és olasz követek felszólítására a szerb kormány március 31-én átadta Bécsben azt a nyilatkozatot, melyben Szerbia elismeri, hogy az annexió az ő jogait nem érintette s hogy alkalmazkodni fog ahhoz, amit a hatalmak a 25. §-ról határoznak. A nagyhatalmak tanácsára — folytatja a nyilatkozat — lemond Szerbia eddigi tiltakozó politikájáról és ezentúl jó szomszédságban kíván élni Ausztria-

Magyarországgal. Ennek következtében bízván a monarchia békés szándékaiban is, Szerbia hadseregében helyreállítja az 1908 tavaszi állapotokat minden tekintetben. Lefegyverzi és elbocsátja önkénteseit és bandáit s megakadályozza területén az új szabálytalan egységek alakítását. E papirosbiztosítékok befejezték a válságnak Szerbiára vonatkozó részét, de a berlini szerződés 25. §-án mit sem változtattak.

A német kormány már március közepe óta azon volt, hogy ez a kérdés is szövetségesének óhaja szerint kerüljön le a napirendről. Bülow kancellár megkérdezte Iswolskitól, vajon az orosz kormány, ha erre az osztrák-magyar külügyminiszter, hivatkozással a február 26-i török jegyzőkönyvre, formálisan felszólítja, hajlandó volna-e a 25. §-t elejteni? Iswolski először kitérően felelt és hangoztatta a konferencia szükségességét. Erre Bülow március 21-én azt izente neki, hogy szabatos választ, határozott igent vagy nemet kíván. Minden kitérő vagy nem világos választ visszautasításnak fog tekinteni. Ez esetben a német kormány visszavonul és a felelősséget Iswolskira hárítja. Gondolja meg Iswolski, hogy a szerb válság a döntés előtt áll, a német kormány tehát gyors és világos választ vár. Ha Iswolski most is még a konferenciát említi, azt a német kormány tagadó feleletnek tekinti.

Iswolski megijedt. Képzelete előtt felmerült az osztrák-magyar hadsereg szerbiai hadjáratának, az oroszországi pánszláv izgalomnak és az orosz belső forradalomnak képe. Már március 23-án bejelentette gróf Pourtalès-nak, a pétervári német követnek, hogy ha Aehrenthal hivatalosan megkeresi a hatalmakat a 25. § elejtése iránt, az orosz kormány tartaléktalanul hozzájárul az osztrák-magyar kívánsághoz. Grey na-

gyon haragudott Iswolski idegeinek ez összeroppanása miatt. Szerette volna a berlini szerződés megváltoztatását minél tovább húzni-halasztani. A középponti hatalmak tekintélyének aláásására jó alkalom lett volna ez a halasztás. Továbbá azon boszankodott Grey, hogy azt a vezetőszeretet, melyet Anglia a szerb meghódolás ügyében magához ragadott, Németország vette át az annexió végleges elismerése kérdésében. Ezért mikor a londoni német követ kérdezte tőle, hogy hozzájárulna-e az osztrák-magyar kívánsághoz a 25. § iránt úgy, mint Oroszország, Grey igen barátságtalanul válaszolt.

Egyelőre nem, mondotta, majd ha az annexió által felidézett több kérdés megoldódik, így pl. a 29. § változtatása, csak akkor fog határozni a 25. §-ról. Tőle nem lehet feltétlen hozzájárulást kívánni. A brit kormány nem engedi cselekvésének szabadságát korlátozni. De mivel Oroszország diplomáciai békét kívánt, Anglia és szövetségesei sem folytathatták sokáig a halasztás módszerét, úgy hogy április 22-én I. Ferenc József már megköszönhette II. Vilmosnak a német kormány hatóság segítségét a 25. § eltörlése tárgyában. A 29. § változtatásának elismerése néhány héttel tovább húzódott. Montenegro is kiengesztelte Ausztria-Magyarországot egy rövid nyilatkozattal. Azután a hatalmak hozzájárultak a 29. § módosításához. A változások közt a legfontosabb az volt, hogy Montenegrónak megengedték a hadihajók építését és bár Antivari kikötője továbbra is zárva maradt az idegen nemzetek hadihajói előtt, nem akarták kimondani a hatalmak nyilatán, hogy Antivari nem alakulhat át hadikikötővé. És így noha Spizzát nem kapta meg Montenegro, Olasz- és Oroszország meleg barátságának, Ausztria-Magyar-

ország politikai célú jóindulatának és az angol szimpátiának sokat köszönhetett.¹³⁵

Így tehát a boszniai válság több mint félévi izgalom után elsimult. Az annexió el volt ismerve. Aehrenthal grófi címet kapott uralkodójától és sokan dícsérték diplomáciai művészetét. De ma már a történetírók többsége következményeiben katasztrofálisnak ítéli könnyelmű vállalkozását. Utódja, gróf Berchtold, aki mint pétervári követ csöndes iróniával hajtotta végre főnöke utasításait, 1912 októberében ezt írta: „Nem szabad illúzióknak átadnunk magunkat aziránt, hogy a mi eljárásunk Bosznia és Hercegovina annexiójánál ösztönözte először a Balkán államokat szövetségre, továbbá felkeltette valamennyi nagyhatalom kancelláriáinak gyanakvását monarchiánk iránt és oly egyetértésre bírta őket keleti politikánkkal szemben, aminőt azelőtt nem ismertek.“¹³⁶

Az ellenfelek, akiket Aehrenthal legyőzött, nem érezték magukat rosszul, sőt örültek a válság néhány eredményének és jól tudták, hogy eljön az ő idejük. Grey eléggülten tekintett vissza a válságra: Ausztria Szerbiának ugyan nem adott semmit az igaz, — így szólt — de Montenegro kapott kárpótlást. Oroszország Bulgáriát a maga részére nyerte; a németiség által megsértett szláv érzés és a mi rokonszenvünk a cári birodalom érdekeit szolgálják. Ausztria-Magyarország

¹³⁵ Belgische Dokumente IV. No 39., 42. Bittner és Uebersberger 1909 március—áprilisi anyag. Boghitchevich I. No 64—89. Siebert: Benkendorff's Diplomatischer Schriftwechsel I. 26—61. British Documents V. No 632—839. és Appendix II. Friedjung: Zeitalter des Imperialismus II. 279. Baernreither: Fragmente 106. Gr. Politik, XXVI. No. 9410—9528.

¹³⁶ Bittner-Uebersberger IV. No 3928.

pedig 54 millió aranykoronát fizetett Törökországnak, noha fogadkozott, hogy nem fizet semmit.¹³⁷ Hozzátehetette volna még Grey, hogy a hadi készülétek Szerbia ellen szintén gyöngítették a monarchia pénzügyeit.

Iswolski, a gyakran céltalanul ravaszkodó és ideges Iswolski, akivel Aehrenthal igen kíméletlenül bánt, diplomáciai vereségét érezve oly jóslatokkal vigasztalta magát, melyek ránk nézve szomorúan bizonyítják értelmének előrelátó erejét. 1909 elején mondotta gr. Pourtalès-nak, hogy ne felejtse a gróf, a keleti kérdést csakis háború oldhatja meg; ez a háború talán öt, vagy tíz év múlva fog kitörni, de ki nem kerülhető. És mi lesz a vége? E kérdésre Iswolski ily jóslattal felelt: „Az emléktábla, melyet gróf Berchtold a buchlaui kastély konferenciatermében befalaztatott, a monarchia sírjának fedőlapja lesz.”¹³⁸ Iswolski csak annyiban tévedett, hogy az eljövendő katasztrófának, a nagy világháborúnak legfőbb okát Aehrenthal annexiós politikájában látta. A legfőbb oknak nyomára vezet az a levél, melyet Nicolson Artúr, a pétervári angol követ és az angol külügyi hivatal későbbi vezetője írt Greynek 1909 március 24-én, mikor látta, hogy Oroszország behódolt a német politikának és így a háború lehetlenné vált. „A multban — írja Nicolson — harcolnunk kellett Hollandiával, Spanyolországgal és Franciaországgal a tengeri felsőbbségért és most meg vagyok győződve, hogy előbb vagy utóbb, de ismételnünk kell e harcot Németország ellen.”¹³⁹ E meggyőződésben kell keresnünk a világháború okának gyökerét.

De másrészt nem tagadhatjuk, hogy Aehrenthal-

¹³⁷ British Documents V. 829. 1.

¹³⁸ Taube: Der grossen Katastrophe entgegen, 210. 1.

¹³⁹ British Documents V. No 764. 1.

nak mindenféle érdeket ellenünk lázító politikája miatt, melyet utódja oly jól jellemzett, a német-angol ellentétből keletkezett összeütközés a monarchiára nézve halálos csapás jelentett.

Talán igaza van Boghitehevichnek, a jeles szerb írónak abban, hogy azok az ellentétek, melyek 1908 előtt is csoportokra szakították Európát, az annexió nélkül is katasztrófává fejlődtek volna.¹⁴⁰

De nagyon nehéz, majdnem lehetetlen megállapítani azt, hogy mikép fejlődnének bizonyos események, ha az okok láncolatából az egyik vagy a másik gyűrű kiesik.

A monarchiának épp az angol-német ellentét miatt szüksége lett volna Oroszország és a Balkán államok lehető kíméletére, Törökország szilárdítására és arra a közhitre, hogy a monarchia szándékai békések. Aehrenthal azonban kíméletlen volt a szláv államok iránt, gyöngítette Törökországot és Európa-szerte terjesztette az igazság ellenére a monarchia agresszív szándékainak hírét. Ezért mondhatjuk, hogy siettette a monarchia vesztét, amikor azt hitte, hogy növeli hatalmát és tekintélyét.

¹⁴⁰ Die auswärtige Politik Serbiens. Bd. III. Berlin 1931. 113. l.

HÁROM NEKROLÓG

KÓNYI MANÓ.¹

(1842—1917.)

A múlt év karácsonyán költözött el tőlünk örökre Kónyi Manó, 75 éves korában. 1842-ben született Kaposvárt. 1859-ben tanítványa volt a pesti németnyelvű gimnáziumnak. Ez intézetben Louis Chevalier, a későbbi prágai igazgató volt a német nyelv tanára. Chevalier a Stolze-rendszer szerint gyorsírást is tanított. Tőle tanulta Kónyi a német gyorsírást Stolze szerint és megismertette azt jó barátjával, Fenyvessi Adolffal, aki akkor technikus volt. Fenyvessi 1860-ban magyarra ültette át Stolze rendszerét.

A két jóbarát nem gondolt arra még, hogy országgyűlési gyorsírók lesznek. Pompéry János buzdította a fiatal Kónyit, hogy gyakorolja magát a „sebes írásban“.

Midőn 1860-ban az októberi diploma megjelenése után Pest vármegye gyűlést tartott, gróf Károlyi István főispán mögött Pompéry, Fenyvessi és Kónyi jegyezték „sebesen“ a tanácskozásokat. Pest városának 1861 június 17-i ülésén, ahol Deák Ferenc beszélt, szintén Kónyi volt az egyik gyorsíró. Az 1861-i országbírói értekezleten, Hajnik Károly mellett megint

¹ *Budapesti Szemle*, 1918.

Kónyi és Fenyvessi jegyezték a beszédeket, a második országbírói értekezleten 1863-ban Hajnik Károly nélkül a két jóbarát végezte a gyorsírói tisztelet. Az 1861-i országgyűlésen is Kónyi egyik tagja volt a gyorsírói karnak. Hajnik Károly, a főnök, megdícséri ekkor Kónyi szakavatottságát és buzgóságát. Az 1863—64-i nagyszebeni tartománygyűlésen Kónyi Fenyvessivel együtt jegyezte a magyar beszédeket. E gyűlés egyik tagja, Binder Mihály, köszönetet mondott a gyorsíróknak az 1863 október 13-i ülésen, megbízható s pontos munkájukért. Binder beszédét a többnyelvű gyűlés Hoch- és Éljen-kiáltásokkal fogadta. 1865-ben, a kolozsvári utolsó erdélyi országgyűlésen Kónyi Hajnik vezetése alatt dolgozott. Az 1865-i országgyűlésre a helytartótanács elnöke, b. Sennyei Pál, Fenyvessit és Kónyit bízta meg a gyorsírói munka ellátásával. Mind a ketten 1868-ig szerződéses viszonyban voltak az országgyűléssel. Ebben az évben állami hivatal lett a gyorsíroda. Kónyi és Fenyvessi lettek főnökei.²

Azóta 1885-ig vezette a gyorsírodát, akkor nyugalmába vonult, mivel a megfeszített munka nagyon megviselte idegeit. Ez alkalommal b. Sennyei Pál és Szilágyi Dezső meleg elismeréssel szóltak Kónyi Manó érdemeiről a törvényhozás két házában.

Valóban kitűnő parlamenti gyorsíró volt. Visi Imre írja, hogy nem csupán szakbeli kiválósága miatt mondható kitűnő gyorsírónak, hanem elsőrendű politikai és publicisztikai érzéke miatt is.³ Ifj. Ábrányi Kornél Kónyiról írt tárcájában azt mondja, hogy

² L. Kónyi két cikkét: *Magyar Gyorsíró*, 1910 8. szám és 1911 8. szám, *Hermanstädter Zeitung* 1863 254. szám és Gopesa László: *A magyar gyorsírás története*.

³ *Nemzet*, 1885 február 21.

Kónyi kifésülte a fésületlen beszédek s annyira buzgólkodott javító munkájában, hogy szinte „tucat-számra csinálta a beszédek másoknak“.⁴ Greguss Ágosttól hallottam, hogy a fiatal képviselők megmutatták elmondandó első beszédeiket Kónyinak és igen jó hasznát vették tanácsainak. Szóval Kónyi nem elégedett meg a szónoklatok gépies leírásával, hanem nyugtalan lelkiismerettel fáradozott azon, hogy a parlamenti beszédek minél csinosabb formában kerüljenek a nyilvánosság elé. És erre nem csupán az irodalmi formának szeretete ösztönözte, hanem az a vágy is, hogy szolgálatokat tegyen azoknak, akikkel sűrűn érintkezett. Rendkívül szíves és előzékeny ember volt. A legkülönbözőbb emberek rokonszenvét bírta megnyerni simulékony udvariasságával. Nem mintha hízelgett volna, mert a maga számára semmit sem kért nagybefolyású jóakaróitól; bámulatosan sokoldalú összekötéseit leginkább arra használta fel, hogy másokon segítsen. Szerette kímélni az emberek érzékenységet, mert a maga érzékeny lelkének jólesett az emberek rokonszenve.⁵ De azért nagyon megkülönböztette az embereket, voltak kiválasztott barátai, akikhez melegen ragaszkodott s voltak ideáljai, akiket feltétlenül tisztelt. Életének nagy boldogsága volt az, hogy hivatali minőségében közelférközhetett Deák Ferenchez és id. gr. Andrássy Gyulához. Mint Dóczy Lajos írja, „Kónyi Deák Ferencért és Andrássy Gyuláért bármit megtett volna. Amit újabb történetünk e hőrozsaitól felvett magába, szellemük és lelkük benyomását, eszméiket, elveiket s

⁴ *Pesti Napló*, 1885 március 1.

⁵ Hogy mikép tudott bánni Kónyi az emberekkel, azt igen elmésen és jellemzően írja le Dóczy Lajos a *Neues Pester Journal* 1895 február 9-i tárcájában.

életük tapasztalatait, az hússá és vérré változott benne. Ez hevítette őt át teljesen, ez lett életének vezércsilaga, a mérték, amellyel korának jelenségeit mérte“.

Különösen Deák Ferencnek nagy emléket állított. 1882-ben adta ki *Deák Ferenc Beszédeinek* első kötetét, nyugalomba vonulása után folytatta a munkát és befejezte 1898-ban a hatodik kötettel. Azután még az első három kötetet gazdagon bővítve adta ki újra 1903-ban. Ez a kiadás többet nyújt, mint amennyit címe ígér. Kónyi a kiadott és többnyire kiadatlan levelek, naplók, okiratok s cikkek gazdag gyűjteményével világítja meg Magyarország legújabb történetét, különösen a bővített második kiadásban. Deák Ferenc pályája a középpont és e körül csoportosulnak az események. Tájjékoztató bevezetései példásak tárgyilagosság és alaposág tekintetében. Nem a maga nézetét közli, hanem a tényeket, az iratokat s a hiteles tanúkat beszélgeti. Kónyit e munkára értékes kiadói tulajdonságok tették hivatottá: érzék az események lényege iránt s kegyelet ragaszkodás hősének emlékéhez.⁶ Ez a ritka érzék a lényeges iránt rendkívül érdekessé teszi a kiadást. Gróf Tisza István írta valahol, hogy Kónyi kiadásában a kiegyezés története szinte drámai elevenséggel van elbeszélve. Pedig a kiadó csak tényeket sorol fel, vagy másokat beszélget. Kónyi olyanokat is beszélget, akik az ő ösztönzése nélkül sohasem mondták volna el, amit tudnak. Úgy, hogy Kónyi nemesak gyűjtője volt a történeti anyagnak, hanem néha előidézője is. Jellemző példa erre a *Nyílt Levél Kónyi Manóhoz Somssich Páltól*. (Budapest, 1886) című füzet. Kónyi az utolsó rendi országgyűlés történetét kutatva meg-

⁶ V. ö. *Budapesti Szemle* 1904 117. k. 4. l.

találta a pontokat, melyekben Somssich Kossuthtal megegyezett 1848 februárjában s amelyeket Somssich felküldött gróf Apponyi György kancellárnak. Felvilágosítást kért e pontokra nézve Somssichtól, ki a nyílt levéllel válaszolt. Ebből a Nyílt Levél-ből tudjuk, hogy Kossuth februárban a magánjogi s a politikai reformok terén megnyugodott volna oly eszmékben, melyeket a mérsékelt konzervatívok is elfogadhatóknak tartottak. Csak a párizsi forradalom hatásának elterjedése sodorta a radikális megoldás felé. E nagyfontosságú történeti tény nem állana előttünk ma teljes világosságban, ha Kónyi nem ösztönzi Somssichot a Nyílt Levél írására. Somssich fejtegetéseit fölvette Deák *Beszédei*-nek magyarázó anyagába. Több ehhez hasonló példát is idézhetnénk.

De e főmunka mellett Kónyi kisebb kiadásairól, cikkeiről és tanulmányairól sem szabad megfeledkeznünk.

A Salzkammergutban nyaralva vagy két levelet írt Kónyi az 1880-i Pesti Naplónak Kaszás álnéven. Az egyikben leírja, hogy Aussee lakossága nagyon kedvetlenül fogadta I. Vilmos császárt, mert a jó osztrákok akkor még nem feledték el Königrätzet. — Kónyi 1885-ben kiadta a Budapesti Szemlében *gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredékét*. Ezt a töredéket a már akkor igen beteg államférfiú 1884-ben mondotta el élő szóval Kónyinak. Gyermekkorát és ifjúkorát beszélte el abban; annyira ki volt már merülve, hogy Kónyi nem merte tovább ösztönözni a tollbamondásra. Kónyi Lónyay halála után kiadta a töredéket annak bizonyításául, hogy Lónyay Menyhért „szívét“ nagyon félreismerte a közvélemény. Lónyay valóban melegen emlékszik meg szüleiéről, testvéreiről, egyik

igen derék nevelőjéről, Békássy Sándorról és érdekesen jellemzi Sasku Károlyt. Általában sajnáljuk, hogy Lónyay nem folytathatta tovább az elbeszélést, mert koráról és jelentékeny pályájáról bizonyára sok tanulságos dolgot mondott volna el. Bizonyítja ezt *Lónyay Menyhértnek Naplója* 1847/48-ból, melyet ugyancsak Kónyi adott ki a *Budapesti Szemle* 1896-i folyamában (85. k.). Lónyay Széchenyi köréhez csatlakozott, az országgyűlésen is feltűnést keltett különösen az adminisztrátori kérdés tárgyalásakor. Bátor fellépését Széchenyi nagyon megdicséri *Naplójában*. Lónyay naplója elsőrangú forrásai közé tartozik az adminisztrátori sérelem 1848-i tárgyalása történetének. A Napló más kérdésekben is használható, de némi óvatossággal, különösen ott, hol Lónyay követársainak személyes ambícióiról beszél.

1887-ben jelent meg a *Nemzetben* Kónyinak *Hogyan revideálta Deák Ferenc az ő beszédeit* című cikke. (Újra a *Magyar Gyorsíró* melléklapján, 1911 8–10. számok.) Deák szerénységét, jóságát, szenvedélyességét s önuralmát, érdekes apró szokásait megható ragaszkodással és közvetlenséggel rajzolják ez érdekes emlékezések.

1888-ból való a *Visszaemlékezés Somssich Pálra* című közlemény (*Budapesti Hírlap* március 6.). Kónyi e cikkében a *Das legitime Recht Ungarns* szerzőjének egy kis önéletrajzi töredékét és néhány levelét teszi közzé. Mindannyi jól használható adalék Somssich jellemrajzához. Ugyancsak 1888-ban írta Kónyi *Visszaemlékezés Sennyei Pál báróra* című cikkét. (*Nemzet és Pester Lloyd*, január 5.) Melegen védelmezi ebben Sennyei Pált, kit sokan a fekete bárónak neveztek. Ez ó-konzervatív államférfiú erős magyar volt, „ajkáról

nyelvünk oly zengzetesen hangzott, mint alig valakiéről“. Bár tudta, hogy a kiegyezés megkötése megtöri a konzervatívok hatalmát, „mindent elkövetett, ami a nemzet és a fejedelem közti kibékülésre és ezzel az ő bukására vezethetett“.

1890-ben gróf Andrássy Gyula halála után négy közleménye jelent meg Kónyinak a nagy államférfiúról. *Gróf Andrássy Gyula első politikai fellépését* ismerteti a *Bp. Hirlapban* (február 19.), közli itt történeti bevezetéssel a *Pesti Hirlap* 1846-i folyamából gróf Andrássy Gyulának első politikai cikkét a konzervatívok felfogása ellen. A 23 éves gróf cikke meglepí az olvasót világos okfejtésével és politikai érettségével. A *Nemzetben* pedig *Andrássy és Herbsték* címen Kónyinak egy levele jelent meg Jókai Mórhoz (október 13-i tárcá). Kifejti ebben, hogy miért kérte Andrássy a 60 milliós hitelt, mielőtt a berlini kongresszusra ment és hogy mennyire félreértették kitűnő politikai sakkhúzását az osztrák alkotmánypárt vezetői. A *Visszaemlékezés Andrássy Gyula grófra* című cikksorozat szintén a *Nemzetben* jelent meg (február 19—21). Époly hangulatos, mint jellemző életrajzi vázlat. Széchenyi nyilatkozataiból, beszédttöredékekből, hitelesen elbeszélt jelenetekből van összeállítva. Élénk színű mozaikkép.

Kónyinak *Beust és Andrássy 1870. és 1871-ben* című tanulmánya megjelent Gyulai Pál *Olcsó Könyvtárában* (717—718. sz.). Ez az ő legkitűnőbb történeti tanulmánya. Andrássytól hallott közlések és más források alapján meggyőzően mutatja ki, minő ellentétek választották el Beustot Andrássytól a külügyi politikában s hogy mennyire nincs igaza Beustnak, midőn Emlékirataiban azzal vádolta Andrássyt, hogy Hohen-

warttal tartott. E tanulmány németül is megjelent a *Deutsche Revue*-ben. Sybel a *Die Begründung des Deutschen Reichs durch Wilhelm I.* című nagy munkájában idézi Kónyi tanulmányát (Bd. VII. München és Leipzig 1895. 385. l.).

Midőn a mult század 90-es évei óta egyre halaványodni kezdett Deák és Andrássy eszméinek emléke a mi gyorsan felejtő és jelszavak után induló közéletünkben, nem ritkán jelentek meg a lapokban helyreigazító közlemények, egy régi Deák-párti aláírással. E közlemények szerzője többnyire Kónyi volt, ki a Deákról gyakran felmerülő téves adatokat vagy a Deáknak tévesen tulajdonított nézeteket igazította helyre.

Mikor Tisza Kálmán 1902-ben meghalt, a *Magyar Nemzet* (március 23.) néhány visszaemlékezést közölt róla Kónyi adatai alapján. Tisza ugyanis becses anyagot adott Kónyinak a *Deák Ferenc beszédei* számára s Kónyi ezért hálásan emlékezett meg Tisza szíves jóindulatáról és meggyerő egyszerűségéről.

1899-ben jelent meg Kónyinak utolsó nagyobb közleménye *Gróf Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz* címen (*Budapesti Szemle* 100. k.). A levelekhez alapos bevezetést és jegyzeteket csatolt a kiadó. Igen jól jellemzik ez 1859 szeptember 8-tól 1860 február 6-áig terjedő levelek Széchenyi utolsó hónapjainak rendkívül izgatott hangulatát. Ily értékes munkákkal foglalkozott Kónyi nyugalomba vonulása után.

Szenvedélyesen érdekelte a politika, mindvégig foglalkozott vele a nélkül, hogy a maga számára remélt volna valamit annak fordulataitól. Könnyen juthatott volna kitüntetésekhez, de azokat csendesen elhárította magától. Valamint a történetben ki volt fejlődve

érzéke a lényeges iránt, az életben is a lényegest szerette. Függetlenül élt szép családi otthonában, többre becsülte övéi jövőjének biztosítását s a köztiszteletet, mely körülvette, mindenféle címnél. Sok súlyos csapás is érte, de vigasztalást keresett és talált a munkában.

Barátaival a régi időkről, leginkább a kiegyezésről szeretett beszélni. De midőn a világháború kitört, gyakran emlegette, hogy most már nem fontos mind az, amit ő összegyűjtött. Nem fontos, mert ez a zivatar megdönti majd a régi alapokat s egészen új formákat terem.

De barátai biztatták, hogy nem úgy van. Az 1867-i kiegyezés nem múltó epizód a nemzet történetében, hiába próbálják döntögetni ezt a szilárd épületet mindenfelől. Deák és Andrássy munkája ellenáll a romboló akaratnak. És így mindig értékes és elevenen ható lesz annak a férfiúnak munkája, aki a leghívebben és a legteljesebben gyűjtötte össze a kiegyezés történetének emlékeit.

HARASZTI GYULA.¹

(1858—1921.)

Gyulai szerette azokat a munkatársait, akiktől a szükség szerint könyvbírálatot, tanulmányt vagy beszélyfordítást egyaránt várhatott. Ezek megkönnyítették a szerkesztés munkáját és készségöket szíves jóindulattal viszonzta. Harasztiban sohasem csalódott. Ha kért tőle beszélyfordítást, Haraszi küldött neki francia, vagy spanyol beszélyt, sőt előkelő szellemű neje, Récsy Jolán is megörvendezettette Gyulait ily küldeményekkel. Haraszi igen gondos és jó stílusú fordító volt. Alarcon *Háromszögű kalapját* ő ültette át a magyar irodalomba; e színes és kedves, humorú spanyol beszély Gyulainak nagyon tetszett, ezt dícsérte a legjobban Haraszi fordításai közt.

És ha könyvismertetés kellett, ki látott nagyobb lelkiismeretességgel e hálátlan munkához, mint Haraszi? Ha szótárról, ha angol vagy francia költő magyar fordításáról és kiadásáról, ha irodalomtörténeti monografiáról írt, mindig szorgosan, a legapróbb részletekig hatolva vizsgálta tárgyát.

És tanulmányt vagy mutatványt valamely készülő munkájából, mikor nem küldhetett volna Haraszi az

¹ *Budapesti Szemle*, 1921.

ő nagyrabecsült mesterének és szerkesztőjének? Mert Haraszi folyvást dolgozott, bármily ideges volt, a munkában soha ki nem fáradt. Szenvedélyesen szerette a költészet minden ágát, az irodalmat, a színházat; ez a belső tűz mindig élesztette fogékonyságát és írói kedvét.

Gyulai Pál tanítványa lett az egyetemen akkor, amidőn Gyulai átvette Toldy örökségét. Haraszi sem tudott megszabadulni Gyulai akkori előadásainak varázsától, lelkének egész hevével a magyar irodalomtörténet tanulmányába merült. Arany Jánosról írt munkájáról Riedl megjegyzi, hogy „összefoglaló nagyobb tanulmány Aranyról a 60-as, 70-es években nem jelent meg, ami igen feltűnő. E hosszú szünet után a kezdeményezés érdeme Haraszi Gyuláé, aki 1882-ben közölt beható, összefoglaló essayt Aranyról“. Kiadta ezt újra átdolgozva 1912-ben. És aki Aranyról ír, nem mellőzheti Harasztinak tartalmas, bár Arany iránt nem a legmelegebb rokonérzéssel érdeklődő essayjét. Sokkal melegebb érzés fűzi Csokonaihoz, akiről már 1880-ban tett közzé egy ma is érdeklő olvasható életrajzot. Csokonai társaságában jobban érzi magát, mint Aranyéban. A XVIII. századi érzelmesség és humor, a barátság és szerelem ábrándjai, Csokonai örökös vágyódása a családi életre, a nyugalmas otthonra, mely nárciszokkal körülültetett kerttel van ellátva, Harasztit egészen lebilincseltek. Így szeretett élni ő is, távol a politikai és irodalmi pártok zajától, családjáról gondoskodva, kertjének virágait ápolva, a rokontörekvésű, jólelkű barátokkal beszélgetve s íróasztalán könyvekbe elmerülve. In angulo cum libello. Ily környezetben vigaszt talált, ha bántotta az élet rendkívül könnyen sebezhető lelkét. Nem szerette fitogtatni érzelmességét,

s mindig jókedvűnek látszott, folytonosan tréfákba burkolta meleg jóindulatát, szelíd nyájasságát, vagy kínos érzéseit. „Az ember nem szokta dobra ütni szentebb érzéseit,“ — mondja Csokonaijában — „hanem szívébe rejti s mosolyt erőltet arcára“. Csak egyik nagyreményű fiának kora halálán érzett fájdalma üzte el a mosolyt arcáról.

Magyar irodalomtörténeti munkáinak feltűnő jellemvonása volt az, hogy teljesen otthon érzi magát a világirodalomban. Különös érdeklődését a francia nyelv és irodalom iránt annak tulajdonította, hogy anyai ősei Lyonból kerültek Kolozsvárra s így az ő ereiben francia vér is folyt. Letette a középiskolai tanári vizsgát a franciából is, majd Saissy Amadée mellett résztvett a *Gazette de Hongrie* szerkesztésében és 1882 óta egészen a francia filológia tanulmányára adta magát. Ő lett e tudományágnak megalapítója a magyar irodalomban. Könyveket írt a naturalista regényről, André Chénier költészetéről, Molière-ről, Corneille-ről, Rostand-ról, a francia líráról, s a renaissance francia költészetéről és összefoglaló munkát a francia irodalom egész történetéről. Könyveiben nem csupán az írókat és korukat jellemezte, hanem a reájuk vonatkozó irodalmat is alaposan tárgyalta.

Ez csak fokozta könyveinek érdekességét. Jókai Mór egyik útirajzában felhívta a magyar közönség figyelmét Harasztnak a naturalista regényről írt könyvére. Kisebb tanulmányai, melyek nem csupán a francia nyelvre és irodalomra vonatkoznak, megérdemelnék az összegyűjtést, mert oly tanulmányok, minő például a *Főúri élet Versailles-ban* Saint Simon korában leköthetnék a művelt magyar olvasó figyelmét. Könyveit és tanulmányait itthon nem méltatták érdemök szerint.

A franciák azonban méltányosabbak voltak Haraszti érdemei iránt. A *Revue d'histoire littéraire* szívesen közölte Harasztnak francia irodalomtörténeti tanulmányait. A Chénier költészetéről írt könyv franciául is megjelenvén, Faguet így nyilatkozott arról egy előkelő revüben 1892-ben: „Haraszti munkája a legtudósabb mindazon tudós munkák közt, melyek napjainkig a tudós költőről megjelentek. E könyv oly lelkiismeretes munkával van megírva, hogy megszágyenítően hat reánk. Egészen új világot vet több pontra, egészen új szempontokból tünteti fel költőnket.“ Haraszti könyvét Chénier költészetéről a francia irodalomtörténet kézikönyvei a forrásmunkák közé sorolják. 1908-ban francia nyelven adta ki Haraszti Schelandre-nek, a XVI. századi francia költőnek, *Tyr et Sidon* című tragédiáját. A francia kritika egyhangúan elismerte, hogy csak e kiadás által lett Schelandre munkája igazán ismeretessé az irodalomtörténetben. Raymond Toinet azt írja, hogy Haraszti bevezetése „mintája az egyszerű, józan és elfogulatlan kritikának“, Haraszti valósággal felfedezte Schelandre-et, „ki eddig csak ködfolt volt és most csillaggá lett“ a francia költészet egén.

Midőn Haraszti meghalt, a nagy francia irodalomtörténetíró Lanson ezt írta róla: „Nevét mi meg fogjuk becsülni és munkáira mindig hivatkozni fogunk“.

Hírnevét bizonyára gyarapítani fogja utolsó, La Fontaine-ről szóló munkája, mely a nagy meseköltő forrásait és hatását, rendkívüli utánjárással ismerteti és egészen új eredményekre jut. E munkából megjelent egy fejezet egy amerikai romanista folyóiratban. Haraszti már halálos ágyán feküdt, mikor a folyóirat illető számát megkapta. Munkájának első íveit javíthatni próbálta utolsó vergődései közben, de a toll ki-

hullott erőtlen kezéből és a La Fontaine könyv kiadásának rendezését most özvegye folytatja.

Haraszti nem csupán jelentékeny tudós volt, hanem eredeti impressziókból merítő író is. Bizonyítja ezt egész irodalmi munkássága, de a kételkedőket a rövidség kedvéért két kisebb dolgozatára figyelmeztetjük. Az egyiknek címe: *Emlékezés Petelei Istvánra*, (*Budapesti Szemle*, 1910 február), mely néhány biztos vonással igen találóan jellemzi Peteleit, mint írók és embert. A másik a *Duse Eleonóra* című essay, melyet még Gyulai adott ki a *Budapesti Szemlében*, majd újra az *Olcsó Könyvtárban*.

Ebben Haraszti igen nehéz feladatra vállalkozott, egy színésznő művészetének rajzára és e feladatot fényesen oldotta meg. A csodálatos művésznő játéka szinte feléled szemünk előtt Harasztinak leírásában. Aki gyönyörködött valaha Dusénak lélekábrázoló művészetében, meghatottan fogja olvasni Harasztinak füzetét, mely a magyar színművészeti kritikai irodalom legszebb termékei közt foglal helyet.

Haraszti életének minden feladatát hű gonddal teljesítette. Hű volt családjához, barátaihoz és mesteréhez. Jelesebb tanítványai hálásan emlékeznek meg tanári munkájáról. A hű gond, mely kisugárzik pályájából és munkáiból, örökdjék emléke felett is!

RIEDL FRIGYES.¹

(1856—1921.)

T. Társaság!

Társaságunk mélyen átérzi a nagy veszteséget, mely Riedl Frigyes halálával a magyar szellemi életet érte. Közelről is érint e csapás bennünket, hiszen Riedl amióta fiatal korában Szarvas Gábor baráti köréhez esatlakozott, széleskörű ismeretekre mutató szómagyarázatokkal s másnemű becses dolgozatokkal is gyarapította a magyar nyelvtudományt. Otthon érezte magát a szellemi tudományoknak majd minden ágában. A *Magyar Irodalom Főbb Irányai* s a *Magyarok Rómában* című dolgozataiban alapos történeti kritikával világot vetett a magyar középkorra, de különösen Mátyás király korára. Művészi tollal keltette életre Mátyás udvarát, amint a renaissance fölkelő napja reáveti sugarait. Torma Károlynak, a tragikus sorsú jeles archeológusnak megírta jellemrajzát, baráti érzésének melegségével és komoly archeológiai érdeklődésének élénkségével. Lotz Károlyról és Benczur Gyuláról írván, bizonyosságát adta annak, hogy éles szemmel figyeli meg a képzőművészet mestereinek alkotásait.

¹ Felolvastatott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1921 október 18-i gyűlésén.

Munkájának és érdeklődésének e különböző irányai mint patakok táplálták a fő folyamat, vagyis hivatottságát az irodalmi kritikára. A magyar irodalom legnagyobb kritikusi közé emelkedett. Azzá lett, mert alapjában költő volt, akinek ízlése, érzékenysége és fantáziája nem hevültek fel költői alkotásokra, de úgy voltak szervezve, hogy megérezzék és fölfejtsek a szépet bármilyen formájában. Taine elméletének, Grimm Hermann modorának és Scherer Vilmos eszméinek hatása felismerhető néha fejtegetéseiben, de e hatások melléke-
sek, erejét nem másoktól kölcsönzi, hanem önmagából meríti. Nagy kék szemének nyugodt pillantása szinte csalhatatlan biztossággal emelte ki a legrejtettebb esztétikai értékeket és megállapította a költői lángész alkotó tehetségének korlátait. Érzékének e biztosságát támogatta elemző képességének átható ereje. Az úgynevezett kuruc balladák szövegének hitelességében, legalább ami az egyes részleteket illeti, előtte már mások is kételkedtek, de felsőbbségét bizonyítja az, hogy nem elégedett meg a kételyekkel, hanem addig nem nyugodt elméje, míg ki nem derítette a balladák eredetét. Ehhez fogható nagy kritikai tett kevés van a magyar irodalomban. Riedlt kritikai szempontjainak gazdagításában elősegítette bámulatos tájékozottsága a világ-irodalomban. Ezért állapítja meg oly könnyen, minden erőltetés nélkül a motívumok, vagy hangulatok eredetét. Kölcseynek egy megjegyzését Shakespeare-ről rögtön vissza tudja vezetni Schillerre. Arany felfogását a cigányokról a világirodalom cigányköltészetének keretébe milyen érdekesen tudja beilleszteni. Mi sem volna könnyebb, mint e példák szaporítása. De bármily messze kalandozik Riedl képzelete az idegen tájak tündérligetein, szívét nem felejtí rajtok, az ide van kötve

a hazai tájakhoz. Hazafias frázist nem találunk munkáiban.

Az ő szeretete szemérmesen szótlan volt, mint Cordelia érzése. De ki volna oly gyöngeszemű, hogy észre ne vegye az erős magyar érzést munkáiban? Ez az érzés nyilatkozik abban a féltő gondban, melyet stílusa magyarságára fordít. Ez az érzés vonzotta őt a legmagyarabb költőhöz, kinek életében és munkáiban a specifikus magyar vonásokat nagy elmélyedéssel kutatja. Ez az érzés magyarázza meg azt, hogy a legáltalánosabb érdekű tárgyakban is a magyar vonatkozásokat kutatja. Mennyire szerette Olaszországot! Hányszor menekült oda, hogy kifáradt lelke az olasz ég alatt, az olasz művészet és az ókori emlékek szemléletében megifjodjék. És ez utazások egyetlen irodalmi termékében azt kutatja, hogy minő magyar történeti emlékek fűződnek Rómához, ahhoz a városhoz, mely a magyar Lászlai János síremlékén „mindnyájunk édesanyjának“ van nevezve. És a mellett stílusának szemléletessége érezteti velünk Róma nagyszerűségét. Nem kereste a szemléletességet, többnyire képekben gondolkozott. Stílusa idővel fejlődött világosság, keresetlen színgazdagság és férfias tömörség tekintetében. Egyik legutolsó essayje *Shakespeare és a magyar irodalom* kiváló példája e sajátságainak. Néhány lapon Shakespeare művészetét annyi eredetiséggel és tömörséggel rajzolja, hogy nagy monografiákban sem tanulhatunk többet e tárgyról. Hozzá még a magyar írók, akiket Shakespeare-rel kapcsolatban említ, szinte életre kelnek esetjének néhány vonása által. A lélektani rajzban kiemelvén mindig a lényeges vonásokat, igen kiváló volt. Neki az irodalmi mű okirat, melyből az író lelkét olvassa ki. Milyen gazdag a lélektani rajz Arany

Jánosában. Mennyire össze van kapcsolva a munkáknak majd minden sora a költő belső életével. Különös eredetisége Riedl kritikai tehetségének a sokoldalú fogékonyság, mellyel a legkülönbözőbb, a legnagyobb és a legkisebb írók lelkébe beléhatol. A türelmetlen kritikával szemben, többször hallottam tőle e János evangéliumából vett idézetet: „Az én atyámnak házában sok hajlékok vagynak.“ Riedl nem érezte magát idegennek a sokféle hajlékban. A naív eposz hősies mesevilága, a görög művészet tökéletessége, a legendák bájos csodái, a renaissance „hódító tavasza“, Goethe mindent átfogó elméje, Childe Harold tépett kedélye, a romantikus érzelmesség és álmodozás, a modern realizmus és szimbolizmus: mindezek sokat foglalkoztatták értelmét és visszhangot keltettek lelkében. Ez érényeivel egy töből fakadt gyöngesége is. A kritika nemcsak arra való, hogy méltasson, hanem arra is, hogy irtogasson és tisztogasson. Nagynevű elődje az irodalomtörténeti tanszéken a János evangéliumából vett idézettel szemben hivatkozhatott volna a Megváltó e szavaira: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, hogy békességet bocsássak e földre... hanem fegyvert.“

Riedl sokkal érzékenyebb volt, semhogy kritikai fegyverekkel hareba bocsátkozott volna. Az ilyen hare egységében meg nem tört lelket kíván, pedig az ő lelkén már korán alig észrevehető szakadás mutatkozott, mely azután egyre nagyobbodott.

A művészi alkotások ki nem elégített vágya, a távolság álmai és a valóság, ideáljai és munkája közt, nyugtalanná tették kedélyét, csüggeteg, lemondó hangulatot keltettek benne. Így fogékonnyá lett Schopenhauer filozófiája iránt. Senki sem hatott rá oly mélyen

és tartósan, mint Schopenhauer, kit a XIX. század legnagyobb filozófusának tartott. A frankfurti bölcsek az a tanítása, hogy az élet csak rövid gyötrődés két végtelen álom közt, hogy az élet vágya csak a szenvedések forrása, hogy énünket meg kell ölnünk, meg kell halnunk élő testtel, mert csak így alakulhat át életünk emberhez méltóvá, s elviselhetővé tisztán a szemlélkedésbe merülve, Riedlnek lelkébe talált. Mind ezt ő is így érezte s a filozófus tanítása mély meggyőződéssé változtatta eleintén csak határozatlan érzését. Mennél öregebb lett, annál inkább elvonult az élettől. Sikerült megölnie magában a boldogság vágyát, s azt a felette gonosz démont, melynek incselkedésétől Schopenhauer sem bírt szabadulni, a hiúságot. Bátran mondhatjuk, hogy Riedl annyi fáradságot fordított a kitüntetések elhárítására, mint amennyit mások megszerzésükre fordítanak.

Jól ismerte az emberi gyöngeségeket, hisz azokat szorgosan üldözte önmagában. Elmés epigrammái veszedelmes gyorsasággal rántották le az álarcot embertársai gyarlóságairól. De általában nem szeretett sérteni. Az emberekről az volt a meggyőződése, hogy igen gonoszak, de egyszersmind igen szerencsétlenek és mindent összevéve, inkább szálnalmat érdemelnek, semmint gyűlöletet. Őszintén elismerte a legcsekélyebb érdemet is, kíméletes és gyöngéd volt mindenki iránt, mert a maga érzékenységet sem szerette kiszolgáltatni a támadásoknak. Hálásan viszonzta a jóindulatnak bármily jelét, udvariassága több volt a formánál, szívének alázatosságából származott. Mint Lorenzo mondja a *Velencei kalmárban* bizonyos emberekről: az ő lelkében is zene szólt, a végtelenül gyöngéd, nőies jóságnak lágy zenéje.

Lelki élete nagyon hasonlított ahhoz a képhez, melyet Arany lelki életéről festett. És ebben látjuk Aranyhoz való vonzódásának legmélyebb okát. Arannyal vallotta, „hogy célunk embernek lenni, embernek a nemesebb értelemben, ki magát kiképezni törekszik, ki kötelessége után jár“. Neki is a kötelesség teljesítése volt a pajzs, mellyel az élet fájó benyomásai ellen védekezett. Szeretett volna szabadon élni, minden idejét önképzésre és irodalmi alkotásokra fordítva, de mivel ettől eltiltotta a sors, tanári kötelességeit oly odaadással teljesítette, melyet felülmúlni nem volt lehetséges. Középiskolai tanári pályájának emlékei fennmaradtak tankönyveiben, az induktív módszernek e remekeiben, melyekben tanárnak és tanulónak gyönyörűsége telik.

Midőn az egyetemen Gyulai Pálnak utódja lett, megijedt a reá várakozó feladat nagyságától. Lemondáson kellett kezdenie, hiszen akkor el volt foglalva a jellemzés történetével, egy esztétikai munkával, melyet élete fő művének tervezett. Félre kellett tennie e töredéknek maradt munkát, hogy minden erejét a magyar irodalomtörténet tanítására fordítsa. Végig tanította az egész magyar irodalomtörténetet a mondák korától napjainkig. Tanítványainak rajongó szeretete volt e fáradhatatlan, másfél évtizedre terjedő munkának egyedüli jutalma. De fennmaradtak előadásai elég jó jegyzetekben és azt hisszük, hogy Riedl ez új magyar irodalomtörténetben fejedelmi örökséget hagyott nemzetének. Végül élete történetének egy látszólagos ellentmondását kell föloldanunk. Tankönyvet írt a Retorikáról, pedig semmit sem gyűlölt oly állhatatosan, mint a retorikát. Ez ellentmondás még élesebbé válik, ha meggondoljuk, hogy ifjúkori álmaiban szónoki babérokra

vágyódott és valóban kissé elnézőbben ítelt jeles szónokokról, semmint szeretttük volna. De előtte tankönyveiben, vágyaiban és ítéletében a valódi nagy szónokok hatása lebegett. Azoké a szónokoké, akik igaz érzéssel és erős gondolatokkal a maguk jó céljainak követésére bírják elragadni a hallgatóságot. Azonban éveinek haladtával mindjobban visszariadt attól a dsingiskhani pusztítástól, melyet közéletünkben a rétori frázisok végeznek. Milyen szóáradat és milyen kevés gondolat, mennyi ünneplés, szónoklás, s mily kevés érzés és célszerű cselekvés — így sóhajtozott. Még halálos ágyán is bántotta a gondolat, hogy koporsóját rétori virágokkal fogják telehinteni. Szeretett volna észrevétlenül távozni az életből, amint nesztelenül élt, nem eléggé ismerve és méltatva. Eszünkbe jut minderről az, amit Renan mondott, midőn Marcus Aurelius stoikus elveit fejtegette: *Trop d'abnégation, cher Maître!* Nagyon is sok önmegtagadás, drága mesterünk.

Koporsód mellett igazi szeretet beszélt, nem rétori nagyítás, gyöngé szavam is messze maradt érdemeid mögött. Ha majd együtt lesz mindaz a közönség előtt, amit írtál és tanítottál, oly életnek képe fog feltárulni, mely vigasztaló, edző, lelket és elmét művelő hatásában ritkítja párját.

NÉVMUTATÓ

- Abdul Hamid szultán 436, 442
 Achilles 397
 Szent Adalbert 272
 Aeneas 22
 Aeneas Sylvius (II. Pius)
 159, 172—175
 (báró) Aehrenthal Alajos kül-
 ügyminiszter 433—517
 Ahmet bég 231, 237, 239
 Ahmet kanizsai basa 229—231
 Ahmet Kiája 189
 I. Ahmet szultán 240
 III. Ahmet szultán 365
 Alarcon, spanyol költő 530
 Alberoni 366
 Albini Pierre francia publi-
 cista 485
 Albrecht főherceg 398, 400,
 413
 Alfieri 12, 70
 Alfonso (Aragoniai) nápolyi
 király 154, 175
 Ali tatár vezér 287
 Allah 277
 Almási Balogh orvos 42
 Almoró Nani bailo 225, 227
 Alvinezi Péter 207
 Alvarius 273
 (Gróf) Andrássy Gyula (id.)
 401, 402, 429, 492, 523,
 527—529
 (Gróf) Andrássy Gyula (ifj.)
 428—430, 458, 459, 461, 483
 (báró) Andrássy Miklós 293
 Anna, angol királynő 345
 Apafy Mihály 208
 (Gróf) Apponyi György
 kancellár 525
 Arany János 79, 368, 531, 536,
 538, 540
 Aranyosrákosi Székely
 Sándor 253
 Argenti (Dante eposzában) 31
 Arminius 426
 Arneth Alfréd, történetíró
 304, 305, 335, 358, 393
 (Gróf) Aspremont 330
 Attila 52, 242
 Avendano ezredes 247
 Aytona (Marques) bécsi spa-
 nyol követ 226
 II. Ágoston, lengyel király 367
 (Ifj.) Ábrányi Kornél 522
 Szt. Ágoston 361, 363, 364
 Áldácssy Antal 354
 Ármány 67
 Babarezy (konzervatív kép-
 viselő) 96
 Bach miniszter 26, 372
 Bacchus 298
 Baernreither, osztrák író 447,
 457, 458, 505, 515
 Balassi erdélyi diplomata 235
 Balla Antal, író 432
 Ballagi Aladár 281
 Balogh Ádám, kuruc vezér
 316, 317
 Balogh Jenő 371
 Banquo 50
 Barclay cég 386
 Baritz György (Széchenyi is-
 merőse) 56
 (Szalay) Barkóczy Krisztina
 355

- Bastide, francia külügyminiszter 376
- Gróf Batthyány Ferenc 222
- Gróf Batthyány Lajos 44, 144, 370—388
- Gróf Batthyány Lajosné 385, 386, 389
- Bánk bán 310
- Básta 191, 210, 211
- Báthoryak 335, 342
- Báthory Gábor 184, 200
- Báthory István 259
- Báthory Zsigmond 207, 209, 258
- (Báró) Beck Vladimír osztrák miniszterelnök 460, 461
- Beksics Gusztáv 420—430
- Benczur Gyula 535
- Beniczky Gáspár (Rákóczi híve) 320, 338
- Benkendorf orosz államférfi 515
- Bentham Jeremiás 11, 55
- Beöthy Ákos 56, 100
- (Gróf) Berchtold, külügyminiszter 444, 450, 466, 469, 470, 472, 508, 515
- (Gróf) Beresényi Miklós 271—352
- Dr. Biró Vencel történetíró 251
- Bismarck 396, 402—404, 450, 473
- Bittner Lajos történettudós 431—517
- Blackwell, angol agens 388
- (Báró) Blumberg osztrák tiszt 299
- Blücher 89
- Boeckay István 188, 191, 192, 200, 208, 210
- Bod Péter 252
- Bodinus 246, 256
- Bodnár Zsigmond 273
- Boghicevics szerb író 447—517
- Bohn Pál, Rákóczi titkára 367
- (A. de) Boislisle, francia író 347
- Berényi, naplóíró 322
- Berthóty István (Rákóczi híve) 316, 317
- Berthóty Zsigmond kuruc tiszt 290
- Berzeviczy Ádám 337
- Bethlen Gábor 181—268, 336, 341, 344
- Bethlen Farkas, történetíró 341, 342
- Gróf Beust külügyminiszter 527
- Bezerédi István, képviselő 138
- Bezerédi, kuruc vezér 306, 308—310, 319
- Békássy Sándor, Lónyay M. nevelője 526
- Bienerth osztrák miniszterelnök 482
- Binder Mihály (a nagyszebeni tartománygyűlés tagja) 522
- Bokros Pál, kuruc tiszt 319
- (Marquis de) Bonnac, XIV. Lajos diplomatája 347
- Bonneval basa 367
- Borbély Balázs, kuruc tiszt 286, 288
- Borgese, író 408, 412, 413
- Borsos Tamás, erdélyi diplomata 224, 225, 230, 232, 233
- Bossányi, kuruc tiszt 311
- Bossuet 364
- Bottyán János 271—319
- Bourbonok 336
- Böhm Gottfried, író 397, 404, 409
- Brankovics György 160—169, 171, 172, 179
- Brankovics Mária 162
- Bratfisch kocsis 409
- Brehm Alfréd 392, 395
- Bruyninx, hollandi diplomata 346
- Brückner, történetíró 159, 160
- Buchanan, angol diplomata 440, 460

- Budner Illés, körmöcbányai
 főjegyző 223
 Burián, közös miniszter 457,
 458, 461, 482
 Büdinger, történetíró 413
 Bülow, német kancellár 453,
 462, 471, 473, 510, 513
 Byron 12
 Capefigue, történetíró 281
 Caprara tábornok 327
 Gróf Carafa Antal 328, 334
 Don Carlos 412—414
 Carlyle 370
 Caro Jakab, történetíró 168,
 177
 Cartwright, angol diplomata
 483
 Cesarini Julián 153—180
 (Marquis de) Césy, diplomata
 245, 253
 Chénier André 532, 533
 Chevalier, Louis gimnáziumi
 tanár 521
 Childe Harold 538
 Cicero 273
 Cid Campeador 368
 Clémenceau 493
 Collalto, császári biztos a
 beszercebéányai országgyű-
 lésen 205
 Condolmieri, pápai admirális
 154, 169, 174
 Conrad (HoetENDORFI) 460,
 461, 511, 512
 Cordélia 413, 537
 Corneille 532
 (Gróf) Corti Egon, történet-
 író 408
 Csajághi, kuruc dandárnok
 321—323
 (Gróf) Csáky István, főispán
 281, 288
 Csányi, krónikás 297, 299
 Csengery Antal 270
 Cserei Mihály 319, 332
 Csokonai Vitéz Mihály 531
 Czelder, kuruc főtiszt 316
 Dajka Keserő János püspök
 252
 Danczer Alfonz, hadtörténet-
 író 292
 (Marquis) Dangeau 360
 Dante 31, 67
 Dániel próféta 337
 Deák Farkas, történettudós
 193, 195
 Deák Ferenc 46, 90, 102, 103,
 125, 136, 426, 428—430, 521,
 523—529
 (Gróf) Dessewffy Aurél 7, 69,
 71, 73, 110—113, 118
 (Gróf) Dessewffy József 28—
 32, 79, 90, 92
 Diderot 5
 (Herceg) Dietrichstein Ferdi-
 nánd, I. Lipót főudvarmes-
 tere 328
 Dillher ezredes 302
 Dlugosz, lengyel történetíró
 159—161, 163—165, 169—
 176
 Dóczy I., Bethlen diplomatája
 221
 Dóczy Lajos, író 523
 (Herceg) Dohna 187
 Dohna Kristóf 203, 207
 Doren Alfréd, német publicista
 441, 457
 Dorotheus Plosarius, publicista
 241
 Dózsa György 332
 Dubois bíbornok 367
 Dukas, bizánci történetíró 166,
 167
 Duse Eleonora 534
 Ebeczky Imre, kuruc-vezér
 292, 311, 319
 (báró) Ebergényi László, ez-
 redes 283, 284, 319
 Eckhart Ferenc 400
 VII. Eduard, angol király 458
 (Père) Enfantin 112
 b. Eötvös József 56, 112, 113,
 266, 388

- Ernyey József, múzeumi igazgató 223
- Erzsébet, Albert király özvegye 157
- Erzsébet, I. Ferenc József neje 392, 395, 397, 400, 419
- Erzsébet Sarolta, orleansi hercegné 360, 362
- Esterházy Antal, kuruc tábornok 306, 307, 313—315, 319
- Esterházy Gábor, Bethlen híve 222
- Esterházy Gáspár, labanevezér 308
- Esterházy János, győri alkaptány 278
- Esterházy Miklós, nádor 195—266
- (Herceg) Esterházy Pál, nádor 290
- (Herceg) Esterházy Pál, miniszter 374, 388
- IV. Eugén pápa 153, 154, 173
- Faguet Emile 533
- Falk Miksa 16—20, 28, 37—50
- (Sydney Bradshaw) Fay, amerikai történetíró 438, 469
- Fáy András 108
- Fejér György 162, 165
- Fenyvessy Adolf, nemzetgazda 521, 522
- Ferdinand, bolgár cár 474, 475, 488
- I. Ferdinand király 192
- II. Ferdinand 183—264
- V. Ferdinand 373, 374, 400
- I. Ferenc, francia király 246, 247
- I. Ferenc, magyar király 411
- I. Ferenc József 407, 414, 417, 418, 443, 450, 454, 457, 492, 514
- Ferenc Ferdinánd főherceg 408
- Ferenc Károly főherceg 374, 379
- Ferenczy Zoltán 110
- Fiedler, történettudós 339, 344, 348, 349
- Fierville, francia diplomata 348
- Fodor László, kuruc tiszt 322
- Gróf Forgách János, osztrák-magyar diplomata 510
- Forgách Péter, Bethlen híve 222
- Forgách Simon, kuruc tábornok 281, 290, 291, 293, 306, 312, 313
- Forgách Zsigmond nádor 190, 191, 193, 216, 218, 234
- Forinyák, nemzeti tüntetés áldozata 74
- Fortis, olasz miniszter 502
- Fraknoi Vilmos 158—160, 163, 171, 178, 181, 183, 208, 215, 363
- Frangepán Agoston 157
- Frangepán Bertalan 157
- Frangepán, az utolsó 327
- Frankl Fülöp, történettudós 158
- Franklin 12
- Friedjung 372, 373, 443, 456, 483, 515
- III. Frigyes császár 153, 155—157, 164, 166
- Frigyes (Pfalzi) 202, 203, 213, 238, 241
- Frischauer, hírlapíró 408
- Futtaki, hírlapíró 408
- Jó Fülöp 154, 173
- II. Fülöp 213, 413
- IV. Fülöp 226
- (Herceg) Fürstenberg, diplomata 502
- Gabelmann mester, naplóíró 195
- Gallo Cesare, császári ágens 182—187
- Gáj Lajos 373
- Gál Péter, Esterházy nádor familiárisa 250, 259
- Geleji Katona István 253

- Geneszy Zsigmond, kuruc fő-
tiszt 295
 Gerhart György, Rákóczi híve
342
 Gindely Antal 181—266
 Giskra János (brandeisi) 155
—157, 164, 166
 Goethe 11, 17, 264, 538
 Goldberg, orvos 45, 49
 (Gróf) Goluchowsky, külügy-
miniszter 434, 435, 444, 454,
455
 Gooss Roderich, történettudós
439
 Gopcsa László, író 522
 Goschen, angol diplomata 469,
473
 Gönczy, szuperintendens 272
 Göresi Mehemet basa 224, 232,
233, 236
 Görgen, orvos 45, 47
 Gratiani, vajda 182—247
 Greguss Ágost 523
 (Lord) Grey, külügyminiszter
442—516
 Grimm Hermann, műtörténet-
író 536
 Gruics, szerb diplomata 466
 Grünwald Béla, képviselő és
író 100
 Guethem, alezredes 293
 Guislan pszichiáter 45
 Guszmán, orvos 45
 Gusztáv Adolf 209
 Gyalu, asztalos 41
 György Vilmos, brandenburgi
választó 250, 259
 Gyulai Pál 3, 37, 38, 47, 49,
527, 530, 531, 534, 540
 Habsburgok 152, 185, 207, 212,
213, 376, 378, 388, 395, 402,
426
 Hadadi György, kuruc tiszt
299
 Hajnal István, történetíró 195,
259
 Hajnik Károly, gyorsíró 521,
522
 Halász Imre, publicista 76—
102
 Hamlet 57, 70, 72, 89, 127
 Hammer, történetíró 189
 Hanuy, Pázmány leveleinek tu-
dós kiadója 194, 196, 216,
251
 Haraszti Gyula 530—534
 Harasztiné Récsy Jolán 530
 Hardinge Charles, Grey állam-
titkára 452—454, 497, 500
 (Gróf) Harrach Károly,
osztrák államférfiú 184, 185,
198, 199, 205, 210, 240
 Haymerle, külügyminiszter 492
 Haynau 386
 Heine 395
 Heister tábornok 102, 305,
310, 321, 322
 Helmecey 224
 Hentzi tábornok 398
 Heródes 306
 Herberstein, osztrák diplomata
228
 Dr. Herbst, osztrák pártvezér
527
 Herder 25
 Hertzberg, történetíró 180
 Hintze Ottó, történettudós 265
 (Gróf) Hohenlohe, cseh felke-
lők vezére 222
 (Gróf) Hohenwart, osztrák
miniszterelnök 527
 Hohenzollerek 394, 402.
 Hollán Ernő 528
 Hóman Bálint 114
 Homonnay György 182—247
 Horatius 273
 Horváth Jenő történetíró 388
 Horváth Mihály 109, 160, 199,
200, 292, 377, 400
 Gróf Hoyos József 411, 412,
415
 Huber Alfonz 160, 161

- Hunyadi János 151—154, 157,
159, 162—169, 171, 175—
177, 180
Hurmuzaki 183, 191, 244, 336,
345, 347
Hurter, történetíró 221
Huszár István, Bethlen hadve-
zére 249
Hutten Ulrik 55
- Illésházy István 191—193,
197
Illésházy Gáspár (Bethlen hí-
ve) 207, 208, 213, 222
Inkey Sándor konzervatív úr
74
Ipolyi Arnold 183, 219, 239
Szent István 51, 388
István nádor 372, 382
Iswolsky, orosz külügyminisz-
ter 435—516
- Jagellók 168
Jansenius 364
Jansky tábornok 398
Jánoky Zsigmond (Rákóczi
híve) 342
János evangélista 538
János Zsigmond 208
Jávorka Ádám, kuruc tiszt
321, 322
Jean Paul 28, 29, 32, 113
Jellachich 373, 374, 377—380,
383, 384
Jellinek Georg, államtudomá-
nyi író 256
Jókai Mór 392, 405, 406, 412,
527, 532
Jorga Miklós 162, 170, 173,
175, 187, 188, 191
Jósika Miklós 62
Jósika Sámuel 50, 379
I. József, magyar király 318,
321, 334, 356, 357
II. József 34, 60, 397
Jugurtha 143
- Kaiserschicz, soproni polgár
296, 297
- Kaprinay, történettudós 285
Karakas Mehemed basa 231,
232, 235, 236, 238
Kaszás, Kónyi írói álneve 525
Katona István 159
Káldi György 252
Kállay Ödön (Széchenyi isme-
rőse) 53, 54
Kálvin 253
(Gróf) Kálnoky, külügyminisz-
ter 403, 418
Károly bajor herceg 418
I. Károly, román király 445
II. Károly, spanyol király 336
III. Károly, magyar király
356, 358
V. Károly, császár 213, 246,
247
VII. Károly, francia király
153
XII. Károly, svéd király 348
Károlyi Arpád 106, 145, 213,
370—389
Károlyiak 262
Gróf Károlyi Alajos, diplo-
mata 492
Gróf Károlyi István, ellenzéki
képviselő 415—417
Gróf Károlyi István, pestme-
gyei főispán 1861-ben 521
Gróf Károlyi Sándor 290, 292
—295, 298—302, 306, 313,
334, 339, 340, 354—356
Käthchen v. Heilbronn 410
Keckskeméthy Aurél 37, 42, 43,
45, 47—49, 74
VII. Kelemen 246
XI. Kelemen 364
Kemény Boldizsár 193
Kemény János 193, 194, 196,
197, 202, 240, 249, 287
Kemény Zsigmond 3, 4, 6—8,
16—20, 27, 28, 33, 47, 50,
52, 69, 77, 78, 80, 100, 318
Kempen tábornok 387
(Gróf) Khevenhüller, párizsi
követe a monarchiának 468,
470

- Khlesl, II. Mátyás vezető minisztere 183—191, 212, 219, 222, 229, 230, 240, 266
- Kiamil nagyvezir 476, 477, 479, 483, 489
- Kibor Zadé, török nacionalista 477
- (Szatmári) Király Ádám, naplóíró 361
- Kirsch, történetíró 365
- Klauzál Gábor 388
- (Gróf) Klebelsberg Kunó 187, 188, 197, 229
- Klopp Onno, történetíró 201, 202, 212, 213, 217, 222, 228, 242
- Knauz Nándor 159
- Koburg Fülöp 411, 413
- Koháry 290, 293
- Kolinovics, történetíró 272, 274, 279—282, 284, 285, 315, 322
- Kolonics, ezredtulajdonos 285
- Kollonics, érsek 327—331, 333
- Gróf Kolowrat, miniszter 378, 379
- Konez József, történetkutató 341
- Kónyi Manó 90, 96, 101—103, 521—529
- Korláth István, Bethlen diplomatája 227, 231, 235
- Kornis Zsigmond, Bethlen fővezére 249
- Kossuth Lajos 15, 40, 44, 48, 54, 65, 68, 69, 73, 87, 88, 90, 91, 94, 96, 102, 103, 106—147, 525
- Kovachich, történettudós 159
- Kovács János és István, Rákóczi hívei 289
- Kovács Lajos, Széchenyi bizalmasa 100
- Kölesey Ferenc 536
- Kraus Georg, krónikás 262, 263, 267
- Krizkó Pál, történettudós 223
- Krones, osztrák történetíró 256
- Kropf Lajos, történettudós 172
- Kyryll pátriárka 253
- Lafontaine 533, 534
- Laiming Leonhard püspök 172
- II. Lajos bajor király 404, 405, 408, 409
- Lajos főherceg 157
- XIV. Lajos 281, 336, 344, 345, 347, 348, 356, 358—362
- gr. Lamberg tábornok 380
- Lambsdorf orosz miniszter 444
- Lamennais 112
- Lanson, irodalomtörténetíró 533
- (gróf) Larischné 409, 416
- Lasocki, krakkói dékán, Hunyadi barátja 177
- (gróf) Latour hadügyminiszter 383
- (gróf) Latour, Rudolf nevelője 396
- Lászlai János, Rómában eltemetett magyar kanonok 537
- V. László 155—157
- Lear 47, 74
- (Max) Lehmann, történetíró 250
- Leuzendorf, hadbíró 385
- L'Hôpital, francia kancellár 256
- (Herceg) Lichtenstein Ferenc, osztrák-magyar diplomata 459, 461
- Linné 17
- I. Lipót 284, 328, 330, 343, 345, 354
- Lipthay Imre, barsi alispán 190, 222
- (John) Locke 257
- Longueval százados 337, 368
- Lonovics érsek 43, 44
- (Gróf) Lónyai Menyhért 6, 101, 525, 526
- Lónyay Zsigmond 259
- Lórántffy Zsuzsánna 389
- Loredano admirális 167, 174

- Loredan Francesco, bécsi ve-
 lencei követ 336
 Lorenzo (Velencei kalmárban)
 539
 Lotz Károly 535
 Löwenburg, szatmári kapitány
 287
 Lukinich Imre 219, 252, 263,
 337, 357
 Lutter János, történettudós 432
 Lutz Hermann, német publi-
 cista 462
 (Gróf) Lützow, a monarchia
 római követe 158, 461

 Macbeth 72
 (Lady) Macbeth 443
 Madarászok 60
 Madách Imre 397
 (Mme) Maintenon 359
 Majláth Béla, történettudós 47
 Majláth György, országbíró 32
 Mansfeld, Bethlen szövetsé-
 gese 242
 Marcus Aurélius 521
 Markó Árpád, hadtörténetíró
 339
 Marlborough 345, 346
 Marschall v. Bieberstein 435,
 442, 475, 477, 480, 481, 483
 Massaro, velencei titkár 423,
 424
 Matyasovszky kancellár 285
 Maudsley, pszichiáter 45
 Maurer, történetíró 331
 Mályusz Elemér 109
 Mária, Isten anyja 273, 395
 I. Mátyás 211, 271, 340, 420,
 423—426, 535
 II. Mátyás 183, 205, 210, 222,
 229—231
 Meinecke 254, 375
 Melith Péter, Pázmány kor-
 társa 194
 Menger Károly, nemzetgazda
 394, 395
 (Gróf) Mensdorff, diplomata
 500
 (Herceg) Metternich 32—36,
 40, 60, 73, 82, 96, 130, 134,
 139, 387
 (Gróf) Metternich, londoni
 német követ 436, 437, 481,
 489, 490
 Mihály vajda 191, 210
 Mikes Kelemen 337
 II. Miklós cár 454, 466, 472
 Miklós, Montenegro fejedelme
 498
 Mikó Ferenc, Bethlen diplo-
 matája 233
 (Gróf) Mikó Imre 188—259
 Miksa bajor herceg 201
 Miksa Emanuel bajor választó
 345
 Miksa, magyar király 192
 Miksa, mexikói császár 407,
 408
 Miljukov, orosz államférfiú
 445
 Milovanovics, szerb miniszter
 458, 498, 502, 509
 (báró) Mitis Oszkár, történet-
 író 390—419
 Mohamed 187
 Molart János, a haditanács
 elnöke 185, 186
 Molart Lajos, császári követ
 a portán 190, 228—231, 234,
 237, 239
 Molden Berthold osztrák író
 445, 454, 462, 468
 Molière 532
 Molnár Aladár, pedagógus
 273
 Montaigne 13
 Montecuccoli 286
 Mózes 153
 II. Murad szultán 160, 162
 Muravieff, orosz miniszter
 439, 454—456, 463
 Murtéza basa 240
 (báró) Mussulin, osztrák-ma-
 gyar diplomata 437
 (Tasnádi) Nagy Gyula, tör-
 ténettudós 298, 234

- (Felsőbüki) Nagy Pál 142
 I. Napoleon 426
 Nádasdyak 222
 Náprághi, kalocsai érsek 185
 Nebojsza Péter kapitány 156
 Nicolson Arthur, angol diploma 438, 444, 450, 452—454, 516
 Nicolson Harold, angol író 438, 450, 452, 453, 463
 Nilles, történettudós 330
 Novakovics, szerb miniszter 503
 Nyáryak 222
 Nyáry Pál 378
- Oberdank, irredentista 406
 (Baronne d') Oberkirch, Mémoires szerzője 397
 O'Connor, konstantinápolyi angol követ 442, 443
 Ocskay-család 271
 Ocskay Gáspár, nyitrai követ 271
 Ocskay János, nyitrai alispán 271
 Ocskay János, László apja 272
 Ifj. Ocskay János, László fia 323
 Ocskay László 269—324, 343
 Ocskay Örzse, László lánya 323
 Ocskay Sándor, kuruc főtiszt 321, 323
 Odysseus 392
 (Gróf) Oñate, bécsi spanyol követ 182, 183, 186, 197—199, 204—206
 Orániai Vilmos 255
 (Gróf) Osona bécsi spanyol követ 247—249, 257, 259
 Ottlyk György, kuruc főtiszt, naplóíró 292, 301, 316, 317, 319, 342, 343
 Óvári Lipót, történettudós 213, 224, 225, 227, 237, 245, 252
- Padavin, velencei diplomata 224
 Pakay István, Rákóczi híve 289
 Palacius András, humanista 164
 Palaeologos János, görög császár 169
 (Gróf) Pallavicini János, a monarchia konstantinápolyi követe 436, 440, 442, 459, 461, 481—483, 475—477, 479
 Palmes, angol diplomata 349
 Paprikoff, bolgár miniszter 460
 Pascal 23, 365
 Pasics, szerb államférfiú 497
 Pastor, történetíró 159
 Pausinger, festő 408
 Pál apostol 361
 (Gróf) Pálffy János 274—323
 (Gróf) Pálffy Miklós tábornok 277
 Pázmány Péter 178, 191—197, 208, 215, 216, 224, 243, 266
 Pecz Vilmos, hellenista 152
 Pekry Lőrinc, kuruc vezér 270, 309
 Perneszi Gábor, erdélyi úr Bethlen korában 252
 Petelei István, író 534
 Pethő Sándor, író 459
 Petrőczy, kuruc vezér 306
 Péchy Simon 213, 249
 (Nagy) Péter cáár 348
 Pfizer Pál, német publicista 54
 Pichon, francia külügyminiszter 511
 Pillias Emil, történetkutató 336, 362
 (von der) Planitz, író 391, 393, 412
 Plato 12
 Plener Ernő, osztrák miniszter 391, 392, 397, 399, 409

- Plessen Volrad, a téli király követe 246
 Poklewsky, londoni orosz követségi titkár 452, 463
 Polonius 270
 Pompéry Aurél, történettudós 251
 Pompéry János, író 521
 Pongrácz (Szentmiklósi) 156, 157
 Pongrácz Gáspár alezredes 285
 Pongráczok 222
 (Gróf) Pourtalès, német diplomata 444, 513, 516
 Pray György 239
 Prayner Seyfried Kristóf, kamaraelnök 184, 185, 210
 (A. F.) Pribram, történetíró 404, 431, 456, 457
 Prochaska, lengyel történetíró 159, 160
 Pulszky Ferenc 120, 123, 383
 Pyber László püspök 315—317
 (Don) Quijote 115, 277
 (De) Quincy, hadtörténetíró 281, 282
 Rabutin tábornok 303
 Radowitz, porosz államférfiú 375, 376
 Rakovszky Menyhért, túróci követ 320
 Ranke 246, 267
 (Herceg) Ratibor, német diplomata 434
 Rádai Pál, Rákóczi híve 342
 Rák Bende (Elveszett alkotmányban) 79
 Rákóczi-család 328, 335
 I. Rákóczi Ferenc 325
 II. Rákóczi Ferenc 66, 269—369
 Rákóczi Ferencné Hessen-Rheinfelsi Sarolta Amália 311, 330
 I. Rákóczi György 194, 222
 II. Rákóczi György 357
 Rákóczi Juliánna 326, 327
 Rákóczi Zsigmond 192
 Redlich József, történetíró 412
 Redwitz Mária, a bajor Hof-chronik szerzője 400, 418
 Reguardatis János, velencei diplomata 155, 167
 Reiner, kassai bíró 223
 Reinhardt kapitány 287
 Renan 541
 René 12
 (Herceg) Reuss, bécsi német követ 404
 Rétei János, kuruc főtiszt 308
 Réthey László, kuruc főtiszt 292
 Révayak 222
 Ricsán tábornok 300—302
 Riedl Frigyes 531, 535—540
 Rimay János 183, 219, 221, 228, 234, 239, 263, 264
 Romeo 410
 (Szt.) Romuald 361
 Roger Williams, amerikai városalapító 255, 256
 Rónai Horváth Jenő, hadtörténetíró 179, 211
 Rónay Jácint, bencés tanár 400
 Rostand 532
 Rudolf, magyar király 192, 209
 Rudolf trónörökös 390—419
 Ruffini, Francesco, történetíró 255, 256
 Rummy, történettudós 202, 210, 240
 Ruzzini, Carlo, velencei követ 335
 Sade, marquis 5
 (Herceg) Saint-Simon 306, 347, 359, 532
 Saissy Amadée 532
 Salamon Ferenc 277
 (Gróf) Salburg Edith 393, 409
 Salvator János főherceg 407, 408
 Sarolta, mexikói császárné 408

- Sasku Károly, író 526
 Sassonoff, orosz külügy-
 miniszter 450, 466
 (De) Saussure César, Rákóczi
 titkára 337, 368
 Savoyai Jenő 277, 278, 281—
 283, 295, 301, 305, 322,
 344—346, 358, 366
 Sámson 107
 VI. Sándor 246
 Schelandre, régi francia költő
 533
 Scherer Vilmos, irodalomtör-
 ténétíró 536
 Schiller Frigyes 536
 Schlick kancellár 155
 (Gróf) Schlick tábornok
 291—295
 Schoen, német államtitkár 467,
 469
 Schopenhauer 538, 539
 Schmerling miniszter 376,
 381—383, 386
 Schulthes 404
 Schwarz Ignác, történetkutató
 171, 173
 (Gróf) Schwarzenberg Ádám,
 brandenburgi miniszter 250
 (Herceg) Schwarzenberg
 Felix 376, 381—383, 386
 Schwertfeger, német publicista
 441, 457
 Sefer, kanizsai basa 229
 Selimgiraj Khán 282
 (b.) Sennyei Pál, konzervatív
 államférfiú 522, 526
 Shakespeare 76, 80, 536, 537
 Shylock 30
 Siebert, német publicista
 503, 505, 515
 Sikó István, erdélyi pap 252
 Simándi matematikus 341
 Simics, szerb diplomata 440,
 509
 Sinoview, orosz diplomata 487
 Slavata grófok 329
 Somogyi, kuruc vezér 316
 Somssich Pál 90, 91, 96, 524—
 526
 Sosnosky, német publicista 468
 Sövényfalvi Dániel, erdélyi
 diplomata 218
 Spinola tábornok 246
 Srbik történetíró 414, 431
 (Madame de) Staël 52
 Starhemberg Guidó tábornok
 314
 Starzer Mihály, császári agens
 a portán 231, 233, 237, 239
 Steinitz, német író 466
 Steinville ezredes 314
 Stepney, bécsi angol követ
 285, 292, 302, 346
 Stolypin, orosz miniszterelnök
 446
 Stolze, gyorsíró 521
 St. Preux 12
 Stratford Canning, angol
 diplomata 435
 Strauss, David Friedrich 395,
 396
 Sybel, történetíró 528
 Sydney Lee, író 458
 (Nagy) Szabó Ferenc, napló-
 író 242, 259, 262
 Szabó Károly, történetíró 218
 Szalay László 209, 254, 270,
 291, 292, 294—297, 331,
 354, 375, 376, 388
 Szalontai, fölkelők vezére 332
 Szamosközy István 210, 213
 Szarvas Gábor 535
 Szádeczky Lajos 207, 208,
 213, 240, 251
 Szekfü Gyula 114, 123, 144
 Szemere Bertalan 388
 (Petrőczy) Szentmihályi Éva
 272
 Szeps, bécsi szerkesztő 393—
 408
 Széchenyi-család 4
 Gróf Széchenyi Ferenc 4, 23
 Gróf Széchenyi István 1—147,
 526—528
 Szécsyek 222

- Széchy Dénes, prímás 156
 Széchy Tamás 157
 Szilágyi Dezső, miniszter 522
 Szilágyi Sándor 187, 188,
 207—209, 211, 215, 218, 219,
 225, 237, 244
 Szkender basa 191, 230, 232
 Szluha Ferenc, kuruc vezér
 322, 323
 Szolimán, a nagy 421, 422
 Szombathelyi Márton, Ester-
 házy Miklós bizalmasa 224
 Szögyény László, alkancellár
 32, 372, 379, 387
 (Gróf) Szögyény László, mi-
 niszter és diplomata 483

 (Gróf) Taafe, miniszterelnök
 399, 400
 Tagányi Károly 217
 Taine 536
 Tallián, kuruc tisz 296
 Takáts Sándor, történetíró
 195, 259, 262, 355
 Tasso 12
 (Frh. von) Taube, orosz-német
 író 446, 454, 457, 462, 466
 (Gróf) Teleki László 62, 376,
 377
 (Maréchal) Tessé 360
 Tefvik, török külügyminiszter
 479
 Thallóczy Lajos 175, 273, 328
 Thaly Kálmán 269—324, 325,
 327, 330, 331, 336—338,
 344, 348, 352, 353
 Thierry, osztrák miniszter 50
 (Gróf) Thököly Imre 276, 287,
 303, 325, 326, 341, 343, 345,
 363
 (Gróf) Thököly István 222
 Thukydides 370
 Thurzó Borbála 272
 Thurzó György nádor 191, 272
 (Gróf) Thurzó Imre 225, 234
 Thurzók 222
 Thurzó Szaniszló nádor 236,
 272

 Thury József, turkológ 160
 Tisza (máriapócsi) 276, 278
 (máriapócsi) Tisza Ilona 280,
 288, 322
 Gróf Tisza István 524
 Tisza Kálmán 398—400, 415,
 417, 528
 Tittoni, olasz külügyminiszter
 439, 446, 467, 468, 495, 496,
 510, 511
 Toinet Raymond, francia író
 533
 Tokaji, főkelők vezére 332
 Toldalagi Mihály, erdélyi
 diplomata 213, 249
 Toldy Ferenc 531
 Toldi Miklós (Arany költemé-
 nyében) 274
 Tóth András, kuruc tisz 2
 francia szolgálatban 281
 Torma Károly, régész 535
 Török István, kuruc főtisz 2
 295, 298
 (Gróf) Trani Mathild, Erzsé-
 bet királyné húga 400
 (Gróf) Traun Hugó 409
 Tröeltsch, teológus és történet-
 filozóf 254—257
 Tschirschky, bécsi német követ
 441, 448
 Tschudi, Erzsébet királyné
 életrajzírója 392, 395
 Tschupplik Károly, író 418
 Tsernembl, osztrák kálvinis-
 ták vezére 212
 Turi Béla, író 109
 Túróczy János, krónikás 166

 Uebersberger Hans, történet-
 tudós 431—517
 I. Ulászló 151, 153, 155—157,
 159, 164, 167—172, 176—
 180
 Urussow, bécsi orosz követ
 437
 Vay Ádám, Rákóczi híve 342,
 356—358

- (Gróf) Vay Dániel, Kossuth Pesti Hírlapjának munkatársa 120
- Vaszary Kolos, prímás, történettudós 158, 170, 178
- (Hereceg) Vaudemont, osztrák tábornok 332
- Váralljai, kurucz őrnagy 321
- Vendôme, francia hadvezér 305 (Sebastiano) Venier, bailo 245
- Veress Endre, történetíró 214
- Veszely, történettudós 257
- Viard ezredes 295
- Vidos József, nemzetőrök vezére 383
- Vieuxtemps 128
- I. Vilmos, német császár 394, 525, 528
- II. Vilmos, német császár 403, 472, 475, 490, 495, 514
- Virgilius 22, 31
- Visconti Fülöp Mária 153
- Visi Imre, hírlapíró 522
- Viszota Gyula 109, 115—118, 123, 130—146
- Voigt, történetíró 159
- Voltaire 5, 55, 60
- Vörösmarty Mihály 110
- (Gróf) Waldstein, Széchenyi ismerőse 38
- Wallenstein 242, 267
- Walterskirchen kapitány, Rudolf nevelője 405, 406
- Washington Irving, író 76
- (Jehan de) Wavrin, krónikás 172
- Weber Jácint, bencés tanár 198
- (Báró) Weesera Mária 390, 409—411
- (Báró) Weeseráné 412
- (O. H.) Wedel, amerikai történettudós 432
- (Gróf) Wedel, német diplomata 435
- Wekerle Sándor 393, 460, 479, 482, 483
- Werbőczy 63, 127
- Wertheimer Ede 396, 404, 408
- Wesnitsch, párizsi szerb követ 469, 471
- (Báró) Wesselényi Miklós 7, 13, 17—22, 26, 27, 44, 48, 62, 107, 108, 120, 121, 123—126, 129
- Wesselitzky, orosz hírlapíró 441
- Wetzer und Welte (Kirchenlexikon kiadói) 255
- Whitehead, angol diplomata 503
- Whitworth, angol diplomata 294
- Winkler, kuruc főtiszt 316
- Wittelsbachok 402
- Young Arhur, angol író 112
- Zayzon Sándor, történettudós 355
- Závodszy Levente, történettudós 388
- Zeidler, német diplomata 214
- Zichy Antal 3, 16
- Zinkeisen, történetíró 159
- Ziska, huszita vezér 211
- Zolnai Béla, író 365
- Zotikos Paraspondylos, görög költő 152
- Zrinyiek 335
- Zrinyi Ilona 325—329, 363, 389
- Zrinyi János 327, 333
- Zrinyi Miklós (VI-ik) 222
- Zrinyi Miklós, a költő 66, 195, 211, 259
- Zrinyi Péter 327
- Zsedényi Ede 374, 388
- Zsinka Ferenc, történettudós 263
- Zsófia, lengyel királyné 177

TARTALOMJEGYZÉK

	Lap
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN	1
Gróf Széchenyi István naplói	3
Gróf Széchenyi István emlékezete	52
Néhány Széchenyi-probléma	76
Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája	103
 KÜLÖNBÖZŐ KOROKBÓL	 149
A szegedi béke	151
Bethlen Gábor	181
Ocskay László	269
II. Rákóczi Ferenc	325
Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre	370
Rudolf trónörökös	390
Az imperialista ábrándok korából (Beksics könyve) ..	420
A boszniai válság története (1908, 1909)	431
 HÁROM NEKROLÓG	 519
Kónyi Manó	521
Haraszti Gyula	530
Riedl Frigyes	535
 NÉVMUTATÓ	 543

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 449 / 19 57 N. SZ.

